

ՇԻՐԱԿԻ
ՆՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԴԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՒՆՆԵՐ

1

902. 6

Զ-64.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4405

1

ԵՐԵՎԱՆ - ԳՅՈՒՄՐԻ 2010

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՇՐՈՒՄԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՏԳ 902/904
ԳՄԴ 63.4 (2Հ)
Շ 642

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գլխավոր խմբագիր՝ Ս. Ա. Հայրապետյան

Շ - 642 Շիրակի հնագիտական և պատմագրագրական ուսումնասիրություններ, /Խմբա-
գրական խորհուրդ՝ Ս. Հայրապետյան, Ս. Պետրոսյան, Կ. Բազեյան, Լ. Եզանյան,
Կ. Սահակյան, Հ. Հարությունյան - Եր.: Գիտություն, 2010,

Հ. 1: Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը / Լարիսա Եզանյան;
Գիտ. խմբ.՝ Հ. Պ. Հակոբյան.- 2010.- 224 էջ + ներդիր

ՀՏԳ 902/904
ԳՄԴ 63.4 (2 Հ)

ISBN 978-5-8080-0837-3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2010.
© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2010.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ШИРАКСКИЙ ЦЕНТР АРМЕНИСТУДИЙ

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И
ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ШИРАКА**

1

**ARCHAEOLOGICAL AND
HISTORICO – ETHNOGRAPHICAL STUDIES
IN SHIRAK**

SHIRAK CENTRE OF ARMENIAN STUDIES
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES RA

Երևան-Գյումրի

2 0 1 0

Yerevan-Gyumri

Издательство "Гитутюн" НАН РА

"Gitutyun" Publishers NAS RA

Երկու խոսք

Շիրակը, ինչպես Հայաստան աշխարհի բոլոր պատմական գավառները, հոգևոր ու նյութական մշակույթի անսպառ զանձեր ունի՝ հնագիտական ու պատմագիտական մեծարժեք հուշարձաններ և պատմական անհատակ անցյալ, դարերով ձևավորված ազգագրական գուներանգների ինքնատիպ գամմա և անկրկնելի բանաշյուսություն, անգուգական կենցաղ և պատմության խորքերից եկող ավանդույթներ ու սովորություններ, զարմանահրաշ ճարտարապետություն ու նկարչություն և բազմազան արհեստներ ու զբաղմունքներ, ժողովրդական մեծարվեստ երգ ու երաժշտություն և մեր բազմադարյա մշակույթի բազմաթիվ այլ ձեռակերտ գոհարներ: Մի խոսքով՝ պատմամշակութային ծովածավալ ժառանգություն, որի կրողն ու փոխանցողն այսօր մեր ժամանակակիցն է: Նրան է բախտ վիճակվել շարունակել այդ զանձերի նորօրյա ուսումնասիրությունը: Հուրախություն մեզ՝ այդ նվիրական աշխատանքն արդեն քանի տասնամյակ կանգ չունի, և լիահույս ենք՝ երբեք էլ չի ունենա:

Առավել ուրախալի է, որ վերջին տասներեք տարիներին այդ կարևոր գործին լծվել է մաև գիտական մի երիտասարդ օջախ՝ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, որի հիմնադրումը Գյումրիում 1997 թվականին ավելի սովորացրեց Շիրակը հետազոտող հայագետների բանակը՝ զգալիորեն խթանելով պատմական գավառի ժամանակակից ուսումնասիրությունը: Այդ տարիներին Կենտրոնում հրատարակվող «Գիտական աշխատություններ» ժողովածուի տասներկու հատորներում լույս են տեսել Շիրակի հին ու նոր պատմության, հնագիտության, ազգագրության, բանագիտության ու բանասիրության խնդիրներին նվիրված շուրջ երկու հարյուր հոդվածներ ու հրապարակումներ, որոնց գերակշիռ մասը վերաբերում է Կենտրոնում ՀՀ պետությունից ֆինանսավորվող գիտական թեմաներին ու ծրագրերին:

Այդ թեմաներից մի քանիսն այսօր առանձին հոդվածներով կամ հաղորդումներով ոչ միայն ծանոթ են գիտական հանրությանը, ասել է թե՛ գիտական լուրջ փորձաքննություն են անցել, այլև արդեն ամբողջական տեսք են ստացել ու հաջողությամբ ավարտվել են: «Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություններ» ամենամյա մատենաշարի հրատարակմամբ Կենտրոնը նպատակ ունի հաջորդաբար ընթերցողների և մասնագետների անաչառ դատին ներկայացնել այդ ուսումնասիրությունները:

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԼԱՐԻՍԱ ԵԳԱՆՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ԱՆՏԻԿ ԴԱՍԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԵՐԸ

Գիտ. խմբագիր՝ Հ. Պ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

քից տեղափոխվող շինարարական աղբի օրե-
ցօր մեծացող բուրմերի տակ: Խնդիր ունե-
նալով հնարավորինս կամխել նախ հուշար-
ձանների տարածքներ փլատակների մաքրու-
մից գոյացած աղբի տեղափոխումը, ապա
նաև շինարարական աշխատանքներ սկսելը՝
Շիրակի երկրագիտական թանգարանի տնօ-
րեն Հ. Խաչատրյանի նախաձեռնությամբ
ստեղծվեց արշավախումբ (հնագետներ՝ Հ.
Խաչատրյան, Լ. Եզանյան, մկարիչ-վերա-
կանգնող՝ Հ.Ավետիսյան):

Իրականացված աշխատանքների ար-
դյունքում ոչ միայն կանխվեց բազմաթիվ հու-
շարձանների ավերումը, այլ նաև հայտնաբեր-
վեցին մինչ այդ անհայտ հնավայրեր, իսկ
որոշ դեպքերում էլ անդրաժեշտ եղավ փրկա-
րարական պեղումներ իրականացնել՝ արդեն
մասամբ ավերված հուշարձանները վերջնա-
կան կորստից փրկելու համար: Արշավախմբի
կողմից հայտնաբերվեցին անտիկ ժամանա-
կաշրջանի հետևյալ հնավայրերը՝ Կամո, Ա-
ռափի, Գյուլիբուլաղ (ճեղկայիս՝ Արեգմաղեն,
Սարատակ, Վարդբաղ, Բենիամին):⁶

Շիրակում 1987-2001թթ. իրականացված
դամբարանային պեղումների արդյունքում
կուտակվել է մ. թ. ա. 1- մ. թ. 4-րդ դարերն ընդ-
գրկող, մոտ 20 կմ շառավղով իրարից հեռու
գտնվող մի քանի հուշարձանների թեև քանա-
կապես ոչ շատ, սակայն բավականին հետա-
քրքիր և խտուն նյութ: Պեղվել է հիմնահողա-
յին, սալարկղային, կարասային և սարկոֆա-
գային մոտ 300 թաղում:

Պեղված դամբարանադաշտերում ան-
տիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ և մինչ այժմ
հայտնի թաղման տեսակների կողքին կան
նաև այլ տարբերակներ: Հիմնահողային թա-
ղումներ են կատարվել տարբեր եղանակնե-
րով: Հանդիպում են նաև տնտեսական և կեն-
ցաղային ամբարների մեջ կատարված թա-
ղումներ: Թաղումներում բացահայտվում են ո-

րոշակի յուրօրինակություններ, ինչպես օրի-
նակ, թաղում սալարկղի մեջ դրված կարասի
բեկորների վրա, սալարկղային թաղումների
ծածկասալերի և կողասալերի վրա միջանցիկ
անցքերի և փորվածքների առկայություն, որ-
պես ծածկասալ կամ կողասալ երկանքի օգ-
տագործում և այլն:

Զննարկվող հուշարձաններում կան նաև
թաղման ծեսի տարատեսակ արարողակար-
գեր (շան և ձիու համատեղ գոհաբերություն-
ներ, ականջօղերը միայն աջ ականջին, մա-
տանին միայն ձախ ձեռքին կրելը և այլն),
որոնք, ներկայումս հայտնի տվյալների հա-
մաձայն, բնորոշ են միայն Շիրակին:

Թաղմանն ուղեկից նյութերը տարա-
բնույթ են և երբեմն էլ Հայաստանում չունեն
զուգահեռներ: Դրանց ծիսական դերի բացա-
հայտումը հնարավորություն է տալիս տեսնել
թաղման ծեսի նորանոր նրբերանգներ՝ առա-
վել ամբողջական դարձնելով ծիսակարգի լու-
սաբանումը:

Պեղված դամբարանադաշտերը հնարա-
վորություն են տալիս դիտարկել թաղման տե-
սակների ու ծիսակարգերի փոփոխություն-
ներն ու զարգացումները մ. թ. ա. 1 - մ. թ. 4-րդ
դարերն ընկած ժամանակահատվածում, ինչ-
պես նաև հասարակության սոցիալ-տնտեսա-
կան կյանքի, նյութական և հոգևոր մշակույթի
զարգացման գործընթացը:

Շիրակի անտիկ թաղման տեսակների և
ծեսի ուսումնասիրությունն իրականացվել է
Կարմրաքարի (1987), Առափի (1989), Վարդ-
բաղի (1989) և Բենիամինի (1989-2001) դամ-
բարանադաշտերի պեղումների նյութերով:
Նաև օգտագործվել են Շիրակի հնագիտա-
կան հետախույզության ընթացքում հայտնա-
բերված դամբարանային նյութերը, Շիրակի
երկրագիտական թանգարանի զետեղարան-
ներում պահվող պատահական գտածոները:

⁶ Հ. Խաչատրյան, Լ. Եզանյան, Հնագիտական
հետախույզություն Շիրակում, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշ-
տային հնագիտական աշխատանքների արդյունքնե-
րին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների
թեզիսներ, Եր., 1991, էջ 84-86:

Գ Լ ՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ

ՇԻՐԱԿԻ ԱՆՏԻԿ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի անտիկ ժամանակաշրջանի
հուշարձանների ուսումնասիրությունը գիտնա-
կանների մի քանի սերնդի տարիների տքնա-
ջան աշխատանքով իրականացվել է առավելա-
պես Արարատյան դաշտում:¹ Ի մի են բերվել
ժամանակաշրջանին բնորոշ թաղման ձևերն ու
արարողակարգերի բազմազանությամբ հա-
րուստ թաղման ծեսը: Հայաստանի անտիկ ժա-
մանակաշրջանի նյութական և հոգևոր մշա-
կույթի համալիր ուսումնասիրության համար
կարևորվում են նաև առանձին տարածաշրջան-
ների, այդ թվում՝ նաև Շիրակի հուշարձանները:

Շիրակի անտիկ հուշարձանների ուսում-
նասիրությունը սկսվել է 1977 թվականին Շիրա-
կավանի հետախույզական պեղումներով:² Այս-
տեղ բնակավայրի պեղումների ժամանակ հու-
շարձանի ամենավերին մշակութային շերտում
բացվել են նաև մ. թ. 2-3-րդ դարերով թվագրվող
սալարկղային, հիմնահողային և կարասային
թաղումներ:³ Թաղման ծեսի վերլուծությունը
ցույց է տալիս, որ Շիրակավանում պահպան-
վում են Հայաստանի համաժամանակյա հուշ-
արձաններին բնորոշ հատկանիշները: Միաժա-
մանակ կան դամբարանների կառուցվածքի և
ծիսակարգի առանձին տարրեր, որոնք այլ հու-
շարձաններում կամ հավաղեպ են, կամ չեն
հանդիպում, ինչպես օրինակ՝ սալարկղերի ծած-
կասալերի վրա միջանցիկ անցքերի ու հեղման

ակունների առկայությունը, շան գոհաբերու-
թյունն ու թաղումը մարդու հետ, ննջեցյալի բե-
րանում, որպես Քարոնի վարձ, դրամի փոխա-
րեն ոսկու քիթղ դնելը և այլն:⁴

Անտիկ ժամանակաշրջանի հաջորդ հուշար-
ձանը, որ պեղվել է Շիրակում, Ջրափին է, որ-
տեղ բնակավայրի պեղումների ժամանակ բաց-
վել են նաև կարասային մի քանի թաղումներ:⁵

1987թ. Լեհնականից (ճեղկայիս՝ Գյումրի)
10 կմ հյուսիս՝ Կարմրաքար գյուղի հարավային
մասում՝ եռանկյունաձև հրվանդանի եզրին, շի-
նարարական աշխատանքների ժամանակ
դիպվածաբար բացվել էր թաղում՝ ոսկյա զար-
դերի ուղեկցությամբ:⁶ Հնագիտական հետա-
խույզության արդյունքում պարզվեց, որ Կարմ-
րաքար գյուղը մասամբ նստած է անտիկ դամ-
բարանադաշտի վրա: Դատարկ սարկոֆագներ
և ծածկասալեր էին ընկած հրվանդանի երկու
կողմից դեպի ձորակն իջնող արևելյան և ա-
րևմտյան թեքությունների վրա, ինչպես նաև՝
ձորակի մեջ:

⁴ Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարահանյան,
Նշվ. աշխ., էջ 18-30:

⁵ Ա. Կամեցյան, Հին Ջրափի պեղումները, ՀԱՊ դաշ-
տային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին
նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիս-
ներ, Եր., 1981, էջ 28-29:

⁶ Դամբարանադաշտի գոյությունը փաստվել է շինարա-
րական աշխատանքների ժամանակ դիպվածաբար
բացված սալարկղի հայտնաբերմամբ: Նշված դամբա-
րանը եղել է սալարկղի մեջ դրված փայտյա դաշտով
թաղում՝ հարուստ ուղեկցող նյութով: «Կամայրի» արձե-
լոց-բանգարանի ֆոնդային և դամբարանը պեղող
հնագետ Սո. Տեր-Մարգարյանի հաղորդմամբ, փայտից
դաշտը եղել է խիտ քայքայված: Գտածոները՝ մե-
տաղյա թաս, ոսկյա մանյակ, ականջօղեր, մատանի և
սարդիոնից զարդեր, ի պահ են տրված Հայաստանի
պատմության պետական թանգարանին: Նյութերը հրա-
տարակված չեն:

¹ Գ. Կարահանյան, Կուլտура Древней Армении, Ер.,
1988, с. 32-34, 101-108, 174-177.

² Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարահանյան,
Раскопки поселения и некрополя античного
Ширакавана, ՀՀ ԳԱԱ ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական
աշխատություններ» հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 18-30:

³ Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Раскопки античного
Ширакавана, (АО 1979г.) М., 1980, Փ. Թեր-Մար-
տիրոսով, Գ. Կարահանյան, Նշվ. աշխ., էջ 27:

Պետումները սկսվեցին Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Լենինականի «Շիրակի պատմության» (ներկայիս՝ Շիրակի երկրագիտական) և «Կուրմայրի» արգելոց-թանգարանների միացյալ արշավախմբի կողմից (ղեկ՝ Ս. Հարությունյան): Դամբարանադաշտի հարավային, արևելյան և արևմտյան հատվածներում պեղվեց մ.թ. II-IV դդ. թվագրվող սալարկղային, սարկոֆագային և հիմնահողային 29 թաղում:⁷ Ավելի ուշ՝ 1992թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի մեկ այլ արշավախմբի կողմից (ղեկ՝ Հ. Հակոբյան) այստեղ պեղվել է թաղման նույն եղանակով և ծեսով ուղեկցվող ևս 30 դամբարան:⁸

Դամբարան 5 - Սալարկղային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է 165x65x25սմ չափերով մի մեծ, կուպատառ թաղ: Սալարկղը (երկ.՝ 152 սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 30սմ) մեկական կողասալերով ուղղանկյուն է: Կամխքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Չափս ձեռքի մատնեմատին գտնվեց կարմիր սարդոխից կնիք-մատանի, իսկ ոտքերի տակ՝ ապակյա անոթ:^{*}

Դամբարան 12 - Սալարկղային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործված է 150x80x 20սմ չափերով, մի կողմը մշակված մի թաղ: Ծածկասալը դրվել է մշակված կողմը դեպի աճյունը: Սալարկղը (երկ.՝ 10սմ, լայն.՝ 35սմ, խոր.՝ 25սմ) մեկական կողասալերով, գլխի ու ոտքերի հատվածում մեկական թաղի հավելումով ուղղանկյուն է: Թաղումը կատարված է սալարկղի պատերին կիպ դրված փայտե դագաղում (երկ.՝ 107սմ, լայն.՝ 30 սմ, խոր.՝ 23սմ): Դամբարանը

թալանված է դեռևս հնում. կմախքի ոսկորները ցրված են, սալարկղի հարավ-արևելյան անկյունում՝ փայտե դագաղից դուրս, գտնվեց ոսկյա կնիք-մատանի: Դագաղի մեջ՝ ոտքերի հատվածում, գտնվեցին կաթնագույն ապակյա անոթի բեկորներ:

Դամբարան 13 - Սալարկղային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է 180x65x20սմ չափերով, մի երեսը կուպատառ թաղ: Ծածկասալը դրվել է տաշված կողմը դեպի աճյունը: Սալարկղը երկուական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական թաղի հավելումով ուղղանկյուն է (երկ.՝ 170սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 40սմ): Կամխքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Չափս ձեռքի մոտ գտնվեց թարակ բրոնզալարից մատանի, իսկ դամբարանի հողերի մեջ՝ մետաղյա իրի քայքայված բեկոր:

Դամբարան 17 - Սալարկղային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է միայն մի կողմը մշակված մեկ ամբողջական թաղ (165x55x16սմ): Ծածկասալը դրվել է մշակված կողմը դեպի աճյունը: Սալարկղը (երկ.՝ 150սմ, լայն.՝ 35սմ, խոր.՝ 25սմ) երկուական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական թաղի հավելումով ուղղանկյուն է: Կամխքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Ոտքերի տակ գտնվեց կաթնագույն ապակյա անոթ:

Դամբարան 19 - Սալարկղային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է միայն մեկ կողմից հարթ մշակված, 170x100 x25սմ չափերով մի թաղ: Դամբարանի վրա ծածկասալը դրվել է մշակված կողմը դեպի աճյունը: Սալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 165սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 25 սմ) կազմվել է մեկական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական թաղի հավելումով: Դամբարանը փոքր է: Կամխքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Գանգը փշրված է: Չափս ձեռքի մոտ գտնվեց սարդոխից մատանի (ոսկորների խառնվածության պատճառով պարզ չէ, թե որ մատին է եղել):

Դամբարան 20 - Հիմնահողային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Վերաթաղում է կատարվել մախապես սալարկղային մեկ այլ թաղման տեղում: Նախկին թաղումից պահպանվել են հյուսիսային երկու կողասալը և գլխի հատվածը լրացնող քարերից մեկը, որտեղ էլ կուտակվել են առաջին կմախքի ոսկորները, ապա կատարվել նոր՝ հիմնահողային թաղում՝ կմախքի ուղիղ, մեջքի վրա դիրքով: Չեռքերը կրծքին են: Առանց ուղեկցող նյութի:

1989թ. Կամո գյուղից Չիմ դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ «Ֆաշաբաթ» կոչվող ձորակում, հայտնաբերվեցին հելլենիստական բնակավայրի հետքեր և կրոնիկներ: Հնավայրում հառակ գծազրվում են բնակավայրի պատերի ուղղակի գծերը: Վերգետնյա նյութի մեջ գերակշռող անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ տարատեսակ խեցեղենն է:

1989թ. Սարատակ գյուղի տարածքի գնումը ցույց տվեց, որ գյուղը նստած է անտիկ բնակավայրի և դամբարանադաշտի վրա: Այստեղ՝ բնակելի տան կառուցման համար հատկացված հողատարածքում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվել և ավերվել է մի քանի դամբարան: Թաղումները սալարկղային են, ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում, երկուսից երեք կողասալեր, մեկ ամբողջական թաղից ծածկասալ: Կիսավեր դամբարանից գտնված արծաթյա ակամբջողերն իրենց ձևաճանաչումը ընդհանրություններն ունեն անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ մեմորիանակ զարդերի հետ: Ավելի ուշ՝ 2001թ., գյուղի հարավային հատվածում՝ առլի մեջ, գտնվել է կապույտ ապակույց բազմանիստ կնիք:^{*} Առում, որտեղից գտնվել էր կնիքը, լվացել և բացել էր քարակղզային դամբարանի պատի և ծածկասալի մի հատվածը: Դամբարանը պեղվեց, բացվեց մ.թ. ա. VIII դարով թվագրվող թաղում:⁹ Թե ինչպես է մ.թ.ա. 2-1-ին դարով թվագրվող կնիքը հայտ-

նվել այստեղ, կարելի է միայն ենթադրել: Հնարավոր է՝ հելլենիստական դամբարանադաշտը գտնվում է ոչ հեռու, և կնիքը ջրաբերակ է:

Գյուղի բուլաղ (ներկայիս՝ Արեգմաղեմ) գյուղի դիմաց տարածվող հնավայրը գտնվում է Ախուրյան գետի աջ ափի բարձրադիր հարթության վրա, ձգվում է հյուսիսից հարավ և զբաղեցնում է մի քանի հեկտար տարածք: Այստեղ հատակ ուրվագծվում են բնակավայրի պատերը, ինչպես նաև դամբարանների ծածկասալերը, որ գյուղատնտեսական աշխատանքների հետևանքով հայտնվել են հողի մակերեսին: Հնավայրի հարավային մասում, որտեղ դամբարանների ծածկասալերը հենց մակերեսին էին, պեղվեց երեք սալարկղ: Սալարկղերը երկուական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական թաղով ուղղանկյուններ են: Թաղումներն ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Կամխքների դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա: Թաղումներն առանց ուղեկցող նյութի են: Սալարկղերից մեկի կողքին բացվեց առանձին շարվածքով փոքր, քառակուսի սալարկղ՝ երեք շների գանգերով:¹⁰

1989թ. նորահայտ հուշարձանների թվում է նաև Առափիի հնավայրը, որը գտնվում է Ախուրյան գետի վրա կառուցված կամբջից 600մ հարավ և տարածվում է Առափի-Ոսկենասակ ավտոմայրուղու աջ և ձախ կողմերում: Ախուրյան գետի երկայնքով և շրջակա բլուրների վրա իրականացված հետախուզությունը ցույց տվեց, որ հնավայրը թավականին մեծ է: Այն ընդգրկում է Ախուրյան գետի աջ ափամերձ հատվածը և, հասնելով ավտոմայրուղուն, տարածվում է դեպի արևմուտք ձգվող ավազաբլուրների լանջերին ու գագաթների հարթության վրա և ավարտվում է ձորակից այն կողմ հարթության երկայնքով ձգվող քարածախների մոտ: Տեղանքը բլրաշատ է: Բլուրները, ձգվելով հյուսիսից հարավ, իջվածքներով հասնում են մինչև գետի ափը: Հողն այստեղ կավավազային է, և տարիներ շարունակ հողմնահարումից, ինչպես նաև ավազների սափքից ու անձրևաջրերի հոսքից բլուրները մասամբ մերկացել են՝ բացելով

⁷ Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, Կարմրաքարի դամբարանադաշտի 1987թ. պեղումները, ԵՊՄԲ հանրապետական 1-ին գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 36-38:

⁸ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Կարմրաքարի դամբարանադաշտի 1992թ. պեղումները, ՀՀ 1991-1992թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1994, էջ 41-43:

⁹ Աշխատանքում օգտագործված են միայն մեր կողմից պեղված դամբարանադաշտերի նյութերը, և աշխատանքը շփմանակալու միասակով տրված են միայն կատույցի ձևով և ծեսով առավել հետաքրքիր թաղումների նկարագրությունները:

^{*} Կնիքը (ԵԵԹ Գ.Գ. 3937/ 128) 2001թ. գտել և Շիրակի երկրագիտական թանգարան է հանձնել Սարատակ գյուղի բնակիչ Լևոն Հովհաննիսյանը:

⁹ Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, Սարատակի դամբարանը, Շիրակի պատմաշակութային ժառանգությունը համընդհանրական հիմնկրող գիտաժողովի զեկուցումների հիմնարկներ, Գյումրի, 2002, էջ 4-5:

¹⁰ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, 1991, էջ 84-86:

վերին շերտի ոչ մեծ խորությամբ վրա կատարված թաղումները: Իսկ ավտոնայտուղու թեք լանջով դեպի Ախուրյանի փակ իջնող հատվածում բնակավայրի հետքերն են նշմարվում՝ պահպանված պատերի շարվածքով և վերգետնյա տարատեսակ խեցեղենով (քրեղանների, օյնոխոյանների, պնակների բեկորների, իլիկի գլուխներ՝ տափակ և ուռուցիկ, խեցու բեկորից կոճակներ և այլն): Խեցեղենի մեջ կան մաս բաց դեղնավուն մանրահատիկ կավից, լավ բրծված, արտաբուստ կարմիր լայն երկգուլ կավանոթ և ճամփեզրին բացված, համարյա անվնաս մնացած թոճիկ: Վերգետնյա նյութերի մեջ կան մաս միջանցիկ անցքերով ֆալանգներ և ճամ: Շանի վրա արվել է փորվածք, ապա՝ լցվել երկաթով:

Հայաստանի այլ հնավայրերից հայտնի նյութերի համադրմամբ այս գտածոները կարող են թվագրվել մ.թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերով: Բնակավայրի վրա՝ հնավայրի տարածքի հյուսիսարևմտյան մասում՝ բլրաշարի թեք լանջին, դամբարանադաշտի կիսավեր հատվածն է: Անցյալ դարի 70-ական թվականներից այստեղ բարձրավոլտ էլեկտրասայունների տեղադրման ժամանակ ավերվել է հնավայրի արևմտյան հատվածը, որն էլ հետագայում վերածվել է աղբանոցի: Բլուրների կտրտված հատվածներում ցցված մարդկային ոսկորներ էին, ընկած կողասալեր, կիսականգուն և դատարկ սալարկղեր: Ավելի հյուսիս տարածքը հարթեցվել է՝ հեռացնելով դամբարանադաշտի վրա մտած հողի վերին շերտը: Ինչպես ցույց տվեց տարածքի նախնական զննումը, դամբարանադաշտը շարունակվում է մալ դեպի գետը: Հյուսիսային հատվածում այն ավից հեռու է մոտ 2-3մ (թաղումները կատարելիս գետի հունն ավելի հեռու է եղել): 1988թ. երկրաշարժից հետո աղբանոցի տարածքն ավելի է ընդարձակվել: Այստեղ էր տեղափոխվում մաքրվող փլատակներից բերված շինարարական աղբը: Իսկ աղբանոցի հարևանությամբ տեղավորվել էր աղետի գոտում վերականգնման աշխատանքներ իրականացնող շինարարական կազմակերպություններից մեկը: Առաջնահերթ համարելով արդեն մասամբ կիսավեր հուշարձանը զոնե փրկելը՝ մալ կան-

խվեց այստեղ շինարարական աղբի տեղավորումը, այնուհետև սկսվեցին պեղումները: Նախ պեղվեցին կիսավեր դամբարանները: Առափինում պեղվեց 18 հիմնահողային և սալարկղային թաղում, որոնք վերաբերում են մ. թ. 2- 4-րդ դարերին:¹¹

Դամբարան 9 - Սալարկղ՝ արևելք - հյուսիս արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 180x100x25սմ չափերի մի քար: Սալարկղը արևելյան կողմում մեկ, արևմտյանում՝ երկու կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարով ուղղանկյուն է: Դամբարանի գլխի կողմն ավելի լայն է (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ գլխի հատվածում 47սմ, ոտքերի հատվածում՝ 34սմ, խոր.՝ 35սմ): Կամայքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Չախ ձեռքի ճկույթին գտնվեց բրոնզե տափակ թիթեղից օղակաձև մատանի, գանգի աջ կողմում՝ սև, կարճ մազափնջի մեջ ուլունքաշար կախիկով բրոնզե ականջօղ, կրծքին՝ կաշվե ինչ-որ իրի փոքրիկ մնացորդ:

Դամբարան 10 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանն առանց ծածկասալի է: Սալարկղը մեկական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարով ուղղանկյուն է (երկ.՝ 130սմ, լայն.՝ 35սմ գլխի և 31սմ ոտքերի մոտ, խոր.՝ 35սմ): Կամայքը խիստ քայքայված է և վերածվել է այլուրաման զանգվածի: Գանգի աջ կողմում գտնվեց բրոնզե օղակաձև մի ականջօղ:

Դամբարան 11 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է հարթ մշակումով, կլորացված եզրերով ուղղանկյուն (165x88x19սմ) մի քար, որը ծանր տեխնիկայի վրաներից կիսվել է: Ծածկասալի արևմտյան մասում արված է արտաբուստ թիչ պայտամա, ներսից՝ շրջանաձև (տրամ. 10սմ) միջանցիկ անցք, որից սկսվող նույն լայնությամբ, 6սմ խորությամբ և 35սմ երկարությամբ ակոսն ավարտվում է ծածկասալի եզրին: Դամբարանը միջին չափերի, մեկական կողասալերով ուղղանկյուն է (երկ.՝ 160սմ, լայն.՝ 50սմ, խոր.՝ 46սմ): Կողասալերն ունեն 100սմ եր-

¹¹ Հ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, 1991, էջ 84-86:

կարություն, 10-15սմ հաստությամբ և նույնպես մշակված են: Հյուսիսային կողասալը 13սմ տրամագծով և 24սմ խորությամբ շրջանաձև փորվածք ունի, որն արված է գանգի դիմաց: Ե՛վ կողասալի, և՛ ծածկասալի անցքերն ընկնում են գանգի դիմաց: Կամայքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ ձգված իրանի երկարությամբ:

Դամբարան 18 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մեկ մեծ քար (100x70x20սմ) ծառայել է որպես ծածկասալ: Սալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Այս և նախորդ դամբարանի համար կողասալը ընդհանուր է: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 187սմ, լայն.՝ 49սմ գլխի մոտ և 38սմ ոտքերի հատվածում, խոր.՝ 30սմ): Կամայքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կզակի տակ:

Ամտիկ ժամանակաշրջանի մյուս հուշարձանը՝ Վարդաբլուր, հայտնաբերվող Լեմինակա-նի (ներկայիս՝ Գյումրի) հյուսիս-արևմտյան մասում: Հնավայրը տարածված է տեղաբեր քարաբլուր լանջերին և բլուրների գագաթներից: Նախնական զննումը ցույց տվեց, որ պահպանվել են բնակավայրի հետքեր՝ պատերի շարվածքով և խեցեղենի բեկորներով, ինչպես մալ դամբարաններ՝ տարբեր ձևի թաղումներով (տախտակ 1):

1988թ. երկրաշարժից հետո իրականացվող վերականգնողական-շինարարական աշխատանքների ժամանակ ավերվել է թաղումների մեծ մասը, քանի որ դամբարանադաշտի տարածքում մոտ 20սմ հողաշերտ հանելով, պատրաստվել է 50x25մ մակերեսով շինարարական, ապա շենքի հիմքերի համար փորվել են խրամատներ: Նշված աշխատանքների արդյունքում դամբարանադաշտի հարավային մասում ևս թաղումների մի մասն ավերվել է: Հյուսիսային կողմում դամբարանադաշտի հատվածն ամբողջությամբ թշվառել է տեխնիկան: Մի քանի դամբարաններ պահպանվել էին փորված խրամատում: Առաջնահերթ խնդիրը շինարարական աշխատանքների դադարեցումն էր: Այնուհետև սկսվեցին պեղումները: 1989թ. պեղվեց մ.թ. II-

IV դարերով թվագրվող սարկոֆագային, սալարկղային և հիմնահողային 19 թաղում:¹² 1990թ. Վարդաբլուրի պեղումները հաջող տարի շարունակվեցին «Կոմսոյի» արգելաբանազարմի կողմից, և պեղվել է ևս 73 դամբարան:¹³

Դամբարան 2 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է 160 x 87x 30սմ չափերի սև տուֆից մշակված սալ, որի արևելյան կողմում 6սմ լայնությամբ, 25սմ երկարությամբ և 20սմ խորությամբ փորվածք է արված: Սալարկղը (երկ.՝ 170սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 35սմ) երկուական կողասալերով է, արևմտյան կողասալը ընկել է խրամատը փորելիս: Չախ կողքին կծկված դիրքով կնիսքը խիստ քայքայված էր: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի:

Դամբարան 3 - Սարկոֆագ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է կարմիր տուֆից, 250x110x25սմ չափերի մշակված մի սալ, որը ծանր տեխնիկայի վրաներից փշրվել է: Ծածկասալի վրա՝ կնիսքի դիմային մասի հատվածում, միջանցիկ անցք է արված (արտաքին կողմում տրամ. 6սմ, տակից՝ 10սմ): Սարկոֆագը մեծ է. երկ.՝ 200սմ, լայն.՝ 57սմ գլխի հատվածում, 70սմ կոնքի: Պատերի հաստությունը 17-20սմ է, խորությունը՝ 50սմ: Ծածկասալի տակ՝ ծնկների հատվածում, 2-2,5սմ հաստությամբ, 32x32սմ մակերեսով մի քար էր դրված, իսկ թիչ ավելի փոքր մի քար դրված էր կրծքին: Դամբարանի հողը նախապես մաղվել է, հետո նոր լցվել աճյունի վրա: Եթե շինեին ծածկասալի տակ գտնված երկու քարերը, կարելի էր ենթադրել, թե միայն դարերի փոշին է մտած: Կամայքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ բռունցքված կզակի տակ: Չախ ձեռքի մատների մեջ գտնվեց բրոնզե ասեղ, կրծքավանդակի մեջ՝ կարմիր ապակուց մատանի:

¹² Հ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, 1991, էջ 84-86:
¹³ Սո. Տ ե թ - Մ ա թ գ ա թ յ ա ն, Կոմսոյիի «Վարդաբլուր» տարածքի անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ 1989-90թթ. դաշտային հնավայրական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1991, էջ 94-96: M. Zardarian, H. Akopian, Archaeological Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990.- Ancient Civilizations 1,2, Leiden, 1994, p. 192-194.

Դամբարան 6 - Սալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալը բշել տարել է տեխնիկան: Սալարկոյի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Գլխի հատվածի քարը պայտածն մշակում ունի: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ 50սմ, խոր.՝ 40սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ ծնոտի մոտ իրար միացած: Գանգի աջ կողմում ուսագլխի մոտ, գտնվեց մի գավաթ:

Դամբարան 9 - Սալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է 180x90x70սմ չափերի մի քար: Սալարկոյը երկուական կողասալերով ուղղանկյուն է՝ գլխի և ոտքերի հատվածում հավելված մեկական քարով: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 175սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 15սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Չախ ձեռքի տակ գտնվեցին երկու ուլունք-կնիք և ուլունք-կնիքի մեկ նախապտորաստուկ: Կնիքներից մեկը կարծիք ապակուց է՝ ձիու պատկերով, մյուսը՝ լեռնային բյուրեղից՝ ցլի պատկերով:

Դամբարան 10 - Սալարկո՝ քառուստ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալն ունի 170x80x15սմ չափեր, լավ մշակված է, հատկապես՝ եզրերը: Դամբարանի ծածկասալը գլխի և ոտքերի հատվածում լրացված է մանր քարերի շարվածքով: Սալարկոյը երկուական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով ձևավորված ուղղանկյուն է: Դամբարանը փոքր է (երկ.՝ 135սմ, լայն.՝ 32սմ, խոր.՝ 23սմ): Կմախքը խիստ քայքայված է, ունի ուղիղ՝ մեջքի վրա, դիրք: Թաղումը կատարվել է առանց աճյունի վրա հող լցնելու: Գանգի աջ և ձախ կողմերում գտնվեց բրոնզյա ականջօղեր:

Դամբարան 11 - Սալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալը բշել տարել է տեխնիկան: Սալարկոյը երկուական կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում հավելված մեկական քարով ձևավորված ուղղանկյուն է: Դամբարանը միջին մեծության է (երկ.՝ 175սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 40սմ): Ծանր տեխնիկայի

վրաերթից կմախքի ոսկորները տեղաշարժվել և խառնվել են, իսկ գանգը՝ ճխլվել: Ըստ այդմ էլ՝ կմախքի նախնական դիրքն անհայտ է: Գանգի աջ կողմում գտնվեց արծաթալարից ականջօղ:

Դամբարան 15 - Սալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալը բշել տարել է տեխնիկան: Փոքր սալարկոյը (երկ.՝ 74սմ, լայն.՝ 25սմ, խոր.՝ 20սմ) երկուական մանր քարերից կողասալերով ուղղանկյուն է՝ գլխի և ոտքերի հատվածում հավելված մեկական քարով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Աջ ձեռքի մոտ գտնվեցին ապակու մածուկից մանր, գույնզգույն ուլունքներ:

Դամբարան 16 - Մարկոֆագ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործվել է 135x85x16սմ չափերի մի քար: Մարկոֆագը փորվել է ժայռաքեղոյի մեջ՝ հյուսիսային կողմից լրացնելով մշակված այլ քարով: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 170սմ, լայն.՝ 46սմ գլխի հատվածում և 30սմ ոտքերի: Խորությունը գլխի մոտ 30սմ է, ոտքերի մոտ՝ 25սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի:

Դամբարան 17 - Մարկոֆագ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալը և սարկոֆագը փշրված են: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 20սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Փշրված գանգի տակ գտնվեց բարակ բրոնզալարից մատանի:

Դամբարան 18 - Սալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանն ավերված է, պահպանվել է միայն հյուսիսային կողասալի մի մասը: Սալարկոյի կողքին մոխրաշերտ է: Կմախքի բացակայությունը ենթադրում է կենտատաֆ լինելը:

Ետերկուաշարժյան առաջին զարնանը Շիրակի տարածքում հնագիտական հետախուզության արդյունք է նաև Բենիամինի հնավայրի հայտնաբերումը:¹⁴

Հուշարձանը բավականին մեծ է, ընդգրկում է Գյումրի-Երևան ավտոմայրուղուց աջ

¹⁴ Հ. Խ ա տ ը յ ա ն, Լ. Ե զ ա մ յ ա ն, 1991, էջ 84-86:

և ձախ ընկած տարածքները (մոտ 60 հա) և բաղկացած է բնակավայրից ու դամբարանադաշտից: Ըստ գյուղացիների պատմածի՝ տարածքի տարբեր հատվածներում վարուցանքի ժամանակ բազմիցս բացվել են սալարկոյային և կարասային թաղումներ: Նախնական զննումը բույլ է տալիս ենթադրել, որ հնավայրի տարածքում կա մի քանի դամբարանադաշտ:^{*}

Պեղումները սկսվեցին 1989թ. Շիրակի երկրագիտական քանգարանի արշավախմբի կողմից (հնագետներ՝ Խաչատրյան Հ., Եգանյան Լ., ճարտարապետ՝ Մկրտչյան Վ., մարդաբան՝ Ա. Խոտլավերդյան): 1990թ. ստեղծվեց ՀՄՄՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Շիրակի երկրագիտական քանգարանի միացյալ արշավախումբ (գիտական խորհրդատու՝ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով):

1989թ. Մարտիկի ջրագծի շինարարության ժամանակ, ավելի վաղ զգված գագատային զուգահեռ, հնավայրի տարածքով անցկացվել է հյուսիսից հարավ ձգվող նոր խողովակաշար, որն էլ կրկին վնասել է բնակավայրն ու դամբարանադաշտը: Բնակավայրի, զուգահեռաբար նաև դամբարանադաշտի պեղումները սկսվեցին այս հատվածից:^{*} 1989թ. պեղվեցին բնակելի հատվածի մի քանի սենյակներ, որոնցից մեկի սալահատակի վրա էլ բացվեցին իրար զուգահեռ դրված սալարկոյային հինգ թաղումներ: Գտնվեցին քարից ձու, ճան և սարդիոնից մատանի: Այս դամբարաններից մեկում (թիվ 5) հայտնաբերված, 4-րդ դարով թվագրվող սարդիոնից մատանին օգնում է հստակ թվագրել նաև կողքկողքի դրված և նյութ չունեցող մյուս չորս թաղումները:

1990թ. աշխատանքները ծավալվեցին նախորդ տարի կիսատ թողած հատվածում՝ թեք լանջով բարձրացող հարթության վրա՝ ջրատարի խրամատի երկարությամբ: Պեղվեց 34 դամ-

^{*} Բենիամին գյուղի բնակիչ Կաչիկ Արշակյանը 1961 թվականին անտեսության մեջ օգտագործելու նպատակով բրի լանջից, որն այսօր պեղավայրի 2-րդ տեղամասն է, գյուղ է տեղափոխել մի սարկոֆագ: Կշված սարկոֆագը 1990թ. փոխադրվել է Շիրակի երկրագիտական քանգարան:

^{*} Բնակավայրի և դամբարանադաշտի պեղումներն ընթացել են միաժամանակ՝ կենդիվ դամբարանադաշտը բնակավայրի վրա մտած լինելու հանգամանքից:

բարան և, ի թիվս սալարկոյայինների, բացվեցին նաև կարասային թաղումներ: Գտնվեցին ապակու մածուկից ուլունքներ և բրոնզե օձագլուխ ապարանջան: Պեղումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ դամբարանադաշտում կան անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ թաղման մի քանի ձևեր՝ սալարկոյային, կարասային և հիմնառնդային: Հետաքրքրական էր նաև թաղման տեսակների և ձևի մի քանի յուրահատկությունների դիտարկումը, ինչպես օրինակ՝ կողասալերի (թիվ 6) վրա արված փորվածքներն ու միջանցիկ անցքերը, երկանքաքարը որպես ծածկասալ և կողասալ օգտագործելը (թիվ 8), ինչպես նաև ակամջօղերը (թիվ 6) միայն աջ ակամջին կրելը:¹⁵

1991թ. աշխատանքները շարունակվեցին առաջին տեղամասում, ավելի ուշ՝ նաև հնավայրի հյուսիսային հատվածում, որտեղ նախորդ 1990թ. բացվել էր մի քանի դամբարան: Պեղվող հատվածը ձգվում է հյուսիսից հարավ, ունի 65մ երկարություն և 12-15մ լայնություն: Հյուսիսային կողմում բնակավայրի ավերված լինելը, բացառությամբ կիսավեր պատի և սալահատակի մի մասի, հնարավորություն է տվել թաղումները կատարել ավելի մեծ խտությամբ՝ մի քառակուսու մեջ 5-8 թաղում: Դեպի հարավ դամբարանները նուստանում են: Այս հատվածում թաղումները սկսվել են դեռևս բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ՝ մ. թ. ա. 1-ին դարում:

Դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածում պատկերը քիչ այլ է: Այստեղ թաղումները կատարված են տարբեր ժամանակաշրջաններում, գտնվում են գետնի մակերեսից 20-40սմ, 40-60սմ և 60-120սմ, երբեմն նաև՝ 140սմ խորության վրա: Դամբարանադաշտի այս հատվածն ունի մոտ 30՝ թեքություն: Արևմտյան հատվածը, որ ամենաբարձրն է, արևմուտքից արևելք բարձրացող եռաստիճան հարթակ է, և դամբարաններն էլ դրված են երեք

¹⁵ Լ. Ե զ ա մ յ ա ն, Բենիամինի անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջան, գեղարվեստի թեմաներ, Եր., 1991, էջ 92-94:

հարթակների վրա: Դրա հետևանքով բաղումները կատարվել են ոչ բե մի բանի շերտով, ինչպես հյուսիսային հատվածում է, այլ՝ մեկ: Այս տարածքում բավականին լավ պահպանված կառույցներ են, որոնք մասամբ ավերվել են մահաբաղնիկների կատարելիս: Արևմուտքից արևելք ստորին հատվածի կառույցների հատակին են (թիվ 93, 94, 109): Այսինքն՝ նույն ժամանակաշրջանի բաղումները, պայմանավորված տեղանքի առանձնահատկություններով, հայտնվել են տարբեր մակարդակների վրա: Արևելքից արևմուտք ձգվող հատվածում բացված սենյակի մեջ պեղվեց սալարկղային մի թաղում: Արևմտյան հատվածում՝ բնակելի համալիրի մեջ, բացվեցին մեկ հիմնահողային և երկու կարասային թաղումներ (թիվ 43ա, բ, գ): Նույն միջանցքի մեջ բացվող սենյակներից ամենամեծի հատակին բացվեց կրծնելի մեջ կատարված կարասային թաղում (թիվ 40)¹⁶ շների և ձիու գոհարերության ուղեկցությամբ: Մի դամբարան (թիվ 121) պեղվեց դեպի գյուղ ձգվող դաշտում դրված ստուգողական փոսորակի մեջ, երեք հիմնահողային թաղում՝ թիվ 123, 124, 125, երրորդ տեղամասում՝ ամբարի բերանին:

Բացված թաղումներում կրկնվում են թաղման հիմնական եղանակները՝ սալարկղային, կարասային և հիմնահողային: Միաժամանակ կան նոր եղանակներ, ինչպես ամբարների մեջ կատարված թաղումներ (թիվ 79, 90), և հայտնի եղանակների յուրահատուկ դրսևորումներ, ինչպես գույգ թաղում տղամարդ և կին (թիվ 121), կրծնելի մեջ կատարված թաղում՝ շների և ձիու գոհարերության ուղեկցությամբ (թիվ 40):

1992թ. աշխատանքները ծավալվեցին առաջին տեղամասում՝ նպատակ ունենալով ավարտել սյունազարդ դահլիճի և նրանից հյուսիս որոշ հատվածների պեղումները: * Սյունազարդ

դահլիճի մեջ բացվեց երեք թաղում, որոնցից երկուսը հիմնահողային են, մեկը՝ սալարկղային: Թիվ 126-ը հիմնահողային թաղում է՝ սյունազարդ դահլիճի հյուսիս արևմտյան անկյունում, թիվ 127-ը՝ արևմտյան երրորդ խարսխի դիմաց՝ երկրորդ հատակի տակ: Թիվ 130 և 60 դամբարանները ևս բացվեցին սյունազարդ դահլիճի մեջ: Թիվ 130 դամբարանը բացվեց սյունազարդ դահլիճի արևելյան կողմում՝ սալահատակի վրա: Նշված բոլոր թաղումները վերաբերում են մ. թ. 1-ին դարին: Բնակելի հատվածը պեղելիս բացվեցին նույն սենյակի սալահատակի մեջ, կողքկողքի դրված սալարկղային թաղումներ (թիվ 131, 132, 133...), որոնք ավելի ուշ են և վերաբերում են մ. թ. 2-րդ դարին: Նույն հատվածում՝ բնակավայրի հատակի մեջ դրված սալարկղային թաղման տակ, բացվեց ավելի վաղ կատարված կարասային թաղում (թիվ 134), որը վերաբերում է մ. թ. ա. 1-ին դարին:

1992թ. պեղումներով բացվեցին նաև թաղումներ, որոնք կատարվել են տնտեսական հորի (թիվ 146) և ամբարի մեջ (թիվ 129): Հորի մեջ կատարված թաղումը բացվեց բնակավայրի սալահատակի տակ՝ հորի մեջ, և վերաբերում է մ. թ. 1-ին դարին: Տնտեսական նշանակության շինության մեջ բացվեց կարասային թաղում (թիվ 150): Թիվ 129 թաղումը բացվեց 2-րդ տեղամասում՝ պարսկական համալիր տանող բլրի լանջին՝ քարաշար պատերով, կեղծ թաղով ամբարի հատակին: Թաղումը կատարվել է մ. թ. ա. 1-ին դարում:¹⁶ Երրորդ տեղամասում բացվեց մի սալարկղ-կենտուֆ (թիվ 171):

Այսպիսով, 1992թ. աշխատանքները ցույց տվեցին, որ այստեղ ժամանակագրորեն երեք տարբեր շրջանի թաղումներ են: Ամենավաղ թաղումը վերաբերում է մ. թ. ա. 1-ին դարին և

հյուսիսից հարավ երկու սյունաշարերով բաժանված է երեք համարյա հավասար մասերի: Հ. Խաչատրյան, Բնիկամրի մասից դասակարգի հիմնականում ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը (մասն I), Գ. Ա. Ա. ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 48-49:
¹⁶ Լ. Ե. Գ. ա. մ. թ. 1-ին դարի հիմնականում անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները 1991-1992թթ., ՀՀ 1991-1992թթ. դաշտային հնագիտական պեղումների արդյունքների միջրկամ գիտական նստաշրջան, գեկոլոգումների բեռնաբեր, Եր., 1994, էջ 30-32:

4405

բացվեց մայր հողի մեջ: Մ. թ. 1-ին դարի մի թաղում բացվեց սենյակի երկրորդ հատակի տակ, իսկ մ. թ. 2-րդ դարի մի թաղում՝ սյունազարդ դահլիճի սալահատակին:

1993թ. աշխատանքները իրականացվեցին միայն առաջին տեղամասում՝ ընդգրկելով հյուսիսից հարավ ձգվող լայն ժայռակալի արևելյան մասը, ինչպես նաև ճանապարհի փոխված արտի արևմտյան հատվածը: Արտի մեջ պեղված թաղումները բնակելի հատվածի արևելյան եզրին են և շարված են մի գծով: Այստեղ բացվեցին մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերի թաղումներ. կարասային թաղում սալարկղի մեջ, մամր քարերով շարված ձվաձիթի մեջ կատարված գույգ թաղում, ինչպես նաև հիմնահողային և կարասային թաղումներ (թիվ 182, 183, 184, 195...): Բացվեցին նաև սալարկղային թաղումներ (թիվ 172, 173, 174...), որոնք ունեն նույնատիպ թաղումների կառուցվածքը և թաղման ծեսին բնորոշ բոլոր առանձնահատկությունները: Թիվ 176 դամբարանի ծածկասալի քարերից մեկի վրա կողք-կողքի գույգ միջանցիկ անցք է արված: Բացվեցին նաև հիմնահողային (թիվ 177, 184, 189, 207) և կարասային թաղումներ (թիվ 182, 183, 206): Առանձնապես հետաքրքիր է թիվ 183 դամբարանը, ուր թաղումը կատարվել է սալարկղի մեջ դրված կարասի երկայնակի՝ կտրված (կտրված) մոտ 20սմ լայնությամբ ժայռակենսակ բեկորների վրա: Բացվեցին նաև հորերի մեջ կատարված թաղումներ (թիվ 194, 207), որոնցից մեկի մոտ (թիվ 194) գտնվեցին նաև շան ոսկորներ: Դամբարանադաշտի արևելյան հատվածում բացվեցին մամր քարերով շարված ձվաձիթի մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներ (թիվ 184, 185, 190, 195), որոնցից առաջին երկուսը՝ մասամբ դիրքով: Թիվ 95 և 207 դամբարաններում կատարվել է գույգ թաղում:

Առաջին տեղամասում, 20-40սմ խորության վրա բացված սալարկղային թաղումները մասամբ են բնակավայրի մ. թ. ա. 1-ին դարի վերջ - մ. թ. 1-ին դարերի շերտի մեջ:

Այստեղ տեղամասը բլրաշար է, և բնակավայրը կառուցված է արհեստական դարավանդների վրա, որի տարբեր հատվածները

հողմնահարվել են տարբեր չափով, սակայն ըստ ռելիեֆի և բնակավայրի որոշ կառույցների առանձնահատկությունների (որտեղ պատերը պահպանվել են մինչև մակերես և պատվար են հանդիսացել հողմնահարման և սահքի դեմ), որոշ դամբարաններ գտնվում են համարյա մակերեսին, մի քանիսն էլ բավականին խոր են և հայտնվել են մ. թ. ա. 1-ին դարի շերտում: Բնակավայրի մշակութային վերին շերտը տեղամասի տարբեր հատվածներում ունի մինչև 0,5մ հզորություն և դուրս է գալիս մակերես:¹⁷

1994թ. աշխատանքները ծավալվեցին հնավայրի արևելյան հատվածում՝ ճամփաբերի արտի մեջ: Այստեղ մախրող տարիներից պեղվել էր մի քանի թաղում, այդ թվում՝ նաև ձվաձիթ շարվածքի մեջ: 1994թ. նույնպես բացվեց ձվաձիթի մեջ կատարված թաղում (թիվ 209): Սալարկղային թաղումներ բացվեցին բնակավայրի կիսավեր պատերին կից հատվածում (թիվ 211, 212), որոնցից վերջինը՝ վերաթաղման հետքերով: Պեղված թաղումները վերաբերում են մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերին:

1995թ. աշխատանքները շարունակվեցին պեղավայրի մախրող տարի անավարտ թողած հատվածում, ուր պեղվեց ընդամենը չորս թաղում՝ երկու հիմնահողային և երկու սալարկղային: Մրանցից առանձնաբեր է մասամբ դիրքով թիվ 217 հիմնահողային թաղումը, որ բացվեց մ. թ. ա. 1-ին դարով թվագրվող, մի գծով դրված դամբարանների կողքին և վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին:¹⁸ Այս հատվածը բնակավայրի արևելյան սահմանն է, իսկ բացված կառույցները, դրանցում առկա տորածն խարսխ-գոհասեղանները, նաև պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ այլ գտածոները, ենթադրում են կառույցի ծիսապաշտամունքային բնույթը: Եվ բացառված չէ, որ նման պարագայում այստեղ՝ նշված շինության պատերից դուրս, կարող էին թաղվել տաճարական ստորկները:

¹⁷ Հ. Խ. ա. մ. թ. 1-ին դարի հիմնականում անտիկ դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքների միջրկամ գիտական նստաշրջանի ճարտարապետությունը (մասն II), Գ. Ա. Ա. ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 31:
¹⁸ Լ. Ե. Գ. ա. մ. թ. 1-ին դարի, էջ 22-23:

1996-1999թ.թ. բնակավայրի պեղումների ընթացքում առաջին տեղամասում բացվեց հին-մանհողային և սալարկղային վեց թաղում՝ առանց ուղեկցող նյութի (թիվ 219-224):

2000-2001թթ. Բենիամինի դամբարանադաշտը շարունակվեց պեղվել մեր կողմից՝ հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի կազմում: * Պեղվեց 25 դամբարան:

2000 թվականին պեղումներն ընթացան առաջին տեղամասում՝ արևելք-արևմուտք աստիճանաբար քարձրացող տարածքի երկու տարբեր հատվածներում: Այստեղ դրվեցին լրացուցիչ քառակուսիներ, որտեղ բացվեցին տարբեր խորություններում կատարված մի քանի սալարկղային թաղումներ (թիվ 225-229): Ամենավաղը մակերեսից 80սմ խորության վրա գտնվող թիվ 225 և 228 սալարկղային թաղումներն են, ընդ որում թիվ 225 թաղման ձախ կողասալի վրա հետագայում դրվել է թիվ 226 դամբարանի աջ կողասալը: Նույն մակարդակի վրա՝ երկու թաղումների միջև, բացվեցին հոգեհացի մնացորդներ. կարասի մատուկ՝ շուրջը վառված փայտի կտորներ: Ավելի ուշ կատարվել է թիվ 229 թաղումը, որի վրա հետագայում դրվել է բնակավայրի կառուցողական վերջին շրջանի (մ.թ. 1-ին դար) պատը: Այս հատվածում ամենաուշ թաղումները կատարվել են թիվ 226 և 227 մանկական դամբարաններում, որոնցից վերջինի ծածկասալը համարյա մակերեսին է:

Պեղավայրի այս հատվածից քիչ հյուսիս՝ գագառարի խրամատի հատվածում և դրանից հարավ՝ բնակավայրում, պեղվեց ևս երկու քառակուսի, որտեղ բացվեցին մի քանի սալարկղային թաղումներ: Գագառարի կառուցման ժամանակ մասամբ ավերվել է թաղումների մի մասը, իսկ մի քանիսն էլ՝ վնասվել: Այստեղ նույնպես թաղումները տարբեր ժամանակահատվածներում են կատարվել և երբեմն էլ դրված են իրար վրա: Բնակավայրի պահպանված հատվածը հյուսիս-արևմուտք հարավ-

արևելք ուղղությամբ անցնող քարե պատ է, որի վերին հորիզոնը կազմված է հում աղյուսե ուղղանկյուններից: Իրար հաջորդող կառուցողական տարբեր փուլերում այն փոփոխություններ է կրել՝ մնալով կավով ծեփված հատակի տակ: Բացվեց մի քանի հատակ, բոլորն էլ՝ կավածեփ: Դամբարանները դրվել են հենց այդ հատակներից: Ըստ այդմ էլ, մակերեսից առավելագույնը 120սմ ներքև բացված դամբարանների խորությունները տարբեր են, թիվ 230 և 233 սալարկղային մանկական թաղումները բացվեցին ամենավերին շերտում և մակերեսից 40-50սմ խորություն ունեն, ավելի խորը թաղումները (թիվ 231 և 232)՝ 60-80 սմ: Թիվ 232 թաղումը դրված էր կավածեփի հատակին, իսկ թիվ 231 թաղումը, որ ավելի խորն է, մեկ այլ հատակի վրա է: Նշված թաղումների շրջակայքում մարդկային ոսկորների առկայությունն անշուշտ վերաբաղման հետևանք է:

Թիվ 230-233 թաղումների տարածքը մ.թ.ա. 5-մ.թ.ա. 1-ին դարերի հում աղյուսե պատերով մի շինության օրգանական շարունակությունն է: Ըստ Բենիամինի բնակավայրի առաջին տեղամասի ուսումնասիրության արդյունքների՝ այս շինությունը կործանվել է մ. թ. ա. 1-ին դարի կեսերին:¹⁹

Թաղումները շարունակվում են նաև գագառարից արևելք: Թիվ 230-233 դամբարանների տարածքում բնակավայրի վերջին հատակի վրա հայտնաբերված գտածոները (ոսկրե րրգածև կնիք՝ արևի պատկերով, բրոնզե մատանի և այլն) խթան հանդիսացան հաջորդ շերտը պեղելու համար: Հատակի տակ բացվեց մարդկային գանգերի, խոշոր եղջերավոր անասունի ոսկորների և տարատեսակ կավանոթների բեկորների խառնակույտ: Պատկերն ամբողջական դարձնելու համար ընդարձակվեց պեղվող քառակուսին: Նախ պեղվեցին և հենուցվեցին այս հատվածի ավելի ուշ ժամանակաշրջանի սալարկղային երկու թաղումները: Անվնաս մնացած հատվածները ևս պեղվեցին

¹⁹ Բենիամինում բնակավայրի պեղումները 1999-2008թթ. իրականացվեցին հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի կողմից (հայկական կողմի ղեկավար Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, ֆրանսիական կողմի պատասխանատու՝ Ստեֆան Դեյանայ): Դամբարանադաշտը պեղվեց մինչև 2001թ.:

¹⁹ Հ. Խ ա յ ա տ ր յ ա ն, Հում աղյուսե կառույցներ հեղինակական Բենիամինում, Conservation of Ruined Monuments, Workshop proceedings edited by Armenian National Committee of ICOMOS, Եր., 2003, էջ 133:

և, բացի խիստ քայքայված գանգուկերից, գտնվեց նաև երկու առանձին: Պեղումներով պարզվեց, որ նոր թաղումներ կատարելու համար հեռացրել են հենքը և մաքրել տարածքը՝ ցարցուցրիվ անելով և՛ կմախքները, և՛ զոհաբերության ու հոգեհացի մնացորդները (ձիու ոսկորներ, տարաբնույթ խեցեղենի բեկորներ):

Այսինքն՝ մ.թ. 1-ին դարի շերտում բացված այս թաղումներն ավերվել են նոր թաղումներ կատարելիս: Երևույթը նորայի չէ Բենիամինի դամբարանադաշտում, որտեղ քանիցս փաստված են վերաբաղման դամբարաններ, երբ նախորդ կմախքի ոսկորները խնամքով կողքի են դրվել և կատարվել է նոր թաղում:

Դեռևս գաղմանը հնավայրի առաջին տեղամասում՝ նախորդ տարիներին պեղված տարածքում, ամճրևաջրերի հոսքից մասամբ բացվել էր մի կարասային թաղում: Ինչպես ցույց տվեցին պեղումները, ուղղահայաց դիրքով դրված կարասի մեջ կատարված մանկական թաղում էր՝ քայքայված կմախքով, առանց ուղեկցող նյութի: Հիմնահողային մեկ թաղում բացվեց երկրորդ տեղամասում՝ պալատական համալիրի մեջ: Այսպիսով, 2000թ. պեղվեց տասը դամբարան:

Պեղված տարածքում հիմնականում պահպանվում են Բենիամինի անտիկ թաղումներին բնորոշ թաղման տեսակներն ու ծեսը: Դրանք մեծ մասամբ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ սալարկղային թաղումներ են՝ կառուցվածքային նույն սկզբունքների պահպանմամբ (անկանոն, անմշակ քարերով ուղղանկյուն՝ փակված նույնպես անկանոն և անմշակ ծածկասալերով): Կան դամբարաններ, որոնց արևմտյան կողմը (գլխի) ավելի լայն է, քան՝ արևելյանը (տոբերի կողմը): Թիվ 232 դամբարանի չափերը մեծացվել են արևելյան և արևմտյան կողասալերի քարերը իրարից քիչ հեռացնելով: Քանի որ վերաբաղման հետքեր չեն պահպանվել, կարող ենք ենթադրել, որ դամբարանը չի համապատասխանել ճնշեցյալի չափերին, և կատարվել է քարերի հավելում:

Սալարկղային թաղումների ծածկասալերի եզրերին շարված են մանր քարեր: Այն առա-

վել նկատելի է թիվ 228 դամբարանի կառուցվածքում, որտեղ դամբարանի ծածկասալը՝ իրանից մինչև գլուխ հատվածը, ծածկված է միջին մեծության քարերով (կողասալերի վրա կան կողասալերից 5-6սմ հեռու): Քարերի լրացուցիչ կուտակումը կարող էր արվել ծածկասալի ամրացման նպատակով: Այս քարերի մեջ գտնվեցին տարբեր ամանների, այդ թվում նաև տախաշի բեկորներ: Դժվար է ասել, թե վերջիններս երբ են թողնվել դամբարանի վրա. թաղման օրը կամ հանգուցյալի հիշատակին նվիրված մյուս ծիսակարգերից հետո:

Դամբարանադաշտի այս փոքր հատվածում բնակավայրի հետքեր չկան: Վերջինս էլ հնարավորություն է տալիս թաղման ծիսակարգերի նման պեղվել առավել ամբողջական: Թաղումների մոտ հոգեհացի արարողակարգի վկայությունն են մոխրաշերտի առկայությունը, վառված փայտի մնացորդներն ու գտնված անոթների բեկորները: Այս թաղումներում ևս կմախքներն ունեն ուղիղ՝ մեջքի վրա պառկած դիրք, իրար վրա դրված ձեռքերը հանգչում են կրծքին կամ որովայնին: Թաղումները կատարվել են հիմնականում առանց ուղեկցող նյութի: Թիվ 228 դամբարանում՝ կմախքի ձախ ձեռքի մատնեմատին գտնվեց երկաթյա մատանի: Մանկական թաղումից գտնվեց երկու ուլունք, մեկը գլանաձև է՝ պատրաստված ապակուց, մյուսը՝ կարմիրի և սպիտակի խառը երանգներով ազաթից (թիվ 230):

2001թ. պեղումներն ընթացան նախորդ տարում պեղված տարածքի դեպի արևելք ընկած հատվածում, որտեղ բացվեց ինը թաղում (թիվ 237-245), որից յոթը սալարկղային են և մեկը՝ սարկոֆագի մեջ: Թիվ 239 դամբարանում վերաթաղում է կատարվել: Կողքկողքի դրվել են երկու գանգերը և կուտակվել մյուս ոսկորները, այնուհետև կատարել նոր թաղում: 2001թ. պեղված սալարկղերում ևս պահպանվում են բնորոշ թաղման եղանակն ու ծեսը: Միակ ուղեկցող նյութը թիվ 244 մանկական դամբարանից գտնված ապակյա սև ուլունքն է: Թիվ 245-ը սարկոֆագային միակ թաղումն է, որ պեղվել է Բենիամինում: Այստեղ նույնպես կատարվել է

վերաթաղում և քանի որ երկրորդ թաղման համար սարկոֆագը փոքր է եղել, ուղղակի կտրել են և, քարեր հավելելով, երկարացրել:

1989-2001թթ. Բենիամինում իրականացված պեղումները ցույց են տալիս, որ առաջին թաղումներն այստեղ կատարվել են մ. թ. ա. 1-ին դարում՝ բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ: Դրանք բնակավայրի հատակների տակ, տնտեսական ամբարների և կենցաղային հորերի մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներն են, ինչպես նաև բնակավայրի ծայրարևելյան հատվածում մի գծով դրված հիմնահողային, կարասային և սալարկղի մեջ դրված կարասային մի քանի թաղումները:

Սյունագարդ դահլիճին և նրան հարող կից կառույցների տարածքում թաղումները շատ քիչ են: Այստեղ տափանված հատակի տակ բացվեց հիմնահողային մի թաղում, որը վերաբերում է մ.թ. 1-ին դարին: Տափանված հատակի տակ գտնվելու հանգամանքն արդեն հաստատում է, որ թաղումը կատարվել է բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ: Բացված երկու սալարկղային թաղումներն ավելի ուշ են և վերաբերում են մ. թ. 2-3-րդ դարերին: Նույն պատկերն է նաև սյունագարդ դահլիճին կից կառույցներում: Այստեղ ևս թաղումները հազվադեպ են: Նույն միջանցքի մեջ բացվող երեք սենյակներից բաղկացած համալիրի մեջ պեղվեց երկու թաղում, որոնցից մեկը կարասային է՝ շների և ձիու գոհաբերությանը, իսկ մյուսը՝ հիմնահողային (մտածող դիրքով): Նույնիսկ ավելի ուշ՝ 3-4-րդ դարերում, երբ տարածքը ծածկված էր հողի հաստ շերտով, բնակավայրի բազմազործառական բնույթ ունեցող այս շինության տարածքում հատուկներն թաղումներ են կատարվել: Հավանաբար նույնիսկ ավերումից հետո էլ ապրողների մեջ մասամբ պահպանվել է շների սրբատեղի կամ սրբազնացված տարածք լինելու հիշողությունը, հանգամանք, որը և գուցե խանգարել է համատարած թաղումներ կատարելուն:

Ալավելով արևելյան հատվածից՝ թաղումները տարածվել են դեպի արևմուտք և հյուսիս, որտեղ ամենաշատն են՝ 5x5մ չափերով քառա-

կուսու մեջ՝ 5-6 դամբարան: Երբեմն հանդիպում են նաև նույն հատվածի տարբեր մակարդակներում կատարված թաղումներ: Բնակավայրի անկումից հետո՝ մ.թ. 2-րդ դարից սկսած, այստեղ թաղումները համատարած բնույթ են կրում, և արդեն 3-4-րդ դարերում նախկին բնակավայրի տարածքի մեծ մասը վեր է ածվում դամբարանադաշտի: Ավելի քան հինգ հարյուր տարի այստեղ թաղումներ են կատարվել և շատ դեպքերում՝ մաս՝ իրար վրա:

Բնակավայրի տարածքում վերջին թաղումները կատարվել են մ. թ. 4-րդ դարում: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, Բենիամինի մ.թ. 2-4-րդ դարերի դամբարանադաշտը մտած է բնակավայրի վրա, հանգամանք, որը որոշակի դժվարություններ է ստեղծում: Դրանցից մեկն էլ այն է, որ հայտնաբերված նյութերը երբեմն կարող էին մաս դամբարանում հայտնվել հանգուցյալի վրա լցված հողի հետ: Ելնելով վերջինից՝ բնության առարկա են միայն կմախքի նկատմամբ որոշակի դիրք ունեցող իրերը: Նույնպիսի վերաբերմունք է դրսևորվել նաև հոգեհացի առկայությունը փաստելիս:

Բենիամինում ընդհանուր առմամբ պեղվել է 245 դամբարան: Սրանցից նյութ հայտնաբերվել է միայն սալարկղային 40, կարասային 14 և հիմնահողային 9 թաղումներում: Թաղումներից 48-ը վերաբերում են բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակաշրջանին (մ.թ. ա. 1-մ.թ. 1-ին դարեր) և բացվել են հատակների տակ, տնտեսական ամբարների ու կենցաղային հորերի մեջ: Իսկ մնացած թաղումները վերաբերում են մ.թ. 2-4-րդ դարերին (տախտակ 2):

Դամբարան 1 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, սենյակի մեջ, սալահատակի վրա: Դամբարանի համար ծածկասալ է ծառայել միջին մեծության մի քար: Սալարկղի ուղղանկյունը երկուսկան կողասալերով է՝ գլխի և ոտքերի մոտ լրացված մեկական քարով (դամբարանի երկ.՝ 200սմ, լայն.՝ գլխի մասում 75սմ, ոտքերի մոտ՝ 60սմ, խոր.՝ 30 սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Ոտքերի տակ գտնվեց քարից ձու: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 2 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, սենյակի մեջ՝ սալահատակին: Որպես ծածկասալ օգտագործել են մի քանի փոքր քարեր: Դամբարանի ուղղանկյունը կազմվել է երկուսկան կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով (դամբարանի երկ.՝ 85 սմ, լայն.՝ 45սմ, խոր.՝ 25սմ.): Մանկական թաղում է՝ լավ պահպանված կմախքով, որի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Ուղեկցող միակ նյութը ոչխարի ճանն է՝ գտնված կմախքի իրանի հատվածում: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 5 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, սենյակի հատակին: Սալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուսկան մեկական քարով (դամբարանի երկ.՝ 180 սմ, լայն.՝ 42սմ, գլխի մասում, 28սմ՝ ոտքերի մոտ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է: Գանգը հակված է աջ, ձեռքերը՝ կզակի տակ իրար միացած: Չախ ձեռքի մատնեմատին գտնվեց կարմրամարմնազգույն սարդոմից, ձվածիր, հարթեցված պակկով մատանի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 6 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Երկու մեծ, կոպտատաշ քարեր ծառայել են որպես ծածկասալ (100x70x20սմ և 85x75x20սմ): Սալարկղի ուղղանկյունը երկուսկան կողասալերով է՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կողասալերի վրա՝ կմախքի կոնքի ուղղությամբ, փորվածքներ են արված: Աջ կողմում այն ունի 15սմ տրամագիծ և 12սմ խորություն, իսկ ձախում՝ 15սմ տրամագիծ և 9սմ խորություն: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ 45սմ գլխի հատվածում, 28սմ ոտքերի մոտ, խոր.՝ 25սմ): Կմախքը դրված է ուղիղ՝ մեջքի վրա, աջ ձեռքը որովայնին է, ձախը՝ ծնոտի տակ: Աջ ակնաչի մոտ գտնվեց քարակ բրոնզալարից, եզրերը իրար սեղմված, քիչ ձվաձև մի ակնաջուղ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 8 - Սալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Սալարկղի ուղղանկյունը

նը կազմված է երկուսկան կողասալերով՝ ոտքերի և գլխի մասում լրացված մեկական քարով: Սալարկղի (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 38սմ, խոր.՝ 25սմ) ձախ կողասալերից մեկը շրջանաձև երկանքաքար է՝ մի կողմում ուղիղ կտրվածքով: Նույնպիսի մշակում ունի նաև որպես ծածկասալ ծառայած մնամատիպ մեկ այլ երկանքաքար: Երկու անմշակ քարեր լրացնում են ծածկասալը: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Առանց ուղեկցող նյութի: Դամբարանից 50-60սմ հեռավորությանը բացվեց ձիերի գոհաբերություն: Հաստ մախարաշերտի և փայտածուխի կտորների մեջ՝ երկու ձիերի երկատված ծնոտի իրարից հեռու, հակադիր դրված մասերի վրա գտնվեց սև տուֆից, կտրված դուրգի անիվ: Չոհաբերությունն առնված է հինգ անկանոն քարերով եզրված շրջանի մեջ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 9 - Կարասային թաղում՝ հյուսիս - արևելք-հարավ-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Կարասը դրվել է հորիզոնական դիրքով, թաղումը կատարվել է աջ կողքին կծկված դիրքով: Կարասի շուրթից իրանը կտրվել է և դիմ տեղավորելուց հետո վերադասավորվել նախնական դիրքով: Թաղման կողքին՝ կրակի մեջ, պահպանվել են հոգեհացի մնացորդները՝ ոսկորներ և կավանթների բեկորներ: Մանկական թաղում է առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 0,5-1,1 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 10 - Հիմնահողային թաղում՝ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, բնակավայրից պահպանված պատի տակ՝ սալահատակի վրա: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ոտքերն՝ խաչված, ծնկները՝ քարձր, ոտնաթաթերն՝ իրար մոտ: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 16 - Հիմնահողային թաղում՝ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, բնակավայրից պահպանված պատի մոտ՝ կավածեփ հատակին: Թաղումը կատարվել է աջ կողքին կծկված դիրքով, ձեռքերը՝ ծնոտի տակ: Չոտքերի մեջ գտնվեց վառված փայտի ուղղանկյուն կտոր՝ 25x25սմ չափերով: Կմախքը քարակույ-

տի տակ էր: Թաղման տարածքում գտնվեցին նաև փայտածխի և օրգանական այլ մնացորդներ: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 17 - Կարասային թաղում կարասի ուղղահայաց դիրքով: Թաղումը կատարվել է 28մ բարձրությամբ կարասի մեջ (բերանի տրամ.՝ 18սմ, իրանի տրամ.՝ 25սմ, նստուկինը՝ 14սմ): Թաղման կարասը ծածկվել է մեկ այլ կարասի մեծ բեկորով: Մանկական թաղում է՝ խիստ քայքայված կմախքով: Միակ ուղեկցող նյութը ձեռքով պատրաստված, անհարթ պատեղով, կարասի ձև ունեցող, փոքրիկ մի կավանոթ է (բարձր.՝ 3, 5սմ): Թաղման կարասի մոտ պահպանվել է հոգեհացի կրակի մոխիրը (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 3,5 - 5,5 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 23 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանի (երկ.՝ 100սմ, լայն.՝ 70սմ, խոր.՝ 20սմ) համար ծածկասալ և կողասպեր են ծառայել մանր, անկանոն քարերը: Մանկական թաղում է՝ խիստ քայքայված կմախքով: Դամբարանի ծածկասալի վրա գտնվեց ձիթածրագ, իսկ դամբարանի մոտ՝ աջ կողքին պառկած ձիու ամբողջական կմախք (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 3-5 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 27 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, երկու մեծ ծածկասպերով (12 x80x35սմ և 70x70x20սմ): Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 200սմ է, լայն.՝ 65սմ, խոր.՝ 35սմ) կազմվել է երկուական կողասպերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Աջ ակնաջի մոտ գտնվեց բարակ բրոնզալարից, եզրերն իրար սեղմված, քիչ տանձաձև ակնաջօղ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 28 - Կարասային թաղում անոթի պտակած դիրքով: Կարասի բերանն ուղղված է հյուսիս - արևմուտք: Նախասպես տնտեսության մեջ օգտագործված կարասի բերանը փակվել է յուրեղիայի և մեկ այլ կարասի բեկորներով: Կարասի (բարձր.՝ 70սմ, բերանի տրամ.

33սմ, իրանի տրամ.՝ 55սմ, նստուկինը՝ 21սմ) իրանի վրա պահպանվել է մինչ քրծելն արված Յամ տրամագծով, հարթեցված եզրերով անցք: Կմախքը քայքայված է, պահպանվել է մի քանի ոսկոր: Կարասի մեջ գտնվեցին ապակու մածուկից մանր, գույնզգույն ուլունքներ և քաց վերջույթներով բրոնզե ապարանջան: Հանգուցայի վրա լցված հողը հագեցած է վառված փայտի մնացորդներով: Կարասի կողքին հոգեհացի մոխիրն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 29 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալ են ծառայել 160x60x40սմ չափերով երկու սալ: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 150սմ, լայն.՝ 35սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասպերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Գանգի տակ գտնվեց բրոնզե ակնաջօղի բեկոր (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20-30 տարեկան կին է):

Դամբարան 33 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Թիվ 32 և 33 դամբարանների ծածկասալն ու կողասալն ընդհանուր են: Դամբարանը (երկ.՝ 160սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 25սմ) երկուական կողասպերով է՝ գլխի և ոտքերի հատվածում լրացված մեկական քարով: Կմախքի ոսկորները կուտակված են իրար վրա: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 36 - Կարասային թաղում սենյակներից մեկի հատակի մեջ, ուղղահայաց դիրքով: Միջին մեծությամբ կարասի (իրանի տրամ.՝ 38 սմ, բարձր.՝ 39 սմ, նստուկի տրամ.՝ 15 սմ) նստուկը 5 սմ խորությամբ նստած է սենյակի հատակի մեջ: Անոթն իրանի և շուրթի մասում թերի է: Կմախքը քայքայված է, պահպանվել է մի քանի ոսկոր: Կարասի մեջ գտնվեցին ապակու մածուկից մի քանի ուլունք, որոնցից մեկը կնիքի նախասպատրաստուկ է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 39 - Կարասային թաղում անոթի ուղղահայաց դիրքով: Թաղումը բացվեց գազատարի համար փորված խրամատում: Բարեբախտաբար տեխնիկան խրամատը փո-

րել է կարասից մոտ 10սմ հեռու, և թաղումը չի վնասվել: Գեղմադարչնագույն կավից, փքուն իրանով, մեղ բերանով, շուրթը և իրանը թերի կարասը (բարձր.՝ 58սմ, բերանի տրամ.՝ 21սմ, իրանի տրամ.՝ 48սմ և նստուկի տրամ.՝ 16սմ) ուղղահայաց դիրքով դրվել է 2սմ հաստությամբ մոխրաշերտի մեջ: Դիրքն ապահովելու նպատակով կարասի նստուկի հատվածն ամրացվել է քարերով, որոնց մեջ գտնվեց երեք կոկիչ: Մոխրաշերտի մեջ գտնվեցին կրակից սևացած քասի և գավաթի բեկորներ, ինչպես նաև այրված ոսկորներ: Կմախքը չի պահպանվել, քաջատությամբ մի ֆալանգի և թիակուսկրի: Թաղման կարասի մեջ գտնված միակ նյութը դեղնակարմրավուն կավից փութսի օդանդիչն է: Նեֆեցյալին հողով ծածկելուց հետո կարասի բերանը փակվել է քարերով: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 40 - կարասային թաղում՝ անոթի հորիզոնական դիրքով՝ բերանն ուղղված հյուսիս: Թաղումը կատարվել է նախասպես ուսերը կտրած կարասի մեջ: Դամբարանը բացվեց բնակավայրի ամենալավ պահպանված հատվածում՝ նույն միջանցքի վրա բացվող սենյակներից ամենամեծի կենտրոնում՝ հատակին: Սենյակը 7x7մ չափերով քառակուսի է: Պատերը պահպանված են 160սմ բարձրությամբ: Թաղումն առնված է քարաշար, Յմ տրամագծով շրջանի մեջ: Ի տարբերություն արևմտյան կողմում անկանոն, մեծ քարերով շարվածքի՝ շրջանի մյուս կողմերում մանր քարեր են: Թաղումն ուղեկցվել է շների և ձիու գոհաբերությամբ: Քարաշար շրջանը դրվել է գոհաբերված չորս շների վրա, որոնցից երկուսն ամբողջական կմախքով են, երկուսն՝ իրանից երկու մասի բաժանված: Կմախքները շարվել են ժամացույցի սլաքին հակառակ ուղղությամբ: Չոհաբերվել է նաև ձի, որի գլխի մի կեսը գտնվեց կարասի մոտ, մյուս կեսը՝ սենյակի արևմտյան պատի տակ: Դամբարանը կողոպտված է: Այդ է վկայում սենյակի տարբեր անկյուններում՝ վերին շերտում, 4-րդ դարով թվագրվող սանրաքաշ խեցիների հետ թաղման կարասի և ուղեկից այլ կավանոթների բեկորների առկայությունը: Դամ-

բարանից գտնվեցին ազաթից մատանու ակ, բրոնզյա երկու զանգակ, ձվածիր պատկով երկաթյա մատանի, թաս, զլանաձև իրանով կավանոթ, կարասի հողի մեջ՝ նաև բոժոժներ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 43 - Բնակելի հատվածի մոտ մեծաքանակ կառույցի պատի մի հատվածը պեղելիս բացվեց երեք թաղում, որոնք դրված են իրար վրա՝ անջատված հողի աննշան բաժանարար շերտով: Դամբարանները տարբեր են թաղման եղանակներով. մեկը՝ հիմնահողային, երկուսը՝ կարասային: Ելնելով կառուցվածքային ամբողջականությունից՝ թաղումները դրել ենք մի համարի տակ և, հաշվի առնելով թաղման եղանակների տարբերությունը, յուրաքանչյուրին տվել ենք ահամար:

Դամբարան 43 Ա - Կարասային թաղում հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ՝ բացված բնակավայրի ավերված հատվածում՝ պատի մեջ: Թաղման տարածքը պատրաստելիս հանդիպել են պատի շարվածքի, որի քարերի մի մասը հենացվել է, ապա աճյունը ծածկվել նույն քարերով: Թաղումը կատարվել է հորիզոնական դիրքով դրված կարասի մեջ՝ աջ կողքին կրծկված դիրքով, ձեռքերը՝ կզակի տակ իրար միացած: Իրանից շուրթը թերի կարասը նախասպես տնտեսության մեջ օգտագործված է, և վերականգնման համար արված անցքերը դրա վկայությունն են: Դամբարանում ուղեկցող նյութեր չեն դրվել: Մարդաբանական տվյալներ նույնպես չկան:

Դամբարան 43 Բ - Հիմնահողային թաղում՝ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, կմախքի ձախ կողքին կծկված դիրքով: Թաղումը բացվել է թիվ 43 Ա թաղման տակ: Չեռքերը ծալված են և կզակի տակ միացած իրար: Կմախքը քայքայված է: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 43 Գ - Կարասային թաղում, որ բացվեց նախորդի կողքին՝ կնիք դրված: Կարասը դրվել է ուղղահայաց դիրքով և ամրացվել մանր քարերի շարվածքով: Կմախքը քայքայված է, պահպանվել է գանգի երկու փոքր ոսկոր: Միակ գտածոն գնդաձև իրանով, մեղ վզով,

մեկ ունկով գավաթն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 44 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանը կիսավեր է, բացվել է ջրատարի համար փորված խրամատի արևելյան մասում: Ծածկատալը կոտրված է: Ըստ պահպանված մի հատվածի՝ սալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերից՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով: Կմախքը քայքայված է, պահպանվել են գանգն ու երկու բազկոսկրը: Միակ ուղեկցող նյութը դամբարանի հողերի մեջ գտնված շրջանաձև, բրոնզե ականջօղի բեկորն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 47 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 170սմ, լայն.՝ 44 սմ, խոր.՝ 34սմ) կազմվել է երեքական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Ծածկատալ են ծառայել միջին մեծությամբ երկու քարեր: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Միակ ուղեկցող նյութը բարակ բրոնզալարից, ծայրերը իրար բերված, բիչ տանձաձև ականջօղն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 50 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանը կիսավեր է, պահպանվել է արևմտյան կեսը: Մալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա: Քայքայված գանգի աջ կողմում գտնվեց բրոնզալարից, ոլորում օղակով ու կախիկով ականջօղ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 51 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանը բացվեց բնակավայրի հատակին, որի վրա դրված օջախի հյուսիսային պատն էլ ծառայել է որպես կողասալ: Դամբարանի ուղղանկյունը երկուական կողասալերով է՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 30 սմ, խոր.՝ 25սմ): Մանկական թաղում է՝ կմախքի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրքով: Կմախքը քայքայված

է, պահպանվել են գանգը և ոսկորների մի մասը: Ուղեկցող միակ նյութը գանգի աջ կողմում գտնված բիչ ձվածիք, ծայրերն իրար հակված բրոնզե ականջօղն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 54 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկատալ է ծառայել 120x75x20սմ չափերի կոպտատաշ մի քար՝ ոտքերի մասում պակասը լրացնելով մանր քարերի շարվածքով: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 190սմ, լայն.՝ 40սմ գլխի հատվածում, ոտքերի մոտ ավելի նեղ է՝ 30 սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Ծնկներից մեքը՝ երկու ոտքերի միջև, գտնվեցին մեկ այլ կմախքից մնացած կողոսկրեր և անրակոսկր: Վերաթաղման հետքերն ակնհայտ են: Դամբարանի հողը հագեցած է վառված փայտի և հատիկի մնացորդներով: Կմախքի կրծքին գտնվեց սև դիրիտից սրտաձև իր: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 59 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանն առանց ծածկատալի է, ուղղանկյունը կազմված է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Դամբարանը կիսավեր է: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերի դիրքն՝ անհայտ, կողքին գտնվեցին ուլունքներ և նրբախեցի անոթի մի փոքրիկ բեկոր: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 66 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկատալ օգտագործել են 130x70x5սմ չափերի մի քար: Դամբարանը երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով ուղղանկյուն է (երկ.՝ 130սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 25սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Գանգի աջ կողմում գտնվեց ուղղաձիգ կախիկով ականջօղ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 40-50 տարեկան կին է):

Դամբարան 67 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկատալ օգտագործել են 70x40x5սմ չափերի մի քար: Մալարկղը (երկ.՝ 50սմ, լայն.՝ 20սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և

ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով: Կմախքից լավ պահպանված է միայն գանգը, մյուս ոսկորները խիստ քայքայված են: Կրծքի հատվածում գտնվեց խեցու բեկոր, իսկ գանգի աջ կողմում՝ բարակ բրոնզալարից, սրացող ծայրերը իրար միացած մի ականջօղ և կաթնագույն ապակուց երկկոնիկ կախիկ, որը հավանաբար ագուցված է եղել ականջօղին: Աճյունի վրա հող չի լցվել և դամբարանում միայն փոշու բարակ շերտ է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 71 - Հիմնահողային թաղում հյուսիս-արևմուտք-հարավ-արևելք կողմնորոշմամբ: Թաղումը բացվեց տափանված հատակի տակ: Կմախքի դիրքը բերանբսիվայր է (նախապես եղել է նստած՝ ոտնաթաթերը հաված գետնին, ծնկները՝ բարձր, այնուհետև մկանունքի քայքայումից հետո իրանն ընկել է աջ, իսկ ոտքերը մնացել են նույն դիրքով): Չձեռքերը կիսաձայ են: Կավանոթի մի բեկոր գտնվեց բերանի մոտ, իսկ ձեռքերի և ոտքերի մոտ՝ վառված փայտի և հացահատիկի մնացորդներ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 79 - Հիմնահողային թաղում տնտեսական ամբարի մեջ: Ամբարը կիսավեր է (պահպանված մասն ունի 170սմ խորություն և 140սմ տրամագծով բացվածք): Մանր քարերի շարվածքով շինությունն ավերվել է բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ, իսկ պահպանված մասը բացվում է մ.թ.1-ին դարի շերտի վրա: Կմախքն ունի աջ կողքին կծկված դիրք: Աջ ձեռքը ծնոտի տակ է, ձախը՝ իրանի երկարությամբ: Ոտքերը ծալված և հաված են կրծքին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 80 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանի համար որպես ծածկատալ օգտագործվել է մի անկանոն քար: Մանկական դամբարան է, որի սալարկղի (երկ.՝ 50սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 25սմ) ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Հարավային կողասալերից մեկը քացակայուն է: Կմախքի դիրքն ուղիղ է,

ձեռքերը՝ կրծքին: Գանգը քայքայված է, պահպանվել է միայն դիմային մասը: Կմախքի կրծքի հատվածում գտնվեց ձիթաճրագի բեկոր: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 83 - Հիմնահողային թաղում հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Թաղումը կատարվել է կիսավեր ամբարի մեջ: Կմախքն ունի ձախ կողքին կծկված դիրք, ձեռքերը ծալված են դեպի կուրծքը, ոտքերը՝ ծնկներից ծալված և հակված դեպի կուրծքը: Հողը հագեցած է վառված փայտի և հացահատիկի մնացորդներով: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 89 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, սենյակի սալահատակի վրա: Որպես ծածկատալ ծառայել են միջին մեծության, անկանոն ու անմշակ չորս քարեր, որոնք ամրացվել են շուրջանակի շարված մանր քարերով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 200 սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 22սմ) կազմված է հինգական անտաշ, անկանոն քարերով՝ գլխի և ոտքերի մասում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, գանգը՝ ձախ թեքված: Չախ ձեռքի կրծքին է, աջը՝ ծնոտի մոտ: Չախ ձեռքի մատներմատին գտնվեց օղակաձև բրոնզե մատանի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 90 - Հիմնահողային թաղում՝ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ՝ բացված տնտեսական ամբարի հատակին: Մանր քարերով շարված, կեղծ թաղով ամբարի բերանն ավարտվում է չորս անմշակ, կոպիտ քարերով եզերված, 35 x 35սմ չափերով, անկյուններում թիչ ձգված, քառակուսի բերանով: Ամբարի խորությունը 100սմ է, հինքի տրամագիծը՝ 90սմ: Կմախքն ունի աջ կողքին կծկված դիրք, գլուխը աջ է թեքված: Կմախքի վրա գտնվեցին վառված փայտի մնացորդներ (ճյուղեր): Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 92 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկատալ օգտագործվել են երեք քարեր, որոնցից երկուսն անմշակ են, իսկ երրորդը սալաքար է՝ 155x60x

25սմ չափերով: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 175սմ, լայն.՝ 55սմ գլխի հատվածում, ոտքերի մասում՝ 35սմ, խոր.՝ 45սմ) կազմվել է մշակված քարերից երկուական կողասալերով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Աջ ականջի մոտ գտնվեց բրոնզալարից ականջօղ: Հողը հագեցած է վառված հացահատիկի մնացորդներով, ձախ ձեռքի ափի մոտ գտնվեցին վառված փայտի կտորներ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 98 - Կարասային թաղում անոթի ուղղահայաց դիրքով: Քանի որ գազատարն անցել է այս հատվածով, դամբարանի նախնական վիճակը մասամբ խաթարվել է: Նախապես ուղղահայաց դիրքով դրված կարասը թեքվել է՝ ստանալով կիսապառկած դիրք: Կտորված կարասի բերանը միջին մեծությամբ երեք քարերով փակված է: Մի քանի անմշակ քարեր և սանդղաքի մի բեկոր շարված են կարասի նստուկի շուրջը: Դիրքը հաստատուն պահելու համար: Կմախքը խիստ քայքայված է, դիրքն՝ անորոշ: Կարասի հատակին գտնվեցին օձազալար ճարմանդ և կոյաբզեզի ձևով ապակյա ուլունք-կնիք՝ Պեգասոսի պատկերով: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 100 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, մեկ ուղղանկյուն սալաքարից ծածկասալով (118x40x20սմ): Ոտքերի հատվածում ծածկասալը լրացված է անմշակ, միջին մեծության մի քարով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 120սմ, լայն.՝ 30սմ գլխի հատվածում և 19սմ՝ ոտքերի մասում, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Գանգի ոսկորները քայքայված են: Դամբարանից գտնվեցին կատրի և գլանաձև ուլունք: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 104 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մի մեծ, ուղղանկյուն քար ծառայել է որպես ծածկասալ (190x80x20սմ): Դամբարանի սալարկղի ուղղանկյունը

(երկ.՝ 190սմ, լայն.՝ 50սմ գլխի մասում, 40սմ ոտքերի հատվածում, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է աջ կողմում երեք, ձախում՝ չորս կողասալերով, իսկ գլխի և ոտքերի մասում լրացված է մեկական քարով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Կմախքը քայքայված է, գանգը՝ փշրված: Որովայնի վրա գտնվեցին վառված փայտի մնացորդներ: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 40-50 տարեկան կին է):

Դամբարան 105 - Կարասային թաղում բնակավայրի պարսպի արևմտյան պատի տակ: Թաղումը կատարվել է բնակավայրի պահպանված պատի հատվածին երկու կողմերից ուղղահայաց դրված պատերով կազմված խցի մեջ (երկ.՝ 220սմ, լայն.՝ 130սմ, բարձր.՝ 60սմ): Փքուն իրանով, քաց շագանակագույն, տափակ նստուկով, լայն ու բարձր ուներով կարասը դրվել է խցի հյուսիս-արևելյան անկյունում՝ թեք դիրքով: Լայնաբերան թասով փակված բերանն ուղղված է հյուսիս: Կարասն, իրանի լայն մասից սկսած, ամրացված է մանր քարերով: Թաղման կարասը դրվել է մեկ այլ կարասի բերանքսիվայր դրված բերանի մեծ բեկորի վրա: Հենարան ծառայող կարասը կրակի մեջ է եղել և մրտաված է: Մրի հաստ, 2-3սմ հաստությամբ շերտ կա ինչպես կարասի իրանի, այնպես էլ նստուկին կիպ դրված քարերից մեկի վրա: Կարասի մեջ՝ նստուկին, մոտ 3սմ հաստությամբ օրգանական մնացորդների շերտ է: Թաղումը կատարվել է առանց աճյունի վրա հող լցնելու: Համարյա փռչացած կմախքը, որից պահպանվել են մի քանի ատամ և մատների ֆալանգներ, ծածկված էր փռչու անմշակ շերտով: Սեղմված մատնուկների մեջ գտնվեց մեկական բրոնզյա ապարանջան: Այսինքն, ապարանջանները ոչ թե եղել են դատակներին, այլ՝ ափերի մեջ: Չախ ձեռքի ապարանջանի վրա օրգանական մնացորդի հաստ շերտ էր: Կարասի նստուկի վրա գտնվեցին մածուկից բազմագույն, կոնաձև ուլունքներ, որոնցից մի բազմանիստ ուլունքի վրա նույնպես օրգանական մնացորդներ էին (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 5-7 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 107 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 60x40x15սմ և 40x40x20սմ չափերով երկու քար: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 80սմ է, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 15սմ) կազմվել է մեկական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կողասալերից մեկը (երկ.՝ 85սմ, լայն.՝ 36սմ, հաստ.՝ 12սմ) անկյունագծով կտորված է, մի անկյունում պահպանվել է երկու կողմից արված ձագարաձև փորվածքը: Միջանցիկ անցքի տրամագծը 1սմ է: Մանկական թաղում է: Կմախքից պահպանվել է քայքայված, ցաքուցրիվ ոսկորների այլուրաշերտը: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 114 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 160x 90x20սմ չափերի մի մեծ, անտաշ քար՝ ոտքերի մոտ լրացնելով 60x40x10սմ չափերի մեկ այլ քարով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 190սմ, լայն.՝ 50սմ գլխի հատվածում, 25սմ՝ ոտքերի, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Կատարվել է վերաթաղում, որի վկայությունն է ոտքերի մոտ երրորդ սրունքոսկրի առկայությունը: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20-30 տարեկան կին է):

Դամբարան 116 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են ուղղանկյուն, մի ծայրը քիչ նեղ մի քար, որն ունի 170սմ երկ., 80սմ լայն., (նեղ մասում՝ 35սմ) և 20սմ հաստություն: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 160սմ է, լայն.՝ 40սմ գլխի հատվածում և 21սմ՝ ոտքերի, իրանի հատվածը ավելի լայն է՝ 55սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կզակի տակ: Չախ ձեռքի մատնեմատին գտնվեց եր-

կաթյա մատանի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 118 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 130սմ և 60սմ երկարությամբ երկու անկյուն, անմշակ քարեր: Ծածկասալի քարերն ամրացվել են շուրջանակի շարված մանր քարերով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ 80սմ, խոր.՝ 35սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, արմունկներից ծայրված ձեռքերը ծնոտի տակ իրար են միանում: Մատների ոսկորները լցվել են որովայնի մեջ, որտեղից էլ գտնվեց շագանակագույնի խառը երանգներով սարդիոնից, հարթեցված ձվածիք պատկով մատանի: Կմախքի ոտքերի տակ վառված փայտի կտորներ են (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 121 - Հիմնահողային թաղում արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, Գյումրի-Երևան ավտոմայրուղու ձախ կողմում, գյուղի դիմաց դրված ստուգողական խրամատի մեջ: Կատարվել է միաժամանակյա զույգ թաղում՝ հողի անմշակ բաժանարար շերտով: Առաջին կմախքն ունի ձախ, երկրորդը՝ աջ կողքին կծկրված դիրք: Թաղումը կատարվել է իրար վրա: Առաջին կմախքի աջ ականջի մոտ գտնվեց բրոնզե ականջօղ, իսկ երկու կմախքների միջև՝ առաջին կմախքի կրծքին, սև քարից, լավ հղկված, եռանիստ բուրգ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30 - 40 տարեկան կին և 40-50 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 123 - Կարասային թաղում երրորդ տեղամասում, պալատական համալիրի բլրի տակ, տնտեսական նշանակություն ունեցող շինության կիսավեր տարածքում՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի շերտում: Կարասի մի բեկորով փակված, բերանքսիվայր դիրքով մանկական թաղումը բացվեց ուղղանկյուն եզրագծով շարվածք ունեցող քարե շինության պատի վրա: Կմախքը խիստ քայքայված է: Կարասի կողքին գտնվեցին շան երկատված ծնոտի երկու կեսերը՝ հակադիր դիրքով: Թաղումը

կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 124 - Կարասային թաղում երրորդ տեղամասում, պալատական համալիրի բլրի տակ՝ դաշտի մեջ, տնտեսական նշանակություն ունեցող շինության պատի տակ՝ հյուսիսային կողմում: Բերանքսիվայր կարասի նստուկի և իրանի մի հատվածի տակ՝ քարի վրա, մանկան կմախքն է՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ, գլուխը՝ արևմուտք: Վատ պահպանված կմախքի որովայնի հատվածում գտնվեց երկայնակի ակոսներով, ուղղանկյուն բառանիստ քար: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 125 - Հիմնահողային թաղում երրորդ տեղամասում: Արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, նստած դիրքով, ձեռքերը՝ որովայնին, ծնկները՝ ծալված թաղումը քաղցկեց նախորդ երկու թաղումներից մոտ 50սմ հարավ: Գանգը քացակայում է, չկան նաև աչ ոտքի ոսկորները: Չախ ուսի մոտ գտնվեցին ապակյա հոտուրք՝ աչքերի վերադիր պատկերներով, ձախ ծնկի մոտ՝ խիստ քայքայված երկաթյա իրի կտոր, ոտքերի տակ, մոտ 110սմ երկարությամբ մոխրաշերտի մեջ՝ քարերի վրա լցված ոչխարի, կովի, վարզգի ոսկորներ, մի ծեփչ, իսկ ոսկորների մեջ նաև խեցի և այրված փայտի կտորներ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 126 - Հիմնահողային թաղում՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ, սյունազարդ դահլիճի արևմտյան պատի տակ՝ սարահատակի վրա: Ննջեցյալի կողքերին շարված էին մանր քարեր, որոնք կառույցի պատի հետ կազմում են թաղումը եզերող շրջագիծը: Կմախքն ունի ձախ կողքին պատկած դիրք, ոտքերը ծնկներից ծալված են դեպի որովայնը, ձեռքերը ծնոտի տակ միացած են իրար: Գանգը հսկված է դեպի արևելք: Ձեռքերի մեջ գտնվեց բրոնզե ասեղ, դամբարանի հողերի մեջ՝ ապակու մածուկից ուլունքներ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 127 - Հիմնահողային թաղում՝ արևմուտք-արևելք կողմնորոշմամբ, սյունազարդ դահլիճի արևմտյան խարսխաշարի եր-

րորդ խարսխի դիմաց, արևմտյան պատից 50սմ հեռու: Թաղումը կատարվել է դահլիճի ծեփված հատակի տակ: Կմախքը խիստ քայքայված է, ձեռքերի դիրքը՝ անորոշ: Գանգի դիմաց գտնվեցին իրար կողքի դրված մի քանի իրեր՝ բերանքսիվայր դրված կարմիր արտաքինով և աստառով թաս, պոպիկ, ապակու մածուկից ուլունքներ, ինչ-որ իրի ոսկրե կոր, գանգի աչ կողմում՝ քարակ բրոնզալարից ակամջող (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 129 - Հիմնահողային թաղում՝ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, երկրորդ տեղամասում՝ պալատական համալիր տանող բլրի հարավային լանջին քաղցկեց տնտեսական ամբարի մեջ: Ամբարն ունի 265սմ խորություն, դեպի հատակը լայնացող, մեծ քարերով շարված և ծեփված պատեր: Կեղծ թաղն ավարտվում է չորս քարով շրջանակված ուղղանկյուն քաղցկեցով (35x35սմ): Մակերեսից 220սմ խորության վրա 18սմ լայնությամբ ելուտը ներսից գոտևորում է ամբարի պատերը: Մրանից մերթև պատը շարունակվում է և 42սմ: Հատակը 190սմ տրամագիծ ունի, կենտրոնում 50սմ տրամագիծով անկանոն քարերով շրջանի շուրջը շարված են հուն կավից, երկրաչափական սեղանի ձև ունեցող, 70սմ երկարությամբ և 30-38սմ լայնությամբ 12 սալիկներ: Թաղումը կատարվել է սալիկների վրա՝ ձախ կողքին կծկված դիրքով: Գլխի դիրքը հարավ - արևելք է՝ դեմքով դեպի արևմուտք: Չախ ձեռքը կծկված է և հսկված կրծքին, իսկ աջը դրված է իրանի երկարությամբ: Չախ ոտքը երկարած է հարավարևմտյան ուղղությամբ, աջը՝ խաչված ձախի հետ: Չախ ոտնաթաթը պրկված դիրք ունի: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20-30 տարեկան կին է):

Դամբարան 131 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են մշակված, ոտքերի մոտ մեկ հավելյալ փոքր քարով լրացված, երկու քարեր՝ 70x60x20սմ և 95x75x20սմ չափերով: Ծածկասալն ամրացվել է՝ կողքերը մանր քարեր շարելով: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 180սմ, լայն.՝ 40սմ գլխի մասում և 25սմ ոտքերի մոտ,

խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով: Մալարկղի արևմտյան կողմի քարերը պայտածն են: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, աչ ձեռքը իրանի երկարությամբ, ձախը՝ որովայնին: Կմախքը ծածկող հողից 5սմ բարձր, աչ ձեռքի արմուկի մոտ, գտնվեց մեկ այլ կմախքի դաստակ: Հողը հազեցած է օխրայով: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 50-60 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 132 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, նախորդ թաղումից երեք մետր հյուսիս-արևմուտք: Որպես ծածկասալ օգտագործել են միջին մեծության երկու անմշակ քարեր՝ կողքերն ամրացնելով մանր քարերի շարվածքով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 160սմ, լայն.՝ 32սմ, խոր.՝ 38սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, գանգը քիչ աչ թեքված, ձեռքերը՝ որովայնին: Կմախքի թիկունքի հատվածում, ոտքերի միջև, ինչպես նաև ոտնաթաթերի մոտ գտնվեցին վառված փայտի մնացորդներ, իսկ ձախ ձեռքի մատնեմատին՝ երկաթից մատանի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 40-50 տարեկան կին է):

Դամբարան 133 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, նախորդ դամբարանից հարավ, քնակավայրի փլված պատի քարերի տակ՝ սալահատակի վրա, կիսավեր վիճակում: Պահպանվել են գլխի հատվածի քարը և աչ կողասալի մի մասը, որոնց անկյունում էլ՝ մանկական թաղման մնացորդները՝ գանգուկրի երկու բեկոր և մի քանի կողոսկր: Երկու դամբարանների համար կողասալն ընդհանուր է: Մալարկղի կողքին գտնվեց լծակավոր աղորիք: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 138 - Կարասային թաղում թիվ 134 սալարկղային թաղման ձախ կողասալի արևելյան անկյունում: Թաղումը կատարվել է ուղղահայաց դիրքով դրված կարասի մեջ: Կրմախքը քայքայված է, պահպանվել է գանգի մի քանի ոսկոր: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 0,5 - 1,1 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 141 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, քնակավայրի սալահատակի մեջ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 100սմ երկարությամբ և 50սմ լայնությամբ կուպտատաշ մի քար՝ կողքերն ամրացնելով մանր քարերով: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 100սմ, լայն.՝ 25սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է մեկական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում նույնպես մեկական քարի հավելումով: Որպես կողասալեր օգտագործել են քնակավայրի սալահատակի քարերը: Արևելյան կողասալի տակ՝ ոտքերի հատվածում, սյան խարխիսի և դրված, որը կարող էր վերաբերել նաև քնակավայրին: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Գանգի աչ կողմում՝ ուսագլխի մոտ, գտնվեց թմբուկաձև պսակով բրոնզե մատանի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 6-9 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 142 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են մոտավորապես 75-ական սմ երկարությամբ երկու անկանոն, մեծ քար: Հյուսիսային կողմում ծածկասալերն ամրացվել են ևս մեկ փոքր քարով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 150սմ, լայն.՝ 20սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է աչ կողմում երեք, ձախում՝ երկու կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Թիկունքի մասում գտնվեց երկաթե շքասեղ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20-30 տարեկան կին է):

Դամբարան 144 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են մի մեծ, անկանոն քար: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 67սմ է, լայն.՝ 25սմ, խոր.՝ 22սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքը լավ է պահպանված, դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Կրծքի հատվածում գտնվեցին կապույտ ապակուց և սարդիոնից ուլունքներ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 1,3-2,2 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 146 - Հիմնահողային թաղում հորի հատակին՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշ-

մամբ: Սենյակի հատակի վրա բացվող, բերանը շուրջանակի շարվածքով հորն ունի 120սմ տրամագիծ և 82սմ խորություն: Թաղումը կատարվել է հորի հատակին՝ կծկված դիրքով: Կմախքը խիստ քայքայված է, ձեռքերի դիրքն՝ անորոշ: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 148 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, ջրածոի խրամատի եզրին: Պահպանվել է կուպտատաշ ծածկասալը (երկ.՝ 104սմ, լայն.՝ 70սմ): Ջրատարի շինարարության ժամանակ դամբարանը մասամբ ավերվել է, պահպանվել է արևելյան կեսը: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Գոտկատեղի մոտ գտնվեց կավից բռնի փոքրիկ արձանիկ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 150 - Կարասային բաղուն երրորդ տեղամասում, շուրճի մեջ բացված պատի վրա: Նախապես տնտեսության մեջ օգտագործված, լայն, փքուն իրանով կարասն ունի կիսապտակած դիրք, բերանն ուղղված է արևմուտք: Կմախքը խիստ քայքայված է: Կարասի մեջ գտնվեց երկաթե իրի քայքայված երկու բեկոր (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 0,5 - 1,1 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 157 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 90x80x15սմ և 100x60x15սմ չափերի երկու անմշակ, անտաշ քարեր: Մալարկոյի ուղղանկյունը կազմվել է ձախ կողմում հինգ, աջում՝ երեք կողասալերով, գլխի և ոտքերի հատվածում՝ մեկական քարի հավելումով: Չախ կողմի կողասալերը պատկանում են պատին, որին կից էլ դրվել է դամբարանը (երկ.՝ 195սմ է, լայն.՝ 55սմ գլխի հատվածում և 45սմ՝ ոտքերի, խոր.՝ 35սմ): Դամբարանն անկանոն է, կոնքի հատվածում լայնությունը մոտ 70սմ է: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը հակված են դեպի ուսագլուխները: Գանգի աջ կողմում գտնվեց փոքրիկ կավանոթ: Դամբարանի հողը հագեցած է վառված փայտի մնացորդներով (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20 - 30 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 158 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 80x70x15սմ և 80x60x20սմ չափերի երկու մեծ և անմշակ քարեր: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 175սմ, լայն.՝ 25սմ, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է երեքական կողասալերով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Գանգի աջ կողմում գտնվեց կավանոթի շուրճի մաս՝ վրան վառված փայտի և օրգանական այլ մնացորդներ: Դամբարանի հողը հագեցած է վառված փայտի մնացորդներով (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 159 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մանկական դամբարանը (երկ.՝ 80սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 25սմ) դրվել է անկանոն քարերով շարված պատի վրա: Մեկ քարից, 120սմ երկարությամբ ծածկասալն ընկել է դամբարանի մեջ: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Գանգը քայքայված է, որի տակ վառված փայտի մնացորդներ են շաղ տրված: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 160 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, սյունազարդ դահլիճի հյուսիսարևելյան կողմում՝ առաջին խարսիսի դիմաց: Ավերված է, պահպանվել է երկու կողասալ, թիակի, ծնոտի և ողնաշարի մի քանի ոսկոր: Գտնվեց երկարյա դանակ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 169 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, ջրատարի խրամատի եզրին: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 50x40x20սմ և 50x35x15սմ չափերի երկու անմշակ քարեր: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 70սմ, լայն.՝ 35սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Հողը հագեցած է վառված փայտի մնացորդներով, որոնցից մի քանի կտոր էլ դրված է ոտքերի տակ: Առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 171 - Մալարկո՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Այս կենտոսֆ թաղումը

բացվեց երրորդ տեղամասում, կառույցի հատակին: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 70x50x20սմ չափերով մի սալ, որը հյուսիսային կողմում ամրացված է միջին մեծության քարերով, որոնցից մեկն աղորիք է: Մալարկոյի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով (երկ.՝ 165 սմ, լայն.՝ 45սմ, խոր.՝ 35սմ)՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով:

Դամբարան 172 - Մալարկո՝ թաղում արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են չորս կուպտատաշ քարեր, որոնցից երկրորդը, որը համընկնում է կմախքի կրծքի հատվածին, ունի զույգ միջանցիկ անցք: Փորվածքներն արված են քարի կենտրոնական մասում, անհամաչափ են, ունեն 5-6սմ տրամագիծ: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 20սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա: Քայքայվածության պատճառով ձեռքերի դիրքն անորոշ է: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 6-9 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 173 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են մի անտաշ քար, որն ունի 90սմ երկարություն և 50սմ լայնություն: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 73սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 20 սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա պտակած: Խիստ քայքայվածության պատճառով ձեռքերի դիրքն անորոշ է: Գանգի տակից գտնվեց խաչքո շեղքավոր անատոմի մշակված կողոսկր՝ հավանաբար քերիչ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 1,3 - 2,2 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 174 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են երեք անտաշ քարեր: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 85սմ, լայն.՝ 30սմ գլխի հատվածում և 23սմ՝ ոտքերի, խոր.՝ 20սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Գան-

բարանի արևելյան կողմում գտնվեց բերանք-սիվայր դրված աղորիք: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 1,4 - 2,5 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 176 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են հինգ անկանոն, անմշակ քարեր: Դամբարանը եզերված է մանր քարերի շարվածքով: Երկրորդ քարի վրա, որը համընկնում է կմախքի կրծքին, զույգ միջանցիկ անցք է արված: Աջ անցքը մի կողմում 10սմ տրամագիծ ունի, մյուսում՝ 5սմ, իսկ ձախը երկու կողմից էլ 10սմ տրամագիծ ունի: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 176սմ է, լայն.՝ գլխի հատվածում 40սմ և 20սմ՝ ոտքերի, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է աջ կողմում հինգ, ձախում՝ չորս կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին, գանգը՝ քիչ աջ թեքված: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 177 - Հիմնահողային բաղուն արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Թաղումը կատարվել է նստած դիրքով, հետագայում իրանը ստացել է ուղիղ՝ մեջքի վրա պտակած դիրք: Ձեռքերն իրանի երկարությամբ են, ոտքերը՝ ձնկներից ծալված վեր: Չախ դաստակին գտնվեց օձագլուխ ասպարանջան: Կմախքի աջ կողմում մոխիր և վառված ոսկորներ են (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 181 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են երեք անկանոն, անմշակ քարեր, որոնցից մեկը 120սմ երկարություն և 50սմ լայնություն ունի: Ծածկասալերի շուրջքոթը մանր քարեր են շարված, որոնց հետ նաև ամանների բեկորներ կան: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 190սմ, լայն.՝ 45սմ գլխի կողմում և 30սմ՝ ոտքերի, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է աջ կողմում երեք, ձախում՝ չորս անմշակ քարերից կողասալերով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ ծալված դեպի ուսագլուխները: Գանգի տակ՝

մոխրաշերտի մեջ, գտնվեցին վառված փայտի խոշոր կտորներ և տափաշի բեկորներ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 50-60 տարեկան կին է):

Դամբարան 182 - Կարասային թաղում առաջին տեղամասի սկզբնամասում՝ արտի մեջ: Կիսաթեք դիրքով դրված կարասի բերանն ուղղված է հյուսիս - արևմուտք: Կարասի իրանի և նստուկի վրա արված անցքերն ամոթի տնտեսության մեջ օգտագործված լինելու մասին են վկայում: Թաղման անոթի կողքերին ձվածիրի ձևով (երկ.՝ 100սմ, լայն.՝ 70սմ) շարված են մանր քարեր, որոնց մեջ կա մակ կոկիչ: Կարասի բերանը քարով փակված է: Անոթի իրանը կտրվել է, և ննջեցյալին տեղափոխելուց հետո բեկորները վերաշարվել են իրենց տեղում: Կմախքը քայքայված է, պահպանվել են գանգը և կոմբոսկրի մի քանի բեկոր: Նստուկի մոտ՝ մոխրաշերտի մեջ, գտնվեց ոչխարի մի քանի ֆայլանգ: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 183 - Կարասային թաղում սալարկղի մեջ, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանը բացվեց մշակվող արտի մեջ: Ծածկասալը չի պահպանվել: Դամբարանի ուղղանկյունը կազմվել է աջ կողմում երկու կողասալով, ձախում՝ մանր քարերի շարվածքով: Մալարկղի ուղղանկյունը (երկ.՝ 110սմ, լայն.՝ 60սմ, իրանի մասում ավելի լայն է՝ 70սմ) գլխի և ոտքերի հատվածում լրացվել է մեկական քարով: Թաղումը կատարվել է կարասի լայնակի կտրված, 20սմ լայնությամբ, հարթ եզրերով ծալավանների վրա: Կարասի կտորները շարելով սալարկղի երկարությամբ՝ ստացել են գոգավոր մակերես, որի վրա էլ դրվել է աճյունը, ապա՝ ծածկվել հողով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա: Դատելով պահպանված ոսկորների դիրքից՝ ձեռքերը եղել են կրծքին: Կարասի շարվածքի գոգավորությունից թաղումը ստացել է կիսաթեք դիրք: Գլխի դիրքը բարձր է, քիչ ձախ հակված և փակվել է կարասի շուրթի մեծ բեկորով: Կմախքը քայքայված է: Դամբարանը հարուստ ուղեկցող նյութ ունի: Գանգից բարձր՝ սալարկղի ձախ անկյունում, գտնվեց տրամագծով կիսաված, բերանքսիվայր դրված մի թաս:

Մեկ այլ թաս, նույնպես բերանքսիվայր դրված գտնվեց ոտքերի տակ՝ դամբարանի աջ անկյունում դրված փոքր սափորի բերանին: Ձարդերը ևս բազմազան են. վզին հաստ բրոնզալարից մանյակ էր, գանգի աջ և ձախ կողմերում՝ օղակավոր ականջօղեր, գանգի աջ կողմում՝ պարույրազարդ բրոնզալարից ականջօղ, ձեռքերի դաստակներին՝ օձագլուխ ապարանջաններ, ձախ ձեռքի մոտ՝ բրոնզե մատանի: Որովայնի մասում գտնվեցին ապակու մածուկից, ոսկորից, ազաթից բազմազան ուլունքներ և պիրիտից խորամարդաձև մի կախիկ: Ծնոտի վրա գտնվեց ոլորում բրոնզալարից, իրար մեջ ագուցված շարժական փակվածքով մի ապարանջան, որը հավանաբար դրված է եղել ննջեցյալի բերանին և հետագայում սահել է ցած (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 10-15 տարեկան աղջիկ է):

Դամբարան 184 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանը կառուցվել է նախորդ՝ թիվ 183 դամբարանի արևելյան կողասային գեղաքարով ձվածիր շարվածք ավելացնելով, և կողասային ընդհանուր է դարձել երկու դամբարանների համար: Թաղումը կատարվել է նստած դիրքով, դեմքով դեպի արևելք: Կմախքի որովայնի հատվածում գտնվեցին ոչխարի ֆայլանգներ՝ մի մասը կրակի հետքերով: Կրակի հետքեր կան նույն հատվածից գտնված ոսկրե կորառի վրա: Դամբարանից գտնվեց մակ կրաքարից, կլորացված անկյուններով քառակուսի մի իր: Իրը կենտրոնում միջանցիկ անցք ունի, որի վրա է բացվում քառակուսու մի անկյունից սկսվող շեղ կտրվածքը: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 185 - Հիմնահողային թաղում՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, մանր քարերով շարված անտեսական ամբարի բերանին: Ամբարն ավերված է, պահպանվել է շարվածքի վերջին շարքը: Թաղումը կատարվել է ծնկաչոք դիրքով, գլուխը՝ հակված կրծքին: Գանգի միջից գտնվեց բարակ, օղակաձև մատանի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 40-50 տարեկան կին է):

Դամբարան 187 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են չորս անկանոն քարեր: Մալարկղի ուղղանկյունը կազմված է աջ կողմում երկու, ձախում՝ երեք կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով (երկ.՝ 70սմ, լայն.՝ 25սմ գլխի հատվածում և 15սմ ոտքերի): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ որովայնին: Գանգը խիստ քայքայված է: Դամբարանից գտնվեց երկու ուլունք: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 190 - Կարասային թաղում՝ ձվածիր շարվածքի մեջ: Կարասի դիրքը կիսապառված է՝ բերանն ուղղված արևմուտք: Ձվածիրն ունի 70սմ երկ. և 50սմ լայն. արևմտյան մասում՝ շարվածքի քարերի մեջ, գտնվեց մավածև աղորիք: Կարասի շուրթի և իրանի մի մասը կտրվել է, ապա թաղումը կատարելուց հետո՝ վերաշարվել իր տեղում: Կմախքը խիստ քայքայված է, պահպանվել է մի քանի ոսկոր: Գտնված միակ նյութը վարդագույն սարդիոնից ուլունքն է: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 194 - Հիմնահողային թաղում հորի մեջ: Թաղումը կատարվել է 210սմ խորություն ունեցող հորի մեջ՝ հատակին: Կմախքը խիստ քայքայված է, դիրքն՝ անորոշ: Խառնիխտոն ոսկորների մեջ կան մակ ոսկորներ: Առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին է):

Դամբարան 195 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, մանր քարերով շարված ձվածիրի մեջ: Ձվածիրն ունի 120սմ երկարություն և 80սմ լայնություն: Չույգ թաղում է՝ կողքկողքի: Կմախքների դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ոտքերը՝ ծնկներից ծալված և հակված դեպի որովայնը: Ձախ կմախքի գանգին կիպ գտնվեց գավաթ՝ փակված բերանքսիվայր դիրքով թասով, վզի շուրջը՝ ոչխարի ֆայլանգների երկու շարան և շաղ տված բոժոժներ: Ֆայլանգներ են լցված մակ ձվածիրի շարվածքից դուրս՝ դամբարանի արևմտյան մասում: Աջ կմախքի ծոծրակի տակ գտնվեց երկաթյա դանակ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ աջ կողմում՝ 5-7

տարեկան տղա է, ծախում՝ 11-15 տարեկան աղջիկ):

Դամբարան 196 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ ծառայել է մի անմշակ, մեծ քար, որն ունի 204սմ երկարություն և 110սմ լայնություն: Մալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով (երկ.՝ 170սմ, լայն.՝ 40սմ գլխի հատվածում, իսկ ոտքերի մոտ՝ 25սմ, խոր.՝ 25սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, աջ բազկուկը բացակայում է, չկան մակ ոտնաթաթերի ոսկորները: Կոնքից վերև պահպանվել է միայն ութ ող: Կոնքի տակ գտնվեց ոչխարի ճան (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 20-25 տարեկան կին է):

Դամբարան 198 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մանկական թաղում է, որն ավերվել է գազատարն անցկացնելիս: Պահպանվել են փշրված կողասալերից երկուսը և մի քանի ոսկոր: Դամբարանից գտնվեց փոքր կավանոթ՝ մեջը ապակու մածուկից մի ուլունք և մետաղի հանքաքարի երկու փոքր բեկոր: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 206 - Կարասային թաղում բնակավայրի առաջին շինարարական շերտի աղյուսե պատի տակ: Կարասի նախնական դիրքն եղել է ուղղահայաց, հետագայում թեքվել է և ստացել պատկած դիրք՝ բերանն ուղղված արևմուտք: Կմախքն ունի ձախ կողքին պառկած դիրք: Թաղումը կատարվել է առանց հանգուցյալի վրա հող լցնելու: Կարասի մեջ գտնվեցին մետաղյա քայքայված իրի կտոր և ուլունքներ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 1,3 - 2, 2 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 207 - Հիմնահողային թաղում՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Թաղումը կատարվել է 140սմ խորությամբ, ծեփված պատերով հորի մեջ, հատակի քարերի վրա: Հորի բերանը բացված է կառույցի հատակին, որը պեղավայրի մակերեսից 170 սմ խորությամբ ունի, այսինքն՝ թաղումը կատարվել է 310սմ խորության վրա: Կմախքն ունի ձախ կողքին պառկած դիրք, գլուխը դեպի արևելք է, դեմքով՝ հա-

րավ: Չախ ձեռքը ծնոտի տակ է, աջը ծալված է և հասնում է ուսազվսին: Կմախքի վրա լցված հողերի մեջ գտնվեցին լյուսերիայի բեկորներ: Հորի հատակին բացվեց նախորդից 30սմ հողաշերտով բաժանված մեկ այլ կմախք: Աջ կողքին կծկված երկրորդ կմախքն ունի հյուսիս - հարավ կողմնորոշում: Երկու կմախքները միմյանց նկատմամբ խաչվող դիրք ունեն: Կմքի մոտ գտնվեց բրեդանի բեկոր, իսկ գլխի տակ՝ կենդանու ոսկորներ (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 30-40 տարեկան կին և 40 - 50 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 209 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Թաղումը բացվեց է արտի մեջ: Տարիներ շարունակ տարածքում կատարված գյուղատնտեսական աշխատանքների արդյունքում տեղահանվել և ոչնչացվել են այստեղ բացված մի քանի դամբարանների ծածկասալերը: Ծածկասալ չունի մաս այս սալարկղը: Չվածիք դամբարանի հատակը կծաքաբով սալարկված է: Արևմտյան հատվածում կողասալը քիչ ավելի բարձր է և գոգավոր մշակված: Դամբարանը փոքր է (երկ.՝ 110սմ, լայն.՝ 55սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, աջ ձեռքը դրված է իրանի երկարությամբ, ձախը՝ որովայնին: Ուղքերը ծալված են և հակված որովայնին: Գանգի ձախ կողմում գտնվեց կիսագնդաձև թաս՝ թերանն ուղղված դեպի արևելյան անկյունը: Թասի մեջ գտնվեցին բոժոժներ, գանգի աջ կողմում՝ մանիկաձև մի ակահօջո, իսկ գանգի մեջ՝ երկու սպարանջան: Վզի մոտ գտնվեց մի քանի ուլունք: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 211 - Մալարկոյի մեջ կատարված կարասային թաղում՝ կարասի ուղղահայաց դիրքով: Ակնհայտ է, որ կատարվել է վերաթաղում: Կմախքի և կարասի մնացորդները հավաքվել և լցվել են սալարկոյի հարավային անկյունում, ապա կատարվել է նոր թաղում: Առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 212 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Թիվ 211 թաղման վրա կատարված վերաթաղում է: Որպես ծածկասալ

օգտագործել են միջին մեծության երկու քար: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 65սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 20սմ) կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Մանկան կմախքը խիստ քայքայված է, դիրքն՝ անորոշ: Դամբարանից գտնվեցին ոչխարի ֆալանգներ, ինչպես նաև բրոնզե իրի կտոր, (հավանաբար ակահօջոյի կախիկ) և ուլունքներ (մեկը՝ կմիքի նախապտրաստով) (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 0,6 - 1 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 213 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են միջին մեծության երկու անկանոն քարեր: Դամբարանի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Դամբարանը փոքր է (երկ.՝ 80սմ, լայն.՝ 63սմ, խոր.՝ 22սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, գանգը աջ է թեքված: Ոսկորների քայքայվածության պատճառով ձեռքերի դիրքն անորոշ է: Գանգի մեջ գտնվեց բրոնզե իր՝ բարակ, գույգ ելուստներով (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 0,9 - 1,8 տարեկան երեխա է):

Դամբարան 215 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Որպես ծածկասալ օգտագործել են 220x80x30սմ չափերով մեկ անբողջական քար՝ ոտքերի հատվածում մանր քարերով ամրացնելով: Դամբարանի ուղղանկյունը կազմվել է երեքական կողասալերից՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Դամբարանը մեծ է (երկ.՝ 200սմ, լայն.՝ 40սմ, խոր.՝ 30սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Իրանի հատվածում գտնվեց երեք ուլունք: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 217 - Հիմնահողային թաղում՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Թաղումը բացվել է 20սմ հաստությամբ մոխրաշերտով ծածկված տափանված հատակի տակ: Կմախքը քարակույտի վրա էր և ծածկված էր քարերով, ուներ ծնկաչոք դիրք, ոտքերը ետ էին ծալված, ոտնաթաթերը ընդհուպ մոտեցած կոքքին, ձեռքերն՝ անփույթ ընկած կողքի: Թաղումը կա-

տարվել է առանց ուղեկցող նյութի (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 50-60 տարեկան տղամարդ է):

Դամբարան 218 - Հիմնահողային թաղում՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Թաղումը կատարվել է նստած դիրքով: Հետագայում կմախքը ստացել է ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրք, իսկ ձեռքերը մնացել են ծալված դեպի որովայնը: Չեքերը ոտքերի միջև են, գանգը թեքված է ձախ: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 224 - Հիմնահողային թաղում, որ բացվեց երկրորդ տեղամասում, մակերեսից 80սմ խորության վրա: Մանկան ոսկորների (մի քանի կողոսկրներ և մեկ անդրակուկ) կույտի հետ խառնելիստեղ լցված անասունի ոսկորներ են: Դրանց մեջ մաս կողոսկր՝ մի ծայրը մշակման հետքերով: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 225 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ծածկասալը չի պահպանվել: Մալարկոյը, որ կառուցված է մանր և միջին չափերի անկանոն քարերից (երկ.՝ 187սմ, լայն.՝ գլխի հատվածում 65սմ, ոտքերի մոտ՝ 45սմ, խոր.՝ 40սմ , գլխի հատվածում մոտ 20սմ ավելի լայն է, քան՝ ոտքերի: Ավելի ուշ դրված մանկական մեկ այլ սալարկոյային թաղման ժամանակ մասամբ ավերվել է առաջին սալարկոյը: Գանգի և կոքքի հատվածներում գտնվեց փայտի երկու փոքրիկ բեկոր, որոնք ամենայն հավանականությամբ դազաղի մնացորդներ են: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը իրար խաչված դիրքով հանգչում են որովայնին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 226 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մանկական թաղում է, որի համար որպես ծածկասալ օգտագործել են միջին մեծության երկու անկանոն քարեր: Դամբարանի երկարությունը 90սմ է, լայնությունը՝ 45սմ: Ծածկասալի քարերն ամրացվել են անկանոն, մանր քարերով: Դամբարանի ծածկասալի քարերի շարվածքի մեջ գտնվեցին կավանոթների բեկորներ: Մալարկոյի ուղղանկյունը

կազմվել է անկանոն քարից՝ երկուական կողասալերով: Դամբարանի ուղղանկյունը խախտված է, արևելյան կողմը սուրանկյուն է: Ըստ ամենայնի՝ դամբարանը փոքր է եղել (վերաթաղման հետքեր չկան), այդ իսկ պատճառով ուղղանկյունը բացվել է, երկու կողմերից մեկական քար սուր անկյան տակ իրար միացնելով, մեծացվել: Դամբարանը փոքր է (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 25սմ, խոր.՝ 30սմ): Մանկական թաղում է՝ շատ վատ պահպանված կմախքով, համեմատաբար լավ պահպանված հատվածը գանգի դիմային մասն է: Կմախքը նախապես ունեցել է ուղիղ՝ մեջքի վրա պռակած դիրք, աջ ձեռքը դրվել է իրանի երկարությամբ, ձախը՝ որովայնին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 227 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Թաղումը բացվեց հնավայրի վերին շերտում՝ մակերեսից 5-6սմ խորության վրա: Մանկական թաղում է մեկ քարից ծածկասալով (երկ.՝ 75սմ, լայն.՝ 34սմ, հաստ.՝ 20-25սմ): Ծածկասալն ամրացվել է միջին մեծության քարերով, որոնց շարվածքի մեջ գտնվեցին խեցու բեկորներ: Մալարկոյի ուղղանկյունը (երկ.՝ 71սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 30սմ) կազմվել է անմշակ քարերից մեկական կողասալով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը՝ կրծքին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 228 - Մալարկո՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Մեկական մետր երկարությամբ, 60-70սմ լայնությամբ երկու անկանոն քարեր, որ ծառայել են որպես ծածկասալ, ամրացվել են միջին մեծության անկանոն քարերով: Դամբարանի ընդհանուր երկարությունը 200սմ է: Մալարկոյի ուղղանկյունը կազմվել է երկուական կողասալերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Դամբարանը միջին չափերի է, երկարությունը՝ 166սմ է, լայնությունը՝ 55սմ, խորությունը՝ 44սմ: Կմախքի գոտկատեղի հատվածից վերև՝ կողասալերի վրա, իսկ գլխի հատվածում կողասալից 5-10սմ հեռավորությամբ շարված են միջին մեծության

անկանոն քարեր՝ կիսով չափ գոտևորելով դամբարանը: Շարվածքի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվեցին խեցիներ, որոնք հավանաբար հոգեհացի հետ են կապված: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը որովայնին են, ձախ ձեռքի մատնեմատին գտնվեց տափակ պատկով, երկաթյա, խիստ քայքայված մատանի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 230 - Մալարկղը բացվեց է գազատարից արևելք: Միջին մեծության երկու անկանոն քարերից ծածկաստով (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 40սմ), որ բացվեց մակերեսից 10սմ խորության վրա, կողքերից ամրացված է երկու քարով: Դամբարանի ուղղանկյունը (երկ.՝ 90սմ, լայն.՝ 30սմ, խոր.՝ 25սմ) կազմվել է երկուսական կողաստվերով՝ գլխի և ոտքերի մոտ մեկական քարերի հավելումով: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերն իրար են միանում որովայնին, որտեղից էլ գտնվեց երկու ուլունք (մեկն ապակյա, մյուսը՝ կարմիր և սպիտակ երանգներով ազաթից): Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 232 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, շուրջբոլորը քարերով ամրացված երկու մեծ ծածկաստով: Մալարկղի ուղղանկյունը կազմվել է երկուսական կողաստվերով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Ինչպես թիվ 226 սալարկղը, այնպես էլ այս դամբարանը, ըստ ամենայնի, փոքր է եղել (վերաբաղման հետքեր չկան), այդ իսկ պատճառով ուղղանկյունը բացվել է, երկու կողմերից մեկական քար սուր-անկյան տակ իրար միացնելով, մեծացվել է (երկ.՝ 175սմ, լայն.՝ 45սմ): Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, աջ ձեռքը կրծքին է, ձախը՝ որովայնին: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 234 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, որի վրա հետագայում կատարվել էր նոր թաղում (թիվ 233): 110սմ խորության վրա բացվեցին ցարքուցրիվ մարդկային վեց գանգեր, ինչպես նաև ձիու գանգ ու ազդուսկր: Ակնհայտ է, որ դամբարանն ավերվել է, գուցե նոր թաղում կատարելիս: Մնացորդները միայն կարելի է ենթադրել, որ առաջինում

կատարվել է խմբակային թաղում, որն ուղեկցվել է ձիու գոհաբերությամբ:

Դամբարան 237 - Մալարկղ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, միջին մեծության երկու ծածկաստով (երկ. 112սմ, լայն.՝ 36-51սմ): Ծածկաստը ուռքերի հատվածում ամրացվել է մանր քարերի շարվածքով: Դամբարանի ուղղանկյունը կազմվել է մեկական կողաստով՝ գլխի և ոտքերի հատվածում մեկական քարի հավելումով: Արևմտյան կողաստի արտաքին կողմում դրված է աղյուս՝ հավանաբար դամբարանի ամրացման նպատակով (այս հատվածում պահպանված են բնակավայրի աղյուսե պատի մնացորդները): Մանկական դամբարան է (երկ.՝ 83սմ, լայն.՝ 24սմ, խոր.՝ 25սմ): Կմախքը քայքայված է: Թիվ 237 և 238 դամբարանների միջակայքում մոխրաշերտի և ոսկորների խառնակույտի ձևով պահպանվել են հոգեհացի մնացորդները: Թաղումը կատարվել է առանց ուղեկցող նյութի: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Դամբարան 245 - Մարկոֆագ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, մեկ ամբողջական քարից ծածկաստով (երկ.՝ 113սմ, լայն.՝ 60սմ), որի տակ երկու այլ քարեր են դրված: Դամբարանի ընդհանուր երկարությունը 196սմ է: Ակնհայտ է, որ կատարվել է վերաթաղում: Մարկոֆագը նախապես ավելի կարճ է եղել, ապա ոտքերի հատվածից կտրվել է և, այլ քարով լրացնելով, մեծացվել: Դամբարանի հողը, մինչ թաղմանը հասնելը, հագեցած էր մարդկային ոսկորներով: Մարդաբանական տվյալներ չկան:

Բնկիսմանում պեղված թաղումներին պիտի հավելել դիպլոմաթար բացված և ավերված երկու դամբարան: Առաջինը հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ հիմնահողային թաղում է, երկրորդը՝ սալարկղային: Առաջինում եղել են տարբեր գույնի ուլունքներ, բրոնզյա օղակ (մատանի կամ ականջօղ), մանյակ և հայելի, որոնք կտրվել է դեմ էին մետվել: Հաջողվեց գտնել մանյակը և հայելին: Երկրորդ դամբարանից գտնվեց փոքրիկ անոթ: Երկու թաղումներում էլ կմախքի դիրքն անհայտ է:

Անտիկ ժամանակաշրջանի երկու թաղում պեղվեց Հայկածորում: 2001թ. այստեղ անտիկ

բնակավայրի հետախուզական պեղումների ժամանակ բացվեց թաղում:²⁰ Գյուղի հարավային մասում, ուր տարածքն արևմուտքից և հարավից հեղեղատով ավարտվող հարթակ է, ըստ գյուղացիների, մինչև անցյալ դարի 50-ական թվականներին այստեղ առաջին տների կառուցումը, դեռևս պահպանվում էին ինչ-որ կառույցների պատեր: Տարածքը հագեցած է անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ խեցեղենի բեկորներով:²¹ Բնակավայրի հատակին՝ մայր հողի վրա, կողքուղիի բացվեցին 2,25մ և 1,9մ տրամագծով, 60սմ բարձրությամբ պատերի չորս շարքով շրջանաձև երկու կառույցներ:²² Շրջանաձև այս կառույցները տնտեսական ամբարներ են, որոնցից մեկի մեջ բացվեց հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, նստած դիրքով թաղում: Կմախքը ետ է ընկել նստած դիրքն ամուր պահելու նպատակով շարված քարերի վրա: Կմախքի տակ՝ կոնքի հատվածում, գտնվեց երկաթե դամակի կտոր:

Ըստ բնակավայրի շերտագրական դիտարկման՝ հուշարձանի այս հատվածն ունի չտարանջատված երկու շերտ և շինարարական երկու հորիզոն, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ և մ.թ.ա. 1-ին դարերին: Հետագայում՝ մ.թ. 1-2-րդ դարերում, տարածքը վեր է ածվում դամբարանադաշտի,²³ և բնակավայրի ավերված ամբարներից մեկում էլ կատարվել է թաղումը, թեև չի բացառվում նաև, որ թաղումը կարող է վերաբերել բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակին:

Անտիկ ժամանակաշրջանով թվագրվող գտածոներ հայտնի են նաև տարաբնույթ աշխատանքների ժամանակ ավերված կամ կիսավեր դամբարաններից: Տարածաշրջանի տարբեր հնավայրերից այսօրինակ բազմաթիվ նյու-

թեր պահվում են Շիրակի երկրագիտական քանդարանի զետեղարաններում: Այսպես, դեռևս 1974թ. Լենինականի «Լարդրաղ» տարածքում մարգահամալիրի շինարարության ժամանակ բացվել են 3-4-րդ դարերով թվագրվող սալարկղային թաղումներ:²⁴

Կառուցում մ.թ.ա. 1-ին դարի սալարկղային մի դամբարան բացվել է 1989թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ: * Դամբարանում կմախքի դիրքի, թաղման ծեսի և ուղեկցող այլ նյութերի մասին մանրամասներ հայտնի չեն: Դամբարանի հայտնաբերումից մեկ տարի անց՝ 1990թ., Շիրակի երկրագիտական քանդարան է հանձնվել չորս իր՝ կրատերիսկ, քաս, սափոր և թռչնակերպ մի անոթ:²⁵

Անուշավանում* 1998թ. կարտոֆիլի հոր փորելիս բացվել է հիմնահողային թաղում, որտեղից հայտնաբերվել են բրոնզից հայելի, սարդիոնից, բրոնզից և սպակու մածուկից ուլունքներ,²⁶ մկրատ, շքասեղ, ինչպես նաև վերադիր զարդի մաս կազմող փոքր, շրջանաձև և տափակ քիթեղիկներ:

Թեև վերջին երկու դեպքում էլ մեծավ մասամբ անհայտ են թաղման եղանակների և ծեսի մանրամասները, այնուամենայնիվ, այս գտածոները որոշակի տեղեկատվություն են պարունակում դամբարանադաշտերի տեղի, թաղման տեսակների, ուղեկցող նյութերի վերաբերյալ մասին և Շիրակի հնագիտական ուսումնասիրության համար կարևոր, լրացուցիչ նյութ են:

²⁰ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, Անթի մորահայտ արվարձանի 2003թ. պեղումները, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 134:

²¹ Այսօր էլ Մարտիկ Հովհաննիսյանի տան բակում մակերեսին ընթերցվում են սալարկղերի կողաստվեր: Ե՛վ տունը կառուցելիս, և՛ տարաբնույթ հողային աշխատանքների ժամանակ բանիցս բացվել են կարասային և սալարկղային թաղումներ:

²² Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, 2003, էջ 136:

²³ Նույնը:

²⁴ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, 1991, էջ 84:

* Գտածոները (ՇԵԹ Գ.Գ.3681/ւ) 1990թ. քանդարան է հանձնել Միսակ Գևորգի Ստեփանյանը:

²⁵ Dans les montagnes d' Arménie, 500 000 ans d' histoire avant notre ère: France, 2007, էջ 192, նկ. 193-195.

*Գտածոները (ՇԵԹ Գ.Գ.3942/ւ) 1998թ. Շիրակի երկրագիտական քանդարան է հանձնել դպրոցական Էդգար Բաղդասյանը:

²⁶ Dans les montagnes d' Arménie ..., էջ 200, նկ. 220:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Բ Կ Բ Ո Ր Դ

ԹԱՂԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Դիակից ազատվելու անհրաժեշտությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար հանգեցրել է թաղման կառույցների տարբեր եղանակների ստեղծման՝ թաղումներ կատարելով ինչպես հողի շերտում, այնպես էլ սալարկղերի, կարասների, փայտից կամ բարից դազաղների մեջ:

ՀԻՄՆԱՀՈՂԱՅԻՆ ԹՎՈՒՄՆԵՐ

Շիրակի անտիկ ժամանակաշրջանի հիմնառնային թաղումները²⁷ վերաբերում են մ.թ. ա. 1-մ.թ. 3-4-րդ դարերին և հայտնի են Բենիա-միհից, Առափիից, Կարմրաքարից ու Անուշավանից: Առափիում պեղվել է միայն մեկ հիմնառնային թաղում (թիվ 4), Կարմրաքարում՝ երեք (թիվ 20, 21, 22): Անուշավանից հայտնի է պատահական բացված հիմնառնային մի թաղում: Բենիամիհիցում նույնպես հիմնառնային թաղումները փոքր մաս են կազմում, ընդամենը՝ 28: Շիրակում հիմնառնային թաղումներ հայտնի են նաև Շիրակավանից²⁸ և Վարդաբաղից:²⁹

Շիրակի հիմնառնային թաղումները չունեն հաստատուն կողմնորոշում: Հանդիպում են հյուսիս-հարավ (թիվ 10, 16, 30, 55, 83, 126, 146, 149...), հարավ-հյուսիս (թիվ 43³⁰, 90, 129, 207...), արևելք - արևմուտք (թիվ 121, 127, 177, 195...), հյուսիս-արևմուտք-հարավ-արևելք (թիվ 71), ինչպես նաև հարավ-արևմուտք-հյուսիս-արևելք

(թիվ 129) կողմնորոշմանը թաղումներ: Վերջին երկուսը հյուսիս-հարավ կամ հարավ-հյուսիս կողմնորոշմանը թաղումներ են, իսկ մասնակի շեղումները կապված են տարվա տարբեր եղանակներին արեգակի ծագման կետի տեղաշարժի հետ:

Բենիամիհիցի հիմնառնային թաղումների մեծ մասը (թիվ 30, 55, 121, 127, 151, 161...) կատարվել է հողի շերտի մեջ՝ աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրքով (տախտակ III, Գկ. 1): Հանդիպում են նաև հիմնական տեսակից շեղումներ. թիվ 185 կմախքն ունի ծնկների վրա նստած դիրք, թիվ 218 թաղումը մեջքի վրա է, ոտքերը՝ ծնկներից ծավալված վերև: Վերջինս նախապես ունեցել է նստած դիրք, այնուհետև մկանունքի քայքայումից հետո իրանը ետ է ընկել: Թիվ 121 դամբարանում իրար վրա կծկված դիրքով երկու թաղումներ են, որ հավանաբար կատարվել են միաժամանակ և գուցե իրենց մեջ կրում են այր և կնոջ մեկ մարմին լինելու գաղափար,³⁰ որն այն աշխարհում ևս ենթադրում է միասնականության պահպանում: Ի տարբերություն Բենիամիհից՝ Առափիի թիվ 4 հիմնառնային թաղումն ունի հարավ-հյուսիս կողմնորոշում, կմախքի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրք, աջ ձեռքը դրված է իրանի երկարությամբ, իսկ ձախը՝ արմունկից մի կողմ ծավալված: Կարմրաքարի հիմնառնային թաղումներն ունեն կմախքի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրք, ձեռքերը կրծքին են: Շիրակավանի և Վարդաբաղի թաղումներում կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը դրված են իրանի երկարությամբ:

³⁰ Ա ս տ ա վ ո ճ ա ռ ու մ չ, Կ.Պոլիս, 1922, Գիրք ծննդոց, Բ, էջ 25:

Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններից նմանատիպ հիմնառնային թաղումներ հայտնի են Արտաշատից:¹ Մ.թ. ա. II-1 դդ. հիմնառնային թաղումներ հայտնի են Ազարակից:²

Շիրակի հիմնառնային թաղումներում կմախքների դիրքերի տարբերությունները թույլ են տալիս, ելնելով միավորող հատկանիշներից, որոշակի խմբավորումներ կատարել և ներկայացնել որպես հիմնառնային թաղման տարբերակներ:

Նստած դիրքով հիմնառնային թաղումներ:

Այս թաղումների նախնական դիրքը չի պահպանվում, և մկանունքի քայքայումից հետո կմախքն ընդունում է տարբեր դիրքեր (տախտակ III, Գկ. 2), որի արդյունքում էլ նստած դիրքով մի քանի թաղումներ բացելու պահին բերանքսիվայր են (Բենիամիհից, թիվ 71, 125, 217): Թիվ 71 թաղումը բացվեց ամբարի բերանին: Նստած դիրքից կմախքն առաջ է ընկել և ստացել բերանքսիվայր ձև: Թիվ 125 բերանքսիվայր թաղումը, որ բացվեց 3-րդ տեղամասում մ.թ. ա. 1-ին դարի շերտում, նախապես ունեցել է ծալապատիկ նստած դիրք: Կմախքի կողքին պահպանվել են հոգեհարցի հետքերը: Ոտքերի տակ հաստ մոխրաշերտի վրա դրված քարը (25x 25սմ) ծառայել է որպես զոհասեղան: Այստեղ պահպանված է խոզի, ոչխարի ոսկորների խառնակույտը³ դրանց մեջ՝ նաև մի կոկիչ: Կմախքի տակ գտնվեց ասպակյա հոռուրթը՝ աչքերի վերադիր պատկերներով և մետաղյա իրի վառքիկ բեկոր: Նստած թաղումների նախնական ձևը ենթադրելի է ոտքերի դիրքից: Աճյունը նստեցրել են կամ ծալապատիկ, կամ ծնկները դեպի վեր կծկած ձևով (թիվ 10, 177): Թիվ 10 թաղումը, որ բացվեց մոմունենուտալ համալիրի 2-րդ սենյակի արևմտյան պատի տակ՝ սալա-

հատակի վրա, ունեցել է նստած դիրք, հետագայում աստիճանաբար սահել է դեպի ետ, իսկ ծավալված ծնկները մնացել են նախնական՝ պատին հենված դիրքով: Թիվ 177 թաղումն ունի իրանի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրք, իսկ ոտքերը ծնկներից ծավալված են վեր: Այս թաղումները վերաբերում են մ.թ. ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերին:

Շնկաչոք դիրքով մի թաղում բացվեց առաջին տեղամասում՝ դամբարանադաշտի արևելյան հատվածում (թիվ 217): Ոտնաթաթերը, ինչպես նաև ձախ ձեռքը 45 աստիճան անկյան տակ ետ էին ծավալված: Կմախքն ընկած էր քարակույտի վրա: Աճյունը մնացել էր տափանջված հատակի տակ, որի վրա 20սմ մոխրաշերտ է: Թիվ 218 թաղումը մեջքի վրա է, ոտքերը ծավալված են վերև: Ակներև է, որ իրանը հետ է ընկել: Թաղումը վերաբերում է մ.թ. 1-ին դարին:

Հողի շերտի մեջ կծկված դիրքով հիմնառնային թաղումները զուգահեռներ ունեն Հայաստանի և հարևան երկրների համաժամանակյա հուշարձաններում: Արտաշատից հայտնի են հիմնառնային թաղումներ,⁴ որոնցից մեկը կատարվել է հատակի տակ:⁵ Հայտնի են նաև Դվինից⁶ և Շիրակավանից:⁷ Ե՛վ Շիրակավանի, և՛ Արտաշատի 1, 7, 8 բլուրների մնացած թաղումները, ինչպես նաև Բենիամիհիցում բացվածները, մանկական են: Այսօրինակ թաղումներ հայտնի են նաև Վրաստանից:⁸ Ա. Մելյուկովայի կարծիքով կծկված դիրքով թաղել են ստրուկներին:⁹ Շիրակավանում հատակի տակ բացված նման թաղումները, ըստ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի, վերաբերում են համայնքի ոչ լիիրավ անդամներին ու ստրուկներին, որոնց ընդ-

⁴ Շ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 9:
⁵ Նույն տեղում, էջ 23:
⁶ Գ. Ք ո չ ա թ յ ա ն, Դվին III, Դվինը անտիկ ժամանակաշրջանում, Եր., 1991, էջ 31:
⁷ Փ. Թ եր-Մ ա թ ռ ո ս ո Վ, Գ. Կ ա ռ ա հ ա ն յ ա, Գյլ. աշխ., էջ 25:
⁸ Յ. Դ ո թ ի Ն ա ձ ե, Памятники эллинистического времени из Самадло, ВТМГ XXVII-В, Тбилиси 1967, табл. IX. 1/2.
⁹ Ա. Մ ե լ յ ո Վ ա, Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975, с. 143.

²⁷ Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, Շիրակի անտիկ թաղման ձևերը, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 46-56:
²⁸ Փ. Թ եր - Մ ա թ ռ ո ս ո Վ, Раскопки античного Ширакавана. (АО 1980 года.), М., 1981, с. 427:
²⁹ Փ. Թ եր-Մարտիրոսով, Г. Караханян, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. I, Գյումրի, 1999, էջ 27:
³⁰ Ստ. Տ եր - Մ ա թ գ ա թ յ ա ն, 1991, էջ 94:

հանոր գերեզմանոցում չէին թաղում, այլ այն տարածքում, որտեղ նրանք ապրում էին:¹⁰

Թաղման տեսակների բնութայունը ցույց է տալիս, որ բննարկվող դամբարանադաշտերում կծկված դիրքով թաղումները ոչ միայն հիմնա-հողային են, այլ ինչպես կտեսնենք, նաև՝ սալ-արկղային, հաճախ ունեն ուղեկցող նյութեր, պահպանվել են նաև հողեհասցի հետքեր: Ել-նելով թաղման բոլոր գործողությունների իրականացման նպատակով ծախսված ժամանակից ու կատարված աշխատանքից՝ Բենիամինի այս թաղումները վերաբերում են սոցիալական որոշակի կարգավիճակ ունեցող մարդկանց:

Բենիամինում բնակավայրի հատակների տակ կատարված մ.թ.ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերի թաղումներից երկուսը հիմնահողային են (թիվ 71 և 217), մյուս՝ կարասային (թիվ 38): Թեև նշված ոչ բոլոր թաղումների վերաբերյալ մարդաբանական տվյալներ կան, սակայն, դատելով կմախքների չափերից, թիվ 38-ում թաղվածը նորածին է, իսկ թիվ 71-ում՝ հասուն մարդ: Մեկ այլ թաղում (թիվ 217), որ նույնպես բացվեց 20-րդ հասարակածում տափանված մոխրաշերտի տակ (ըստ մարդաբանական տվյալների հանգուցյալը եղել է 50-60 տարեկան տղամարդ): Կմախքը դեմքով ընկած էր քարակույտի վրա և ծածկված էր քարերով: Նախապես ունեցել է ծնկած դիրք: Կմախքի դիրքը և թաղման ծեսի կանոնակարգի բացակայությունը ենթադրում են, որ մարդը հավանաբար սպանվել և թողնվել է տեղում:

Ամբարների մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներ:

Բենիամինում թաղումներ բացվեցին նաև տնտեսական ամբարներում, որոնք միջին մեծության, անկանոն քարերով շարված պատերով, կեղծ թաղով շինություններ են (թիվ 79, 83, 90, 129): Ամբարներ բացվեցին նաև Հայկաձորում (թիվ 1, 2): Բենիամինի թիվ 79 թաղումը բացվեց 1-ին տեղամասում բնակելի հատվածի տնտեսական մասում: Ամբարը կիսավեր է և բավականին մեծ (հատակի տրամ.՝ 140 սմ, պահպանված հատվածի խոր.՝

170 սմ): Կեղծ թաղը չի պահպանվել (բերանը բացվում է մ. թ. ա. 1-ին դարի հատակի վրա): Մանր քարերի շարվածքով պատերի վրա պահպանվել են սվադի հետքեր: Ամբարն ավերվել է մ.թ.ա. 1-ին դարում: Թաղումը կատարվել է մ. թ. ա. 1-ին դարի վերջին, ամբարի հատակին՝ աջ կողմին կծկված դիրքով: Նույնպիսի մի թաղում բացվեց 3-րդ հեռավորությամբ գտնվող մեկ այլ ամբարի մեջ: Այս ամբարը քիչ ավելի փոքր է (հատակի տրամ.՝ 90սմ, խոր.՝ 104սմ) և պահպանված է նախնական տեսքով (տախտակ III, նկ. 3): Կեղծ թաղն ավարտվում է 35x35սմ չափերի բացվածքով: Այստեղ ևս թաղումը կատարվել է ամբարի հատակին, աջ կողմին կծկված դիրքով: Ծնկները սեղմված են կրծքին, իրար միացած ձեռքերը՝ ծնոտի տակ: Թաղումը կատարելուց հետո ամբարի բերանը ծածկվել է սալաքարով: Ի տարբերություն ամբարների մեջ կատարված մյուս թաղումների՝ այստեղ կառույցը պահպանված է նախնական տեսքով:

Տարածքը, որտեղ բացվեցին թիվ 79 և 90 ամբարային թաղումները, բնակելի հատվածի տնտեսական համալիրն է: Թաղումներն այստեղ կատարվել են մ.թ. ա. 1-ին դարում, բնակելի հատվածի կենսագործունեության ժամանակ: Համաժամանակյա թաղում բացվեց (թիվ 83) մեկ այլ կիսավեր ամբարի մեջ (տախտակ IV): Երկրորդ տեղամասում, պալատական համալիր տանող բլրի լանջին ևս ամբարի մեջ կատարված թաղում բացվեց (թիվ 129): Այս ամբարը ևս կեղծ թաղով շինություն է, որի վերին չորս քարով ավարտվող մասը կազմում է 40x35սմ չափերի բացվածքով բերանը: Պատերի կանոնավոր շարվածքով, բավականին մեծ (խոր.՝ 265 սմ) ամբարի հատակը 190-րդ տարածքից ունեցող, արևելք-արևմուտք ձգվածությամբ քիչ անկանոն շրջան է: Թաղումը կատարվել է հատակին շարված հուս աղյուսե 12 սալերի վրա: Սալիկներն իրենց ձևով երկարաչափական սեղան են (երկ.՝ 70սմ, լայն.՝ 35-45սմ): Շարվածքն ունի վարդյակի ձև, որի կենտրոնում ընկած մի քանի անկանոն քարերի վրա էլ կատարվել է ձախ կողքին կծկված դիրքով թաղումը (դեմքն՝ արևմուտք, աջ ձեռքը՝ ձգված իրանի երկարությամբ,

ձախը՝ ծնոտի մոտ): Ոտքերը պրկված են: Կմախքի դիրքը հուշում է, որ հանգուցյալն, ըստ անենայնի, մահացել և սնացել է տեղում: Հնարավոր է, որ ամբարը ծառայել է որպես պատ-ժախտոց: Ըստ մարդաբանական տվյալների հանգուցյալը 20-30 տարեկան կին է և ունեցել է 190սմ հասակ: Թաղումը վերաբերում է մ.թ.ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերին:

Ամբարում կատարված մի թաղում բացվեց Անիի տարածաշրջանի Հայկաձոր գյուղում: Ինչպես արդեն նշել ենք, այստեղ հետախուզական պեղումների ժամանակ անտիկ բնակավայրի հատակին՝ մայր հողի վրա, բացվեցին 2,25մ և 1,9մ տրամագծով, կողք կողքի, 60սմ բարձրությամբ երկու շրջանաձև կառույցներ, որոնց վերջին շարքերը մակերեսից ընդամենը 20սմ խորությամբ ունեն:¹¹ Կառույցներից մեկի մեջ բացվեց հարավ-հյուսիս կողմնորոշմամբ, նստած դիրքով թաղում: Ինչպես ձևը, այնպես էլ բնակավայրի մեջ գտնվելը ենթադրում են կառույցների տնտեսական ամբար լինելը: Թաղումը կատարվել է, երբ ամբարը կորցրել է նախնական դեքորը և կարող է պայմանավորված լինել բնակավայրի անկումով:

Ամբարների մեջ կատարված մնամորինակ թաղումներ հայտնի են Շամիրամից¹² և Կոչից: Նշված հնավայրերում թաղումները կատարվել են շրջանաձև կամ ներքևում կլորացող փոսերում (խոր.՝ 1, 2-1, 5մ), որոնք ունեն միջին մեծության քարերի շարվածքով, լավ մշակված արտաքին մակերեսով պատեր: Թաղումները կատարվել են փոսի խորության միջնամասում, հատակին շարված թաղման գույքի վրա (հաճախ բեկորներով կամ խեցեղենով հագեցած քարահողային լիցքով): Նշված երկու հնավայրերում հանդիպում են կողքի, կծկված, մեջքի վրա պառկած, ծալված ոտքերով, նստած և այլ դիրքերով թաղումներ, որոնց բնորոշ է աղքատիկ ուղեկցող նյութը: Շամիրամում նշված թաղումները կատարվել են անտիկ ժամանակաշրջանի բնակեցման առաջին շրջանում՝ բնա-

կավայրի ճակատային պաշտպանական պատից դուրս, վաղ երկաթիդարյան կառույցների մեջ և դիտվում են որպես Հայաստանի անտիկ կանոններից շեղում:¹³

Շամիրամի թաղումների մանրամասն նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ ջրհորանման փոսերը մասամբ լցված ամբարներ են (դեպի ներքև լայնացող ձև, քարերով շարված պատեր): Կմախքների դիրքը (կծկված, մեջքի վրա, ոտքերը ծալված), ուղեկցող նյութերի բնույթը (բեկորային խեցեղեն, որն ավելի հաճախ քարի և հողի լիցք է) հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Շամիրամում¹⁴ ևս թաղումները կատարվել են իրենց դերը կորցրած, բայց մասամբ նախնական ձևը և տեսքը պահպանած ամբարների մեջ: Հայկաձորում նույնպես շրջանաձև շարվածքի մեջ բացված թաղումը կատարվել է կիսավեր (պատերը պահպանվել են 60սմ բարձրությամբ) ամբարի հատակին: Ինչպես Բենիամինում, այստեղ ևս ամբարները երկրորդական նշանակությամբ օգտագործվել են թաղման համար:

Հորերի մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներ:

Հիմնահողային թաղումների տարբերակներ կան տարատեսակներ են կենցաղային հորերի մեջ կատարված թաղումները: Հորերն, ի տարբերություն ամբարների, կենցաղային նշանակության փոսեր են, և գտնված կենցաղային բազմազան, խառը և տարածաձևական նյութերը հաստատում են դրանց բնույթը: Բենիամինի հորերի մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներից (թիվ 146, 194, 207) հետաքրքրական է թիվ 207-ը, որտեղ գույգ թաղում է՝ 30-40 տարեկան կին և 40-50 տարեկան տղամարդ: Հողի մոտ 30սմ շերտով իրանից անջրպետված երկու կմախք, որոնք ունեն կծկված դիրք, դրված են տղամարդն՝ աջ, կինը՝ ձախ կողքին: Կնոջ կմախքն ունի արևելարևմուտք կողմնորոշում, դեմքով՝ հարավ, իսկ տղամարդունը՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշում, դեմքով՝ հյուսիս: Տղամարդու կմախքն ընկած էր քարի վրա: Գանգի տակ խոշոր եղջերավոր ա-

¹⁰ Ф. Тер - Мартиросов, Памятник классической античности Армении, ԲԵԿ, թիվ 3, 1993, էջ 71:

¹¹ Հ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 2003, էջ 136:
¹² А. О г а н я н, Культура античных поселений Армении. Автореферат на соиск.уч. степ. канд. истор. наук., Ер., 1990, с. 16-17.

¹³ Նույնը:
¹⁴ Նույնը:

նատուրի ոսկորներ են, իսկ կնոջ կմախքի ոտքերի մոտ գտնվեցին լյուբերիայի բեկորներ և քառի շուրթի մաս: Նման պատկեր ունեն հորերի մեջ կատարված մյուս թաղումները (թիվ 146, 194): Այս թաղումները տարածամանակյա են՝ կատարված ոչ երկար ժամանակահատվածի տարբերությամբ:

Եթե ամբարների մեջ կատարված թաղումները զուգահեռներ ունեն Շամիրանում, ապա հորերի մեջ մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերում կատարված թաղումները մնում են Բենիամինի բնորոշ և յուրօրինակ մ. իսկ ինչն էլ է այն պայմանավորված: Առաջին հայացքից և՛ ամբարների, և՛ հորերի մեջ կատարված թաղումների հիմքում սոցիալական է (նյութի բացակայությամբ, բաղման համար ածուցագործելի դարձած կառույցների և փոսերի օգտագործում): Հորերի մեջ կատարված թաղումներում կմախքների անկանոն դիրքը և նյութի բացակայությունը ենթադրում են, որ աճյուններն ուղղակի նետվել են փոսերի մեջ: Այսպես կարող էին թաղվել հասարակության ոչ լիիրավ անդամները:

Հորերի մեջ կատարված թաղումների վերաբերյալ հիշատակում գտնում ենք Խորենացու մոտ: Արշակի կողմից Կամարականների ցեղը կոտորելու մասին Խորենացին գրում է. «Եւ եղև ի սատակել Արշակայ զագգն Կամարականաց՝ հրամայեաց զղիակունս նոցա քարշել և ընկնուս անթաղ, կերակուր լինել շանց...», այնուհետև շարունակում. «Իսկ սայրորդացն տեսնալ ոսկերս մարդկան զագանակուր եղերց, ցրտեալս առ եզերք փոսոյն, հարցեալ տասն՝ իւրեանց լինել տերանց. հասարեալ ի սայսն ներքոյ եղեգանն՝ բերին թաղեցին ի նոյն հորս: Չոր զգացեալ Արշակայ՝ հրամայէ զսայրորդսն ի վերայ հորոցն կախել զփայտ»:¹⁵ Բերվածը ժամանակավ և վայրով (Շիրակի Նախճավան) կապ չունի մ. թ. ա. 1-ին դարում Բենիամինում հորերի մեջ կատարված թաղումների հետ, սակայն փաստում է, որ կար նաև թաղման նման եղանակ: Իսկ Արշակի կողմից Կամարականների դիակները «ընկնուս անթաղ, կերակուր լինել շանցի» թողնելն առաջին հերթին վերծ-

խնդրություն լինելով, նաև քրիստոնյա թագավորի որոշակի վերաբերմունք է նրանց հավատի՝ հեթանոսական կրոնին:

ՍՄԱՐԿՎԱՅԻՆ ԹՎՈՒՄՆԵՐ

Այս թաղումների վերաբերյալ կարծիք կա, որ ձևն օտար ծագում ունի:¹⁶ Մակայն, ինչպես արդարացիորեն նկատել է Գ. Տիրացյանը, սակարկային բաղումը Հայկական լեռնաշխարհում թաղման հիմնական տեսակներից մեկն էր դեռևս բրոնզի դարում:¹⁷

Յուրօրինակ սալարկղային թաղումներ են կոչվում առաջ քարերից կառուցված, հեղինակական ժամանակաշրջանի հնգանկյուն կամ վեցանկյուն դամբարանները, որ գտնվել են Կարմիր բլուրում՝ Թեյշեբախի ուրարտական քաղաքի ավերակներում:¹⁸ Մ. թ. ա. VI - մ. թ. V-դդ. սալարկղային թաղումներ հայտնի են Ագարակից:¹⁹

Շիրակի ամտիկ դամբարանադաշտերում սալարկղային թաղումներն ամենատարածվածն են և ամենից շատ պեղվել են Բենիամինում (245-ից 174-ը սալարկղային են): Սրանք հիմնականում ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Բացառությամբ են Բենիամինի թիվ 154, Առափիի թիվ 9 դամբարանները, որտեղ թաղումները կատարվել են հարավ - արևելք - հյուսիս - արևմուտք, Առափիի թիվ 5 դամբարանը՝ հյուսիս արևելք-հարավ արևմուտք, Բենիամինի թիվ 171 դամբարանը՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ: Սալարկղային թաղումներում ևս երբեմն արևելք-արևմուտք կողմնորոշման մասնակի շեղումներ են նկատվում:

Բենիամինի սալարկղային թաղումները հիմնականում մեկ կամ երկու քարից ծածկասալեր ունեն, որոնք մշակված (թիվ 7, 14, 15, 49, 114, 116...) կամ անմշակ, անկանոն քարեր են (27, 29, 74, 118, 196...): Ծածկասալերը նույնիսկ

երև արտաքին կողմից մշակված չեն, ապա տակի մատում միշտ հարթեցված են: Վարդարալուսնուց մույնպես ծածկասալերի համար օգտագործվել են մեկական ամբողջական, լավ մշակված սալեր: Երբեմն ծածկասալի կողքերին շարված են մանր քարեր: Բենիամինում այսպես ամրացված են թիվ 25, 54, 60, 82, 89, 110, 131, 182, 136, 142, 155, իսկ Վարդաբաղում՝ թիվ 7 և 10 դամբարանների ծածկասալերը: Նման թաղումներ հայտնի են նաև Շիրակավանից:²⁰ Բենիամինում սալարկղային որոշ թաղումների ծածկասալերն ամրացնող քարերի մեջ կան տարատեսակ ամանների բեկորներ (թիվ 157, 164, 181): Սալարկղային թաղումների ծածկասալերի համար հաճախ օգտագործվել են երեքից հինգ անկանոն, անմշակ քարեր (թիվ 176, 180, 181, 187, 192...), իսկ երբեմն էլ՝ նախասպեայլ նյութատակի համար ծառայած քարեր: Այսպես, թիվ 8 դամբարանի ծածկասալի քարերից մեկը երկանքի քար է (տրամ. 40սմ, հաստ. 6սմ), որի մի կողմը կտրված հանված է: Կարելի էր մտածել, թե ձևափոխությունն արված է ծածկասալ ծառայած մյուս քարերի հետ ուղիղ շարվածք ապահովելու համար, սակայն բնական վայրի վրա նստած դամբարանադաշտի տարածքի քարերով հագեցած լինելը ենթադրում է, որ հավելյալ աշխատանք չէր ծախսվի քարը ձևափոխելու համար, եթե ինարկե այն կապված չէ ծիսակարգի հետ: Թիվ 216 սալարկղի ծածկասալն ամրացնող քարերից մեկն աղորիք է: Երբեմն ծածկասալերն ունեն նաև յուրահատուկ մշակում: Այսպես, Բենիամինի թիվ 172 դամբարանի ծածկասալի չորս քարերից երկրորդի վրա երկու միջանցիկ անցք է արված: Անցքերը համապատասխանում են կրծքի հատվածին: Թիվ 176 դամբարանի ծածկասալի հինգ քարերից երկրորդի վրա, որը ևս համապատասխանում է կրծքի հատվածին, արված են նույնաման միջանցիկ անցքեր: Երկու ղեպքում էլ անցքերն արված են կողքկողքի, 8-10սմ տրամագծով: Ծածկասալերի նման մշակումներ հայտնի են նաև Շիրակի մյուս անտիկ հուշար-

ժամանակից: Առափիի թիվ 11 դամբարանի (տախտակ V, նկ. 2) ծածկասալի վրա՝ գլխամասում, արված է 10սմ տրամագծով միջանցիկ անցք, որից սկսվող նույն լայնությամբ ակնուր հասնում է սալի եզրը (խոր.՝ 6սմ, երկ.՝ 35սմ): Փորվածքն արված է ծածկասալի եզրից 35սմ հեռավորության վրա և նույնպես համապատասխանում է զանգի հատվածին: Փոսիկն արտաքուստ քիչ պայտած է, ներսից՝ շրջանաձև: Վարդաբաղի թիվ 2 դամբարանի ծածկասալի վրա՝ գլխի կողմում, ակնու է արված (երկ.՝ 20սմ, լայն.՝ 6սմ, խոր.՝ 2,5սմ): Միջանցիկ անցքով ծածկասալ հայտնի է Շիրակավանից, որտեղ քացի զանգի դիմաց արված անցքից, մեկն էլ կենտրոնում է:²¹ Վարդաբաղի թիվ 2 և Առափիի թիվ 11 դամբարանների ծածկասալի անցքերն արված են գլխամասում: Նման մեկ այլ ծածկասալ Վարդաբաղում բացվել է Սո. Տեր-Մարգարյանի պեղումների ժամանակ:²²

Սալարկղային թաղումներում հիմնականում պահպանվում է դամբարանի ուղղանկյուն ձևը: Երբեմն սալարկղի արևմտյան կողմը 5-10սմ լայն է, քան՝ արևելյանը: Այսպիսին են Բենիամինի թիվ 1, 4, 5, 18, 20, 21, 22, 48, 53, 54, 73, 84, 116, 122, 139, 186, 197, 204, Առափիի թիվ 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, Վարդաբաղի թիվ 19, Կարմրաքարի թիվ 9, 10 դամբարանները: Սալարկղերի ուղղանկյունը կազմվել է 1-5 քարերից կողասալերով: Բենիամինում կողասալերի քանակը 2-5 է, Առափիում, Վարդաբաղում և Կարմրաքարում՝ 1-2: Բենիամինում կան աջ և ձախ կողասալերի քանակով տարբեր դամբարաններ. աջը՝ երկու, ձախը՝ երեք (թիվ 52, 187, 188), աջը՝ երեք, ձախը՝ երկու (թիվ 95, 142, 186, 191, 192, 193, 200): Հանդիպում են նաև այսպիսի տարբերակներ. աջը երկու, ձախը՝ մեկ (թիվ 203), աջը երեք, ձախը՝ չորս (թիվ 181), աջը՝ երեք, ձախը՝ չորս (թիվ 104, 109), աջը՝ չորս, ձախը՝ յոթ (թիվ 61), աջը՝ հինգ, ձախը՝ երկու (թիվ 167), աջը հինգ, ձախը՝ չորս (թիվ 176), աջը՝ երկու, ձախը՝ մանր քարերի շարվածք (թիվ 183): Առափիի թիվ 9 դամբարանի

¹⁶ И. А л и е в, В. А л и е в, О Сармато-аланских памятниках на территории Нахичеванской АССР, СА, 1976, том. 1, 1976, с. 181.
¹⁷ Г. Т и р а ц я н, 1988, էջ 102.
¹⁸ Նույն տեղում, նկ. 21.
¹⁹ Ի. Կ ա թ ա պ ե տ յ ա ն, Ն. Ե ն գ ի բ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 61:

²⁰ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Г. К а р а х а н я н, նշվ. աշխ., էջ 27:

²¹ Նույնը:
²² Սո. Տ եր - Մ ա ռ գ ա թ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁵ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Գ, 19:

հարավային կողմապարհ երկու քարից է, հյուսիսայինը՝ մեկ: Արեգնադեմում սալարկղերի ուղղանկյունը կազմվել է երեքակն կողասալերով (տախտակ VI, նկ. 2, 3): Բենիամինում կան նաև սալարկղային թաղումներ, որտեղ որպես կողասալ օգտագործել են բնակարանի պատը՝ դիմացը քարեր շարելով (թիվ 30, 153, 157): Վարդգեսի թիվ 7 սալարկղային թաղման հյուսիսային կողասալը և թիվ 8 դամբարանի և՛ հյուսիսային, և՛ հարավային կողմերը կազմվել են մանր քարերի շարվածքով: Բենիամինում որպես կողասալեր հիմնականում օգտագործվել են լայնաբերան հատիչով մշակված ուղղանկյուն քարեր, որոնք երբեմն էլ այնքան կիս են դրված, որ անջատ լինելը երևում է միայն լավ մաքրելուց հետո: Նման դեպքերում հիմնականում օգտագործվել են բնակավայրի սալահատակի քարերը (թիվ 95, 123, 142, 192, 200...): Դամբարանների կողասալերի համար օգտագործվել են նաև անուշ քարեր (թիվ 145, 155, 167): Մի քանի դամբարաններում մշակված են նաև արևելյան և արևմտյան կողասալերը: Բենիամինում թիվ 131 և 132 և Վարդգեսի թիվ 6 սալարկղերի գլխի հատվածի քարերը կամառաձև մշակում ունեն: Այս դամբարանները մասամբ սարկոֆագ են, մասամբ՝ սալարկղ: Նման թաղում հայտնի է դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանից:²³ Բերված օրինակներում հավանաբար նպատակը կամարի ձև տալն է եղել:

Որպես կողասալ օգտագործվել է մի կողմը հարթեցված երկանքի բարը (Բենիամին, թիվ 8): Այս դամբարանում երկու երկանքաբար օգտագործվել են որպես կողասալ և ծածկասալ: Ակներև է, որ քարերն օգտագործել են գուտ ծիսական նշանակությամբ՝ կարևորելով ունեցած անցքերը:

Ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, Բենիամինի մի քանի սալարկղերի և դրանցում բաղված աճյունների չափերի միջև որոշակի անհամապատասխանություն կա: Բերենք մի քանի օրինակներ՝ նշելով սալարկղի երկարությամբ:

յունն ու լայնությունը: Այսպես, թիվ 29 դամբ.՝ 150-35, թիվ 33 դամբ.՝ 160-40, թիվ 47 դամբ.՝ 170-44, թիվ 54 դամբ.՝ 190-40, թիվ 89 դամբ.՝ 200-30, թիվ 131 դամբ.՝ 180-40, թիվ 132 դամբ.՝ 160-32, թիվ 142 դամբ.՝ 150-20, թիվ 158 դամբ.՝ 175-25 և թիվ 215 դամբ.՝ 200-40:

Ըստ մարդաբանական տվյալների՝ նշված դամբարաններում հանգուցյալների տարիքը տատանվում է 20-60-ի միջև, հետևաբար Բենիամինում հասուն տարիքի մարդու կրծքի շրջագիծը, ելնելով սալարկղերի չափերից, տատանվել է 40-80սմ միջև: Այսինքն՝ կմախքների չափերում անատոմիական շեղումներ կան անհամաստություններ չկան: Բերվածից հետևում է՝ որոշ դեպքերում թաղումները կատարվել են ոչ թե նախապես պատրաստված սալարկղերում, այլ՝ քարերը դիակի շուրջը շուրջը կիս շարելով:

Սալարկղային թաղում ձվածիրի մեջ: Սալարկղային թաղման տարբերակ են դամբարանադաշտում հանդիպող փոքրաթիվ թաղումները, որ կատարվել են 2-3 շարք կնքաքարերով շարված ձվածիրների մեջ: Այս դամբարանները ծածկասալեր չունեն: Բենիամինում մնան չորս թաղում է բացվել (թիվ 83, 184, 195, 209), ձախ կողքին կծկված՝ (թիվ 83), նստած՝ (թիվ 184) և (թիվ 195): Վերջին դամբարանում գույգ թաղում է՝ մանկահասակ տղա և աղջիկ: Կմախքներն ունեն մեջքի վրա պատկած դիրք, ծնկները բարձր են, հակված դեպի որովայնը, ոտնաթաթերն՝ ուղիղ: Այս թաղումները վերաբերում են մ.թ.ա. I-ին դարին: Մեկ այլ սալարկղում (թիվ 209) կմախքն ունի մեջքի վրա պատկած դիրք, ծնկները հակված են որովայնին: Այս դամբարանի հատակը, ի տարբերություն նախորդների, կնքաքարերով սալարկված է: Թիվ 184 դամբարանը կառուցվել է՝ կնքաքարերով լրացնելով թիվ 183 դամբարանի արևելյան կողմատուր (տախտակ VII, նկ. 1, 2): Հնարարներն է, որ վերջին երկու թաղումները կատարվել են միաժամանակ: Կնքաքարերով շարված ձվածիրի մեջ կատարված թաղումներ բացվել են Կարճ-

աղբյուրի հեյլեմիտական բնակավայրում,²⁴ ինչպես նաև նույն հնավայրի «Քարե դուռ» անրոցում:²⁵ Չվածակ հատակազածով, ուղղահայաց դիրքով դրված քարերով մ.թ.ա. III-II դարերի դամբարաններ հայտնի են Ագարակից:²⁶

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում հանդիպում են նաև ընդհանուր կողասալով կից սալարկղային թաղումներ (Բենիամին՝ թիվ 132, 133, Առափի՝ թիվ 17, 18, Կարմրաքար՝ թիվ 28, 29), որոնք կարող են ընտանիքի անդամների տարածամանակյա թաղումներ լինել:

Շիրակի սալարկղային թաղումների մեծ մասին բնորոշ է կմախքի ուղիղ մեջքի վրա դիրքը, երբ ձեռքերը կրծքին են կամ որովայնին, կամ ձգված են իրանի երկարությամբ: Կան նաև այլ դիրքերով թաղումներ:²⁷

²⁴ И. Карапетян, Раскопки Карчахтора, (АО, 1978г.), М., 1979, с. 523.

²⁵ Հ. Օհանյան, Հեյլեմիտական ժամանակաշրջանի դամբարան Կարմրաքար գյուղի Քարե դուռ անրոցում (Վարդնիսի շրջան), ՀԱԽ դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջան, գեղարվեստի թեզիսներ, Եր., 1981, էջ 31:

²⁶ Բ. Կ ա ղ ա յ ե ա յ ա ն, Ե. Ե ն գ ի թ ա ղ ա ն, 2002, էջ 61:

²⁷ 1. կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերի դիրքը տարբեր են:

ա) կրծքին են (Բենիամին՝ թիվ 4, 18, 27, 94... Առափի՝ թիվ 13, 14, 15, 16, 17, Կարմրաքար՝ թիվ 19, 20, 21, 22, 28... Վարդաղ՝ թիվ 4, 5, 7, 14):

բ) որովայնին են (Բենիամին՝ թիվ 1, 2, 8, 12, 15... Առափի՝ թիվ 6, 9, 12, Կարմրաքար՝ թիվ 5, 13, 17, Վարդաղ՝ թիվ 8, 9, 13, 15, 16):

գ) իրանի երկարությամբ են (Բենիամին՝ թիվ 97, 166, 203, Առափի՝ թիվ 1, 4, 5, 8, 11):

դ) ծնոտի տակ են (Բենիամին՝ թիվ 5, 11, 49, 106, Վարդաղ՝ թիվ 3, Կարմրաքար՝ թիվ 6):

ե) ոտագլուխներին են (Բենիամին՝ թիվ 134, 147, 157, 175, 181, 193):

զ) աջ ձեռքը որովայնին է, ձախը՝ կզակի տակ (Բենիամին՝ թիվ 6, Առափի՝ թիվ 18):

է) ձախ ձեռքը կրծքին է, աջը՝ ծնոտի տակ (Բենիամին՝ թիվ 14 և 89):

ը) աջ ձեռքը ծնոտի տակ է, ձախը՝ իրանի երկարությամբ (Բենիամին՝ թիվ 32):

թ) ձախ ձեռքը որովայնին է, աջը՝ իրանի երկարությամբ (Բենիամին՝ թիվ 131):

ժ) աջ ձեռքը իրանի երկարությամբ, ձախը՝ որովայնին (Բենիամին՝ թիվ 209):

ի) աջ ձեռքը կրծքին, ձախը՝ իրանի երկարությամբ (Բենիամին՝ թիվ 164, Վարդաղ, թիվ 19):

2) կմախքն ունի աջ կողքին կծկված դիրք (Կարմրաքար՝ թիվ 23 և 24):

3) կմախքն ունի ձախ կողքին կծկված դիրք (Բենիամին՝ թիվ 83, Վարդաղ՝ թիվ 2):

4) կմախքն ունի մեջքի վրա պատկած դիրք, ոտքերը՝ հակված դեպի որովայնը, աջ ձեռքը իրանի երկարությամբ է, ձախը՝ որովայնին (Բենիամին՝ թիվ 209):

Բենիամինի սալարկղային թաղումներում ոտքերը մեծ մասամբ ուղիղ դիրք ունեն, բացառությամբ է թիվ 175 դամբարանը, որտեղ աջ ոտքը ձախի վրա է, իսկ թիվ 83, 209, 195՝ ծնկները հակված են եղել կրծքին կամ որովայնին:

Առափիի թիվ 8 դամբարանում կմախքն ունի բերանքսիվայր դիրք՝ ի տարբերություն նույն դամբարանադաշտում մեջքի վրա կատարված մյուս թաղումների: Առափիի սալարկղային թաղումներում ձեռքերի դիրքը հիմնականում ուղիղ է՝ դրված իրանի երկարությամբ: Սակայն հանդիպում են նաև այլ տարբերակներ: Թիվ 18 դամբարանում ձեռքերը կզակի տակ են, իսկ թիվ 6, 9, 12՝ որովայնին: Թիվ 9 դամբարանում աջ ձեռքը ձախի վրա է, իսկ մի քանի թաղումներում (թիվ 13, 14, 15, 16) ձեռքերը կրծքին են:

Վարդաղի սալարկղային թաղումներում կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա: Բացառությամբ է թիվ 2 դամբարանը, որտեղ կմախքն ունի ձախ կողքին պատկած դիրք, ծնկները ծալված են, ողնաշարը՝ ծռածված: Վարդաղի թաղումներում ձեռքերը կամ կրծքին են (թիվ 4, 5, 7), կամ որովայնին (թիվ 9, 13, 14, 15): Հանդիպում են նաև այլ տարբերակներ. թիվ 6 դամբարանում ձեռքերը կզակի տակ են, իսկ թիվ 19 դամբարանում աջ ձեռքը կրծքին է, ձախը՝ իրանի երկարությամբ:

Կարմրաքարում կմախքները հիմնականում ունեն ուղիղ մեջքի վրա պատկած դիրք: Սակայն հանդիպում են նաև կծկված թաղումներ: Նման երկու մանկական թաղում բացվեց, որտեղ կմախքները կծկված են աջ կողքին (թիվ 23 և 24): Կարմրաքարում ևս կմախքի ձեռքերը հիմնականում կամ կրծքին են (թիվ 19 և 29), կամ որովայնին (թիվ 5, 13, 17), իսկ թիվ 28 դամբարանում, որտեղ գույգ թաղում է, ձեռքերը խաչված են կրծքին:

Սալարկղային թաղումներում ծիսակարգն ավարտվել է աճյունը դամբարանի ողջ պարու-

5) կմախքն ունի նստած դիրք, ոտքերն ուղիղ են, ձեռքերը՝ որովայնին (Բենիամին՝ թիվ 184):

6) կմախքներն ունեն կծկված դիրք: Թաղված են տղա և աղջիկ՝ համապատասխանաբար աջ և ձախ կողքին կծկված դիրքերով (Բենիամին՝ թիվ 195):

²³ Т. Чубинишвили, Амранис Гора, Материалы к древнейшей истории Мецхет-Джавахети, Тбилиси, 1963, с. 96.

հանլուքայնը հողով ծածկելով: Սակայն հանդիպում են նաև բաղումներ, երբ աճյունը հողով չի ծածկվել (Բենիամին, թիվ 67): Վարդաբաղում Ստ. Տեր-Մարգարյանի պեղումների ժամանակ բացված թիվ 16 և 17 դամբարանները ևս մասամբ են հողով ծածկված:²⁷

Սալարկղային բաղում փայտյա դագաղի մեջ: Կարմրաքարում պեղված փայտյա դագաղով միակ բաղումը թիվ 12 դամբարանն է: Դագաղը պատրաստված է եղել փայտի ուղղանկյուն կտորներից: Գամեր չեն գտնվել: Դամբարանն ուղեկցող նյութով թվագրվում է մ.թ. 4-րդ դարով: Կարմրաքարում շինարարական աշխատանքների ժամանակ դիվալածարար բացված բաղումը ևս եղել է սալարկղի մեջ դրված փայտյա դագաղում: Բենիամինի թիվ 225 սալարկղում գտնված փայտի երկու փոքր կտորը ենթադրում են, որ այս բաղումը ևս կատարվել է փայտյա դագաղի մեջ:

Շիրակում փայտյա դագաղի վաղագույն օրինակը հայտնի է մ. թ. ա. 8-7-րդ դարերում թվագրվող Տիրաշենի դամբարանադաշտից, որտեղ թիվ 9 դամբարանում գտնվեցին փայտյա դագաղի մնացորդներ:²⁸ Անտիկ ժամանակաշրջանին վերաբերող փայտյա դագաղի մեջ կատարված բաղումներ են բացվել Արտաշատում:²⁹ Մ. թ. 1-ին դարերում փայտե դագաղի մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը՝ պատմելով Հռիփսիմեի և Գայանեի բաղումն մասին. «Եւ հրամայեաց մեմ մի իւրաքանչիւր արկրագործ, տախտակկամած, մայրափայտեայ, բւետապինո, հաստահեղոյս, երիցազամ տապան գործել»: ³⁰

Վերաբաղում: Անտիկ Շիրակի դամբարանադաշտերում կատարվել է նաև վերաբաղում: Բենիամինի թիվ 20 արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ հիմնահողային բաղումը կատարվել է սալարկղային բաղման տեղում: Նախկին բաղում

մից պահպանվել են հյուսիսային երկու կողմառը և գլխի հատվածը լրացնող քարերից մեկը, այնուհետև կատակել են առաջին կմախքի ոսկորները, ապա կատարվել է նոր՝ հիմնահողային բաղում՝ կմախքի ուղիղ, մեջքի վրա դիրքով: Բենիամինի թիվ 32 սալարկղում կմախքի մնացորդները (գանգը, վզի ողերը, բազկոսկրերը, սրունքի ոսկորները) խառնակույտով ցրել են դամբարանի կողքը, կողաստի վերին մակարդակին և կատարվել է նոր բաղում (թիվ 33): Այս դամբարանի ծածկասալի տակ գտնվեց մի դաստակ: Քանի որ երկու կմախքներն էլ ամբողջական են, ուրեմն այս դաստակը պատկանել է մի երրորդ աճյունի և հավանաբար ավելի ուշ է դրվել դամբարանի մեջ: Վերաբաղման արդյունք է նաև Բենիամինի թիվ 61 դամբարանի հողերի մեջ մեկ այլ կմախքից մնացած ոսկորների առկայությունը: Նույն պատկերն է նաև Բենիամինի թիվ 114 դամբարանում, որտեղ կմախքի ոտքերի հատվածում գտնվեցին մեկ այլ կմախքի սրունքակրերը: Թիվ 239-ում երկու գանգ դրված էին կողքկողքի, դեմքով՝ արևելք, իսկ հյուսիսային կողմում շարված էին կմախքի երկար ոսկորները, որոնց մեջ՝ նաև մեկ այլ գանգի բեկոր: Թիվ 245-ում ևս վերաբաղում է կատարվել: Նախապես բաղված է եղել երեխա (ոտը հագեցած է մանկական կմախքի ոսկորներով), և այս դեպքում ոչ թե մախորդ կմախքի մնացորդները կուտակել են մի կողմում, այլ բողմվել են հողի մեջ: Վերաբաղման մասին է վկայում նաև սարկոֆագ ձևափոխությունը: Վերջինս արևելյան կողմից կտրել են, ապա քարե հավելելով՝ մեծացրել: Վերաբաղման հետքեր են պահպանվել Կարմրաքարի թիվ 20 դամբարանում: Ավերված սալարկղից պահպանված հյուսիսային և արևելյան կողմառը անկյունում հավաքվել են կմախքի մնացորդները, իսկ մաքրված տարածքում կատարվել է նոր՝ հիմնահողային բաղում: Վերաբաղում կատարվել է նաև Վարդաբաղում: Այստեղ Ստ. Տեր-Մարգարյանի պեղումների ժա

մանակ թիվ 17 դամբարանում բացվել է գույգ բաղում՝ մեկի վերաբաղմամբ:³¹

Կենտուաֆ: Երկու սալարկղային դամբարանկենտուաֆ բացվեց, որտեղ բաղում չի կատարվել. Բենիամին (թիվ 171), Վարդաբաղ (թիվ 18): Վարդաբաղում դամբարանի կողքին բացվեց մոխրաշերտ, որը մնացել է հոգեհացի կրակից: Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններից կենտուաֆ հայտնի է Կարճաղբյուրի պեղումներից:³²

Շիրակի սալարկղային կառույցների տեսակները վերաբերում են մ.թ. 2-4-րդ դարերին: Այստեղ առկա են թաղման ձևի որոշակի յուրահատկություններ, ինչպես օրինակ՝ ծածկասալերի և կողաստի վրա փորվածքները և միջանցիկ անցքերը, որոնք Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններում չեն հանդիպում:

ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐ

Կարասային բաղումներ բացվեցին միայն Բենիամինում:³³ Կարասները դրված են ուղղահայաց (թիվ 17, 35, 36, 39, 43գ, 138, 206), կիսապտկած (թիվ 9, 28) և հորիզոնական դիրքերով (թիվ 40, 43ա, 43բ, 183): Կարասի իրանը կտրվել է և, դիակը տեղավորելուց հետո, ամոթի բեկորները վերաշարվել են (թիվ 9, 28): Սա վերաբերում է կիսապտկած և հորիզոնական դիրքով կարասային բաղումներին: Կարասների բերաններն ուղղված են հյուսիս (թիվ 9, 28, 40, 105, 124, 182), արևելք (թիվ 98, 150) և արևմուտք (թիվ 183, 190): Բենիամինում ուղղահայաց դիրքով դրված կարասներն ամբողջական են: Սրանք հիմնականում մանկական բաղումներ են, և աճյունը տեղավորելու համար կարասը կտրելու անհրաժեշտություն չի եղել (թիվ 17, 35, 36, 138, 206): Թիվ 38 կարասային բաղումը

³¹ Ստ. Տ եր - Մ ա թ գ ա ը յ ա ն, 62վ, աշխ., էջ 95:

³² Ի. Կ ա թ ա պ ե տ յ ա ն, Կարճաղբյուրի պեղումները, ՀԱՒ 1981-1982թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների միջոված գիտական նստաշրջան, գեկուցումների թվիկներ, Եր., 1983, էջ 24:

³³ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Դրասխանակերտի անտիկ դամբարանադաշտի կարասային բաղումները, ԵՊՄԺ հանրապետական III գիտաժողովի գեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998, էջ 22-23:

բացվեց թիվ 134 սալարկղային բաղման տակ: Թաղումը կատարվել է մ. թ. ա. 1-ին դարի երկրորդ կեսին՝ բնակավայրում տեղի ունեցած հրդեհից հետո, այս ժամանակաշրջանով թվագրվող շինարարական երրորդ հորիզոնին վերաբերող սալահատակի տակ: Ուղղահայաց դիրքով դրված կարասներից կտրված է միայն թիվ 39-ի կարասը, որի իրանից նստուկ հատվածում արված բազմաթիվ անցքերը վերանորոգման մասին են վկայում: Թիվ 28 թաղման կարասի իրանի վրա 3սմ տրամագծով անցք կա, որը հավանաբար արվել է կարասը խնցոտ ձևափոխելիս: Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ թաղման կարաս են ծառակել տնտեսության մեջ օգտագործված, երբեմն էլ արդեն ոչ պիտանի դարձած անոթները: Վրաստանում ևս, Հայաստանի և այլ երկրների օրինակով, հաճախ բաղման կարաս են ծառայել տնտեսության մեջ օգտագործված անոթներ:³⁴ Մանկական բաղումների կարասներն ամբողջական են, որը պայմանավորված է հանգուցյալի մարմնի չափերով: Մանկական բաղումների համար օգտագործվել են փոքր տարողությամբ լայնաբերան տարբեր անոթներ, իսկ մեծերի համար՝ նստուկներին անցք ունեցող կարասներ: Վերջիններս արվել են դրանցում պահվող սննդամթերքի փառնը կամիսով անհրաժեշտ օդի ներթափանցումն ապահովելու համար: Նախապես ուղղահայաց դիրքով է դրված եղել նաև թիվ 105 թաղման կարասը, որը բացելու պահին ուներ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ կիսապտկած դիրք: Կարասը նախապես ուղղահայաց դիրքով դրվել է բերանքսիվայր դրված մեկ այլ կարասի մեջ, ապա՝ ամրացվել մանր քարերով (տախտակ III, մկ. 4): Ուղղահայաց դիրքով թաղման կարասների մեծ մասը փոքր-ինչ փքուն իրան և լայն բերան ունի: Միայն մի դեպքում (թիվ 39) կարասը միջին մեծության է (բարձր.՝ 61սմ): Հատուկ թաղման համար պատրաստված կարասներ չկան: Բոլոր կարասներն էլ նախապես տնտեսության մեջ օգտագործված են, մույնիսկ վերանորոգված (թիվ 9, 36, 39, 43ա, 150): Հաճախ վերականգնելուց հետո էլ ամբողջական

³⁴ Նույնը:

²⁷ Ստ. Տ եր - Մ ա թ գ ա ը յ ա ն, 62վ, աշխ., էջ 95:

²⁸ Մ. Հարությունյանի պեղումներ (նյութերը հրատարակված չեն):

²⁹ Ժ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, 1981, էջ 19-22:

³⁰ Ա գ ա թ ա ն գ ղ ո ս, Հայոց պատմություն, (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթարարությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1983, ԿԳ:

տեսք չեն ստանում (թիվ 36, 43ա, 150, 183): Երբեմն օգտագործվել են նաև կարասի բեկորներ: Թիվ 43ա թաղումը կատարվել է բնակավայրի արդեն հողի հաստ շերտով ծածկված պատի մոտ՝ կարասի բերանից իրանը կազմող լայնակի կտրված (կտորված) ժապավենների վրա: Կարասի բեկորների վրա կատարված մեկ այլ թաղում բացվեց թիվ 183 սալարկղի մեջ:

Ուղղահայաց դիրքով կարասային թաղումներում կարասի դիրքն ամուր պահելու համար նստուկի մոտ շարել են քարեր, որոնց մեջ կան նաև սրաքարեր և կոկիչներ (թիվ 39): Այս դիրքով դրված կարասի բերանը փակվել է լայնարեքան քրեղանով (թիվ 105), լայնաբերան, ծորակավոր թաներով (թիվ 28, 150), նաև՝ քարերով (թիվ 39): Անկախ կարասի դիրքից՝ աճյունը միշտ դրվել է ոտքերը դեպի կարասի նստուկը: Կամախը ունի կծկված դիրք, ծնկները ծալված են և հակված դեպի կտործը, ձեռքերն իրար են միացած կրծքին կամ ծնոտի տակ: Ուղղահայաց դիրքով կարասային թաղումներում, ոսկորները սահելով ներքև, կուտակվել են կարասի հատակին:

Կամախների խիստ կծկված դիրքը, հատկապես անբողջական կարասների մեջ տեղավորվածներինը, հնարավոր է աճյունը կապելու արդյունք է: Կարելի է ենթադրել, որ կապել են ամոքի մեջ տեղավորելու նպատակով, սակայն ինչպես կտեսնենք, կապված է նաև թաղման ծեսի հետ:

Կարասային թաղումներում ուղեկցող նյութը սովորաբար դրված է իրանի հատվածում (թիվ 43), իսկ եթե կարան ուղղահայաց դիրքով է՝ ոտքերի մոտ (թիվ 9, 28), որոշ դեպքերում նաև կարասի բերանը ծածկող քարերի մեջ (թիվ 39): Մի քանի կարասային թաղումների մոտ պահպանվել են հոգեհացի մնացորդները, խարույկի տեղը, մոխրաշերտը, կրակի մեջ մետված ոսկորներ ու կավանոթների բեկորներ (թիվ 17, 28): Թաղման ծեսն ավարտվել է աճյունը հողով ծածկելով: Բենիամինում երկու դեպքում (թիվ 105, 206) կմախքի վրա մտած է միայն 2-3մմ հաստությամբ վաղի: Այրատաշտի Նոր Կյանքի արևելյան դամբարանադաշտում (թիվ

9 դամբ.) ևս կան կարասներ, որոնց մեջ հող լցված չէ:³⁵

Բենիամինի կարասային թաղումները հիմնականում կրկնում են Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձանների մույնատիպ թաղումներին բնորոշ թաղման եղանակն ու ծեսը. Արտաշատ,³⁶ Գլին,³⁷ Գառնի,³⁸ Օշական:³⁹

Բենիամինում բացվեցին նաև կարասային մի քանի թաղումներ, որոնք որոշակի յուրահատկություններ ունեն:

Չվածիրի մեջ կատարված կարասային թաղում: Թիվ 190 թաղումը կատարվել է մանր քարերով շարված ձվածիրի մեջ: Շարվածքի քարերից մեկը աղորիքի բեկոր է: Հորիզոնական դրված կարասի ուտերը կտրել են, ապա կատարել թաղումը: Այսօրինակ թաղումներ հայտնի են Օշականից:⁴⁰

Սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղում: Թիվ 183 կարասային թաղումը բացվեց արտի մեջ՝ մակերեսից 20սմ խորության վրա: Ծածկասալ չկա, որ տարածքում մշտապես իրականացվող գյուղատնտեսական աշխատանքների հետևանք է: Թաղումը կատարվել է աջ կողմում 60x80սմ չափերի երկու տափակ կողասալերով, իսկ ձախում՝ մանր քարերի շարվածքով ուղղանկյուն սալարկղի մեջ: Աճյունը դրվել է կարասի մոտ 20սմ լայնությամբ, հավասար կտրված (կտորած) ժապավենաձև բեկորների նավաձև շարվածքի վրա: Կամախը ունի մեջքի վրա պատկած դիրք, ձեռքերը կրծքին են: Թաղումը վերաբերում է մ. թ. ա. I-ին դարում:

Սալարկղի մեջ դրված կարասային թաղումներ հայտնի են Օշականից (թիվ 19, 38, 41, 87): Այստեղ թիվ 38 սալարկղի մեջ դրված կա-

³⁵ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 31:

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 31-32:

³⁷ Գ. Զ ո շ ա ր յ ա ն, 1991, էջ 29-30:

³⁸ Ж Х а ч а т р я н, 1974, էջ 23-28:

³⁹ Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983гг. Ер., 1988, с. 51-66:

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 59:

րասային թաղման շուրջը որոնք ու վրան քարեր են շարված:⁴¹

Կարասային թաղման հետաքրքիր օրինակներ են թիվ 40 և 123 դամբարանները, որոնք ուղեկցվել են շների և ձիու գոհաբերությամբ: Թիվ 123-ը մանկական թաղում է՝ բացված երրորդ տեղամասում պեղված քարաշար պատերով հսկա ամբարի բերանին՝ բերանքսիվայր դրված կարասի բեկորների տակ: Կմախքի կողքին գտնվեցին շան երկատված ծնոտի երկու կետերը: Բնակավայրի մ. թ. ա. I-ին դար թվագրվող շերտում բացված թաղումը վերաբերում է մ. թ. I-ին դարին:

Շան գոհաբերությամբ ուղեկցվող թաղման առավել հետաքրքրական օրինակ է թիվ 40 դամբարանը, որտեղ բացի շներից, գոհաբերվել և թաղվել է նաև ձի: Թաղումը կատարվել է բնակավայրի մեջ՝ նույն միջանցքի մեջ բացվող սեմյակներից ամենամեծում, 3մ տրամագծով քարաշար շրջանի կենտրոնում: Կարասի նախնական դիրքն անհայտ է, բեկորները գտնվեցին հորիզոնական դիրքով՝ բերանն ուղղված հյուսիս: Կամբարանը թաղանված է եղել դեռևս մ.թ. 4-րդ դարում: Այդ են վկայում ինչպես շրջանի շարվածքի քարերի մի մասի բացակայությունն, այնպես էլ վերին շերտում հայտնված ուղեկցող նյութերի բեկորները, որոնք գտնվեցին սանրաքաշ խեցեղենի հետ: Կարասի կտրված լինելը ծիսակարգի, թե՞ թաղման հետևանք է, պարզ չէ: Թաղումն ուղեկցվել է երկու անբողջական և երկու մասնատված շների (իրանից երկու կես արված) և ձիու գոհաբերությամբ: Չիտ գլուխը գտնվեց կարասի մոտ, իսկ շների կմախքները՝ թաղումը սահմանափակող 3մ տրամագծով քարաշար շրջանի տակ՝ շարված ժամացույցի սլաքին հակառակ ուղղությամբ:⁴²

Հայաստանի ուլ հեղինիստական դարաշրջանի կրոնիստիպ կառուցվածք ունեցող քարակղերում կատարված թաղումներ բացվել են Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում: Մ. թ. ա. I - մ.թ. I-ին դարերով թվագրվող այս թաղումները փաստում են, որ Հայաստանի նախ-

նադարյան մշակույթին բնորոշ կրոնիստիպ կառուցվածք ունեցող քարակղերում թաղումներ կատարելու սովորույթը շարունակվում է նաև մ.թ. I-ին դարերում:⁴³ Ամտիկ ժամանակաշրջանով թվագրվող, կրոնիստի մեջ ուղղահայաց դիրքով կարասային թաղում պեղվել է Կարճաղբյուրում:⁴⁴

Հայաստանում մ.թ.ա VIII-VIIդդ. թվագրվող թաղման այս եղանակը հայտնի է Արգիշ-թիլիհիլիցից:⁴⁵ Հայաստանում կարասային թաղումները գալիս են ուրարտական ժամանակաշրջանից, և նրանց ծագումը կապվում է Միջագետքի հետ:⁴⁶ Մ. թ. ա VI և մ.թ.ա II-IIIդդ. կարասային թաղումներ հայտնի են Ագարակից:⁴⁷ Կարասային թաղումները լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. 3-1-ին դարերում և մ. թ. ա. I-ին դարում կրոն համատարած բնույթ⁴⁸ և հայտնի են Գառնիից,⁴⁹ Օշականից,⁵⁰ Արտաշատից,⁵¹ Գլինից:⁵² Շիրակում կարասային թաղումներ պեղվել են նաև Շիրակավանում⁵³ և Ջրափիում:⁵⁴

Կարծիք կա, որ կարասային թաղումները ծագել են այն երկրներում, որտեղ քարը քիչ էր, այնուհետև տարածվել են այլ երկրներ՝ ստանալով համատարած բնույթ: Անդրկովկասում թաղման կարասային եղանակի տարածման համար հիմք են ծառայել պիժստների մեջ կատարված թաղումները:⁵⁵ Կարասային թաղումներ հայտնի են Միջերկրական ծովի ափամերձ

⁴³ Ռ. Թ ո թ ռ յ ա ն, Ֆ. Տ ե թ - Մ ա թ տ ի թ ռ յ ա ն, Ուլ հեղինիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում, ԴԷՂ, 1976, թիվ 2, էջ 265:

⁴⁴ Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, 1974, էջ 59:

⁴⁵ А. М а р т и р о с я н, 1974, էջ 55:

⁴⁶ А. М а р т и р о с я н, Город Аринштихники. Археологические памятники Армении. 8, Урартские памятники. вып. I, Ер., 1974, с. 50-53.

⁴⁷ Ի. Կ ա թ ա ղ ե տ յ ա ն, Ն. Ե ն զ ի թ ա թ յ ա ն, 1974, էջ 59:

⁴⁸ Ժ. Խ ա շ ա տ ը յ ա ն, 1974, էջ 32:

⁴⁹ Ж Х а ч а т р я н, Гарни V, Антический некрополь (результаты раскопок 1956-1972гг.), Ер., 1976, с. 7-20.

⁵⁰ Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, Ошакан I, Ер., 1988, с. 55-56.

⁵¹ Ժ. Խ ա շ ա տ ը յ ա ն, 1981, էջ 8-20:

⁵² Գ. Զ ո շ ա թ յ ա ն, 1991, էջ 25-29:

⁵³ Փ. Ե թ - Մ а р т и р о с о в, 1981, с. 27-28:

⁵⁴ Ա. Կ ա ն ե ճ յ ա ն, 1974, էջ 28-29:

⁵⁵ А. Н о н е ш в и л и, Потребальные обряды народов Закавказья, Тбилиси, 1992, с. 127.

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 56:

⁴² Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, 1998, էջ 43-44:

չքցաններից: Ամֆորաների մեջ կատարված մ.թ.ա. V-IV դարերի թաղումներ պեղվել են Հռոդոս և Կրետե կղզիներում, Կիպրոսում, Սև ծովի հյուսիսային ափերին՝ Կերչում, Խերսոնեսում:⁵⁶ Փոքր Ասիայում (արևմտյան մասում) թաղման այս եղանակը գոյատևել է մինչև մ.թ.ա. III դ.:⁵⁷

Անդրկովկասում թաղումների կարասային եղանակն անհետանում է մ.թ.ա. VII դարում և մինչև մ.թ.ա. IV դար չի հանդիպում, բայց մ.թ.ա. IV դարում թաղման այս եղանակը համարյա միաժամանակ հայտնվում է ողջ տարածքում:⁵⁸ Անդրկովկասի կարասային թաղումների ուսումնասիրության արդյունքում նման եզրահանգման է եկել Ա. Նոնեշվիլին: Ավելի ուշ, Ագարակում բացված մ.թ.ա VI դարի կարասային թաղումները երկու հարյուր տարով ետ են տանում այս թաղումների վերստին կիրարկման ժամանակը: Ամենաշատ կարասային թաղումները, որ ընդգրկում են բավականին մեծ ժամանակահատված՝ մ.թ.ա. IV-մ.թ.ա. IIIդդ. հայտնի են ինչպես Հայաստանից, այնպես էլ Վրաստանից և Ադրբեջանից:

Արևմտյան Վրաստանում՝ Կովկոսյայում, կարասային թաղումները վերաբերում են մ.թ.ա. VI-II դարերին:⁵⁹ Իսկ Արևելյան Վրաստանում՝ Իբերիայում, թաղման այս եղանակը հանդիպում է մ.թ.ա VI- IIIդդ: Ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում կարասային թաղումները հանդիպում են՝ սկսած մ.թ.ա. II դարից:⁶⁰ Անդրկովկասում կարասային ամենաուշ թաղումները վերաբերում են մ.թ. III-VIII դարերին:⁶¹

Բենիամինի կարասային թաղումները վերաբերում են մ.թ. ա. 1 - մ. թ. 1-ին դարերին: Որպես թաղման անոթ օգտագործված են հիմնականում սոսնձաթյան համար այլևս ոչ պիտանի կարասները: Թաղման կարասները դրվել են հատուկ այդ նպատակով փորված փտերում կամ քարաշար՝ ուղղանկյուն, երբեմն էլ ձվաձիթ շարվածքների մեջ: Հորիզոնական դիրքով թաղ-

ման անոթների կողմնորոշումն ազատ է, և որևէ օրինակափոխություն չկա: Որպես կանոն, կարասներն օգտագործել են անհատական թաղման համար, և մի անոթի մեջ դրվել է մի աճյուն, որին տրված է աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրք: Երեխաները թաղվել են փոքր անոթների մեջ և հիմնականում բնակելի հատվածում՝ հատակների տակ:

ՍԱՐԿՈՖԱՍԳԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐ

Շիրակում սարկոֆագներ պեղվել են Վարդաղում, Կարմրաքարում և Բենիամինում: Վարդաղում սարկոֆագները երկու տեսակի են: Առաջինը տուֆի շերտի կամ ժայռաքեկոթի մեջ փորված, կտրացված անկյուններով ռադանկյուն արկղեր են (տախտակ III, ճկ. 5): Վարդաղում նման երեք սարկոֆագ բացվեց: Թիվ 16 սարկոֆագի հյուսիսային կողմում ժայռի պակասը լրացված է հարթ մշակված մի քանի հավելումով: Վարդաղում տուֆի շերտի մեջ փորված սարկոֆագը (թիվ 1) երկայնքով ճեղքվածք ունի, որը կարող է նաև երկարաշարժի հետևանք լինել: Կամրաքանաղաշտի հյուսիսային կողմում գտնվեց ժայռաքեկոթի մեջ փորված մեկ այլ սարկոֆագ: Այն արտաքուստ 3մ երկարությամբ ունի (ներսից՝ 2մ), 1, 65մ լայնությամբ, 95սմ բարձրությամբ: Սարկոֆագը գլխի մասում ավելի լայն է (75սմ), քան ոտքերի (60սմ), հատակն անհավասարաչափ է մշակված և գլխի մասում ավելի բարձր է: Սարկոֆագների մեջ կատարված այս թաղումները վերաբերում են մ.թ. 2-3-րդ դարերին: Շայռափոր դամբարաններ հայտնի են Ագարակից և Կողքից:⁶²

Երկրորդ տեսակն արտաքինից և ներսից մշակված ուղղանկյուն արկղեր են, ունեն 17-20սմ (թիվ 3 դամբ.) կամ 20-25 սմ (թիվ 4 դամբ.) հաստությամբ պատեր: Վարդաղի թիվ 3 սարկոֆագը կոնքի հատվածում ավելի լայն է (70սմ), քան գլխի մասում (57սմ), իսկ թիվ 4-ը գլխի մոտ ավելի ճեղ է (35սմ), քան ոտքերի մոտ (40սմ): Այս թաղումները վերաբերում են 3-4-րդ

դարերին: Կարմրաքարում մեր կողմից պեղված միակ սարկոֆագը (թիվ 10 դամբ.) նույնպես մշակված է ներսից ու դրսից: Ավելի ուշ, 1992թ. Հ.Հակոբյանն այստեղ պեղել է երկու մեծ և երեք փոքր սարկոֆագ:⁶³ Ի տարբերություն Վարդաղի՝ Կարմրաքարի սարկոֆագի գլխի հատվածը կամարած է և ավելի լայն (70սմ), քան ոտքերի կողմը (50սմ): Բենիամինում բացվեց ներսից և դրսից կտրացված անկյուններով ուղղանկյուն մի սարկոֆագ (թիվ 245), որտեղ վերաբաղում է կատարվել: Քանի որ նոր թաղման համար այն փոքր է եղել, ոտքերի հատվածում երկու կողմից քարարկղ կողերը կտրվել են, այնուհետև լրացվել քարերով: Միակտոր, սև գույնի տեղական տուֆի ժայռակտորից, կտրացող անկյուններով տաշտակաման մի սարկոֆագ հայտնի է Արգիշթիսիմիլի պեղումներից:⁶⁴

Սարկոֆագների մեջ կատարված բոլոր թաղումներն ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Որպես ծածկասալ ծառայել են մեկական ամբողջական լավ մշակված քարեր, որոնք ունեն 135-250սմ երկարություն, 95-110սմ լայնություն, 15-20սմ հաստություն: Այս ձևում ևս կան միջանցիկ անցքերով ծածկասալեր: Վարդաղի թիվ 3 դամբարանի ծածկասալի վրա, ուղիղ գանգի դիմաց, արված է միջանցիկ անցք, որը դրսի կողմից ունի 6սմ տրամագիծ, տակից՝ 10սմ: Մյուս սարկոֆագը (թիվ 16) նույնպես ունի միջանցիկ անցք, որը համապատասխանում է ոտքերի հատվածին: Անցքը փորված է արտաքուստ 8սմ, իսկ տակից՝ 5սմ տրամագծով: Վարդաղի թիվ 3 քարարկղի ծածկասալի տակ՝ ոտքերի հատվածում, դրվել է 32x32x2,5սմ չափերի մի քար, որը հավանաբար ապահովել է ծածկասալի ուղիղ դիրքը: Նույնպիսի մի քար, քիչ ավելի փոքր չափերի, դրվել է կրծքի մասում: Սարկոֆագային թաղումներում ևս կմախքն ունի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրք, իսկ ձեռքերը կրծքին են: Միակարգն ավարտվել է՝ աճյունը դամբարանի ողջ պարունակությամբ հողով ծածկելով: Միայն Վարդաղի թիվ 3

սարկոֆագի հողը է փոշիանման և գույց, մինչև դամբարանի մեջ լցվելը, մաղվել է:

Ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, անկախ կառույցների տարբեր տեսակներից, ստեղծվել է սահմանազատված տարածք՝ հանգուցյալին ողջերի աշխարհից տարանջատելու համար: Հիմնահողային թաղումների ժամանակ նման տարածքը ստեղծվել է թաղման շուրջը քարեր շարելով, ամբարների մեջ կատարված թաղումներում՝ ամբարների բերանը փակող սալերով, սալարկղային թաղումներում՝ ծածկասալերով, կարասայինի դեպքում՝ կարասների բերանն այս կամ այն անոթով ծածկելով: Նման սահմանազատող տարածքի ստեղծումը ենթադրում է ներսի (մահվան) և դրսի (կյանքի), այսինքն՝ այս և այն աշխարհների տարանջատում՝ հանգուցյալի և ողջերի միջև եղած բոլոր կապերի խզում, և ինչպես կտեսնենք թաղման ծեսի վերլուծության ժամանակ, նաև՝ հանգուցյալից սպասվող վտանգների կանխում:

Թաղման կառույցների տարբեր տեսակների բոլոր մանրամասների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց փոփոխությունը մ.թ.ա. 1-մ. թ. 4-րդ դարերի ընթացքում ուրվագծում է հետևյալ պատկերը:

Քննարկվող հուշարձաններում ամենավաղ թաղումները թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին դարով և բացվել են Բենիամինում ու Կառնոտում: Բենիամինի այս ժամանակաշրջանի դամբարանադաշտը դեռևս հայտնաբերված չէ: Նշված մի քանի թաղումները կատարվել են սեռականների հատակների տակ, նաև հորերի ու ամբարների մեջ և վերաբերում են բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակաշրջանին:

Մ.թ.ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերում գերակշռող հիմնահողային և կարասային թաղումներն են, կա նաև սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղում (թիվ 183): Այս դամբարաններում ուղեկցող նյութն ավելի հաճախ է հանդիպում և բազմազան է: Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող, Բենիամինի բնակավայրի պեղված ծայրարևելյան հատվածի կառույցներից դեպի հարավ հայտնաբերված կարասային, հիմնահողային և սալարկղային մի քանի թաղումները

⁵⁶ Ж. Х а ч а т р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 26.

⁵⁷ Б. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, II, 1950, Тбилиси, с. 74.

⁵⁸ Б. К у ф т и н, ԳՂ. աշխ., էջ 74:

⁵⁹ Ж. Х а ч а т р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 26:

⁶⁰ Նույնը:

⁶¹ А. Н о н е ш в и л и, ԳՂ. աշխ., էջ 127:

⁶² Ի. Կ а р а պ е т я н, Ն. Ե ն գ ի ք ր я н, ԳՂ. աշխ., էջ 59:

⁶³ Հ. Հ ա կ Ի ք Կ ան, 1994, էջ 41-43:

⁶⁴ Հ. Մ ա ր Ի ր Ե ո ս Կ ան, Ռ. Թ Ի ր Ե ո ս Կ ան, Արգիշթիսիմիլի սարկոֆագը, ՊԻՉ, թիվ 3, 1986, էջ 221:

կատարվել են արևելք-արևմուտք միևնույն առանցքի վրա: Այս թաղումներն իրենց տեղադրությամբ և դիրքով որոշակի համակարգման են ենթարկված: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, կառույցների հետքեր չկան, և բնակավայրն այստեղ ավարտվում է:

Բենիամինի դամբարանադաշտում մ.թ.ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերում թաղումներ կատարվել են ինչպես հատակների տակ, այնպես էլ՝ տնտեսական ամբարների և կենցաղային հորերի մեջ:

Մ. թ. 2-րդ դարից տիրական են դառնում սալարկղային թաղումները: Կմախքի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը հանգույն են կամ որովայնին, կամ կրծքին: Ուղեկցող նյութը կորցնում է բազմազանությունը և դառնում մեկ կամ երկու իր: Մ. թ. 3-4-րդ դարերում համատարած սալարկղային թաղումների մեջ կա նաև սալարկղի մեջ դրված փայտե դազադով թաղում: Մ. թ. 2-րդ դարից սալարկղային թաղումներին զուգահեռ հայտնվում են սարկոֆագներ: Այս թաղումները թեև շատ քիչ են, սակայն ուղեկցող նյութն ավելի հաճախ է հանդիպում, որը հավանաբար սոցիալական հիմք ունի: Պեղված դամբարանադաշտերում վերջին թաղումները կատարվել են մ. թ. 4-րդ դարում (Բենիամինի, Առափիի, Վարդաբաղի և Կարմրաքարի սալարկղային ու սարկոֆագային թաղումներ):

Եթե մ. թ. ա. 1-ին դարում աճյունն առավելապես դրվում էր աջ կամ ձախ կողքին՝ ծնկները ծավալած դիրքով, ապա մ. թ. առաջին դարերի թաղումներում այն ունի ուղիղ՝ մեջքի վրա պառկած դիրք, ձեռքերը կրծքին են կամ որովայնին: Աճյունի նման դիրքը մ. թ. 3-4-րդ դարերում դառնում է տիրական: Պահպանվում է հանգուցյալի հետ ուղեկցող նյութեր դնելու սովորույթը: Եվ երբեմն շատ դժվար է տարբերակել անտիկ և քրիստոնեական թաղումները:

Այսպիսով, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում փաստված են անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ թաղման սալարկղային, կարասային, հիմնահողային և սարկոֆագային ձևերը: Մալարկղային թաղումներ պեղվել են բոլոր դամբարանադաշտերում, իսկ կարասային թաղումներ՝ Բենիամինում և Ջրափիում: Հիմնահողային թաղումներ հայտնի են Շիրակի բոլոր դամբարանադաշտերից, իսկ սարկոֆագներ՝ Բենիամինից, Վարդաբաղից և Կարմրաքարից: Անկախ դամբարանների կառուցվածքային տարբերություններից, դամբարանադաշտերում կատարվել է դիաղյուն:⁶⁵ Բազմվել է նաև կենտոսաֆ:

Այսպիսով, պեղված դամբարանները, միավորվելով ձևերի ընդհանուր հատկանիշներով, երբեմն ունեն նաև յուրահատկություններ, որոնք էլ թույլ են տալիս դրանք խմբավորել որպես ենթաձևեր, ինչպես օրինակ՝ տնտեսական ամբարների, հորերի մեջ կատարված հիմնահողային թաղումներ, սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղում և այլն:

⁶⁵ Աճյունը (աճյուն) բնիկ հայ բառ է, որ ծագել է azgy ձևի as պարզ արմատից, նշանակում է այրել, չորանալ: Հր. Աճառյան, Հայերեն արժատական բառարան, հ. Ա, էր., 1971, էջ 14: Այստեղից հետևում է, որ բառի մեջ ներառված է թաղման երկու ձևն էլ՝ դիակիզում և թաղում հոդի մեջ:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

ԹԱՂՄԱՆ ԳՈՒՅՔԸ

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութը թեև քանակապես շատ չէ, սակայն տարատեսակ է և բազմաբնույթ: Գտածոների մեջ կան ինչպես խեցեղենի մնուշներ, այնպես էլ աշխատանքային գործիքներ, մատանիներ, ականջօղեր, ապարանջաններ, հայելիներ և պերճանքի այլ առարկաներ:

Գտածոների մեջ խեցեղենը մեծ թիվ չի կազմում: Դրանք թաղման կարասներ են, հանգուցյալի գլխի կամ ոտքերի մոտ դրված ուղեկից անոթներ, ինչպես նաև սալարկղային մի քանի թաղումների ծածկաստեղի և կողասալերի քարերի մեջ խցկած թասերի և գավաթների բեկորներ:

Կարասները կամ տնտեսության մեջ օգտագործված և արդեն թերի են, կամ էլ թաղման նպատակով կտրված (լայնակի ժապավենների բաժանված): Բեկորային կարասները, եթե վերականգնելուց հետո էլ չեն ամբողջանում, ապա ձևի և չափերի մասին մոտավոր պատկեր տալիս են: Մանկական թաղումների համար բացի կարասներից օգտագործել են նաև կճուճներ, որոնք մեծ մասամբ ամբողջական են: Խեցեղենի երկրորդ խմբում Բենիամինի, Վարդաբաղի և Կառնուտի դամբարանների ուղեկից անոթներն են:

Կարասների կրկնվող ձևեր չկան, կան ընդհանրություններ, և յուրաքանչյուրը ներկայանում է որպես առանձին ձև: Թիվ 9 դամբարանի կարասը դեղնավարդագույն, քիչ ավազախառն կավից է՝ վատ թրծված, շփոթով պատված և փայլեցված: Նստուկից իրան կարկատանի անցքերը վկայում են, որ կարասը տնտեսության մեջ օգտագործված է եղել:

Անոթն ունի կենտրոնում միջանցիկ անցքով տափակ նստուկ, աստիճանաբար լայնացող իրան, որն ամենաբարձր հատվածում բավակառնիկ լայն է, ապա սահուն անցումով նվազում, սփարտվում է կարճ վզի վրա բացվող ետ ճկված շուրթով, լայն բերանով (բարձր.՝ 50սմ, նստուկի տրամ.՝ 19սմ, իրանը՝ 46սմ, վիզը՝ 22սմ, բերանը՝ 27սմ): Անոթն ուղղահայաց դիրքով եղել է կրակի մեջ, որի հետքերը հասնում են մինչև իրանի փքուն հատվածը:

Թիվ 17 դամբարանի կարասն ամենամոտրական է, պատրաստված է վատ հունցված կավից և շատ վատ է թրծված (տախտակ VIII, նկ. 1): Հետևանքը՝ սպիտակից կարմրավունի խառը երանգներ, ճարճված մակերես: Չեռածեփ անանի շուրթերն անհամաչափ են, որից էլ բերանը ձվաձիք տեսք է ստացել: Մանկական թաղման համար օգտագործված այս անոթն ամբողջական է, ունի տափակ նստուկ, կենտրոնում քիչ ուռուցիկ, համարյա երկկողմիկ իրան, կարճ վիզ, լայն բերան (բարձր.՝ 27սմ, նստուկի տրամ.՝ 14, 5սմ, իրանի տրամ.՝ 26սմ, վիզը՝ 15սմ, բերանի տրամ.՝ 17, 5սմ): Կարասը մախապես տնտեսության մեջ օգտագործված է:

Թիվ 105 թաղման կարասը բաց դեղնավուն ավազախառն կավից է: Նախապես տնտեսության մեջ օգտագործված կարասը թաղման ժամանակ ամբողջությամբ բեկորների է վերածվել: Ամանն ունի տափակ նստուկ, որից դեպի իրան անցումը մեծանում է փոքր թեքությամբ, ապա միանգամից լայնանում՝ ավելի շեշտելով ուտերի լայնությունն ու բարձրությունը: Ուտերից վիզ անցումը շատ կարճ է: Շուրթը քիչ ետ է ճկված, բերանի բացվածքը՝ քիչ ձվաձիք: Կարասը միջին

մեծությամբ է. (բարձր.՝ 46սմ, իրանի տրամ.՝ 46սմ, բերանի տրամ.՝ 26սմ, մատուկինը՝ 15սմ):

Կարասների մեջ առանձնանում են երկու-սը՝ թիվ 150 և թիվ 183, որոնք ձեռածեփ են, պատրաստված են դեղնավուն, ավազախառն կավից: Անոթները բարձր են, ունեն վառչիկ իրան: Թիվ 150 թաղման կարասն ունի տափակ մատուկ, որից ուղիղ բարձրացող իրանը փքվում է, ապա ստանում գնդի ձև: Իրանից վիզ անցումն աննշան է: Կարասը (բարձր.՝ 58սմ) եղել է կրակի մեջ, որի հետքերը պահպանվել են իրանից շուրջ հատվածում, ունի կարկատանի համար արված անցքեր, իրանի վրա օրգանական մնացորդներ են՝ սև կետերի ձևով: Մյուս կարասը (թիվ 183) և ձգված իրան ունի: Կարասի իրանը բաժանված է լայնակի (մոտ 20սմ) ժապավենների, իսկ ոստերի և շուրթերի հատվածներն ուղղակի բեկորային են: Նստուկը բացակայում է (բարձր՝ մոտ 75սմ, իրանը՝ 46սմ, վիզը՝ 28սմ, բերանը՝ 30սմ): Թաղումը կատարվել է կարասի բեկորներով մավածն շարվածքի վրա:

Թիվ 43ա թաղման կարասը դեղնադարչնագույն, խոշորահատիկ, ավազախառն կավից է, ձեռածեփ և վատ բրված: Թերի է, պահպանվել է շուրթից իրան լայն հատվածը: Իրանը երկար է, ունի թեթև անցումով ձևավորված վիզ և թեթևակի ճկումով ավարտվող լայն բերան: Պահպանված մասի բարձր.՝ 50սմ է, իրանի տրամ.՝ 37սմ, վզի տրամ.՝ 25սմ բերանի տրամ.՝ 31սմ: Թիվ 43գ թաղման կարասն ավազախառն կավից է, մույնպես ձեռածեփ է և քիչ անհամաչափ (բարձր.՝ 43սմ, իրանի տրամ.՝ 43սմ, մատուկինը՝ 22սմ, վիզը՝ 22սմ, բերանը՝ 28սմ): Կարասն ունի միջանցիկ անցքով տափակ մատուկ, ոչ շատ փքուն իրան, կարճ վիզ, լայն, քիչ ձվածիք բերան և բարակ, անկանոն եզրերով ետ ճկված շուրթեր:

Թիվ 39 դամբարանի կարասը դեղնավուն մանրահատիկ կավից է, ունի փոքր մատուկ, փքուն իրան, կտրավուն ոստեր, որը և կարասի վերին մասին զնդանություն է տալիս: Վիզը կարճ է, շուրթն աստիճանաբար լայնանում է և ետ ճկվում: Վատ բրվելու արդյունքում իրանի

վրա դեղինի և կարմիրի երանգներ են (բարձր.՝ 61սմ, իրանը՝ 50սմ, վիզը՝ 18 սմ, մատուկը՝ 21, 5սմ) (տախտակ VIII, նկ. 5):

Թիվ 28 դամբարանի կարասը ամբողջացող վերջին անոթն է: Այն դեղնավուն ավազախառն կավից է, ձեռածեփ, կուպիտ է և անհամաչափ բրված: Նստուկից իրան անցումը կտրուկ է: Ոստերը բարձր են, վիզը՝ կարճ, շուրթերը՝ հաստ և ետ ճկված (տախտակ VIII, նկ. 4): Կարասը մախապես օգտագործված է տնտեսության մեջ, ճաքճքված է, ունի միջին չափեր (բարձր.՝ 49սմ, հիմքը՝ 13սմ, իրանը՝ 49սմ, բերանը՝ 31սմ):

Մանկական թաղումների համար օգտագործել են ավելի փոքր, անկանք անոթներ: Թիվ 38 կարասային թաղման անոթ ծառայել է ուղղահայաց դիրքով դրված լավ հունցված, վարդագույն մանրահատիկ կավից ձեռածեփ, իրանի, բերանի և շուրթերի զգալի անհամաչափություններով մի կճուռ: Ամանն ունի տափակ մատուկ, գնդաձև իրան, կարճ վիզ, լայն բերան և ետ ճկված շուրթեր (բարձր.՝ 27սմ, մատուկը՝ 13, 5սմ, բերանը՝ 24, 5սմ): Իսկ իրանի մի կողմում կրակի հետքերը ենթադրում են, որ անոթը պառկած դիրքով եղել է կրակի մեջ:

Թիվ 206 մանկական թաղումը մույնպես կատարված է փքուն իրանով, կարճ վզով, լայն բերանով և ետ ճկված շուրթով կճուռի մեջ (բարձր.՝ 28սմ, մատուկի տրամ.՝ 14սմ, իրանի տրամ.՝ 30սմ, վզի տրամ.՝ 18, 5սմ, բերանը՝ 22, 8սմ): Նախապես տնտեսության մեջ օգտագործված անոթը (իրանի վրա մրի հետքեր են) ձեռածեփ է, բերանը քիչ անկանոն շրջանի ձև ունի: Ամանի մեջ պահպանվել են օրգանական մնացորդներ:

Թիվ 209 դամբարանի թաղման անոթը դեղնակարմրավուն, փայլեցման ընդգծված հետքերով կճուռ է (բարձր.՝ 36սմ, իրանը՝ 30սմ, բերանը՝ 26սմ, մատուկը՝ 14, 5սմ): Նստուկը տափակ է, իրանը՝ քիչ լայնացող: Իրանից վիզ անցումը կարճ է, բերանը՝ լայն, շուրթը՝ քիչ ետ ճկված, մի կողմում ունի շուրթ հատվածը կտրված է: Նստուկի կենտրոնում միջանցիկ անցք է: Ամանը պառկած դիրքով եղել է կրակի մեջ:

Ուղղահայաց դիրքով դրված մանկական կարասային թաղման մեկ այլ անոթ (թիվ 36)

պատրաստված է դեղնավուն, ավազախառն կավից, ունի տափակ մատուկ, որն ամբողջությամբ քայքայված է (բարձր.՝ 41սմ, իրանի տրամ.՝ 37սմ, մատուկի տրամ.՝ 15սմ): Իրանը թեքությամբ կտրուկ բարձրանում է դեպի ոստերը և շատ կարճ անցումով ձևավորում վզից շուրթ հատվածը: Անոթը մախապես տնտեսության մեջ օգտագործված է եղել և արդեն կտրված վիճակում (շուրթը բերի է) վերածվել է թաղման անոթի:

Թաղման նպատակով օգտագործված բեկորային անոթները (թիվ 40, 58, 123, 124) կրկնում են կարասների ձևերը (թիվ 40 դամբ., տախտակ VIII, նկ. 3): Դրանք միջին (40-50սմ) բարձրությամբ, հարթ մատուկով, փքուն իրանով, լայն բերանով, ետ ճկված շուրթով, իրարից քիչ տարբեր ամաններ են:

Ելնելով չափերից՝ Բենիամինի թաղման անոթները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբում ձգված իրանով կարասներն են, որոնք օգտագործված են, երբեմն նաև՝ վերականգնված: Երկրորդ խմբում մանկական թաղման անոթներն են, որոնք փոքր չափերի, ամենօրյա օգտագործման ամաններ են՝ հաճախ մրի հետքերով:

Բենիամինի թաղման անոթների քննությունը ցույց է տալիս, որ պատրաստված են տեղական, խոշորահատիկ ավազախառն կավից, և, ունենալով ձևերի և համաչափությունների ընդհանրություններ, այնուամենայնիվ տարբեր են: Քննարկվող կարասները իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում: Նման կարասներ հայտնի են Արտաշատից,¹ Արմավիրից, Գառնիից:²

Թասերի գտնվելից Բենիամինից և Կառնուտից: Բենիամինի թիվ 195 դամբարանից գտնված թասը բաց դարչնագույն է, ձեռածեփ, ունի փոքրիկ մատուկ, ձագարած վեր բարձրացող կողեր, որոնք շուրթերի մոտ դառնում են ուղիղ: Շուրթի եզրագիծը քիչ անկանոն է, և ներսից՝ խորակու գծով շրջագծված: Թասը փոքր է. բարձր.՝ 4,5սմ, մատուկը՝ 3, 5սմ, բերանը՝

¹ Ժ. Խ ա շ ա տ ը յ ա ն, 1981, էջ 95:
² Ж. Х а ч а т р я н, 624, աշխ., նկ. 7, 8, 9:

11սմ (տախտակ VIII, նկ. 6): Ամանի մեջ պահպանվել են օրգանական մնացորդներ, իսկ մատուկի մի անկյունում կրակի հետք է: Թասը քվազրվում է մ. թ. ա. 1-ից դարով:

Բենիամինից գտնված երկրորդ թասիկը (թիվ 127) դեղնավուն կավից է, լայն, տափակ մատուկով, ցածր պատերով, շուրթերը՝ քիչ ներս հակված: Թասի մեջ՝ շուրթի տակ, խորակու գծանախշ է արված, որն ավելի է ընդգծում շուրթի ներս հակված լինելը: Թասն ամբողջությամբ, բացի մատուկի արտաքին երեսից, կարմիր անգորապատ է (տախտակ VIII, նկ. 7): Թվագրվում է մ. թ. 1-2-րդ դարերով: Թասերի մնաց օրինակներ հայտնի են Գառնիից:³

Բենիամինի թիվ 209 դամբարանից գտնված կիսագնդաձև թասը դեղնադարչնագույն կավից է: Ուղիղ, տեղ-տեղ կտրված շուրթերն արտաքուստ մոտ 2, 5սմ, իսկ ներսից 4-5սմ լայնությամբ անգորապատ ժապավենով են երիզված: Թասի մեջ օրգանական մնացորդների հետքեր կան: Ամանը մի կողմում սևացած է, որ պառկած դիրքով կրակի մեջ լինելու հետևանք է: Թասը (տախտակ VIII, նկ. 8) փոքր է (բարձր.՝ 8սմ, բերանը՝ 14սմ): Բենիամինի թիվ 183 դամբարանում, գանգից քիչ բարձր, գտնվեց տափակ մատուկով, ներս հակված շուրթով, տրամագծով կիսված մի թաս՝ բերանքսիվայր դիրքով (տախտակ IX, նկ. 1): Նույն դամբարանից գտնվեց նաև (տախտակ IX, նկ. 2) դեղնավուն ավազախառն կավից կիսագնդաձև մի թաս (բարձր.՝ 8սմ, բերանը՝ 16սմ): Նստուկի կենտրոնում՝ արտաքինից, 0, 5սմ խորությամբ փոսիկ է արված: Շուրթը քիչ ներս է հակված, և ներսից քիչ զանգվածեղ շրթերիզն ավարտվում է ուղիղ կտրվածքով: Շրթերի երկու երեսով էլ անցնում է կարմիր անգորապատ ժապավեն, որն աստառի վրա ավելի լայն է: Թասը պառկած դիրքով եղել է կրակի մեջ. մի կողմում մատուկից մինչև շուրթը, պահպանվել են կրակի հետքեր:

Կառնուտի թասը (բարձր.՝ 9,5սմ, բերանի տրամ.՝ 15սմ, մատուկի տրամ.՝ 2,3սմ) ձեռածեփ է, ունի տափակ փոքր մատուկ, բարակ և ուղիղ կտրված շուրթեր (տախտակ IX, նկ. 3): Թասի

³ Նույն տեղում, նկ. 15/2:

շուրքի տակով անցնում է կարմիր երիզ, որի տակ կորկոռքի, շարունակական կիսաշրջաններից կազմված երկշարք զարդ է: Թասի իրանն օղակում է կարմիր երիզը, իսկ միջնամասում օձագալար է արված: Թասը բերի է: Արդյոք օձագալարն ընդհատվել է, կամ օղակել է ողջ իրանը, հստակ չէ: Պատկան դիրքով կրակի մեջ լինելու արդյունքում բասի մի կողմը ներսից և դրսից սևացած է:

Թեև կիսագնդաձև բասերի ձևի զարգացումը երկար պատմություն ունի, սակայն առավել տարածում է ստանում հելլենիստական դարաշրջանում և ձևն ընդգրկում է ինչպես խեցեղեն անոթները, այնպես էլ մետաղյա իրերը և ապակին:⁴ Կիսագնդաձև բասերը գոյատևում են մինչև մ. թ. 1-ին դարեր:

Այսօրինակ բասեր հայտնի են բազմաթիվ հուշարձաններից: Վրաստանից գտնված մնացորինակ բասերը քվագրվում են մ. թ. ա. 3-2-րդ դարերով:⁵ Նման բասեր հայտնի են Արմավիրից, Արտաշատից, Գառնիից:⁶ Բենիամինի բնակավայրից հայտնի են նույն բասերի բազմաբնույթ նախազարդումով գունազարդ օրինակները:⁷ Աղերսներ ունենալով այլ հնավայրերի գտածոների հետ՝ Բենիամինի դամբարաններից հայտնաբերված բասերը նախազարդ չեն, երևույթ, որ ավելի բնորոշ է մ. թ. ա. 1-ին դարին:

Գավաթներն երկուսն են, գտնվեցին Բենիամինից և Վարդգեսից: Բենիամինի (թիվ 40 դամբ.) գավաթը (տախտակ IX, նկ.4) ղեղնավուն, մանրահատիկ կավից է՝ վզից մինչև նստուկը կարմիր անգորպապտ (բարձր. 10սմ, նստուկի տրամ.՝ 7սմ, բերանինը՝ 9սմ): Գավաթն ունի լայն, տափակ նստուկ, տանձածն իրան: Վիզը կարճ է, շատ բարակ և ետ ճկված, մի կողմում պահպանվել է ունիի հիմքը: Ամանը պակաս ղիպրով եղել է կրակի մեջ և մի կողմը՝

նստուկից շուրքը, սևացած է: Գավաթը զուգահեռներ ունի Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններում⁸ և քվագրվում է մ. թ. 1-2-րդ դարերով: Վարդգեսի (թիվ 6 դամբ.) գտածոն (տախտակ IX, նկ. 5) ղեղնավուն մանրահատիկ կավից է, ունի տափակ նստուկ, լայն բերան և իրանը վզին միացնող մեկ ունի: Գավաթը ձևով առնչվում է մ.թ.ա. 1-ին և մ. թ. 1-ին դարերի անոթներին, իսկ զուգահեռը Գառնիի նյութերում է:⁹

Խեցեղենի մեջ կան մաս սափորներ: Առանձնանում է թիվ 183 դամբարանից գտնված սափորը, որը միակ սև, բարձրորակ անոթն է (տախտակ IX, նկ. 6): Նստուկը տափակ է, իրանը՝ գնդաձև, վիզը՝ քիչ ձգված, շուրքն իրանին է միանում շուրքից բարձր դիրք ունեցող մեկ աղեղնաձև ունկով (բարձր.՝ 6,5սմ): Անոթի վզից մինչև նստուկը երկայնակի անկանոն գծերով փայլաճախշեր են: Մ.թ.ա. 1-ին դ. քվագրվող անոթի թեթևակի փայլեցումը հելլենիստական ավանդույթների աստիճանական նվազման հետևանք է:

Թիվ 195 դամբարանից գտնված ձեռածեփ մեկ այլ սափոր (տախտակ X, նկ. 1), ի տարբերություն նախորդի, ղեղնադարչնագույն ավազախառն կավից է: Պատերը հաստ են, նստուկն՝ առավել: Սափորն ունի տափակ նստուկ, ձգված իրան, կարճ վիզ, ուղիղ քիչ լայնացող բերան (բարձր.՝ 13սմ, իրանը՝ 8, 5սմ, նստուկը՝ 6, 5սմ, բերանը՝ 5սմ): Շուրքն իրանին է միացել մեկ ունկով, որի հիմքերն են պահպանվել: Իրանի վրա կրակի հետք է, որը պակաս ղիպրով կրակի մեջ լինելու հետևանք է: Անոթի շուրքի և վզի վրա, ինչպես նաև աստառի վրա օրգանական մնացորդներ են: Սափորի ձևը բնորոշ է հելլենիստական ժամանակաշրջանին և քվագրվում է մ. թ. ա. 1-ին դարով:

Սափորի մեկ այլ տարբերակ է թիվ 43գ դամբարանի գտածոն՝ պատրաստված բաց ղեղնավուն մանրահատիկ կավից և կարմիր անգորպապտ է: Անոթն ունի տափակ նստուկ, գնդաձև իրան, երկար վիզ, ուղիղ շուրք (տախտակ X, նկ. 2): Իրանը շուրքին է միանում

շուրքից քիչ բարձր դիրք ունեցող աղեղնաձև ունկով: Սափորի վիզը ուղղանկյուն է (բարձր.՝ 8սմ, իրանը՝ 6, 5սմ, նստուկը՝ 4սմ, բերանի ուղղանկյուն բացվածքը՝ 3x2սմ): Անոթը պակաս ղիպրով եղել է կրակի մեջ, որի արդյունքում իրանի մի մասը սևացած է: Սափորի վզի ձևավորման այսօրինակ զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն: Թիվ 43գ դամբարանի անոթը կարող է վերաբերել մ.թ. 1-ին դարին և դասվում է ընթացիկ խեցեղենի երկրորդ խմբին, որն առանձնանում է պատրաստման ու բրձման որակով:

Կառնուտից գտնված ղեղնավուն, մանրահատիկ կավից սափորի (բարձր.՝ 24, 3սմ, տրամ.՝ 19,3սմ, բերանը՝ 8սմ) իրանը քիչ թեք է, նստուկը՝ տափակ (տախտակ X, նկ. 3): Բարակ և բարձր վիզն ավարտվում է կտրավուն, քիչ ետ ճկված շուրքով: Շուրքի ներսից կարմրավուն լայն երիզ է անցնում: Կարմրավուն է ներկված եղել նաև տափակ և լայն ունկի արտաքին կողմը: Շուրքի տակից աղեղնաձև ունկը միանում է իրանին: Իրանը քիչ թեք է. վզի տակից խորակուս մի գիծ է անցնում, այնուհետև երկու զուգահեռ գծերով սահմանափակված 3սմ լայնությամբ ժապավեն, որը նախշված է մուգ շագանակագույն, իրար խաչվող թեք գծերով ստացված ցանցով: Ունկի հիմքից սկսվում է մուգ և բաց շագանակագույն, իրար միացող աղեղների շարունակական երեք շարք: Իրանի կեսից ներքև ութ անհամաչափ, կտրավուն ծայրը դեպի վեր, տեղանման նախշեր են, որոնք ընդմիջվում են իրարից հեռացող երկու աղեղների մեջ բարակ գծերով արված ցանցկեն նախշով: Ինչպես դամբարանից գտնված մյուս նյութերը, սափորը սև կտրված է, և մակերեսին յուղի հետքեր են:

Ջարդանախշման ոճով Կառնուտի սափորն աղերսներ ունի Գառնիի¹⁰ և Արմավիրի¹¹ գունազարդ խեցեղենի հետ: Նշված խեցեղենի հետ Կառնուտի անոթի ընդհանրությունն արտահայտված է մակերեսի մի քանի գոտիների և՛ գունային լուծումներում (ղեղնավուն դաշտ,

շագանակագույնի և կարմրավունի երանգներ), և՛ նախշաձևերում (թեք գծերի հատումով ստացված ցանցկեն նախշ, մեծ և փոքր կիսաշրջանների հորիզոնական ուղղանկյուն, կտրագված զագաթով հավասարաբարուն եռանկյունների շարք):

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում լայնորեն օգտագործվում է հորիզոնական ժապավենների մեջ արված երկրաչափականի և բուսամոխիչերի համադրումը:

Այս խեցեղենը լայն տարածում ուներ Մերձավոր Արևելքի երկրներում՝ Իրանում, Միջագետքում և Փոքր Ասիայում, հատկապես Փռուզիայում, Էգեյան ծովի կղզիներում:¹² Հայաստանին հարևան երկրներում խեցեղենի նախազարդումը զգալի զարգացման հասավ ոչ միայն մ.թ.ա. VII դ. նախորդող ժամանակաշրջանում, այլ նաև՝ արեմենյան և հելլենիստական գեղարվեստական ըմբռումներին համապատասխան:¹³ Բնականաբար հելլենիստական Արևելքում խեցեղենի պատկերազարդման նոր գեղարվեստական լուծումներից գերծ չմնաց նաև Հայաստանը: Արեմենյան պետության մեջ մտնող Հայաստանում, խարսխվելով սեփական մշակույթի դարավոր ավանդույթների վրա, զարգացավ և տարածում ստացավ հելլենիստական գունազարդ խեցեղենը:

Կառնուտից գտնված կրատերիսկը միակն է ընթացիկ ղեղնավուն (տախտակ X, նկ. 4): Պատրաստված է քիչ ավազախառն, մանրահատիկ կավից, անհամաչափ է թրծված, որով էլ պայմանավորված է գունաբանագեղեցիկ տարբերությունը: Կրատերիսկն ունի զանգակաձև իրան, որը նստած է զլանաձև, ինքը դեպի դուրս լայնացող բարձր ոտքի վրա (բերանի տրամ.՝ 18, բարձր.՝ 15սմ, ոտքի տրամ.՝ 5սմ): Մակերեսն անհարթ է, ուղիղ կտրված շուրքերը ևս անկանոն են և քիչ ալիքաձև: Իրանը, դեպի ունկերը լայնանալով, այնուհետև աննշան ներս սեղմվելով, ավարտվում է ուղիղ կտրված և նույնպես աննշան ներս հակված շուրքերով: Իրանի հակադիր մասերում, երկու աղեղնաձև, վերին մա-

⁴ Г. Т и р а ц я н, 1988, с. 120.
⁵ Д. Х а х у т а й ш в и л и, Упдисицихе II, Тбилиси, 1970, табл. XV /-.
⁶ Б. А р а к е л я н, 1982, աղ. 4ս:
⁷ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Բենիամինի հելլենիստական բնակավայրը, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներից նվիրված գիտական նստաշրջան, գեկուցումների քննարկներ, Եր., 1991, էջ 91:

⁸ Ж. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., աղ. VIII /4.
⁹ Г. Т и р а ц я н, 1988, նկ. 45:

¹⁰ Б. А р а к е л я н, Очерки по истории искусства Древней Армении (VII в. до н.э. - III в. н.э.), Ер., 1976, табл. 10.
¹¹ Նույն տեղում, տախտ. VI և VII:

¹² Նույն տեղում, էջ 72:
¹³ Նույնը:

սում դեպի իրանը թեթոթյամբ կտրված ունկեր են: Մակերեսին և՛ դրսից, և՛ ներսից յուղի սև բծեր են: Կրատերիսը ներսից և դրսից զարդանախշված է: Պատկերներն արված են դեղնավուն դաշտի վրա: Շուրթի մի փոքր մաս առանձնանում է դեպի ներս և դուրս լայնացող, շուրթից բարձր դիրք ունեցող, 1սմ լայնությամբ կտրված հատվածով: Շրթերի այս հատվածի լայնացող և կավի հաստ զանգվածով հիմքը, ինչպես նաև անոթի ներսում, նույն հատվածից սկսվող կարմիրով արված թռչունի պոչ պատկերող թեք գծիկները հուշում են, որ անոթի շուրթին եղել է թռչնի կավե արձանիկ: Եթե այս հատվածում հստակ է թռչնի պոչի պատկերը, ապա շրթերիցից սկսվող իրար հանդիպակաց կողերին դրսից արված իրար զուգահեռ շորասկան գծիկները ենթադրում են, որ վերջիններս հավանաբար նույնպես թռչուն են խորհրդանշել: Կրատերիսի երեսի և աստառի զարդանախշումը ներկայացված է երեքակն հորիզոնով: Արտաքին երեսին կարմիր շրթերի պատկերից անցնում են երկու ունկերի միջև ընկած հատվածում զարված, իսկ դեպի ունկերը աստիճանաբար ուղղվող, ապա բարձր կտրագծով ունկերի վերին մասի կարմիրին միացող գծերը: Պատկերը կրկնվում է նաև անոթի մյուս կողմում: Երկրորդ հորիզոնը ներկայացված է օձազարվով, որի վրա 1սմ տրամագծով կարմիր կետ է: Արդյոք վերջինս խոտանի արդյունք է, թե՞ պատկերված են երկու օձեր, որոնցից մեկի պոչը և մյուսի կծիկ դարձած մարմինն են միացած: Կրատերիսի ոտքից թիչ բարձր հատվածն օղակված է կարմիր ժապավենով:

Անոթի աստառի վրա շրթերիցի կարմիրին միանում են ուլունքաշարի ձևով իրար հաջորդող, անհամաչափ կիսաշրջանների աղեղների ծայրերը: Երկրորդ հորիզոնը անոթի իրանն օղակող օձազարվ է, որի սկիզբն ու վերջն անհայտ են: Երրորդ հորիզոնի վրա իրանի թեք կողին խոյի պատկեր է: Վերջինս արված է շտրիխային եղանակով, և նկարազարդող վարպետը կարմիրի հաստ և հաստ գծերով ստացել է երկարավուն իրանը, թիչ դեպի աջ թեքված, երկար ոտքերը և լավ ետ ճկված, եր-

կար և կոր եղջյուրները: Անոթը գտնվել է բեկորային վիճակում, որոշ մասերը բացակայում են, և հենց այս մասում էլ պատկերների ամբողջականությունը մասամբ կորսված է: Ի տարբերություն խոյի և թռչնի, օձը պատկերված է անոթի և՛ դրսից և՛ ներսից:

Կրատերիսի զուգահեռը հայտնի է Արմավիրից:¹⁴ Ունեցավով նույն ձևը, Արմավիրի գտածոյի պատկերազարդումը սահմանափակվում է շրթերիցի կարմիրով ու օձազարվածքով:

Հայաստանյան երկու գտածոները հիշեցնում են անտիկ կրատերիսկները, սակայն, ինչպես նկատել է Գ. Տիրացյանը. « անհնար է որոշել մ. թ. ա. 1-ին դարով թվագրվող նշված անոթների և անտիկ կրատերիսկների, այդ թվում նաև զանգակի ձև ունեցողների հետ կապը, որոնք բացահայտում են որոշ նմանություն, իսկ անոթի համամասնությունները, անտիկ կանֆարների և սկիֆոսների վրա հանդիպող ոչ սովորական բռնակները կասկած չեն հարուցում, որ այդ ձևը ստեղծվել է հունական կենտրոններից հեռու և հայկական մշակույթ է մտել հունական կենտրոններից՝ փոշոգիական ազդեցությամբ, քանի որ Փռոզգիայի վաղ կրատերիսկներն ունեն մնան բռնակներ, իսկ Արմավիրի կրատերիսկի իրանի նախազարդումը մոտ է գեղարվեստական նույն ձևերի սկզբունքներին»:¹⁵

Անոթը հավանաբար օգտագործվել է զոհաբերության համար և ըստ ծիսակարգի՝ կտրվել: Անոթի ներմուծված ձևի վրա տեղական նախազարդումը ցույց է տալիս, որ ոչ թե տակ կրկնօրինակում է կատարվել, այլ նոր ձևի մեջ ներկայացվել են սեփական, ավանդական պաշտամունքային տարրերը: Անոթի որակը (մակերեսի անհարթություն, անկանոն շուրթեր, շրթերիցով անցնող կարմիրի անհամաչափություն) և պատկերազարդման եղանակը բերում են այն համոզման, որ Կառնուտի կրատերիսկը Հայաստանի խնցեգործական կենտրոններից մեկի արտադրանք է: Անոթի զարդանախշումն արված է երեք կենդանիների՝ թռչնի, խոյի, օձի պատկերներով, որոնք ըստ հնդեվրոպական դի-

ցաբանության, ներկայացնում են վերին (երկինք), միջին (երկիր) և ստորին (ստորերկրայք) աշխարհների կենդանիներին:

Օձի հնագույն պատկերները գալիս են ժայռապատկերներից,¹⁶ իմաստները խոսքով են վիշապ-կոթողներում,¹⁷ բրոնզիդարյան խնցեղենի զարդանախշերում,¹⁸ գարգրի՝ հատկապես ապարանջանների և՛ ձևերում, և՛ զարդանախշման մեջ:¹⁹

Խոյի կամ նրա եղջյուրի ոճավորված պատկերները նույնպես, սկսած ժայռապատկերներից,²⁰ տիրապետող են հայ մշակույթում և պահպանվել են նաև միջնադարում: Խոյի պաշտամունքն արտացոլված է ինչպես բրոնզի դարաշրջանի մշակույթի զարգացման փուլերում,²¹

¹⁴ Գ. Կ ա ռ ա յ ա ն, Գ. Ս ա Ֆ յ ա ն, Սյունիքի ժայռապատկերները, Եր., 1970, տախ. 9, նկ. 2, տախ. 21, նկ. 3, տախ. 100, նկ. 5: Հ. Մարտիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1981, տախ. 81, նկ. 3, տախ. 73, նկ. 2, տախ. 5, նկ. 4:

¹⁵ Н. М а р т и р о с я н, Я. С м и р н о в, Вышпаны, Труды Гос. Акад. Истории материальной культуры, т. I, 1931: Լոպյնի՝ Les Vichaps, Leningrad, 1931: է. համագայան, «Լճաշենի վիշապը» Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, նյութեր համընդհանուր գիտական նստաշրջանի, Եր., 2005, էջ 86: Լ. Բարսեղյան, Ծ. Խաչարյան, Ս. Հախարյան, Լ. Քալանթարյան, Լոռայի պաշտամունքային կորուսված Գեղամա լեռներից, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1964, թիվ 8, էջ 85-88: Б. Пнотровский, Вышпаны. Каменные статуи в горах Армении. Издание Армянского филиала Академии Наук СССР, А.-Д., 1930. Հ. Մարտիրոսյան, Գիտությունը ծնվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 111:

¹⁶ Հ. Ի ա ռ ա յ ա ն, Գ. Մ ա Ֆ յ ա ն, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ոչ բրոնզիդարյան Հայաստանում, Եր., 1973: Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Եր., 1975; А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и ранне-го железа, Եր., 1964.

¹⁷ Н. А к о п я н, Художественный металл средневековой Армении, X-XIV вв. автореферат канд. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук, Եր., 1977, с. 18; Ծ. Խաչարյան, 1981, էջ 75: С. Казиев, 1960, с. 25; А. Мнацаканян, Г. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАН Арм. ССР н. 8, 1961, табл. 2.

²⁰ Գ. Կ ա ռ ա յ ա ն, Գ. Ս ա Ֆ յ ա ն, 1970, տախ. 1, 3, 6-15...: Հ. Մարտիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1981, նկ. 3-10, 18-20, տախ. IV/1-5: VII, աղյուսակներ 1, 5, 8, 10-34:

²¹ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Եր., 1975, с. 71-72, рис. 39-41: Ս. Մարտիրոսյան, Լոռայի դարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, էջ 175, նկ. 6: է. համագայան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, աղ. XVI: Լոպյնի՝ 1973, էջ 128, նկ. 126: Լոպյնի՝ Խոյի պաշտամունքը, Հին Հայաստանի մշակույթը, XII, Եր. 2002, էջ 3: А. Петросян, Раскопки Кети и Воскеаска, Եր., 1989. (табл. 33/а; Հ. Խաչարյան, Հին հայկական օրացույցի մասին, ԳԱԱ ՀՀ-ի կենտրոնի «Գիտա-

այնպես էլ անտիկ ժամանակաշրջանում»²² և միջնադարում:²³

Թռչունների հնագույն պատկերները ևս ժայռապատկերներում են:²⁴ Հայաստանի տարածամասական հուշարձաններից բազմաթիվ են թռչունների բրոնզե արձանիկները, շրթաններից կախված թռչունները կամ ուղղակի թռչնի պատկերները:²⁵ Թռչունը զարդանախշման թեմա է հեղինակապես և անտիկ ժամանակաշրջաններում:²⁶ Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ արծվին, խոյին և օձին հատկացված ծիսական դերերով էլ պայմանավորված է կրատերիսկի պատկերազարդման բովանդակությունը, որտեղ միախառնվում են կյանքի, մահվան և վերածննդի հետ կապված առասպելաբանական պատկերացումները:

Քննարկվող դամբարաններից հայտնաբերված խնցեղենը, չնայած փոքր քանակին, բազմազան է ձևերի մեջ: Բաց գույնի ավազախառն կավից, ձեռքով պատրաստված մի պոչիկ գտնվեց թիվ 127 դամբարանից: Մակերեսը բաց

կան աշխատություններ», Խ. Ի. Գյումրի, 1998, էջ 14-16: Լ. Եգանյան, Մեծ Մեղապարի պեղումները, մ.թ.ա. III հազարամյակի թեմակալարը (2004-2005թթ. պեղումների նախնական արդյունքները), ԳԱԱ ՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Խ. VIII, Գյումրի, 2005, տախ. VI, նկ. 5:

²² Հ. Խաչարյան, 1973, էջ 38, նկ. 11:
²³ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Կավից պայտան իրեր Անիի արվարձանից, ԳԱԱ ՀՀ-ի կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Խ. XI, Գյումրի, 2008, էջ 100:

²⁴ Հ. Մ ա ռ ա յ ա ն, Գ. Մ ա Ֆ յ ա ն, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1981, աղ. 62:

²⁵ Т. Х а ч а т р я н, Арктикский некрополь, Եր., 1979, с. 119, п-15, 34; Ս. Մալախյան, Կառնուտիկ զարմաները և հենիզարը Հին Հայաստանում, Եր., 1994, էջ 54: К. Кушанарева, Древнейшие памятники Двн-на, Եր., 1977, с. 12; Агмиев..., էջ 92, նկ. 53, էջ 100, նկ. 72ա,բ,գ: Ս. Գևեղյան, 1981, նկ. 8: Tresors de l' Arménie ancienne, Paris, 1996, p. 90, f. 50: Հ. Մարտիրոսյան, 1981, նկ. 37,38,39: Ս. Մալախյան, Կառնուտիկ զարմաները և հենիզարը Հին Հայաստանում, Եր., 1994, էջ 54:

²⁶ Stui Tresors de l' Arménie ancienne, Paris, 1996, p.236, f. 240, 241; Б. Аракелян, 1976, գրն. տախ. II; Б. Н. Аракелян, Очерки по истории искусства Древней Армении (Vв. до н.э.- III в. н.э.), Եր., 1976, табл. XVIII: Dans les montagnes d' Arménie, Rouen, France, 2007, p. 194, f. 188; G. Ter - Martirososv, Памятник классической античности Армении, Բե՛կ, թիվ 3, 1993, էջ 65: Ծ. Խաչարյան, 1965, էջ 273, նկ. 1: Լոպյնի՝ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրման 20-ամյակի գիտականի մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրատրիսական գիտությունների», 1974, թիվ 7, էջ 100: Բ. Մարտիրոսյան, 1976, էջ 33: Կ. Կալանթարյան, 1982, էջ 134: Ա. Գարրիկյան, Գլշ. աշխ., աղ. I, նկ. 13:

¹⁴ Г. Т и р а ц я н, 1988, с. 122.

¹⁵ Լոպյնի:

58

դեղնավուն է՝ տեղ-տեղ վարդագույնի երանգներով (տախտակ X, նկ. 5), վառ հունցված է և վառ թրծված: Պուլիղ գնդաձև իրան ունի, թեթև անցումով սեղմված կարճ վիզ, տեղ-տեղ վնասված, բարակ և ետ ճկված շուրթեր: Ամանը փոքր է (բարձր.՝ 10սմ, մատուկը՝ 6, 5սմ, իրանը՝ 8,5սմ, բերանը՝ 6, 2սմ, պատերի հաստությունը՝ 1,2սմ): Անոթի ձևը գալիս է վաղ հայկական ժամանակաշրջանից և, փոփոխություններ չլրելով, շարունակվում է մաս հետագայում: Այն հիշեցնում է մ. թ. ա. 2-մ. թ. ա. 1-ին դարերի խոհանոցային տարրեր չափերի ամանները, որոնք մեծ թվով գտնվել են Գառնիից, Արտաշատից և Արմավիրից:²⁷ Բենիամինի անոթն ավելի ուշ է և թվագրվում է մ. թ. 1-ին դարով:

Խեցեղենի մեջ կա երկու անոթ, որոնք գտնվեցին թիվ 28 և թիվ 150 դամբարաններից: Մրանք ծորակավոր թասեր են՝ յուրաքանչյուր, որոնք բերանքսիվայր դիրքով ծածկել են թաղման կարասների բերանը: Առաջինը (թիվ 28 դամբ.) դեղնագորշ, տափակ մատուկով, փքուն իրանով, բարձր և ներս հակված շուրթով անոթ է՝ ուղիղ կտրված շրթերիզով (տախտակ X, նկ. 6): Անոթի (բարձր.՝ 15 սմ, մատուկը՝ 14 սմ, բերանը՝ 30 սմ) շուրթի տակ լայնացող բերանով ծորակն է (երկ.՝ 3սմ, բացվածքի տրամ.՝ 4սմ): Երկրորդը (թիվ 150 դամբ.) դեղնավուն կավից, վառ թրծված, տափակ մատուկով, դեպի վեր աստիճանաբար լայնացող կողերով, ներս հակված շուրթով աման է (տախտակ XI, նկ. 1): Շուրթից 1սմ խորությամբ հորիզոնական կտրվածքով լայն ծորակն է: Ամանը (բարձր.՝ 22սմ, մատուկը՝ 14սմ, իրանը՝ 42սմ, բերանը՝ 39սմ, ծորակի երկ.՝ 6սմ, տրամ.՝ 4սմ) իրանից շուրթ հատվածում թերի է: Այս անոթները զուգահեռներ ունեն Արտաշատում, Գլինում, Կարճաղբյուրում, Մոխրաբլուրում, Ջրառատում,²⁸ որոնք թվագրվում են 1-2-րդ դարերով, իսկ Շիրակավանի դամբարաններից գտնվածները՝ մ. թ. 2-3-րդ դարերով:²⁹ Բենիամինի յուրաքանչյուր թվագրվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով:

Հասարակ խեցեղենի մեջ կա բեկորների վերածված, ձեռածեփ մի անոթ (թիվ 40 դամբ.), որն ունի գլանաձև, կենտրոնում քիչ սեղմված իրան (տախտակ XI, նկ. 2): Բերանը և մատուկը նույն լայնությամբ են: Շուրթն ուղիղ է, շրթերիզը՝ քիչ անհամաչափ (բարձր.՝ 15 սմ, մատուկի տրամ.՝ 14սմ, բերանից՝ 13,5սմ): Ամանի վրա կրակի հետքեր են: Մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերի այս անոթի զուգահեռները Բենիամինի բնակավայրի նյութերում են:

Բենիամինի թիվ 105 դամբարանից գտնված քրեղանը ձեռածեփ է (տախտակ XI, նկ. 3)՝ դարչնագույնի և շագանակագույնի խառը երանգներով: Պատերը հաստ են և կոպիտ (բարձր.՝ 17սմ, մատուկը՝ 15սմ է, իրանը՝ 34սմ, բերանը՝ 30, 5սմ): Նստուկը տափակ է, կողերն աստիճանական թեքությամբ բարձրանում են և, վերածվելով շուրթի, ներս հակվում: Իսկ աստառի վրա արված ակուն ավելի է ընդգծում շուրթի ներս հակված լինելը: Ամանի մի կողմում պառկած դիրքով կրակի մեջ լինելու հետքեր են: Իրանի վրա մինչ քրեղան հորիզոնական և ուղղահայաց գծերի հատումով քսան (4x5) վանդակներ են արված: Քրեղանը կրկնում է ժամանակակից ձևերը, որոնք հանդիպում են բազմաթիվ հուշարձաններում: Հայտնի են Օշականից,³⁰ Արտաշատից:³¹ Այսօրինակ քրեղանները, այդ թվում մաս Բենիամինի գտածոն, թվագրվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով:

Բենիամինի խեցեղենի մեջ կան երեք փոքրիկ կավանոթներ, որոնք ունեն փոքր մատուկ, քիչ փքուն իրան և լայն բերան: Թիվ 157 սալարկղային թաղումից, գանգի աջ կողմում գտնված անոթը փոքր է (բարձր.՝ 4սմ, մատուկը՝ 4սմ, իրանը՝ 4,5սմ, բերանը՝ 3,7սմ): Այն ձեռածեփ է, կոպիտ է և անհամաչափ (տախտակ XI, նկ. 5): Նմանատիպ մյուս երկու փոքր անոթները, որ գտնվեին թիվ 17 կարասային թաղումից (տախտակ XI, նկ. 4) և ավերված դամբարանից (տախտակ XII, նկ. 1), մոտավորապես նույն չափերն

ունեն: Երեք անոթներն էլ կարող են թվագրվել մ. թ. 1-2-րդ դարերով:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերից գտնված խեցեղենը դիտարկելիս հստակ տարբերակվում է երկու խումբ: Առաջինը դեղնավուն կավից, կոպիտ, ամենօրյա օգտագործման ձեռածեփ անոթներն են՝ հիմնականում կարասներ և կճուճներ: Մրանք մի մասը չունի որևէ մախազարդում, պատրաստված է ձեռքով, ավազախառն կավից է, վառ է թրծված, որի արդյունքում խառը երանգավորում է ստացել: Առաջին խմբում հարթ մատուկով, երկարավուն, քիչ տանձաձև իրանով, բարձր վզով և ուղիղ շուրթերով թաղման կարասներն են, որոնք նույնատիպ են և իրարից տարբերվում են բարձրությամբ և իրանի ու շրթերիզի լայնությամբ: Կարասների տարբերության այսպիսի դրսևորումները բնորոշ են անդրկովկասյան խեցեղենին և կապված են հնագույն ավանդույթների հետ:³² Նույնպիսի տարբերակում ունեն մաս թաղման անոթ ծառայած մյուս անոթները, որոնք կարաս որակելու համար փոքր են, ունեն կճուճի չափեր, սակայն, ի տարբերություն կճուճների, անկանք են: Չևերով իրար մոտ անոթներ հանդիպում են դամբարանադաշտի ողջ տարածքում և թաղման միանման կարասներ հանդիպում են ինչպես վաղ, այնպես էլ ավելի ուշ թաղումներում: Իսկ Բենիամինի կարասային թաղումները վերաբերում են մ. թ. ա. 1-ին-մ. թ. 1-ին դարերին:

Երկրորդ խմբում այն անոթներն են, որոնք պատված են բաց գույնի անգորով: Այս խմբի անոթների կավը, ի տարբերություն մախաղների, մաքուր է և լավ հունցված: Անոթներից մի քանիսը մաս փայլեցված են: Կան մաս ավելի բաց երանգով անոթներ՝ առավելապես գավաթներ կամ սափորներ, որոնք ունկով են կամ առանց ունկի: Անոթների մի մասը պատրաստված է դուրգով, մյուսները՝ ձեռքով:

Շիրակի մ.թ. առաջին դարերի խեցեղենի մեջ բավականին հստակ առանձնանում են կավանոթներ, որոնք տարբերվում են ավելի վաղ և ավելի ուշ օրինակներից:

³² Գ. Կ. Կ. Կ. Կ., 1988, с. 178:

²⁷ Ж. Х а ч а т р я н, 62վ. աշխ., էջ 35, աղ. XXII/1:

²⁸ Գ. Կ. Կ. Կ. Կ., 62վ. աշխ., էջ 44:

²⁹ Փ. Թ. Թ. Թ. Թ., Գ. Կ. Կ. Կ. Կ., 62վ. աշխ., էջ 27:

³⁰ Տ. Ե. Ե. Ե., Ա. Կ. Կ. Կ., 62վ. աշխ., աղ. 1/6:

³¹ Տ. Կ. Կ. Կ. Կ., 1981, 64.10/8:

Բենիամինի խեցեղենը հիմնականում այսպես կոչված խոհանոցային է և ամենատարբեր կիրառություն կարող էր ունենալ տնտեսության մեջ: Համեմատաբար փոքր ամանները հավանաբար ծառայել են ինչպես կերակուր պատրաստելու, այնպես էլ պահելու համար: Կանթավոր և անկանք գավաթները կարող էին ծառայել ջրի, գինու կամ կաթի համար: Շատ փոքր անոթները կարող էին մախատեղված լինել ամուշահոտ յուղերի կամ քառնների համար:

Մեծ ու փոքր թասերը երկու տիպի են՝ դեղնավուն, անգորապատ, տափակ մատուկով ու թեքությամբ բարձրացող ցածր կողերով և կիսագնդաձև, առանց մատուկի կամ մատուկի տակ մատնաչափ փոսիկով: Մրանք ներսից ամբողջապես են գունագարդ, իսկ դրսից՝ միայն լայն շրթերիզը:

Ինչպես ցույց է տալիս Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերից հայտնաբերված խեցեղենի բնությունը, դրանց գերակշիռ մասը պատրաստված է տեղական շեկ կավից, որոնք տարաբնույթ, ամենօրյա օգտագործման հասարակ անոթներ են՝ կենցաղային-կիրառական նշանակության: Միապայման, անգորդ այս անոթները շատ հաճախ, հատկապես կարասները, վերանորոգման համար արված բազմաթիվ անցքեր ունեն: Առանձին դեպքերում անոթներն անգորապատ են:

Բավականին բազմազան այս խեցեղենը թվագրվում է մ.թ.ա. 1-մ. թ. 1-2-րդ դարերով: Դամբարանադաշտի նյութերը սերտորեն առնչվում են բնակավայրից հայտնաբերված նյութերին և շատ հաճախ նույնն են: Մ.թ.ա 1-մ.թ. 1-ին դարերում բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ հատակների տակ կատարված հիմնահողային թաղումների ուղեկից նյութերը, ինչպես մաս նույն ժամանակաշրջանի կարասային թաղման անոթները զուգահեռներ ունեն բնակավայրի նյութերում: Բնակավայրի և դամբարանադաշտի նյութերի մեկնությունը ցույց է տալիս, որ խեցեղենի արտադրության մեջ պահպանվում էին հեղինակապետ ավանդույթները:

Բենիամինի մանկական երկու թաղումներից գտնվել են ձիթաճրագներ, որոնցից մեկն

ամբողջական է (թիվ 23 դամբարանի ծածկա-
սալի վրա), մյուսը՝ բեկորային (թիվ 80 դամբար-
անում՝ կմախքի կրծքին): Գրագների բեկոր-
ներ թեև գտնվել են մաս առ մաս դամբարանների
մոտ, սակայն նկատի առնելով դամբարանա-
դաշտը բնակավայրի վրա մտած լինելու հան-
գամանքը և որ դամբարանի հողերի մեջ կարող
էին մտնել բնակավայրից նյութեր լինել, քննարկ-
ման առարկա են միայն այս երկուսը: Չիթան-
րագները պատրաստված են դեղնավուն, ման-
րահատիկ կավից, շրջանաձև են, ունեն տափակ
նստուկ, ուղիղ կողեր և պատրոյգի համար
փոքրիկ երուստ (տախտակ XII, նկ. 2):

Շիրակի դամբարաններից հայտնաբեր-
ված նյութերի մեջ կան մաս թռչնակերպ անոթ
Կառնուտից և թռչնի արձանիկ Բենիամինից:
Կառնուտից հայտնաբերված թռչնակերպ անո-
թը (բարձր.՝ 10,5սմ, իրանի երկ.՝ 21,5սմ, իրանի
լայն.՝ 8,5սմ) թերի է, բացակայում է գլուխը, սա-
կայն մարմնի ձևից հստակ է, որ լողացող
թռչուն է, հավանաբար՝ քաղ (տախտակ XII, նկ.
3): Անոթն ունի տափակ, ձվածիր նստուկ, եր-
կարավուն իրան: Կլորավուն կտրծքը դուրս է
ցցված, պղնձ ուղիղ է: Իրանի երկու կողմերում
կրծքից մինչև պոչը, անցնում է խորակնա գիծ՝
եզերված կարմիրով արված, թևերը խորիպա-
նշող փետրածև նախշերով (մի կողմում յոթ,
մյուս կողմում՝ ինը): Մեջքի վրա Յամ տրամագ-
ծով բացվածք է, 1սմ տրամագծով անցք է ար-
ված մաս պոչի տակ:

Կենդանակերպ մասն անոթների նախօրի-
նակները բրոնզիդարյան մշակույթի վերջին
փուլում են, իսկ լողացող թռչնի պատկերները՝
ավելի վաղ՝ միջին բրոնզի փուլի գունագարդ
խեցեղենի զարդապատկերներում:³³

Մ.թ.ա XII-Վրդ. թվագրվող երկու ոստերի
վրա կանգնած բառի մարմնով անոթ հայտնի է
Ժակ դը Մորգանի Ախթալայում (Հրազդան)
կատարած պեղումներից (դամբ. 47): Իրը պահ-
վում է Սեն Ժերմենի թանգարանում:³⁴ Մ. թ. ա.

VII-VIդդ. թվագրվող մնամորիմակ անոթներ
հայտնի են մաս Խրտանոցից, Նոյեմբերյանից,
Աստղիբուրից:³⁵ Հելենիստական ժամանակա-
շրջանի կենդանակերպ անոթներ հայտնի են
Արմավիրից (արջ),³⁶ Արտաշատից (ռչխար),³⁷
Շիրակավանից (ծի և եղջերու):³⁸ Կենդանա-
կերպ տարբեր անոթների բազմաթիվ բեկորներ
հայտնի են Բենիամինի հելլենիստական բնա-
կավայրից:

Ջրային թռչնի կերպարը, որպես կանոն,
կապվում է տիեզերքի ստեղծման առասպելի
հետ: Նախնական ջրերի խորքն է սուզվում բա-
ղիկը աշխարհի ստեղծման համար նյութ հայ-
թայթելու համար:³⁹ Իրանական սովորույթնե-
րում Կառնուտար ջրային թռչունը փետրավոր-
ների գլխավորն է և իրենով անձնավորում է
ջրային տարրը ու նյութեղեն աշխարհը:⁴⁰

Բենիամինի թիվ 142 կիսավեր դամբարա-
նից գտնված կարմրավուն կավից, թռչնի փոք-
րիկ արձանիկը քննարկվող նյութերում իր տե-
սակի մեջ միակն է (տախտակ XII, նկ.4): Արձա-
նիկն ունի կարճ վիզ, փոքր գլուխ, տափակ պոչ:
Իրանը նախազարդված է փոքր օղակներով:
Գլխի և հատկապես կտուցի ձևով, իրանի պու-
տամախշերով թռչունը մասն է լորի: Իրանի
նախշերը (փոքրիկ օղակներ) կարող են ընկալ-
վել մաս որպես արևանախշեր:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում, ինչ-
պես մաս ավելի ուշ, մանկական քաղումներում
հանդիպում են տարբեր կենդանիներ պատկե-
րող խաղալիքներ:⁴¹ Մ. թ. 2-3-րդ դարերին են վե-
րաբերում մաս Կերչի մանկական դամբարան-

րում, 500.000 տարվա պատմություն» վերառությամբ
ցուցահանդեսում՝ Սեն-ժերմենի թանգարանում պահվող
Ժակ դը Մորգանի պեղումները ներկայացնող նյութերի
հետ:

³³ Ст. Е с а я н, Древняя культура племен северо-
восточной Армении (III тыс. до н. э. - I тыс. до н.
э.), Ер., 1976, с. 243.

³⁴ Б. Н. А р а к е л я н, 1976, էջ 73, աղ. LXXXI/2.

³⁵ Նոյն տեղում, աղ. XXXII/2.

³⁶ Dans les montagnes d'Arménie..., նկ. 232, 233:

³⁷ А. З о л о т а р е в, Родовой строй и первобытная
мифология, М., 1964, с. 278, 279.

³⁸ Ю. Р а п о р т, «Космогонический сюжет на
хорезмийских сосудах», в кн: Средняя Азия в
древности и средневековье, М., 1977, с. 62-64, 68.

³⁹ И. К р у г л и к о в а, Античная сельскохозяй-
ственная усадьба близ Керчи, АИКСР, М., 1968,
с. 209.

ներից գտնված արձանիկ-խաղալիքները:⁴²
Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում մաս
Բենիամինի գտածոն:

Բենիամինի դամբարանադաշտի նյութե-
րի մեջ կան մաս քարից իրեր, որոնք կարելի է
բաժանել երկու խմբի: Առաջինում կիրառական
որոշակի մշանակութային իրեր են, որոնք թաղ-
ման կառույցներում օգտագործվել են պաշտա-
մունքային որոշակի դերով (դուրգի ամրիվ, սյան
խարխախ, երկանքներ): Երկրորդ խմբում երկ-
րաչափական տարբեր ձևեր ունեցող մի քանի
իրեր են, որոնք կիրառական որևէ մշանակու-
թյուն չունեն և դամբարանում հայտնվելը պա-
մանավորված է ծիսական որոշակի իմաստով
(երկրաչափական տարբեր մարմիններ՝ եռանկ-
յունի, ձվածիր, ուղղանկյուն, երկարաչափական
սեղան և այլն):

Աշխատանքային գործիքները հիմնակա-
նում կոնիչներ են, աղորիքներ, երկանքաքա-
րեր, ինչպես մաս դանակներ, մկրատ և սաեղ:
Գտնվել է մաս ամատունի կողակրից մի քերիչ:
Գտնված մետաղյա իրերի մեջ կա երեք դա-
նակ, որոնցից երկուսը Բենիամինից են, մեկն՝
Անուշավանից: Երկաթյա իրի, հավանաբար՝
դանակի փոքր, քայքայված մի կտոր գտնվեց
մաս Հայկաձորում, ամբարի մեջ կատարված
թաղումից:

Դանակներից առաջինը (թիվ 160) երկա-
թից է, կոթից մինչև ծայրը ուղիղ կտրվածքով,
որի շեղքը, կոթի տակից քիչ կորսնալով, աստի-
ճանաբար նեղանում է և, հասնելով ծայրին,
հավասարվում կոթին: Դանակը (տախտակ
XIII, նկ. 1) քայքայված է, կոթի մասը՝ կտրված
(երկ.՝ 15,5սմ, կոթը՝ 3սմ): Երկրորդ դանակը
(տախտակ XIII, նկ. 2), որ գտնվեց թիվ 195
դամբարանից, ունի տափակ և ուղիղ կոթ, որի
վրա պահպանվել են երկու գամ և երրորդի հա-
մար արված անցքը: Դանակը կտրված է այս
հատվածում: Եղբը կոթից շեշտակի կեռվում է,
ապա բարակելով, հասնում մինչև կլորացող
ծայրը (կոթի երկ.՝ 4,5սմ, լայն.՝ 2,5սմ, շեղքի
երկ.՝ 10սմ, հիմքի մոտ՝ 2,5սմ, ծայրի կլորացող

⁴² Նոյնը:

մասում 8սմ): Փոքր, շեղքը քիչ կեռ, կոթը բարակ
և երկար մի դանակ (տախտակ XIII, նկ. 3),
գտնվել է Անուշավանից (ընդ. երկ.՝ 13,5սմ, շեղ-
քի երկ.՝ 10սմ: Գտածոն մասն է Արտաշատի մ.
թ. ա. 2-1-ին դարերի շերտից գտնված կեռ դա-
նակին:⁴³ Շիրակի համաժամանակյա հուշար-
ձաններից երկաթե դանակի բեկոր գտնվել է
Վարդաբաղում, Մո. Տեր-Մարգարյանի պեղում-
ների ժամանակ:⁴⁴ Հայաստանում մնամորիմակ
կեռ դանակներ գտնվել են Գառնիից⁴⁵ և թվա-
գրվում են մ. թ. ա. 2-1-ին դարերով: Կեռ դա-
նակներ հայտնի են Վրաստանի և Ադրբեջանի
հուշարձաններից:⁴⁶ Բենիամինի կեռ դանակը
գուգահեռն ունի Գառնիում (թիվ 107 դամբ.) և
թվագրվում է մ. թ. 1-ին դարով:⁴⁷ Անուշավանում
պատահական բացված դամբարանից գտնվել է
տափակ կոթով և սրացող ծայրերով մի մկրատ
(տախտակ XIII, նկ. 4): Մկրատը երկաթից է
(երկ.՝ 12,5սմ, շեղքի երկ.՝ 7,5սմ, լայն.՝ հիմքի
մոտ 2սմ է, ծայրում՝ 2սմ, կոթի լայն.՝ 1,5սմ):
Զուգահեռներն Արտաշատում⁴⁸ և Գառնիում
են:⁴⁹ Գառնիի և Արտաշատի գտածոները թվա-
գրվում են մ.թ. 1-ին դարով: Նմանօրինակ մկրա-
տի պարզ ձևը լայնորեն տարածված է անտիկ
ժամանակաշրջանում և հայտնի է բազմաթիվ
հուշարձաններից: Իրն ունի նույն ձևը, ինչ
նշխար խաղալիք մկրատները (եթերիկ): Հավա-
նաբար հնագիտական գտածոները ևս այդ
նպատակին են ծառայել, մասնավորապես մկրատնե-
րի մերօրյա ձևեր հայտնի են Արտաշատի թիվ
42 դամբարանից և վերաբերում են մ. թ. 1-2-րդ
դարերին:⁵⁰ Նույն ժամանակաշրջանին (մ.թ. 1-
2-րդ դարեր) է վերաբերում մաս Անուշավանից
գտնված մկրատը (տախտակ XIII, նկ. 4):
Վրաստանից գտնվածները վերաբերում են մ. թ.

⁴³ Ж а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 85:
⁴⁴ Սո. Տ ե ռ - Մ ա թ զ ա թ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 96:
⁴⁵ Ж а ч а т р я н, նշվ. աշխ., նկ. 29/2.
⁴⁶ А. Х а х у т а й ш в и л и, Улисцихе II.
Тбилиси, 1970, табл. II/1; Т. Голубкина, Четыре
кувшинных погребения из Мингечаура, ИАН АЗ.
ССР, N. 3. 1956, табл. I/1-1/11.
⁴⁷ Ж а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 15:
⁴⁸ Ը թ Վ յ ա շ խ ա թ թ յ ա ն, 1981, էջ 70:
⁴⁹ Ж а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 17:
⁵⁰ Ը թ Վ յ ա շ խ ա թ թ յ ա ն, 1981, նշվ. աշխ., էջ 72:

³³ Հ. Ի ս ս յ ա ն, 1973, էջ 25, նկ. 1: Dans les
montagnes d'Arménie..., էջ 147, նկ. 51:

³⁴ Նշված անոթը 2007թ. ցուցադրվում էր Ֆրանսիայում
(Ռուան), Հայաստանի տարվա շրջանակներում Շիրա-
կի երկրագիտական թանգարանի «Հայաստանի լեռնե-

2-3-րդ դարերին:⁵¹ Մինգեչաուրի կարասային քաղաւններից գտնված նույնատիպ մկրատները քվազրվում են մ.թ.1-3-րդ դարերով:⁵² Անուշավանի մկրատի նմանակները հայտնի են նաև Թանահայից և վերաբերում են 3-րդ դարին:⁵³ Աշխատանքային գործիքների թվում է նաև Վարդգաթի թիվ 3 դամբարանից գտնված 72մմ երկարությամբ, տափակ գլխիկով բրոնզյա ասեղը (տախտակ XIII, նկ. 5):

Թիվ 39 կարասային քաղաւնից գտնվեց դեղնավուն կավից փութի օղանդիչ (տախտակ XIII, նկ. 6), որը պատրաստված է դեղնավուն մանրահատիկ կավից, գլանաձև է կենտրոնում միջանցիկ անցքով (երկ.՝ 3,5սմ, լայն.՝ 2սմ, անցքի տրամ.՝ 1սմ): Այն, որ փութի օղանդիչի գլուխը բորբոքվի էլ պատահական չէ, հաստատվում է բնակավայրի պեղումներից ապակու և մետաղի խարամի բազմաթիվ գտածոներով, որն էլ իր հերթին փաստում է տեղական արտադրության գոյությունը:

Սև տուֆից դուրգի անիվ գտնվեց Բենիամինի թիվ 8 սալարկղային քաղաւն կողքին կատարված ձիերի զոհաբերության վրա (տախտակ XIII, նկ. 7): Այն հասած կոն է (հիմքը՝ 35սմ, բարձր.՝ 16սմ, հաստած մասը՝ 18սմ, որի վրա արված փորվածքն ունի 7սմ տրամագիծ և 14սմ խորություն): Գուրգի անիվը հավանաբար զոհասեղանի դեր է կատարել և ջարդվել է ծիսակարգի ժամանակ: Քարից դուրգի անիվ հայտնի է Արտաշատից, գտնվել է 7-րդ բլուրի մ.թ.ա. 2-1-ին դարերի շերտում:⁵⁴ Գլխից ևս հայտնի են տուֆից դուրգի անիվներ:⁵⁵ Եվ երկու դեպքում էլ ենթադրվում է, որ անիվներն աշխատել են ձեռքի օգնությամբ և ժամանակագրորեն նույնպես աղերսվում են: Գուրգի անիվը նյութով և ձևով մոտ է Գլխի և Արտաշատի գտածոներին և նույնպես վերաբերում է մ. թ. ա.

1-ին դարին: Բենիամինում դուրգի անիվի գտածուն վկայում է է խեցեղենի տեղական արտադրության մասին:

Թիվ 8 դամբարանի կողասպերից և ծածկասալի քարերից մեկը երկանքաբար է: Այսօրինակ երկանքաբարերը (կենտրոնի փոքր անցքով) վերջնական ձևը ստացել են հավանաբար մ. թ. ա. 2-մ. թ. ա. 1-ին դարերում և իրենց գոյությունը շարունակում են մինչև մ. թ. 3-4-րդ դարեր: Նման երկանքները Հայաստանում առաջին անգամ հանդիպում են Արտաշատի դամբարանադաշտում:⁵⁶

Քարերի մեջ կան նաև կոկիչներ, որոնք գտնվեցին թիվ 39 կարասային քաղաւն մոտ: Սրանք առաջին հերթին ապահովել են կարասի ուղղահայաց դիրքը, հնարավոր է, նաև ծիսական դեր են ունեցել: Խոշոր եղջերավոր անասունի կողոսկրից թերիչ գտնվեց թիվ 173 դամբարանից: Վերջինս հավանաբար հողի հետ է հայտնվել դամբարանում և կապ չունի քաղաւն հետ:

Արդուզարի առարկաներ: Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութերում կան նաև ականջօղեր, թունքակախիկներ, մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, շրասեղներ, ուլունքներ, կնիքներ, հայելիներ, ճարձանք, կոճակ և այլն: Դամբարանների նյութերում ամենաշատ հանդիպող զարդերը ականջօղերն են, որոնք կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ օղակաձև կամ ձվաձիք, մահիկաձև և կախիկավոր:⁵⁷ Առաջին խմբում են բաց ծայրերով շրջանաձև և ձվաձիք ականջօղերը, որոնք պատրաստված են տափակ, երբեմն էլ կտրվածքում եռանկյունաձև ու շրջանաձև բրոնզավարներից: Սրանք ամենաշատ տարածված ձևերն են: Գտնվեցին Բենիամինի թիվ 27 (տախտակ XIV, նկ. 1) և 47 սալարկղային քաղաւններից (տախտակ XIV, նկ. 2): Թիվ 44 սալարկղային քաղաւնից գտնված նմանատիպ ականջօղը, ի տարբերություն նախորդ-

ների, կտրվածքում շրջանաձև է (տախտակ XIV, նկ. 3) և ավելի փոքր: Բենիամինի գտածոներից այս շարքի վերջին ականջօղը տափակ բրոնզավարից օղակ է, որ բավականին մեծ է (տրամ.՝ 2, 5սմ), ունի իրար հակված եզրեր (տախտակ XIV, նկ. 4), գտնվեց թիվ 51 սալարկղային քաղաւնից: Բենիամինի թիվ 92 դամբարանից (տախտակ XIV, նկ. 5) գտնված նմանատիպ ականջօղը շրջանաձև է, և բրոնզավարն ավելի հաստ է: Առափիում նմանատիպ բավականին փոքր ականջօղ գտնվեց թիվ 10 սալարկղային քաղաւնից (տախտակ XIV, նկ. 7), մեկ ուրիշը՝ Բենիամինի թիվ 6 սալարկղային քաղաւնից (տախտակ XIV, նկ. 6), իսկ քիչ ավելի մեծ օրինակը՝ Բենիամինի թիվ 127 դամբարանից (տախտակ XIV, նկ. 8): Բենիամինի թիվ 183 կարասային քաղաւնից գտնված ականջօղը նույնպես այս խմբին է պատկանում, սակայն, ի տարբերություն նախորդների, պատրաստված է 2,5 մմ հաստությամբ ոսկեգօծ և ուղղանախշ բրոնզավարից (տախտակ XIV, նկ. 9): Ականջօղը փոքր է (տրամ.՝ 1 5մմ) և քիչ տանձաձև: Այս օրինակում բրոնզավարի ծայրերը չեն մշակվել, պահպանվել է նախնական հաստությունը, և ականջօղը հնարավոր չէ կրել, որն էլ հանգեցնում է այն կարծիքին, որ հնարավոր է զարդը հատուկ պատրաստվել է քաղաւն համար: Այս ականջօղն ավելի վաղ է, վերաբերում է մ. թ. ա. 1-ին դարին, իսկ մյուս տարբերակներն ուշ են և թվագրվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով:

Օղակի պարզ լուծումով ականջօղերը լայն տարածում ունեին հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Դա հաստատվում է հնագիտական բազմաթիվ զուգահեռներով, դրամագիտական նյութերով, ինչպես նաև զբավոր աղբյուրներով: Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններից նման ականջօղեր գտնվել են Գլխից,⁵⁸ Արտաշատից,⁵⁹ Գառնիից,⁶⁰ որոնք արժաքյա են և թվագրվում են 1-2-րդ դարերով: Պարզագույն օղակի լուծմամբ ականջօղեր

հայտնի են նաև Օշականից:⁶¹ Գտնվել են նաև Արգիշտիխիմիից և ըստ Հ. Մարտիրոսյանի, սրանց համար նախատիպ են ծառայել ուրարտական ականջօղերը:⁶² Արտաշատից գտնված ականջօղերը Ժ. Խաչատրյանը համարում է Սիրիայից և Միջագետքից տարածված:⁶³ Ականջօղերի այս տեսակը լայն տարածում ունի Կովկասում: Հայտնի են Մինգեչաուրից,⁶⁴ Հարավային Օսեթիայից,⁶⁵ Հյուսիսային Կովկասից:⁶⁶ Խերսոնեսում այս ականջօղերը գտնվել են գանգի աջ կողմում, որն էլ հանգեցրել է այն կարծիքին, թե ծեսը պայմանավորված է ականջօղի ձևով:⁶⁷

Առաջին խմբին պիտի դասել նաև երկթե կտրվածքով ականջօղերը: Սրանք նույնպես սեղմված օղակի ձևն ունեն, միայն բրոնզավար կամ արծաթավար կտրվածքում երկթե է, որ բրոնզավարը երկու կողմից ակոսելու աղյուղ է: Իսկ նման մշակումն արվել է գեղագիտական նպատակով և ապահովել է լույս ու ստվերի խաղը: Այսպիսին են Բենիամինի թիվ 27 դամբարանից (տախտակ XIV, նկ. 1) գտնված բրոնզե ականջօղը և Վարդգաթի թիվ 11 դամբարանից (տախտակ XIV, նկ. 10) գտնված արծաթյա տարբերակը: Ականջօղերի երկու տարբերակն էլ թվագրվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով: Ականջօղերի այս ձևը հայտնի է նաև հելլենիստական դրամների պատկերագրությունից: Հայոց Արտավազ 2-րդ թագավորի դրամի վրա⁶⁸ հստակ երևում է արքայի ականջը զարդարող օղը: Ականջօղի ձևը՝ բոլորակ օղակ, հայերենում ունի

⁵¹ О. Гамбашидзе, Бицинта, (Итоги раскопок 1958г.) МАГК, IV, Тбилиси, 1965, с. 124.

⁵² С. Казиев, Альбом кубинских погребений Мингечаура, Баку, 1960, с. 25.

⁵³ Д. Шелов, Нижне-Донская экспедиция в 1962-1963гг. КСИИ, вып. 107, Киев, 1966, с. 94.

⁵⁴ Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատի 7-րդ բլուրի 1973-1975թթ. պեղումների արդյունքները, ԼՀԳ, 1978, թիվ 8, էջ 63:

⁵⁵ Գ. Քնյառյան, 1991, էջ 39:

⁵⁶ Ժ. Խաչատրյան, 1981, էջ 6:

⁵⁷ Լ. Եղանյան և Բ. Մատանիների և ականջօղերի դերը անտիկ Շիրակի քաղաւն ծիսակարգում, ՀՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», II, Գյումրի, 1999, էջ 68-85:

⁵⁸ Գ. Քնյառյան, 1991, տախտակ 25/ 9,12:

⁵⁹ Ժ. Խաչատրյան, 1981, նկ. 82:

⁶⁰ Ж. Хачатрян, 1974, նկ. 48:

⁶¹ Ст. Есаян, А.Калантарян, 1974, աշխ., էջ 56:

⁶² А. Мартirosyan, 1974, աշխ., էջ 54, նկ. 16/4:

⁶³ Ժ. Խաչատրյան, 1981, էջ 82:

⁶⁴ С. Казиев, Археологические раскопки в Мингечауре, МКА т. I, Б., 1949, с. 46; Г. Асланов, Т. Голубкина, III. Садыкзаде, Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Б., 1966, с. 18.

⁶⁵ Б. Тихонов, Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тбилиси, 1971, с. 230, рис. 84/2.

⁶⁶ Д. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, № 98, М., 1961, с. 54, 76-77; В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912гг., ИАК, ном. 56, 1914, с. 132.

⁶⁷ Н. Пяташева, Ювелирные изделия Херсонеса, конец IV в. до н. э. - IV в. н. э., М., 1956, с. 46.

⁶⁸ Խ. Մուշեղյան, Հայաստանի դրամական գանձերը, Եր., 1973, էջ 30:

իր անվանումը՝ *գինդ*, որ նշանակում է «*քորորա-
ձև, յլորակ, օղակի պես կոր*»:⁶⁹ Ինչպես վկա-
յում են Մովսես Խորենացին և Եղիշեն,
ականջօղի այս տեսակը մտնում էր թագավորի
կողմից նախարարներին տրվող պատվական
հագուստի և արդուզարդի մեջ: Խորենացու
վկայությամբ Արտաշես թագավորը Մուրացան
նախարարին շնորհած պատիվների հետ տա-
լիս է նաև «*գինդ յերկուսին ականջնե*»:⁷⁰ Բեր-
վածից կարելի է եզրակացնել, որ կար նաև մեկ
ականջին կրելու սովորույթ, և այն հավանաբար
պայմանավորված էր սոցիալական կարգավի-
ճակով: Ջույզ ականջօղ կրելու մասին մեկ այլ
վկայություն գտնում ենք Եղիշեի մոտ: Վասակի
պատվական հագուստը նկարագրելիս Եղիշեն
ավելացնում է, «*գինդեր կախեց ականջնե-
րից*»:⁷¹ Բերված պատմական վկայությունները
հավաստում են, որ ականջօղի այս տեսակն
ունեի իր անվանումը և, կախված սոցիալական
վիճակից, նաև կրելու ձևը:

Երկրորդ խմբում մահիկված ականջօ-
ղերն են, որոնք պատրաստված են բրոնզե բա-
րակ թիթեղից և պարզ օղակից վերածում են
ձվածիթի: Մրանք նույնպես փոքր են և նուրբ,
բացի Բենիամինի թիվ 40 կարատային թա-
ղումից գտնված տարբերակից, որը երկաթից է,
բավականին մեծ է և կոպիտ (տախտակ XIV,
նկ. 11): Բենիամինի թիվ 121 հիմնահողային
(տախտակ XIV, նկ. 12) և թիվ 209 սալարկզա-
յին (տախտակ XIV, նկ. 13) թաղումներից
գտնված ականջօղերը բրոնզի բարակ թիթեղից
են: Վերջին ականջօղն իր ձևով աղերավում է
Միսիանից գտնված մ. թ. ա. 1-ին դարով թվա-
գրվող մահիկված ականջօղին:⁷² Մահիկված
զարդերի հնագույն օրինակներ հայտնի են Լո-
ռի բերդի վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հու-
շարձաններից, որոնք զուգահեռներ ունեն Բե-
րդի և Խանլարի վաղիայական դամբարան-

ների նյութերում:⁷³ Բենիամինի ականջօղերը
թևն ձևաձևակաճ աղերսներ ունեն նշված ա-
կանջօղերի հետ, սակայն վերաբերում են մ. թ. 1-
2-րդ դարերին:

Անտիկ ժամանակաշրջանում լայն տա-
րածում ստացած մահիկված ականջօղերը գու-
ցե կապվել են լուսնի պաշտամունքի հետ:
Գեռես հին Հռոմում երեխաներին կախարհա-
քից պաշտպանելու համար վզերից կախում էին
մահիկված հմայիլ-պահպանակներ:⁷⁴ Հայոց
մեջ լուսնի պաշտամունքի մասին է Խորենացու
վկայությունը. «Իսկ յետ այսր ամենայնի մե-
հեան շինեալ յԱրմավիր՝ անդրիս հաստատել ա-
րեգական և լուսնի և իրոց նախնեաց»:⁷⁵ Հայ
մանրանկարչության մեջ լուսինը երբեմն պատ-
կերվում է իրար մեջ, մի կետում իրար հպվող եր-
կու՝ մեծ և փոքր շրջանների ձևով:⁷⁶ Օղակի մեջ
տղամարդու դեմք է, իսկ օղակից ձախ գրված է՝
լուսին: Հայոց մեջ հավանաբար լուսնի պաշտա-
մունքի հետ է կապվում *նորեց* կամ *նորենց* կոչ-
վող հիվանդությունը բուժելու նպատակով երե-
խաների վզից մահիկված կտրվածքով արծաթ-
յա դրամ կախելու սովորույթը, որ մինչ այժմ էլ
պահպանվում է Շիրակում: Իսկ հիվանդությու-
նը, ըստ հավատալիքի, առաջանում է լուսինը
նորելիս, որտեղից էլ ծագել է նաև անվանումը:
Իսկ թե ինչու էր անպայման արծաթյա դրամի
վրա կտրվում, հավանաբար այն պատճառով,
որ արծաթը լուսնի հովանավորության տակ է
գտնվում:⁷⁷

Վերջին խմբում կախիկավոր ականջօղերն
են, որոնք բարակ բրոնզավարից օղակի վրա
անցկացված կախիկ ունեն: Բենիամինի թիվ 67
դամբարանից գտնված նման մի ականջօղի
(տախտակ XIV, նկ. 14) բարակ բրոնզավարից
ձվածիթի վրա ագուցված է կարճագույն ապա-
կուց երկկողմի կախիկ: Նմանօրինակ մեկ այլ
ականջօղ գտնվել է Անուշավանում (տախտակ

XIV, նկ. 15): Վերջինս ավելի փոքր է (տրամ.
2սմ), կախիկը ոսկորից է և ինչպես Բենիամինի
ականջօղինը, ուղղակի անցկացված է օղակի
մեջ: Ականջօղը գտնվել է պատահական բաց-
ված և ավերված հիմնահողային թաղումից, և
եղե՛լ է արյուր երկրորդը, հայտնի չէ: Այսօրի-
նակ ականջօղերն իրենց զուգահեռներն ունեն
Արտաշատում:⁷⁸ Նմանատիպ ականջօղեր
հայտնի են Գառնիից և թվագրվում են մ. թ. 1-ին
դարով:⁷⁹ Բենիամինի թիվ 50 դամբարանից
գտնված ականջօղը բրոնզից օղակ է, որը մեկ
հավելյալ ուղղումով դարձել է ևս մեկ օղակ
(տախտակ XIV, նկ. 16): Մրա վրա անցկաց-
ված է կախիկը, որը մի ծայրը գանգակաձև լայ-
նացող գլան է (երկ.՝ 11սմ, տրամ.՝ 5 մմ, լայն
ծայրի տրամ.՝ 7սմ): Ոլորտնով արված փոքրիկ
օղակն ապահովում է կախիկի շարժունությունը:
Այս ականջօղերին իրենց ձևով սերտորեն
առնչվում են Բենիամինի թիվ 183 դամբարանից
(տախտակ XIV, նկ. 17,18) և Մարաստակում
դիտվածաբար բացված թաղումից (տախտակ
XIV, նկ. 22) գտնված ականջօղերին: Մարա-
տակի գտածոները (տրամ.՝ 25սմ) արծաթյա են,
օղակի հաստ ծայրերը նախշազարդված են
համաչափ ոլորաճանաչով, իսկ ձվածիթ կախիկ-
ները ոսկորից են: Ոչ միայն կախիկների չափե-
րը տարբեր են, այլ նաև ականջօղի և կախիկի
մեծ ու փոքր օղակներն իրար միացած են ար-
ծաթյալարի ամփոփ ոլորումով: Բենիամինի
նմանօրինակ ականջօղերը բրոնզից, ծայրերը
բաց օղակներ են (տրամ.՝ 3սմ), կախիկները՝ եր-
կարավուն, քառակող, ծայրերը գնդիկավոր
փոքրիկ ելունով: Իրար մեջ ագուցված մեծ ու
փոքր օղակներով ապահովված է կախիկների
շարժունությունը: Այս ականջօղերն առանց
նախշազարդման են և չափերի ու ձևի աննշան
տարբերություններ ունեն: Մեկի վրա պահպան-
վել են ինչ-որ իրի մնացորդներ (հավանաբար
կաշվե ծապավենի): Բենիամինի այս ականջ-
օղերի զուգահեռները հայտնի են Օշակամից:⁸⁰
Թիվ 183 դամբարանից գտնված ականջօղերը

վերաբերում են մ. թ. ա. 1-ին դարին, իսկ Մարա-
տակի գտածոները կարող են թվագրվել մ. թ. 1-
ին դարով: Վերջին երկու օրինակներում ական-
ջօղերի ծայրերը, ի տարբերություն նախորդ
ձևերի, մշակված չեն և հարմար չեն կրելու
համար:

Վերջին ձևը ներկայացնում են անշարժ
ելունով ականջօղերը: Բենիամինի թիվ 66 դամ-
բարանից գտնված ականջօղը բարակ բրոնզա-
լարից ձվածիթ է (տախտակ XIV, նկ. 19), որի մի
ծայրին ամրացված է անշարժ, սուր ծայրով
ելունը: Վերջինիս վրա ագուցված է եղել վերա-
դիր ինչ-որ զարդամաս: Առափիցի և Վարդա-
ղից գտնված նմանօրինակ ականջօղերն ունեն
անշարժ ելուն, որի վրա շարված են մանր ու-
լունքներ, իսկ ծայրին ագուցված է գունդ: Առա-
փիի թիվ 9 դամբարանից գտնված ականջօղի
վրա (տախտակ XIV, նկ. 23) ապակյա և բրոնզ-
յա գնդակն ուլունքները շարված են մեկընդմեջ,
ընդ որում չափերը համաչափորեն աճում են
(տրամագիծը՝ 5սմ, 7սմ, 9սմ, 11սմ): Վերջինը
բրոնզի թիթեղով պատված գնդիկի չափն է:
Նույնամանակ ականջօղեր գտնվեցին Վարդա-
ղի թիվ 10 դամբարանից (տախտակ XIV, նկ. 20,
21): Մրանք կրկնում են Առափի ականջօղի
ձևը, ունեն չափերի անհամա տարբերություն և
գտնվեցին գանգի աջ ու ձախ կողմերում: Ի
տարբերություն Առափի ականջօղի, վերջին-
ներն ամբողջական են: Ականջօղի կախիկի
բրոնզյա գնդիկ գտնվեց Բենիամինի թիվ 212
դամբարանից (տախտակ XIX, նկ. 3): Նման
ականջօղ հայտնի է նաև Լլառից և թվագրվում է
մ. թ. 3-րդ դարով:⁸¹ Այսօրինակ ականջօղերի
վաղ օրինակը հայտնի է Տասպի թագավոր Միհր-
դատի մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերով թվագրվող
մետաղադրամի պատկերագրությունից, որտեղ
ձախ կիսադեմով տղամարդու ականջին երևում
է նույն ցողունի վրա շարված երեք գնդիկներից
կազմված ականջօղը:⁸² Բենիամինի այսօրինակ

⁶⁹ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արձանատվական բառարան, հ. 1, Եր., 1971, էջ 557:

⁷⁰ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խ:

⁷¹ Ե ղ շ ե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Եր., 1971, (բարձրագույնությունը Ե. Տեր-Մինասյանի), Գ. VI, էջ 127:

⁷² Arménie, Trésors de l'Arménie ancienne, 1996, Paris, p. 229, pl. 228:

⁷³ С. Д е в е д ж я н, Лори-Берд I, Ер., 1981, с. 63.

⁷⁴ Е. Г о л ь ц м а н, Дурной глаз и сексуальность, М., 1998, с. 80.

⁷⁵ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, ք:

⁷⁶ Հայկական մամուլագրություն, Վասպուրական, Եր., 1978, նկ. 3 (Սիմոն Արճուշի, Խաչետրություն, Ավետարան, 1305թ. Արճուշ, Ձեռ. N 2744):

⁷⁷ Е. Г о л ь ц м а н, նշվ. աշխ., էջ 81:

⁸¹ Ե. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, Լլառ - Դարանի, Եր., 1979, էջ 136:

⁸² Э. Х у р т у д я н, Монета Митридата царя Тосмы, ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձա-
վոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVII,
Եր., 1998, էջ 167:

ականջօղերը վերաբերում են մ. թ. 1-2-րդ դարերին:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի պեղումներից գտնված, ինչպես նաև դիպվածաբար հայտնաբերված ականջօղերը բազմաձև են և վերաբերում են մ. թ. 1-2-րդ դարերին: Բոլոր ականջօղերը գտնվեցին են միայն աջ ականջի մոտ՝ բացառությամբ Վարդգաղի թիվ 10 և Բենիամինի թիվ 183 դամբարանների գտածոների:

Զարդերի մեջ կան նաև ոսկյա, ոսկեգոծ բրոնզից, բրոնզից, սարդոնից, ինչպես նաև երկաթյա մատանիներ, որոնք ձևով, պատրաստման տեխնիկայով, նյութով տարբեր են:⁸³ Բենիամինի թիվ 40 դամբարանից գտնված մատանին երկաթից է՝ միաձույլ, ձվաձևի պսակով (տախտակ XIV, նկ. 24): Մատանին փոքր է, բարակ օղակով, որն աստիճանաբար լայնանալով, թեթև անցումով միանում է պսակին: Զարդը եղել է կրակի մեջ, պսակի հիմքում պահպանվել է հավածքի բարակ շերտ: Դամբարանը, ինչպես արդեն նշել ենք, թալանված է և հայտնի չէ, թե մատանին որ մատին է եղել: Չկան նաև մարդաբանական տվյալներ: Նմանատիպ մեկ այլ մատանի գտնվեց Բենիամինի դամբարանադաշտի ավերված հատվածից: Մատանին երկաթից է, կլկնում է նախորդի ձևը, սակայն թիչ ավելի մեծ է և խիստ քայքայված (տախտակ XIV, նկ. 25): Երկու մատանիներն էլ վերաբերում են մ. թ. 1-ին դարին: Ավելի վաղ՝ մ. թ. ա. 1-ին դարով թվագրվող այսօրինակ մատանի հայտնի է Արտաշատից:⁸⁴

Բրոնզի թիթեղից մատանիներ գտնվեցին Բենիամինի թիվ 89 և 185, Վարդգաղի թիվ 17, Առափի թիվ 9 դամբարաններից: Բենիամինի թիվ 89 դամբարանից հայտնաբերված մատանին (տախտակ XV, նկ. 1) բրոնզի թիթեղից, պսակի հատվածում թիչ լայնացող օղակ է: Մատանին գտնվեց ձախ ձեռքի մատնեմատին: Իսկ Բենիամինի թիվ 185 դամբարանից գտնված մատանին (տախտակ XV, նկ. 2) երկու կողմերից աղեղնաձև տաշվածքով նախշազարդված ոսկեգոծ բրոնզալարից օղակ է: Մա-

տանին գտնվեց գանգի մեջ, այսինքն՝ եղել է մեջքայի բերանում: Վարդգաղից (տախտակ XV, նկ. 3) գտնված մատանին բրոնզե թիթեղից է, առանց նախշազարդման և նույնպես գտնվեց գանգի մեջ: Նույնպիսի մի մատանի գտնվեց նաև Առափից: Մատանիների այս տեսակը, չունենալով նախշի, զարդի, ձևի յուրահատկություն, միաժամանակ հստակ թվագրման ենթակա չէ: Պարզագույն օղակի լուծմամբ մատանու մի տարատեսակն է Բենիամինի թիվ 183 դամբարանի գտածոն: Այն պատրաստված է ամբողջությամբ պարույրազարդ ոսկեգոծ բրոնզալարից: Օղակ կազմելուց հետո բրոնզալարի ծայրերը իրար գուգահեռ շարունակվում են՝ ձևավորելով մատանու պսակը (տախտակ XV, նկ. 4): Ելնելով դամբարանի մարդաբանական տվյալներից (15-ամյա աղջիկ)՝ կարելի է ենթադրել, որ մատանին սեղմումով փոքրացվել է՝ ստանալով նոր ձև: Մ. թ. ա. 1-ին դարով թվագրվող այս մատանին գտնվեց ձախ ձեռքի մոտ, սակայն ոսկորները տեղաշարժված լինելու պատճառով հայտնի չէ, թե նախապես որ մատին է եղել: Բրոնզի թիթեղից պատրաստված հետաքրքիր մի մատանի է գտնվել Վարդգաղում՝ շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված և ավերված դամբարանից: Մատանին մեղ և տափակ բրոնզե թիթեղից օղակ է, որը պսակի մասում վերածում է հավասարաթև խաչի (տախտակ XV, նկ. 5): Հայկական աղբյուրներում խաչ-մատանու մասին հիշատակություններ կան միջնադարյան ձեռագրերում: Կաթոլիկոսների, եպիսկոպոսների մատանիների մասին հիշատակում է Ղազար Փարպեցին՝ Գրիգոր Լուսավորչի մատանու մասին գրելով. «*և դիր գմատանին զգծած խաչի թռ, ի մատին աջոյ մերոյ...*»:⁸⁵ Իսկ հավասարաթև խաչի պատկերը բնորոշ է մ. թ. IV-V դարերին և հայտնի այդ դարերի քրիստոնեական հեռագույն քանդակներից՝ Աղո, Էջմիածին, Քասաղ, Թալին, Սրեն, Կարմրաքար, Երևոյք:⁸⁶ Վարդգաղից գտնված մատանին կարող է թվագրվել 2-4-րդ

դարերով, քանի որ այն չի կարող լինել ավելի վաղ, քան 2-րդ և ավելի ուշ, քան 4-րդ դարերը՝ ելնելով դամբարանադաշտի ամենավաղ թաղումների և այսօրինակ խաչերի թվագրման ժամանակագրական սահմաններից:

Անտիկ Շիրակի մինչ այժմ պեղված բոլոր հուշարձաններից գտնվել են սարդոնից մատանիներ: Վերջիններս շատ տարածված զարդ են անտիկ ժամանակաշրջանում, հայտնաբերվել են համաժամանակյա բոլոր հուշարձաններում և հասնում են մ. թ. 4-5-րդ դարեր: Շիրակում հայտնի են Բենիամինից, Առափից և Կարմրաքարից: Չվածիր պսակով մատանիներ կան Բենիամինի թիվ 5 (տախտակ XV, նկ. 6) և 118 (տախտակ XV, նկ. 7) դամբարանների նյութերում: Երկու դեպքում էլ մատանիները գտնվեցին ձախ ձեռքի մատնեմատին: Մատանիների տարբերությունը միայն չափերի և քարերի երանգավորման մեջ է: Նույնատիպ մեկ այլ մատանի գտնվեց Առափի դամբարանադաշտի ավերված տարածքից (տախտակ XV, նկ. 8), մեկ ուրիշը՝ Կարմրաքարի թիվ 19 դամբարանից: Հայաստանի այլ հուշարձաններից մնա մատանիներ հայտնի են Գառնիից, Վաղարշապատից, Լանջաղբյուրից: Առաջին երկու հնավայրերի գտածոները թվագրվում են մ. թ. III-IV դարերով, իսկ Լանջաղբյուրի գտածոն վերաբերում է IV-V դարերին: Գառնիից հայտնաբերված մատանին, ըստ Ժ. Խաչատրյանի, կարող է տեղական արտադրանք լինել:⁸⁷ Բացառված չէ նաև Շիրակի տարբեր հուշարձաններից գտնված մատանիների տեղական լինելը, մանավանդ որ Բենիամինի քնակավայրի պեղումներից բազմաթիվ են ինչպես անմշակ, այնպես էլ մշակման հետքերով սարդոնի կտորները: Նմանատիպ մատանու՝ նույն հատիկի թափանցիկություն ունեցող սպակյա տարբերակը գտնվեց Վարդգաղի թիվ 3 դամբարանից (տախտակ XV, նկ. 9) կմախքի ձախ ձեռքի մոտ: Մատանու շատ փոքր չափից կարելի է ենթադրել, որ այն կարող էր ազդեցված լինել ճյուղից: Ապակյա և քարե այսօրինակ

մատանիներ հայտնի են նաև Վրաստանից⁸⁸ և Ադրբեջանից,⁸⁹ ինչպես նաև Գրիմից և վերաբերում են III-IV դդ.:⁹⁰ Վարդգաղի ապակյա մատանին վերաբերում է մ. թ. III-IV դդ.:

Մատանիների քննությունը ցույց է տալիս, որ ըստ Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութերի՝ այս զարդերը կրելու որոշակի ձև կա: Բենիամինում մատանիները կրել են ձախ ձեռքին: Այս կանոնից շեղում է փաստված Բենիամինի երկու և Վարդգաղի մի դամբարանում: Բենիամինի թիվ 185 դամբարանում մատանին գանգի մեջ: Մատանին գանգի մեջ գտնվեց նաև Վարդգաղի թիվ 17 դամբարանում: Հստակ է, որ մատանիները եղել են մեջքայանից բերանում:

Գտնվել են նաև կնիք-մատանիներ: Բենիամինի թիվ 141 դամբարանից, գանգի աջ կողմում՝ ուսազլիսի մոտ, գտնվեց 2մմ հաստությամբ բրոնզալարից, թմբուկաձև պսակով (տրամ.՝ 10մմ, բարձր.՝ 4մմ) կնիք-մատանի: Թմբուկի վերին հարթության վրա աղեղներով դեպի կենտրոն ուղղված երեք կիսաշրջաններ են: Աղեղների մայրերին և շրջանի եզրերի մոտ արված է յոթ կետ (տախտակ XV, նկ. 10): Պատկերի վրա թերևս առկա է երկնքի հետ կապի խորհուրդը (կետերը կարող են խորհրդանշել երկինքը, կամ աստղերը): Թմբուկի հակառակ կողմի հարթության վրա հավանաբար վերադիր ակ է եղել, որը հետազոտում կորսվել է: Ավածը ենթադրվում է՝ ելնելով այս հարթության ավելի խորը մակերեսից և անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ ձևերի համադրությունից: Նման մատանիները լայն տարածում ունեին Մերձսևծովյան շրջանում:⁹¹ Բենիամինի թիվ 141 դամբարանից գտնված մատանին թվագրվում է մ. թ. 3-րդ դարով:

Կարմրաքարի թիվ 12 դամբարանից (տախտակ XV, նկ. 11), որը սալարկի մեջ

⁸³ Լ. Ե գ ա մ յ ա ն, 1999, էջ 68 - 85:
⁸⁴ Ժ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն, 1981, էջ 154:

⁸⁵ Ղ. Փ ա ռ պ ե Յ ի, Գրուպ Բ, լր:

⁸⁶ Բ. Ա ն ա թ է լ յ ա ն, Հայկական պատկերաբանականները IV-VII դարերում, Եր., 1949, էջ 29, 41-43:

⁸⁷ Ж. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁸⁸ М ц х е т 1, Тбилиси, 1958, табл. СХV / 15.
⁸⁹ Д. Х а л л о в, О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района, Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, с. 176, табл. 9-11.

⁹⁰ Г. М о с с е р е г, К изучению могильников римского времени юго-запада Крыма, СА, VIII, 1946, с. 113-120, рис. 2.

⁹¹ Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, М., 1984, табл. СI Х31, СII₂₆.

դրված փայտյա դագաղով բաղում է, դագաղից դուրս, սալարկղի հարավարևելյան անկյունում գտնվեց ոսկյա մատանի:⁹² Հստակ է, որ դամբարանը դեռևս հնում թալանված է եղել: Բնականաբար անհայտ է, թե մատանին հանգուցյալի որ ձեռքին է եղել: Ելնելով դամբարանի չափերից՝ (փայտյա դագաղի երկ.՝ 107սմ, լայն.՝ 30սմ) այստեղ կարող էր թաղվել 8-10 տարեկան երեխա: Ոսկուց միաձույլ մատանու օղակը քիչ սեղմված շրջան է: Իսկ պսակը ձվաձևի է, որի մեջ ազուցված է կարմրահամրնազգույն կորնալիմից փորագիր բարը (երկ.՝ 15սմ, լայն.՝ 11սմ), իսկ մի կողմում 3սմ տրամագծով վերադիր գնդիկ է արված: Մատանին ավելի հին է և նախահնում պսակի մեջ այլ կնիք է ազուցված եղել: Նոր կնիքը տեղադրելիս՝ կտրտվել ու վնասվել են եզրերը, նաև փոքր-ինչ փակվել է պատկերը: Մատանու պսակին ազուցված ձվաձև բարի վրա պատկերված է աջ ոտը քիչ առաջ դրված դիրքով կանգնած կին: Դեպի ձախ թեքված կիսադեմի վրա հստակ են ուղիղ քիթը, աչքերը, սեղմված շուրթերը, կզակի կտրուկ անցումը, կլթ արտերը և երկար վիզը: Գլխին բարձր, կիսագնդաձև, գագաթի մատուռ քիչ վեր ձգված, գագաթից ծոծրակն իջնող և ճակատային մատուռ լայն ելուստներով սաղավարտ ունի: Մազերի գանգուրները սաղավարտի տակից իջել են ճակատին: Կինը կրում է երկար, մինչև գետին հասնող ծայրավոր քիտոն, որն ընդգծում է բարակիրան, նրբագեղ ու սլացիկ մարմինը: Երկայնակի ծայրավոր քիտոնի մինչև ուտերը հասնող վզի ուղիղ բացվածքը երկվաս է լայնակի, հարթ ժապավենով: Նույնպիսի մի ժապավեն անցնում է կրծքի տակով, երեքը՝ կրծքի վրայով, որ ձախ կողմում աստիճանաբար ցած սահելով, ընդգծում են կոնքը: Աջ ձեռքը հանդարտ իջել է իրանի երկարությամբ, ձախը՝ մինչև արմուկը հաված է իրանին՝ առաջ պարզած երկար քիստերով հասկը: Թիկունքի աջ կողմում պատկերված են քեներն ու առատության եղջյուրը:

Բացի պատկերաբովանդակային յուրահատուկ լուծումից, Կարմրաբարի մատանին, նաև որպես զարդ, հետաքրքիր ձևավորում ունի: Գեղարվեստական լուծմանը մեծապես նպաստել է ձվաձևի եզրին արված գունդը: Մատանին որպես կնիք օգտագործելու դեպքում այն ապահովում է որոշակի խորություն կնքվող նյութի վրա, դրանով նաև՝ պատկերի հստակություն: Գնդիկը առանձնակի հմայք է հաղորդում զարդին՝ վկայելով վարպետի գեղարվեստական բարձր ճաշակի և մատանու ձևի լավագույն լուծման մասին: Գնդիկն իհարկե նույնպես զուրկ չէ նաև որոշակի բովանդակությունից: Այն խորհրդանշում է տիեզերք, նաև մեծություն և հզորություն, սահմանի ու անսահմանի միասնություն: Հայտնի է, որ աստվածություններն ընկալվում էին գնդի ձևով: Տիեզերքը նույնպես որպես գունդ կամ առարկայացված ձևով՝ ձու, սկավառակ էր ընկալվում:⁹³ Մատանու պսակի կողքին արված վերադիր գնդիկը ավելի է ընդգծում պատկերի բովանդակությունն ու շեշտում աստվածությունների հետ կապը:

Կնիքի պատկերի մեջ պատկերված կնոջ կերպարում խտացված են երեք տարբեր աստվածների ատրիբուտները. սաղավարտ՝ Աթենաս, թևեր՝ Նիկե, հասկ ու առատության եղջյուր՝ Դեմետր: Ինչպիսի՞նք է հունական դիցարանի այս երեք աստվածների դիցաբանական կերպարը, և ի՞նչ ընդհանրական հատկանիշներով նրանք կարող էին միավորվել:

Աթենասը ոչ միայն օլիմպիական դիցարանի կարևոր հերոսներից է, այլև ուժով ու իմաստությամբ հավասարազոր է Չևսին և հունական դիցաբանության հնագույն շրջանից սերելու ծագումնաբանությամբ երբեմն գերազանցում է նրան: Չևսից հետո երկրպագում էին Աթենասին: Ռազմատենչ աստվածուհու իր նոր պարտականությունների հետ Աթենասը պահպանել է մայրիշխանական անկախությունը: Նա խոհեմության պահապանն է: Աթենասն ընկալվել է որպես ճակատագիր և Մեծ մայր աստվածուհի, նաև՝ ամեն ինչ ծնող և կործանող: Նա

հերոսների հովանավորն է: Աթենասի օգնությամբ է Պրոմեթևսը գողանում կրակը:⁹⁴ Աթենասը Հայաստանում ուներ իր տաճարը, որը գտնվում էր Դարանադյաց գավառի Թիլ ավանում:⁹⁵ Հայկական դիցաբանում Աթենասը նույնացվում էր Նանեի հետ:⁹⁶

Երկրորդ Նիկեն է՝ հաղթանակի աստվածուհին: Նիկեն Աթենասի մականուններից մեկն է նաև, և Աթենասը միշտ պատկերվում է Նիկեն ձեռքին:⁹⁷

Երրորդ Դեմետրն է՝ երկրագործության աստվածուհին, մարդկանց նկատմամբ բարեհաճ, գեղեցկատես, հասուն ցորենի գույնի մագերով: Դեմետրի լեզվերում արտացոլված է նաև կյանքի ու մահվան հավերժական պայքարը: Նա պատկերվում է որպես սգացող մայր, որը կորցրել է իր սիրատուն դստերը:⁹⁸ Հելլենիստական Հունաստանում Դեմետրը կրում էր «Մայր հացահատիկ» անունը և աղերսվում էր հացահատիկի պաշտամունքի հետ: Աստվածուհու սերտ կապը պտղաբերության, երկրագործական ծեսերի հետ արտացոլված է Էլեվսինյան հռչակավոր խորհրդածեսում:⁹⁹

Ամսիկ նկարիչները հացահատիկի երկու դիցուհիներին՝ Դեմետրին և Պերսեփոնին պատկերում էին գլուխներին ցորենի հասկերից հյուսված թագերով և ձեռքերին՝ խրճեր: Առասպելի համաձայն, Դեմետրը հացահատիկը մշակելու գաղտնիքը բացեց արեմացիներին:¹⁰⁰ Պերսեփոնին հատկացրել են աշմանը ցամաղ և գարնանը աճող հացի դեր, իսկ Դեմետրին բաժին է ընկել հացի վշտացող մոր դերը, որ

ամեն տարի ողբում է դստեր ստորերկրայք իջնելը և ուրախանում է, երբ նա այնտեղից վերադառնում է:¹⁰¹ Աթենաս, Նիկե, Դեմետր համահավաք կերպարը կնիքի վրա խտացվել է մի կնոջ պատկերում: Աթենասը, լինելով ամեն ինչ ծնող և կործանող, ուներ իրեն հատկացված երկրագործական տոները՝ կապված հացի աճի, հունձի սկզբի, պտուղների հասունացման հետ: Այստեղ Աթենասն ու Դեմետրը միավորվում են իրենց հատկանիշներով և հաղթանակը՝ Նիկեն, ուղեկից է: Երկու աստվածուհիների (ամեն ինչ ծնող և կործանող՝ Աթենաս և կյանքի ու մահվան հավերժական պայքար՝ Դեմետր) հատկանիշները նույնպես ընդհանրական են: Հողի պտղաբերումը, բնության զարթոնքն անհնար է առանց բուսական աշխարհի անխտասափելի մահվան, առանց որի էլ անհնար է վերածնվելը: Կնիքի պատկերի վրա երեք աստվածուհիները միավորվել են հենց այս հատկանիշներով և պատահական չէ, որ կենտրոնական՝ գլխավոր պատկերը Դեմետրն է:

Կնիք-մատանին պատկերի բովանդակությամբ արձագանքում է հողի նկատմամբ երկրագործ հայերի ունեցած պաշտամունքին: Իսկ Շիրակը հայտնի էր որպես հացահատիկային մշակաբույսերի մշակության կենտրոն, հացի շտեմարան. «...արգատանդ և բերրի դաշտ...ի թիկունս հիսխայ լեռինն, որ անուսնեցաւ Արագած...»:¹⁰² Շիրակի ամբարների մեծությունը չափվում էր առասպելական Շարայի ախորժակի հետ. «...թէ քո Շարայի որկորն է՝ սսնն, մեր Շիրակայ ամբարըն չեն սսին»¹⁰³ Շիրակի ամբարների մասին Մովսես Խորենացու վկայությունը հաստատվում է Բենիամինի հելլենիստական բնակավայրի պեղումներով: Այստեղ բացված բազմաթիվ հորերում հայտնաբերվել են հացահատիկային մշակաբույսեր:¹⁰⁴

Կնիքը, որպես պատկեր, բերքի և բերքատվության պահպան և բերրիության խոր

⁹² Լ. Ե. Գ. Գ. Գ., 1999, էջ 73: Tresors de l' Arménie..., p. 246, pl. 262; Հին Հայաստանի ոսկին, Եր., 2007, էջ 222:

⁹³ В. Т о п о р о в, М. М е й л а х, Круг, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 19.

⁹⁴ А. Ф. Л о с е в, Афина, МНМ, Энциклопедия, т. 1, М., 1991, с. 125-128; Словарь античности, М., 1989, с. 62; Мифологический словарь, М., 1990, 75-76; Հայերեն դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 7-8:

⁹⁵ Լ. Խ. Խ. Խ. Խ., Բ, 49;

⁹⁶ Հայերեն դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 168;

⁹⁷ А. Т а х о - Г о д и, Нике, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 217; Словарь античности, М., 1989, с. 379, Мифологический словарь, М., 1990, с. 390.

⁹⁸ А. А. Т а х о - Г о д и, 624, աշխ., էջ 364-366: Словарь античности, 1989, с. 175, Мифологический словарь, М., 1990, с. 181; Հայերեն դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 57:

⁹⁹ Н. Н о в о с а д с к и й, Елевсинские мистерии, СПб, 1939.

¹⁰⁰ Ջ. Ֆ. Բ. Գ. Բ., Ոսկի ճյուղը, Եր., 1989, էջ 466:

¹⁰¹ Նույնը;

¹⁰² Լ. Խ. Խ. Խ. Խ., Բ, 49;

¹⁰³ Հ. Խ. Խ. Խ. Խ., Ուրվագծեր Շիրակի դասակարգության մ. ք. 1-ին դարի առևտրաանոստակաճ հարաբերությունների, ԳՄՄԻ հանրապետական առաջին գիտաժողով, գեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 28-29:

հրդանիշ լինելուց զատ, ունի նաև գուտ որպես կնիք - մատանի իր որոշակի իմաստը: Հայանքի է, որ փորագրի քարերով մատանիները ծառայել են որպես ունևոր դասի կնիք,¹⁰⁴ և միայն որոշակի խավի մարդիկ իրավունք ունեին կնիք - մատանի կրել:¹⁰⁵ Մատանիներ կրելու սովորությունը լայն տարածում ուներ անտիկ դարաշրջանում: Իսկ բանկարժեք մատանիներ կրելը միշտ կապվում էր վերնախավի հետ և այդ իրավունքը նրա մենաշնորհն էր:¹⁰⁶ Մ. ք. առաջին դարերում ոսկյա մատանիներ կրելը հայկական վերնախավի համար նույնպիսի բովանդակություն և իմաստ է ունեցել:

Անտիկ ժամանակաշրջանում զարդն առաջին հերթին պահպանակ էր, և կրկնակի գործարարություն ուներ ոսկյա զարդը: Հելլենիստական շրջանի կնիքներն ավելի շատ զարդի բովանդակություն են ստանում, և շատ բարդ ու խորը փորագրությունն ամբողջապես կորցնում է պրակտիկ նշանակությունը:¹⁰⁷ Կնիքներն այդ ժամանակաշրջանում և՛ կնիք են, և՛ զարդ, իսկ երբեմն ավելի շատ զարդ են, քան կնիք:

Կիսաբանկարժեք քարերի գեղարվեստական մշակումը լայն տարածում էր գտել ինչպես Հին Արևելքում, Իրանում, այնպես էլ անտիկ հունահելլենիստական և հռոմեական աշխարհում:¹⁰⁸ Հունական փորագրիչները հասուն ուշադրություն էին դարձնում քարի ընտրությանը, և քեման ու պատկերն էին պայմանավորում քարի տեսակը:¹⁰⁹ Նյուրի կարծրությունը կամ ամրությունը, աշխատանքի ժամանակ տարբեր

ազդեցություններին ենթարկվելը, թափանցիկությունը, անթափանց կամ կիսաթափանց լինելը, այս բոլորն անկասկած որոշակի ազդեցություն ունեին նաև կատարման տեխնիկայի ընտրության վրա: Ամեն մի նյութ, փորագրման համար ընտրված յուրաքանչյուր քար կարծես ուներ իր բնավորությունը, որ փորագրիչն անպայման հաշվի էր առնում աշխատանքը ձեռնարկելիս: Այս իմաստով Կարմրաքարի մատանին պատրաստելիս ավելին անելն անհնար էր: Մատանու ձևի և կնիքի պատկերի ներդաշնակության մեջ բնական քարը, ազնիվ նյութը՝ ոսկին, ինչպես նաև փորագրված պատկերը, մեկը մյուսից անբաժան են: Պատկերը հարստացնում է քարը, քարն իր հերթին հարստացնում է պատկերը: Բարձրորակ ոսկու ազնիվ դեղինն ու քարի տաք ու չճշացող կարմիրը մի նուրբ ներդաշնակություն են ստեղծում: Կարծես միավորվել են արտերի ոսկեդեղինն ու հասուն ցորենի կարմիրը: Ներդաշնակության մեջ են նաև քեման և նյութը: Եվ տամայակ ամենալավ, ամենահստակ կնքադրոշմները չեն կարող ստեղծել այն տպավորությունը, որ թողնում է ինքը՝ կնիքը, քանի որ նյութից դուրս պատկերը մեռյալ է: Կնիքի բարդ և տեխնիկական բարձր կատարելությանը շարիխային պատկերն ունի ոչ խորը փորագրություն: Փորագրիչը մանր գծերի հստակ և կտրուկ հատումներով հասել է ամբողջացող պատկերի: Կնիքի գեղարվեստական բուծումը կատարյալ է՝ նյութ, քեմա, ձևավորում, կատարում ընդհանրության մեջ:

Ոսկուց միաձույլ մատանիները բնորոշ են ուշ հռոմեական շրջանին:¹¹⁰ Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանում Աբեմասի պատկերով մնամատիպ մի մատանի հայտնի է Գորգիլիայի պեղումներից և թվագրվում է մ. ք. 3-րդ դարով:¹¹¹ Հայտնի են նաև Վրաստանի անտիկ քաղումներից գտնվել են Մամթավրոյից և թվագրվում են մ. ք. 4-6-րդ դարերով:¹¹² Նման մատանիներ

հայտնի են Ադայանիից, Արմազիսիսից, Արևմտյան Վրաստանից, Ուրեկի մոտ գտնվող դամբարանադաշտից, Գիզումիի հարուստ զինվորի դամբարանից:¹¹³ Վերջինը երկաթից է՝ սարդոնից կնիքով և թվագրվում է մ. ք. 3-րդ դարի երկրորդ կեսով:¹¹⁴ Իսկ Արմազիսիսի գտածոն Լորդկիպանիձեն համարում է սասանյան և թվագրում մ. ք. 3-4-րդ դարերով:¹¹⁵

Հայաստանում պսակի եզրին ամրացված զնդիկով մնամորիակ մի մատանի հայտնի է Վարդաձորից:¹¹⁶ Երկու մնամ մատանի պահվում է Հայաստանի պատմության պետական բանգարանում, մեկն՝ Էրմիտաժում:¹¹⁷ Հայաստանում գտնված մնամորիակ մատանիները թվագրվում են 4-5-րդ դարերով: Կարմրաքարի մատանին իր ձևով, փորագրման տեխնիկայով, պատկերագրության ոճով աղերսվում է սասանյան շտրիխային կնիքներին: Կնիք-մատանին կարող է թվագրվել 3-4-րդ դարերով, և դրան օգնում են նաև քիտոնի և սաղավարտի ձևերը:

Կարմրաքարի մեկ այլ՝ թիվ 5 դամբարանից գտնվեց կարմրավուն սարդոնից մատանի (տախտակ XV, նկ. 12): Մատանու հետ միաձույլ պսակի (երկ. 15մմ, լայն. 5մմ) վրա փորագրի պատկերն է: Մաջին հայացքից պատկերն ընկալվում է պատվանդանի կանգնած, թիկնոցի մեջ պարտիված ֆիգուր՝ ձախ կիսադեմի վրա ընդգծված մեծ թթվ, թավ բեղերով: Գլխին կիսագնդաձև, քասակաման սաղավարտ է, որից թիկունքին է իջնում երկար պտղը: Զուգահեռ թեք գծերով իրանը, աստիճանաբար նեղանալով, միանում է փոքր պատվանդանին: Շոժրակի և իրանի երկու կողմերից ելնող բարակ, կեռվող և իրանի ստորին հատվածին միացող զծիկներն ամբողջացնում են պատկերը: Շտրիխային պատկերի բոլոր մանրամասների հա-

մադրումը բերում է այն համոզման, որ պատկերված է ամֆորայից ելնող մարդ-մեղու: Սինդրետիկ պատկերում մարդու և մեղվի համադրումը դիցաբանական մտածողությանը հատուկ բնականի ու գերբնականի միախառնում է:

Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ մեղվի և մեղրի հետ կապված տարբեր մտավոր կան: Նեոլիթյան դիցաբանական պատկերացումներում մեղուն արդեն հայտնի է: Մեղվի պատկերագրության հնագույն օրինակներն Արևելյան Իսպանիայում՝ Ալպերի քարանձավների ժայռանկարներում են (VII հազ. մ.թ.ա.), որտեղ պատկերված է անոթը ձեռքին, մեղուների պարտով շրջապատված, ծառի փշակից մեղր հանող կին:¹¹⁸ Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում նաև Չաթալ Հյույուկում (VII- VI հազ. մ.թ.ա.) հայտնաբերված մեղուների և մեղրամամի պատկերագրությունը, որտեղ մեղուն կանացի աստվածության գլխավոր արքիթուս է:¹¹⁹

Մեղուն առանձնակի դեր ունի դիցաբանության մեջ և դեռևս «Խեթական օրենքներում» առանձին դրվագներ են հատկացված մեղուների պաշտպանությանը, և փոխհատուցում է նախատեսված մեղուները գողանալու դեպքում:¹²⁰

Մեղուն կապված է բերքապտույթյան և գարնան գալստյան հետ, երբեմն էլ գարնան գարթոնքին նպաստող աստծու գործիք է: Մեղուն առանձնակի դեր ունի անհետացող և վերադարձող աստծու (Ամպրոպի աստված, Արևի աստված) հետ կապված հավատալիքներում: Խեթական ծիսակարգում Մայր աստվածուհին մեղվին ուղարկում է անհետացած և բերքատվություն իր հետ տարած աստծուն փնտրելու: Մեղուն պետք է գտնել Տալիսիմուսին, ակնամոմով պատեր աչքերն ու ձեռքերը և ետ բերել՝ վերադարձնելով նաև կորված բերքատվությունը:¹²¹

¹⁰⁴ М. Максимова, Античные печати Северного Причерноморья, ВДИ. 1937, N 1, стр. 252; М. Максимова, Геммы из некрополя Микелы-Самтавро (раскопки 1938-1939 гг.) Вестник Гос. музея Грузии, т. XVI-V, 1950, с. 238; М. Вазми-тина, Золотооблаковский некрополь, Киев, 1972, с. 146.

¹⁰⁵ Г. Пугаченкова, Мервские геммы-инта-льи, Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции. XII, Ташкент, 1963, с. 210.

¹⁰⁶ Е. Алексеева, Царская тамга на золотом перстне из Горгипии, В кн: «Проблемы античной культуры», М., 1986, с. 118.

¹⁰⁷ М. Никulina, О древней глиптике и ее материалах: в кн: «Искусство Востока в антич-ности», М., 1977, с. 53.

¹⁰⁸ Р. Унурбейли, Шифры и символы древней культуры Востока, Бр., 1976, էջ 31:

¹⁰⁹ М. Никulina, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹¹⁰ F. Marsha II, Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of antiq uities British Museum, London, 1907, pl. XXXI/ 495.

¹¹¹ Е. Алексеева, 1986, с. 118:

¹¹² М. Иващенко, Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии, Изв. АН Азерб. ССР, N. 1, 1947, с. 73.

¹¹³ М. Иващенко, նշվ. աշխ., էջ 73:

¹¹⁴ Նույնը:

¹¹⁵ М. Аордкипанидзе, Геммы Государственного музея Грузии. т. III, Тбилиси, 1961, рис. 442.

¹¹⁶ Մ. Կ. Ա. Մ. Ս. Ս. Ս. Ս., Հայաստանի անտիկ շրջանի ոսկի մատանիները, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ կենտրոնական բանկ, «Հին Հայաստանի ոսկի» հանրապետական գիտական նստաշրջան, զննարկումների թիվակներ, Եր., 1997, էջ 15:

¹¹⁷ Նույնը:

¹¹⁸ Дж. Кларк, Доисторическая Европа. Экономический очерк (Перевод с английского. Редакция и предисловие А. Брюсова), М., 1953, с. 44.

¹¹⁹ Meilgarl, Çatal-Hüyük. A neolithic town in Anatolia. London. 1967.

¹²⁰ Т. Гамкеладзе, Вяч. Иванов, Индо-европейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, с. 605.

¹²¹ МНМ, Энциклопедия, т.2, М., 1992, с. 354; Т. Гамкеладзе, Вяч. Иванов, 1984, с. 605:

«Ողիսականում» նկարագրվում են քարանձավի նիստիաները՝ կանացի աստվածությունները և նրանց հետ քարանձավում՝ քարե անոթների մեջ բույն դրած մեղուները: Քարե անոթները փեթակի մետաֆորիկ ձևն են: Հուներոսյան ժամանակաշրջանի սովորությունները, որտեղ կանացի աստվածությունների հետ մահ նրանց կողքին բույն դրած մեղուներն են, արտացոլված են ավելի ուշ մոտիվներում՝ կապված եփեսոսում Արտեմիսի տաճարի հետ:¹²² Մեղուն Արտեմիսի խորհրդանշանը էր (Փոքր Ասիայի այլ վայրերում մահ՝ Կիբելայի), որոնց քրոնիկները մեղուներ էին կոչվում, իսկ ողջ տաճարը նմանեցվում էր փեթակի:¹²³

Եթե դիցաբանության մեջ առանձնակի դեր ունի մեղուն, ապա ծխակարգում նույնպիսի դեր ունի մեղուը: Մեղուի գոհաբերություն կատարվում էր խեթական ծխակարգում: Անոթների մեջ լցված մեղուը, ի թիվս այլ սննդամթերքի, պահում էին տաճարում և բացում էին միայն զարմանը:¹²⁴ Հունական ծխակարգում մեղվի և մեղուի օգտագործման մասին ամենաինքնավայրությունները վերաբերում են միքենյան ժամանակաշրջանին: Կաթի հետ խառնված մեղուն օգտագործվում էր բոլոր մեռածների համար կատարվող գոհաբերությունների ժամանակ՝ հեղելով երեք ըմպելիք. մեղուը կաթի հետ, այնուհետև քաղցր գինով, ապա՝ ջրով:¹²⁵ Ռուսաստանում մեղուը ծխական ուտելիք էր: Հոգեհացի շիվան ուտում էին մեղուով:¹²⁶

«Աիզվեդայում» մեղուը դիտվում էր աստվածային անմահության ըմպելիք, իսկ մեղուն՝ Կրիշնայի և Ինդրայի խորհրդանշանը:¹²⁷ Մեղուը և մեղուով ըմպելիքները՝ նեկտարը և ամբրոսիան, Օլիմպոսի անմահ աստվածների ուտելիքն էին:¹²⁸ Գրանցով էին սնվում Դիոմիստոս ու Հեր-

մեսը: Ըստ Մուրբ գրքի՝ կաթի և մեղուի գետեր էին հոսում Ավետայաց երկրում: Անապատում վայրի մեղուով էր սնվում Հովհաննես Մկրտիչը:

Մեղուն համարվել է աստվածուհու խորհրդանշան, հավանաբար քանի որ կապվում է ծաղկի հետ, իսկ վերջինս իմաստաբանորեն կապված է հողի աստվածության հետ:¹²⁹ Քանի որ մեղուը համարվել է ամուսնության և մանկածնության հովանավոր աստվածուհու հետ կապված ուտելիք, նորապսակներին առաջարկվում էր հարսանիքից հետո որոշ ժամանակ մեղու ուտել: Մովորությունը պահպանվել է բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, որտեղից էլ ծնվել է *մեղարմիս* արտահայտությունը: Հայոց հավատալիքներում մեղուի և մեղվի պաշտամունքի վկայություններ են հարսանեկան ծեսում հարսին և փեսային մեղու կեքցնելը, հարսանեկան սեղանի համար կաթով և հատիկով եփված ու մեղուով մատուցվող *«սեր»* կոչվող ուտեստ պատրաստելը: Իսկ ժողովրդական խոսքում բարեկեցության աստիճանը բնորոշող *«մի ձեռքը մեղուի մեջ է, մյուս՝ յոտի»* արտահայտությունը մեղուը աստվածների ուտելիք լինելու դիցաբանական ընկալման արձագանք է: Մեղուից պատրաստվող խմիչքները՝ մեղուաջուրն ու մեղուագինին հավանաբար ևս աստվածային ըմպելիքներ են դիտվել:

Հայոց մեջ մեղվի պաշտամունքի մասին վկայող հնագույն հավատալիքի մի մտուչ է հետևյալ լեզվերը. «Մուշի Տիրկատար լեռան լանջին գտնվում են Մեղուի քարերը, իսկ գագաթին՝ Տիր աստծո տաճարը: Տիրը սովորություն ուներ նստել քարին ու վայելել հատուկ իր համար մեղուների կողմից հավաքած մեղուը, որը պահվում էր ոչ հեռու գտնվող քարանձավի մեջ՝ տասը մեծ կարասներում»:¹³⁰

Տիրը հայկական դիցաբանության մեջ գրի և գրչության, գիտության և արվեստների աստվածն է, Արամազդի դպիր, ճակատագրեր կամ խագուշակող:¹³¹ Ազարանգեղոսի բնորոշմամբ Տիրը *«երազացույց, երազահան»* էր և ուներ

ճարտարության ուսման մեխյան:¹³² Տիրը նաև *«գրող է»*, որ հաշվի էր առնում մարդկանց լավ և վատ արարքները:¹³³ Տիրի *«գրող»* լինելու իմաստը շատ հստակ է *«գրողը տանի, գրողի բաժին դառնալ»* պարսավանքի խոսքերում, որտեղ *գրողին*՝ հանձնելը հավասարագոր է մահին հանձնել: Լեզնեղի մեջ նշվում է, որ Տիրն ապրում է քարանձավում: Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ քարանձավը բնական կացարան է խոտնիկ էակների համար. ծխական ապատարան և թաքսոց,¹³⁴ տիեզերքի խորհրդանշան է սրբավայր,¹³⁵ երկնքի և երկրի կապի տեղ, միաժամանակ՝ անդրաշխարհի մուտք: Կրեոնեում կար մեղուներին նվիրված քարանձավ: Այստեղ Դիկտա քարանձավում էր Հեռան ծնել Չևսին: Քարանձավում էին ապրում Չևսին կերակրող սրբազան մեղուները:¹³⁶ Անդրաշխարհի հետ Տիրի կապի մասին են վկայում նաև լատիներենում Տիր բառի *դժնայ, չարաչար*¹³⁷ իմաստները:

Տիրի կերպարի մեջ միախառնվել են մեռնող և հարություն առնող բնության, ճակատագրի և անդրաշխարհի հետ կապված հավատալիքները: Խեթական սովորություններում մեղվի և մեղուի մասին պատկերացումների, մեռնող և հարություն առնող բնության և բերքատվության Տալիսիմոս աստվածության և հայոց գրի, գրչության, երազացույց և երազահան, գիտության և արվեստների աստված Տիրի կապը հավանաբար հասնում է ծագումնաբանորեն հարազատ նախատիպին:

Մեղուը գոհաբերություն էր աստվածներին, կապվում էր նաև քաղման ծեսի հետ: Հերոդոտոսի վկայությամբ՝ բարեկացիները հանգուցյակներին քաղում էին մեղուի մեջ:¹³⁸ Թաղման ծեսի հետ են կապվում Հեկաբեին մեղուի

նվիրաբերումը, Մայր աստվածուհուն մեղրաբլիթներ նվիրելը, գերեզմանի վրա մեղուի ծխական հեղումը: Մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները Լեռնեականում Լեզնեղին հանգուցյալի տուն շաքար տանելը մեղուի գոհաբերության հնագույն ծեսի հետնագույն օրինակ է:¹³⁹ Մեղվի և մեղուի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքների և Կարմրաքարի կնիքի պատկերի համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ամֆորայից ելնող, մեռնող և հարություն առնող բնության պաշտամունքի հետ կապված մարդ-մեղուն կարող էր խորհրդանշել Տիրին:

Կնիք-մատանին ձևով Բենիամինից, Առափիից, նաև Կարմրաքարից գտնված սարդիոնից անգարդ մատանիների կրկնությունն է, իսկ պատկերի կատարման ձևով և ոճով աղբյուրներ ունի Անժերում գտնված, մ. թ. 2-րդ դարով թվագրվող կորնալիցից կնիքի հետ:¹⁴⁰ Կարմրաքարի այս գտածոն վերաբերում է մ.թ. 3-րդ դարին:

Գտածոների մեջ կան նաև կնիքներ, որոնք գտնվել են Մարատակից, Բենիամինից և Վարդաղից: Մարատակի գտածոն (տախտակ XV, նկ. 13) կապույտ ապակու մածուկից, միջանցիկ անցքով ուղղանկյուն է (բարձր.՝ 0,8սմ, երկ.՝ 1,7սմ, լայն.՝ 1,1սմ): Բազմանիստ կնիքը պատահական գտածո է:¹⁴¹ Կնիքի վրա պատկերված է առջևի ոտքերը պրկված, գավակը՝ քիչ ցածր ձի: Չիուց ձախ շրջանի մեջ առնված խաշով պատկերված է անիվը, որի երեք տարբեր կետերից բարձրանում են ուղղահայաց գծեր, հավանաբար մարտակառքի կողերը: Կարծում ենք, կնիքի վրա պատկերված է սանձը ձեռքին, ուղիղ կողերով մարտակառքի մեջ կանգնած մարդ: Մակերեսը, որի վրա դրոշմվել է կնիքը, փոքր է եղել և դրոշմելիս պատկերի վերին հատվածն ուղղակի դուրս է մնացել դաշտից՝ կնիքի վրա թողնելով խաբարված պատկեր: Այնուամենայնիվ, անիվի խորհրդանշական արևապատկերն արդեն իսկ շեշտում է երկնքի և աստվածայինի հետ կապը:

¹²² Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, 62л. шрифт, էջ 606
¹²³ Уоткинс: МНМ, Энциклопедия, т.2, М., 1992, с. 354.
¹²⁴ А р д з и н б а, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М., 1982, с. 17.
¹²⁵ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, 1984, с. 606:
¹²⁶ А. Г о л а н, Миф и религия, М., 1992 с.175.
¹²⁷ МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 355.
¹²⁸ Ն. Կ ո լ ո ս, Հին Հունաստանի լեզվերներն ու աստվածները, Եր., 1956, էջ. 513:

¹²⁹ А. Г о л а н, 1992, с. 175:
¹³⁰ Ա. Ղ ա ն ա լ ա յ ա ն, Ավանդապատմ, Եր., 1969, թիվ 195, էջ 74:
¹³¹ С. Б. А р у т ю н я н, Тир, МНМ, Энциклопедия, М., 1992, т. 2, с. 513.
¹³² Ա զ ա ր ա ն, Պատմություն հայոց, Եր., 1977, 778, էջ 120:
¹³³ Կիցարանական բառարան, Եր., 1985, էջ 236:
¹³⁴ МНМ, Энциклопедия, том 2, М., 1992, с. 311.
¹³⁵ Մ. Մ խ ի թ ա թ յ ա ն, Թաղման ծեսի մի քանի դրվագ ըստ Գր. Մազիսարոսի, Հին Հայաստանի մշակույթ, 3, Եր., 2003, էջ 146:
¹³⁶ А. Ф. Л о с е в, Античная мифология в ее историческом развитии, М., 1957, с.250.
¹³⁷ Ն Ր Հ Լ, հ. 2, 1981, էջ 876:
¹³⁸ Հ ե թ ո ղ ո ս, Պատմություն իմը գրքից, Եր., 1986, Գ. I, 198:

¹³⁹ Ա.Մ., հեղինակի գրություններից, Գյումրի:
¹⁴⁰ V i n g t - c i n q annees d' archeologie Gallo-Romaine. Nantes, 1980, pl. 46.
¹⁴¹ Dans les montagnes d' Arménie, 500 000 ans d histoire avant notre ere. Rouen, France, 2007, p.205, f. 239

Հայաստանից հայտնաբերված մ.թ.ա. VI - մ.թ. II դդ. քվարցվող կմիքների և Արտաշատից հայտնաբերված կնքադրոշմների մեջ¹⁴² բավականին շատ են ձիու պատկերները: Կենդանին պատկերված է ինչպես մարտակառքին լծված՝ այնպես էլ՝ առանձին կամ այլ կենդանիների հետ. Արմավիր,¹⁴³ Ագարակ,¹⁴⁴ Գառնի,¹⁴⁵ Գլինի,¹⁴⁶ Գյումրի,¹⁴⁷ Օշական,¹⁴⁸ Պեղակիր,¹⁴⁹ Գորիս,¹⁵⁰ Արտաշատ:¹⁵¹ Մարտակառք կմիքը ձևով պատրաստման տեխնիկայով և բնայով աղերսվում է հելլենիստական կմիքներին և քվարցվում է մ.թ.ա. II-III դդ.:

Չիու պատկերով մեկ այլ կմիք գտնվեց նաև Բենիամինի թիվ 98 դամբարանից: Կմիքը դեղնակամաչավուն ապակուց է՝ մի կողմում հարթ, մյուսում քիչ ուռուցիկ, և ունի կոյարգեզի ձև: Հարթ մակերեսի ձվածիրի վրա պատկերված է թևավոր ձի՝ Պեգասոսը, բարձր վզով, փոքր գլխով, առջև ոտքերը ծնկներից ծալված: Գավակն ուղիղ է, մեջքին պատկերված են թևերը (տախտակ XV, նկ. 14):

Հունական դիցաբանությունից հայտնի է, որ որպես Մեդուզայի և Պոսեյդոնի կապի պտուղ, Պեգասոսը ծնվել է Պերսևսի կողմից սպանված Մեդուզայի արյունից: Պեգասոսի սմբակների արյունից է ծնվել Հիպոկոպենի աղբյուրը, որը բանաստեղծներին ներշնչանք էր պարգևատ: ¹⁵² Հայոց հավատալիքներում առասպելական

կենդանակերպ էակներից են հրեղեն ձիերը, որոնց մասին Եզնիկը գրում է. «Քրեռ գծովա-ցուն՝ գոր ի կովը եղեալ ասեն, ... և ոչ ի կովուց ծովացուն եղեալ՝ եթ ի ծովակս բնակիցը... Մին աստ՝ թէ ի մերում գեղ ծովացու զկով գործեաց»: Հրեղեն ձիերը լծերի մեջ են բնակվում, հաճախ դուրս են գալիս ջրից և նույն տեսակի այլ կենդանիների հետ խաչասերվում: Գրանցից ծնվում են ճեփ-ճերմակ անբիծ մորուկներ:¹⁵³ Հայ դիցաբանության մեջ հրեղեն ձիու մասին գրույցների մեջ առանձնանում է Քուշկիչ Ջալալին, որին ծովածին Սանասարը ձեռք է բերում ծովից:¹⁵⁴

Իսկ ի՞նչ ծագում ունի կմիքը: Իրանական հին արևելյան ձևերի (կոյարգեզ) և հունա-հռոմեական սյուսների գույքորդամբ կմիքների պատկերները հարստացնում էին փորագիր քարերի հունա-պարսկական ոճը, որ հանդես է գալիս կոյարգեզների և բազմանիստ կմիքների ձևով:¹⁵⁵ Հայաստանում արվեստի այս տեսակը զարգանում էր իրանափոքրասիական միջավայրի հետ ունեցած կապերի շնորհիվ: Հայաստանի հելլենիստական տարբեր հուշարձաններից գտնվել են զանազան փորագիր քարեր: Ավելի մեծ խումբ են կազմում սկարաբեդիները, որոնց վրա կենդանիների, այդ թվում նաև ձիերի պատկերներ են փորագրված:¹⁵⁶ Քարի վրա փորագիր վաղադրյալ կմիքները, որ գտնվել են Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից, վերաբերում են մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերին:¹⁵⁷ Հելլենիստական շրջանում զերակշռում են ապակյա կմիքները, որոնք, ըստ հետազոտողների, քարե կմիքների նմանակումներ են:¹⁵⁸ Ելնելով պատրաստման տեխնիկայից՝ Հայաստանի այլ հուշարձաններից հայտնի գտածոների հետ ունեցած ո-

ճական ընդհանրություններից՝ Բենիամինի կմիքը քվարցվում է մ.թ.ա. I-ին դարով:

Երկու ուլունք-կմիք՝ մեկը կարմիր ապակուց, մյուսը՝ լեռնային բյուրեղից, գտնվեցին Վարդգալի թիվ 9 դամբարանից: Կմիքներից առաջինը (տախտակ XV, նկ. 15), կարմիր ապակուց է, ունի սեղմված գնդի ձև (տրամ.՝ 2սմ, պատկերի երկ.՝ 20սմ, լայն.՝ 9սմ)՝ մեծ անցքով: Մի եզրը հաստված է, և ստացված ձվածիրի վրա գրվել է ձիու ոտքով ձիու շտրիխային պատկերն է: Կմիքը վնասված է, ձիու փորի մասում՝ պատկերը քիչ աղճատված: Կենդանու գլուխն արված է հունական A տառի ձևով՝ երկու կեռ շտրիխների գույակցմամբ: Կմիքի վերին մասում կետագծեր են:

Երկրորդ կմիքը (տախտակ XV, նկ. 16) սեղմված գնդի ձև ունի, որը երկու կողմից չորասական թևերի բաժանված վարդյակ է (ուլունքի տրամ.՝ 15սմ, պատկերի երկ.՝ 17սմ, լայն.՝ 8սմ): Չորրորդ թևի հաստվածը կտրված է և ստացված ձվածիր հարթության վրա փորագիր պատկերն է:¹⁵⁹ Սասանյան ուլունք-կմիքի այս ձևը հայտնի է Բրիտանական թանգարանի հավաքածուներից, որտեղ կան հեմատիտից և քաղկեդոնից օրինակներ:¹⁶⁰ Կմիքի վրա շտրիխային եղանակով պատկերված է ցուլ: Պատրաստող վարպետը կարողացել է քիչ գծերով խտուն պատկեր ստանալ հասկապես գլխի մասում, որտեղ երկու կեռ շտրիխների միացմամբ հստակ գծագրվել է գլուխը, որը, ինչպես և նախորդ կմիքի վրա, հունական A տառն է: Կմիքի ներքևի մասում ցուլի փորի տակ, ուղիղ և կիսաբեք գծերով պատկերված են խտերը: Կմիքի վերին մասում կետագծեր են, ինչպես նախորդ կմիքի վրա:¹⁶¹ Կեսանախշերը ոչ միայն առնչվում են պատկերներին՝ շեշտելով նրանց երկնային բնույթը, այլև ավելի են ընդգծում կմիքների ոճական ընդհանրությունը՝ հաստատելով նաև նույն վարպետի կողմից պատրաստված լինելը: Իսկ

երկու տարբեր նյութերից ուլունք-կմիքների համատեղ նույն դամբարանում գտնվելը փաստում է և՛ քարի, և՛ ապակու համաժամանակյա օգտագործումը կմիքագործության մեջ:

Նման շտրիխային կմիքներ գտնվել են Բոսպորից:¹⁶² Կմիքների քվարցման համար հինք է ընդունվում այն, որ Հարավային Իրանում գտնված 6-7-րդ դարերով քվարցվող մոտ 4000 կնքադրոշմների վրա բացակայում են շտրիխային կմիքների դրոշմները:¹⁶³ Նույն պատկերն է նաև Իրանական Արքեպեպանում և հարավային Թուրքմենստանում,¹⁶⁴ որտեղ գտնված հարյուրավոր կմիքների մեջ շտրիխային կմիքների բացակայությունը ենթադրում է դրանց գոյատևելը մինչև 4-5-րդ դարեր: Վարդգալի կմիքները, որոնք կրկնում են Բրիտանական թանգարանի սասանյան կմիքներին, նույնպես կարող են վերաբերել մ.թ. 3-րդ դարին:

Չիլի պատկերը շատ տարածված բնույթ է անտիկ կմիքագործության մեջ՝ սկսած մ.թ.ա. 5-րդ դարից մինչև մեր դարաշրջանի առաջին դարերը:¹⁶⁵ Ելնելով ֆիզիկական ուժից, տնտեսության մեջ ունեցած դերից, երկրագործական արգասավորությունից՝ ցուլը վերանել է սրբազան կենդանու և, բազմազան դրսևորումներ ունենալով տարբեր ժողովուրդների հավատալիքներում ու ծեսերում, առնչվում է մեկ լուսնային, մեկ արևային աստվածություններին:¹⁶⁶ Ցուլն աստվածուհու հետ է աղերսվում վաղ տրիպոլյան մշակույթում: Չիլի գլխին նստած, դեպի ետ թեքված իրանով կանաչի արձանիկ հայտնաբերվել է Մարասինովկա II (Հարավային Բուդ) մի սրբարանում, որտեղ պողաբերություն հայցող ծիսակատարություններ են կատարվել:¹⁶⁷

¹⁴² Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Հայ իրանական մշակութային կապերը ըստ Արտաշատի կնքադրոշմների, Հայ արվեստի համապետական 7-րդ գիտական կոնֆերանս, զեկուցումների թեզեր, Եր., 1995, էջ 27-28: Arménie, Tresors de L' Arménie ancienne, 1996, Paris, p. 223-224.

¹⁴³ Բ. Ա ռ ա ք և լ յ ա ն, 1976, էջ 33:
¹⁴⁴ Ա. Գ ա թ ր ի և լ յ ա ն, Երևանի պատկերաբանական կնքադրոշմը, ՊԲՀ, 2008, թիվ 3 (179), աղ. 1, նկ. 13:
¹⁴⁵ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Գիտությունների Հայաստանի հելլենիստական շրջանի գլխավոր կազմակերպիչ. ՀԽՍՀ ԳԱ «Արքերի հասարակական գիտությունների», 1974, թիվ 7, էջ 100:

¹⁴⁶ Կ. Ղ ա ֆ ա ղ ա թ յ ա ն, Գլխի քաղաքը և նրա պեղումները, Եր., 1982, էջ 134: Ժ. Խ ա յ ա թ յ ա ն, Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կմիքները, ՊԲՀ, 1965, թիվ 1, էջ 273, նկ. 1:
¹⁴⁷ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, 1965, էջ 275:
¹⁴⁸ Շ. Ե ս ա յ ա, Ա. Կ ա լ ա յ տ յ ա ն, Օշական, I, Եր., 1988, էջ 58.

¹⁴⁹ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, 1965, էջ 276:
¹⁵⁰ Օ. Խ ն ի կ ի յ ա ն, Նորհայտ հուշարձան Գորիսում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 4, էջ 313, նկ. 3/1:
¹⁵¹ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 91, նկ. 49/2:
¹⁵² Мифологический словарь, М., 1990, с. 425.

¹⁵³ Ա. Մ ր և ղ ա ն, Երկեր, Կ. Եր., 1975, էջ 83:
¹⁵⁴ Նույնը:
¹⁵⁵ A. F u r t v a n g l e r, Die antiken gemmen. Geschichte der stein Scheidekunst im Klassischen altertum III Leipzig - Berlin, 1900, էջ 116-128.

¹⁵⁶ Ա. Մ ն ա ձ ա կ ա ն յ ա ն, Раскопки могильников у селения Атарбекьян в Армянской ССР. КСИИМК вып. 60, 1955, с. 34-35.
¹⁵⁷ Ա. Մ ա թ ր ր օ ս յ ա ն, Город Тейшебаши, Եր., 1961, с. 147-148.

¹⁵⁸ Ж. Х а ч а т ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 127: М. Максимова, Артюховский курган, А., 1979г. стр. 75, 88: М. Лорджинианидзе, 1961, էջ 44-47:

¹⁵⁹ Arménie, Tresors de l' Arménie ancienne, 1996, Paris, էջ 245, նկ. 260.
¹⁶⁰ C h r i s t o p h e r J., B r u n n e r, Sasanian Stamp seals In The Metropolitan Museum of Art. Mow York, 1978, էջ 43, 46, նկ. 38, 41.
¹⁶¹ Arménie ..., էջ 245, նկ. 259.

¹⁶² П а н т и к а п е й, Материалы и исследования по археологии СССР, N 105, М., 1962, с. 192-193.
¹⁶³ Ա. Է Վ Ե Վ Ի Ն Ա, А. Н и к и т и н, Об одной группе иранских резных камней из восточного Приаралья, ВДИ, N 4, 1991, с. 63.
¹⁶⁴ Ա. Գ ւ Ե Վ Ե Վ, Сасанидские буллы из замка Ак-Дене, ЭВ вып. XX, А., 1971, с. 46:
¹⁶⁵ B. V a l t e r s, Catalogue of the engraved gems in the British Museum. London, 1926, p. 544, 585.
¹⁶⁶ L. a b a t R., Les religions du Proche-Orient asiatique. Textes babyloniens ougaritiques hittites. Presentes et traduits par R. Labat. Paris, 1970, p. 280.
¹⁶⁷ Т. М о в ш а, Святялица трипольской культуры, СА, N 1, М., 1971, с. 203; E. Խ ա ճ ա յ ա ն, 1973, էջ 119:

Նույն հուշարձանի վերին շերտում, ցլի եղջյուրի ձև ունեցող թիկնակներով կտր բազկաթռուներում հայտնաբերվել են ետ ընկած իրանով, կանացի 16 ֆիգուրներ:¹⁶⁸ Բիլե-Չլտետում հայտնաբերված ցլի գլխի ձևով ռակրե թիթեղի վրա ուրվագծված է ձեռքերը վեր պարզած կանացի մի ֆիգուր:¹⁶⁹

Չաքալ-Հյույսկի սրբարաններում երբեմն ցլի գլուխը պատկերված է սխեմատիկ, որից էլ սերվում է հին կրետական պաշտամունքային հայտնի խորհրդանիշը, որ պաշտվում էր Միջերկրական ծովի ափերին:¹⁷⁰

Հայաստանում ցլի պաշտամունքի հնագույն վկայությունները ժայռապատկերներում են:¹⁷¹ Հավատալիքի և պաշտամունքի փաստումն է նաև ցլի մարմնի տարբեր մասերի պատկերումը Գեղամա լեռներից և Ափյահա Յուրտից հայտնի վիշապների վրա,¹⁷² ինչպես նաև ցլի արձանիկները բուրարաբայան մշակույթում:¹⁷³ Ուսերին ցլերի արձանիկներով անոթ գտնվել է Էրեբունու պեղումներից:¹⁷⁴ Յուրդ որպես ուժի մարմնավորում, հնագույն ժամանակներից ի վեր սերտորեն աղերսվել է երկնային ջրերի, պտղաբերության և վերածննդի հետ: Այս հենքի վրա էլ կենդանին աստվածացվել է և երկինք բարձրացվել, որպես երկրագործությունը հովանավորող պտղաբերող աստվածություն:¹⁷⁵

Գիցարանական նույն ակունքից է սերում բրոնզեդարյան Եվրոպայում ցնցեցյալների մոր մորթած ցլի կաշվի մեջ թաղելու սովորույթը:¹⁷⁶ Յուլն արական սկզբի խորհրդանիշ լինելով, եղջյուրը դարձավ արևմտյան խորհրդանիշ, որի վկայությունն են եղջերավոր տղամար-

դու ինտիֆալիկ արձանիկները:¹⁷⁷ Մայրաստվածուհիների պաշտամունքը սերտորեն աղերսվել է եզան, ցլի և կովի պաշտամունքների հետ: Եղջյուրներով էին պատկերվում Մեղեման և Աստարտեն: Յլի պաշտամունքի վկայությունն է նաև Անահիտի մեխյանի շուրջ, ըստ մատենագիրների վկայությունների, դիցուհուն նվիրված և ճակատներին նրա խորհրդանիշ ջահաձև խարանը կրող ցուլերի և երինջների հոտերի ազատ շրջելը: «Եւ գայն երինջսն առնուն նոքա առ ի գոն միայն, բողեալ այնպես ի դաշտին արձակս քափառականս, խարանեալ ի նոսա խարան գդիցուհայն ջահ մի իսկ ունել ի նոցանէ առ ի գոն ոչ հեշտին ինչ է»:¹⁷⁸

Յլի պաշտամունքին է առնչվում նաև միջբրախիզմի գաղափարախոսությունը, որի գաղտնի պաշտամունքի գլխավոր խորհրդանիշը ցլի սպանությունն է: Արևի աստծու դաշնակից Միքրան հանդիպում է կատաղի ցլին և ուժով փակում քարայրում, սակայն ցուլը կարողանում է ազատվել: Արևի աստծու կողմից ուղարկված ագռավի օգնությամբ Միքրան բռնում և դաշունահարում է ցլին: Սպանված ցլի մարմնից էլ առաջանում են բոլոր բուժիչ խոտերն ու բույսերը, իսկ ողնուղեղից ժայթքում է հասկը:¹⁷⁹

Յլի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքները հասնում են մինչև միջնադար: Էջմիածնի բակում կանգնեցված 1279թ. «Ամենափրկիչ» խաչքարի վերնամասում բռնունի թիկունքին ճաճանչավոր սկավառակի տեսքով պատկերված է արևը, ցուլի մեջքին՝ սկավառակի մեջ՝ լուսինը: Թռչնի պատկերի մոտ գրված է Արեգակ, իսկ ցլի մոտ՝ Լուսին:

Քննարկվող նյութերում կան նաև ուլունքաձև կնիքների նախապատրաստումներ: Բեմիամինի թիվ 212 սալարկղային դամբարանից գտնված ուլունքաշարերի մեջ կա նաև մոխրագույն ապակուց, մի կողմը հատված (տախտակ XV, նկ. 17 և քիչ սեղմված գնդի ձև ունեցող կնիք-

քի նախապատրաստով (տրամ.՝ 17մմ, պսակի երկ.՝ 13մմ, լայն.՝ 10մմ): Նմանատիպ երկու ուլունք-նախապատրաստով գտնվեց նաև Բեմիամինի թիվ 36 կարասային թաղումից: Սրանցից մեկը ղեղնադարչնագույն է, տափակ, քիչ ձվաձիթ կենտրոնում մեծ անցքով (տախտակ XV, նկ. 18): Պսակի հարթեցված մասը փոքր է և նեղ (երկ.՝ 11մմ, լայն.՝ 9մմ):

Թաղումները, որտեղից գտնվեցին կնիքի նախապատրաստումները, մանկական են: Վարդաթղի թիվ 9 դամբարանից ևս կնիքների հետ գտնվեց նաև մի ուլունք-կնիքի նախապատրաստակ (տախտակ XV, նկ. 19): Ինչպես և Բեմիամինի թիվ 212 դամբարանի գտածոն, սրանք էլ գտնվեցին գոտկատեղի հատվածում, այսինքն՝ կախված են եղել գոտուց: Բեմիամինում մտնանատիպ ուլունք-կնիքի նախապատրաստումներ գտնվեցին նաև կարասային թաղումներից, որտեղ սրանց նախնական դիրքն անհայտ է, քանի որ ոսկորները սահել են ցած և կուտակվել իրար վրա:

Ինչպես Վարդաթղի, այնպես էլ Բեմիամինի գտածոները վերաբերում են մ. թ. 3-րդ դարին: Նույն ժամանակաշրջանի քարից իրանական շտրիխային կնիքներ գտնվել են Մեծարայան շրջանից, որոնք նույնպես երկուսն են և գտնվել են գոտկատեղի հատվածում՝ սաթից ուլունքի կամ կոճակի հետ:¹⁸⁰ Այսօրինակ կնիքներն ավելի հաճախ տարբեր կենդանիների պատկերներ ունեն, փորագրման նույն շտրիխային կամ զծիկային աշխատանքով են արված:

Կնիքների կիրառության վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան: Կնիքները որոշակի խորհրդանիշ էին և գլխարկի և գոտու հետ տրվում էին որպես իշխանության նշան,¹⁸¹ պատվի արժանանալիս ոչ թե մատանին էր տրվում, այլ կրելու իրավունքը և միաժամանակ վերնախավին դասվելու թույլտվություն:¹⁸² Կնիքներն օգտագործվել են ոչ միայն փաստաթղթերը վավե-

րացնելու համար, այլ նաև փոխարինել են քիչ տարածված կողպեքներին, և այդ պատճառով կենցաղում կնիքը յուրաքանչյուր մարդուն անհրաժեշտ պիտույթ էր, սեփականության անձեռնմխելիության իրավունքի յուրատեսակ երաշխավոր:¹⁸³ Հին աշխարհում կնիքների տարածումը սերտորեն կապված է մասնավոր սեփականության ինստիտուտի զարգացման և գրության տարածման հետ:¹⁸⁴ Ըստ հետազոտողների՝ մասնավոր անձանց պատկանում էին սելևկյան, նաև սասանյան այն կնիքները, որոնց վրա արձանագրություն, մակագրություն կամ գիր կար:¹⁸⁵ Տարբեր կենդանիներից վերագրվող խորհրդանշական իմաստներն ունեն խորը ակունքներ, և դրանց պատկերները դարեր ի վեր հաստատված իմաստով արդեն իսկ խոսում էին, և գրության առկայությունը հավանաբար բոլորովին էլ պարտադիր չէր կնիքի պատկերի բովանդակությունը հասկանալու համար:

Հերոդոտոսի վկայությամբ՝ ասորեստանցիներից ամեն մեկն ուներ իր կնիքը և գավազանը:¹⁸⁶ Այսինքն՝ կնիքը յուրաքանչյուր անձի ինքնությունը հաստատող իր էր: Անտիկ շրջանում կնիքներն առավելապես պահպանակ էին, որ մարդուն պաշտպանում էին տարբեր կործանարար ազդեցություններից, հատկապես չար աչքից: Երևույթն ինչ-որ չափով շարունակվում էր նաև հետագայում: Եվ քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ կնիքները շարունակում են կրել որպես պահպանակ: Այդ մասին կարելի է դատել՝ ելնելով մասնավորապես հայկական միջնադարյան հուշարձաններում գտնված կնիքների վրա պատկերված տոտեմական և աստղային պատկերներից: Սակայն քրիստոնեության ընդունումից հետո դրանց մեծ մասն օգտագործվում էր նաև ուղղակի իմաստով՝ որպես կնիք, անկախ նրանից, թե ում էր պատկանում՝ նախարարի՞ն, թե՞ ազատին:¹⁸⁷ Հայկական միջնա-

¹⁶⁸ М. Макаревич, Об идеологических представлениях у трипольских племен, ЗОО, 1(34), Одесса, 1969, с. 291; է. Խանգաղյան, 1973, էջ 119:

¹⁶⁹ Т. Мовша, 1971, с. 203; է. Խանգաղյան, 1973, էջ 119:

¹⁷⁰ G. W i l k e, Kulturbeziehungen zwischen Indien Orient und Europa, Lpz., 1923, p.84.

¹⁷¹ Հ. Մարտիրոսյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներ, Եր., 1981, էջ 42:

¹⁷² Հ. Մարտիրոսյան, 1973, էջ 31, նկ. 7.8:

¹⁷³ Dans les montagnes d'Arménie..., էջ 144, նկ. f. 46:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 188, նկ. 112:

¹⁷⁵ է. Խանգաղյան, մե, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 119:

¹⁷⁶ История Европы, Древняя Европа, М., 1988, с. 122.

¹⁷⁷ M. G i m b u t a s, The gods and goddesses of Old Europe. Los Angeles. 1974. p. 221,223.

¹⁷⁸ Պլուտարխի Էջերով նշանակ, Չուգակեղք, հատ. Գ, քաղց. Ե. Թումանյան, Վեմիամին, 1833, էջ 562:

¹⁷⁹ А. Ю л а н с и, Загадки мифологии, В мире науки, - Scientific American, n. 2, 1990 с. 75.

78

¹⁸⁰ А. Левина, А. Никитин, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹⁸¹ В. Лебединский, А. Кириченко, Книга о камне, М., 1989, с. 66.

¹⁸² К. Колобова, О награждении пантикапейца золотым кольцом. СА, 1958, XXVIII, с. 193-197.

¹⁸³ М. Максимова, 1950, с. 238-239:

¹⁸⁴ М. Лордкипанидзе, Геммы Государственного музея Грузии, т. 2, Тбилиси, 1958, с. 101.

¹⁸⁵ Р. Ф р а й, Наследие Ирана, М., 1982, с. 202-203, 296-297.

¹⁸⁶ Հերոդոտոս, I, 195:

¹⁸⁷ А. К а л а н т а р я н, Раннесредневековые буллы Двина, Ер., 1982, с. 10.

դարյան աղբյուրներում հիշատակվում են արքունական¹⁸⁸ և սովորական կնիքներ, որոնք, ըստ Ա. Քալանթարյանի, հավանաբար եղել են անձնական կնիքներ, հետևաբար հայ նախարարներն ու բարձր հոգևորականությունը տարբեր մատանիներ ունենալու իրավունք ունեին:¹⁸⁹ Կնիքների կիրառության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Վազար Փարսեցին: Մասանյան արքունիքին հղվող հայերի պատասխանի տակ. «...*իշխանստ Միւնեաց Վասակաւ և ամենայն տանուտերսմբքն և սեպիօք՝ հաստատէին զերդումն և որոց մատանեաւ չև ևս էր կնքեալ զանտարանս՝ կնքէին*:»¹⁹⁰ Հազկերտ 2-րդին ուղղված նամակի տակ նախ իրենց կնիքները դրեցին «...*նախ մատանեաւ իշխանին Միւնեաց Վասակայ և ապա մատանեօք ամենայն տանուտեացն հայոց և աւագ սեպիսցն*:»¹⁹¹ Միջնադարյան հայ պատմիչների մտտ պահպանվել են վկայություններ կնիք-մատանիների պատկերագրության վերաբերյալ, ուր առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում վարազի պատկերով արքայական կնիքները: Ստեփանոս Օրբելյանը, պատմելով Միսական առհմի մասին՝ ի թիվս նրանց ստացած այլ պարզկենդի, նշում է նաև վարազագիր մատանի կրելու արտոնության մասին. «Եվ այնքան եղան, որ մինչև անգամ արտոնվեց նրանց... վարազագիր մատանի դնել...»:¹⁹² Իսկ վարազի պատկերը պարսից Մասանյան թագավորների կնիքի նշանն էր և նույնպիսի կնիք կարող էին կրել միայն հատուկ արտոնության դեպքում:

Հետազոտողների կարծիքներն այս հարցում տարբեր են: Ըստ Ա. Քալանթարյանի՝ արքայական կնիքներից մեկն անպայման վարազի պատկերով էր:¹⁹³ Ա. Բիվարի կարծիքով,

ըստ պատկերի բովանդակության կամ թեմատիկայի, դժվար է որոշել այս կամ այն նպատակով կնիքի օգտագործված լինելը, և վարազի պատկեր կարող էին ունենալ նաև արքունական դիվանի կնիքները:¹⁹⁴

Կնիքները, դրանք կողմերի սոցիալական որոշակի աստիճանի հավաստումն են, և անկախ նրանից իրենց նշանակությամբ օգտագործվել են, թե ոչ, անպայման կապ ունեն նաև անհատի մահակի և գեղագիտական ընկալումների հետ:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի պեղումներով հայտնաբերվեց երկու մանյակ, երկուսն էլ Բենիամինից: Առաջինը, որ գտնվեց ավերված դամբարանից, 6 մմ տրամագծով, կտրվածքում կլոր, հաստ բրոնզալարից է: Մանյակը քիչ ձվաձիթ է (երկ.՝ 21մմ, լայն.՝ 17, 5մմ), զանգակաձև լայնացող ծայրերն ավարտվում են ուղիղ հատումով (տախտակ XVI, նկ. 1): Երկրորդ մանյակը (թիվ 183 դամբ.) ձևով առաջինի կրկնությունն է (տախտակ XVI, նկ. 2)՝ չափերի աննշան տարբերությամբ (տրամ.՝ 21մմ, սեղմված մատում՝ 17մմ, կտրվածքում կլոր է՝ 5մմ.): Մանյակների գլխիկները զանգակաձև լայնամուտ են և ավարտվում ուղիղ կտրվածքով: Երկրորդ մանյակը ծայրից մինչև իրանի կեսը պարտված է պարկեզգործ իյուսվածքի Յամ լայնությամբ ժապավենով: Մանյակի այս ծայրի զարդանախշի միայն կեսն է ժապավենից ազատ: Եզրից Տմն ներս, շամ երկարությամբ թեք գծերով ցանցկեն նախշ է արված՝ երկու ծայրերը սահմանափակելով մեկական խորակոս շրջագծով: Աստիճանաբար նեղացող բրոնզալարի մակերեսը ցանցկեն նախշից հետո բաժանված է երկու մասի, և յուրաքանչյուրը հիմք է հավասարաբար նեղանկյան համար: Եռանկյունու զագաթից սկսվում են իրար ետևից շարված տասը արևանախշեր. շրջան՝ մեջը կետ (տրամ.՝ 2մմ): Ծայրի ուղիղ ընթացքը խաթարված է իններորդ ու տասներորդ արևանախշերը կողքկողքի լինելու պատճառով: Երկու նռան-

կյունիքներից սկսվող արևանախշերն էլ ունեն շարքի իներորդի և տասներորդի նույն շեղումը: Արևանախշերի դասավորության նման կրկնությունն անպայման որոշակի իմաստ ունի: Նախազարդ եռանկյունիների միջև արված են մանր կետանախշեր, որոնք սկզբում ուղիղ գծով են շարված, ապա քիչ ալիքաձև, այնուհետև իրարից հեռու՝ բուլբուլով: Այսպիսին է մանյակի ժապավենից ազատ մասի պատկերամոխշը: Մյուս ծայրի նախշերը կրկնվում են աննշան շեղումներով և չափերի տարբերությամբ: Մանյակի ոճավորված օձապատկերները և պարույրաձև-օձազալար վերադիր ժապավենի փաթաթանը կրկնակի պահպանակի դեր են կատարում: Օձի, որպես նախազարդման գլխավոր թեմայի, մանրամասներ են նաև մանյակի ցանցկեն նախշերը, որ կրկնվում են նաև նույն դամբարանից գտնված ապարանջանների գլխիկներին: Մանյակները զուգահեռներ ունեն Միմեդեալություն, ¹⁹⁵ հայտնի են Կովսիդայի թաղումներից, որտեղ առանց ձևափոխման պահպանվել են երկար ժամանակ, ¹⁹⁶ բնորոշ են նաև Աղվանքին: ¹⁹⁷ Նշված հուշարձաններում այսօրինակ մանյակները թվագրվում են մ. թ. ա. 1-ին դարով: Հայաստանում նման անգարդ մանյակ հայտնի է Գեղարիից: ¹⁹⁸ Բենիամինի գտածոները նույնպես թվագրվում են մ. թ. ա. 1-ին դարով, և թվագրմանը չեն հակասում դամբարանից հայտնաբերված մյուս նյութերը:

Ջարդերի մի առանձին խումբ են կազմում ապարանջանները: Շիրակի անտիկ հուշարձաններից ապարանջաններ հայտնի են միայն Բենիամինից և Շիրակավանից: ¹⁹⁹

Օձազուլս ապարանջան գտնվեց Բենիամինի թիվ 183 դամբարանից (տախտակ XVI, նկ. 3): Կտրվածքում շրջանաձև, հաստ բրոնզալարից պատրաստված (տրամ.՝ 6, 5մմ, լարի հաստ.՝ 2, 5մմ) ապարանջանը թվագրվում է մ.թ.

ա. 1-ին դարով: Թիվ 28 կարասային թաղումից գտնված ապարանջանը պատրաստված է մի կողմում տափակ, մյուսում՝ ուռուցիկ բրոնզալարից: Ունի քիչ ձվաձիթ տեսք (տրամ.՝ 5, 5մմ, լարի հաստ.՝ 3մմ): Ապարանջանի ծայրերը քիչ տափակեցված են և բաց (տախտակ XVI, նկ. 4): Վերջինիս հետ գտնվեցին մ. թ. առաջին դարերի ուլունքներ: Թիվ 105 դամբարանից գտնվեց մեկ այլ ապարանջան, նույնպես օձազուլս, իրանը քիչ ձվաձև, ծայրերը բաց և իրարից հեռու: Օձի պատկերն այստեղ սկսվում է գլխի հստակ պատկերով և ավարտվում պոչով: Իրանի վրա մարմնի կծկումներն արտահայտող ելուստներ են (տախտակ XVI, նկ. 5): Թիվ 209 դամբարանից գտնված երկու ապարանջանները նույնպես օձազուլս են (տախտակ XVI, նկ. 6, 7): Այս ապարանջաններն ունեն համեմատաբար բարակ ծայրեր, իսկ օձի պատկերը պակաս հստակ է: Վերջինս թերևս մաշվածության հետևանք է: Թիվ 28, 105 և 209 դամբարաններից գտնված ապարանջանները վերաբերում են մ. թ. 1-ին դարին:

Հայկական լեռնաշխարհում օձազուլս ապարանջանները տարածված էին առաջին հազարամյակի սկզբից մինչև միջնադար: ²⁰⁰ Ունենալով տեղական և խորը արմատներ՝ օձազուլս ապարանջանները արեմենյան ժամանակաշրջանում համապատասխան փոփոխություններով վերածնվում են և գոյատևում մինչև մ. թ. առաջին դարեր:

Զենարկված ձևի մի տարատեսակն են ներդկված իրանով ապարանջանները: Երթադրվում է, որ վերջիններս պատրաստվել են Արեմենյան պետության տարբեր կենտրոններում և որոշակի մարզերում, որոնցից մեկն էլ Հայաստանն էր: ²⁰¹ Օձազուլս, ներդկված իրանով ապարանջաններ գտնվեցին Բենիամինի 177 (տախտակ XVII, նկ. 1) և 183 դամբարաններից (տախտակ XVII, նկ. 2, 3): Թիվ 183 դամբարանի երկու գտածոներն էլ բարակ բրոնզալարից, իրանը քիչ ներդկված օղակներ են: Գլխիկները լայնացող են, ներսից տափակ, դրսից՝ ուռուցիկ,

¹⁸⁸ Մ. Կ. Վ. Ղ. Ա. Մ. Ն. Ս. Պ. Ռ. Տ. Վ. Յ. Շ. Թ. Ժ. Լ. Պ. Պատմություն Աղվանից աշխարհի (Բարգմանությունը, առաջարկներ և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի), Եր., 1969, էջ 59:

¹⁸⁹ А. К а л а н т а р я н, Եզվ. աշխ., էջ 11:

¹⁹⁰ Վ. Փ. Մ. Ս. Պ. Ռ. Տ. Վ. Յ. Շ. Թ. Ժ. Լ. Պ. Պատմություն, Եր., 1982, էջ 129:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 132:

¹⁹² Մ. Ս. Օ. Ր. Բ. Լ. Մ. Ն. Ս. Պ. Ռ. Տ. Վ. Յ. Շ. Թ. Ժ. Լ. Պ. Պատմություն (Բարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Արքախանյանի), Եր., 1986, Գ:

¹⁹³ А. К а л а н т а р я н, Եզվ. աշխ., էջ 11:

¹⁹⁴ A. D. H. B i v a r, Stamp Seals, II: The Sasanian Dynasty, Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, London, 1969, p. 29.

¹⁹⁵ Археология СССР, Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, том- 8, М., 1985, р. LVII 8.

¹⁹⁶ Г. Ш а м б а, Ахаччарку- Древний могильник Нагорной Абхазии, Сухуми, 1970, с. 62.

¹⁹⁷ Археология СССР, том- 8, Եզվ. աշխ., էջ 100:

¹⁹⁸ Ժ. Խ ա շ ա ը յ ա ն, 1981, էջ 75:

¹⁹⁹ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, 1980, с. 425:

²⁰⁰ Н. А. К о п я н, Եզվ. աշխ., էջ 18:
²⁰¹ Ж. Х а ч а т р я н, Եզվ. աշխ., էջ 90:

կտրվածքն ուղիղ, ծայրերը խորակոս շրջագծով երկզված: Օձի աչքերը պատկերված են կետերով, մարմինը՝ գլխից դեպի իրանը բեք գծերի համաչափ եղևնաձև հատումներով: Երկու ապարանջաններն էլ նույն ձևով են պատրաստված, միայն չափերի անճշան տարբերություն ունեն: Առաջինն ունի 6,5սմ տրամագիծ, ծայրերի կտրվածքի տրամագիծը 0,5սմ է: Երկրորդի չափերը համապատասխանաբար 6,5 և 0,7սմ են: Ներճկված իրանով երկրորդ ապարանջանը քիչ ավելի փոքր է, տրամագիծը 6սմ է, գլխիկի կտրվածքում՝ 0, 4սմ: Ապարանջանների գլխիկները բեն քայքայված են, բայց տեսանելի են օձերի աչքերը, ինչպես նաև իրանի վրա բազմամիաստի մեջ բեք գծերի եղևնաձև նախշերը: Ներճկված, օձագլուխ ապարանջաններ հայտնի են Մինգեչաուրի կարասային թաղումներից և թվագրվում են մ.թ.ա. 2-1-ին դարերով:²⁰² Ապարանջանների այս տեսակը Վրաստանում տարածված էր արենեյյան և հելլենիստական ժամանակաշրջանում:²⁰³ Ներճկված ապարանջաններ հայտնի են նաև Կազբեկից:²⁰⁴ Հայաստանում ևս հաճախակի են հանդիպում: Գտնվել են Գառնիից,²⁰⁵ ամենավաղ օրինակները հայտնի են Ջրառատից և թվագրվում են մ.թ.ա. 5 - մ.թ.ա. 4-րդ դարերով:²⁰⁶ Հայտնի են նաև Օշականից:²⁰⁷ Բենիամինի այսօրինակ ապարանջանները վերաբերում են մ.թ.ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերին:

Ապարանջաններից վերջինը (թիվ 183 դանթ.) 2մ հաստությամբ բրոնզալարից է, որի ծայրերն ամեն կողմից չորսական գալարած ուղղունով փոխադարձաբար իրար են ազուցված: Ըարժական փակկանը հնարավորություն է տալիս փարույթը ետ և առաջ շարժել՝ մեծացնելով կամ փոքրացնելով ապարանջանը: Իրա-

նը զարդարված է բարակ բրոնզալարից հյուսկեն ժապավենի ոլորումով: Թվերը մասամբ անջատված են և պոկված (տախտակ XVII, նկ. 4): Նույն դամբարանից գտնված ներճկված մյուս երկու ապարանջանները ևս նույն չափերն ունեն տրամ.՝ 6,5սմ: Ըարժական փակկանով ապարանջանները լայն տարածում են ունեցել պարթևական պետության տարածքում: Արևմտյան գրականության մեջ այս տեսակը բնորոշվում է որպես պարթևամիջագետքյան:²⁰⁸ Սրանց բնորոշ են պարույրների միջև զուգահեռ ձգվող երկու լարեր, որոնք կարծես ամրացնում են ապարանջանը: Գալարները կամ 2-3 են, կամ բազմաթիվ: Արևելահարանկան տիպն ավելի զանգվածող է և սկզբնապես կազմվել է լարով փաթաթված միջուկից: Ապարանջանների այս տեսակը հանդիպում է Աշուրում, Բաբելոնում:²⁰⁹ Պարույրած և ոլորուն ծայրերով, շարժական փակկանով ապարանջանների բրոնզյա և արծաթյա օրինակներ գտնվել են Դուրա-Ելքուրում:²¹⁰ Միջագետքյան գտածոները թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերի առաջին կեսով: Նման ապարանջաններ գտնվել են նաև Բակտրիայում:²¹¹ Հայտնի են Հյուսիսային Բակտրիայի Արուկտատի դամբարանադաշտից:²¹² Ապարանջանի այս տեսակը (կտրվածքում եռանկյունի կամ քառակող մետաղալարից, ողորկ իրանով, որի վրա պարույրն է արված) լայն տարածում է ունեցել նախկին ԽՍՀՄ-ի հարավարևմտյան մասում²¹³ և Հունգարիայում:²¹⁴ Չորսական պարույրով մնան ապարանջաններ հայտ-

²⁰⁸ N. P o n z i, Jewellery and Small Objects from Tell Nahur North Mesopotamia „Mesopotamia“, 5, 1968, p. 41.
²⁰⁹ Tochio Sono and Shinji Fukai, Dailaman III, Tokyo, 1968. Tochio Sono and Shinji Fukai, 1937, p. 6.
²¹⁰ T o H. N. P., The Necropolis „The excavations at Dura-Europos“, Preliminary Report of the Ninth season of work 1935-1936, New Haven, London, 1946, p. 19.
²¹¹ Б. А и т в и н о в с к и й, А. С е д о в, Кумьты и ритуалы Кушанской Бактрии, Погребальный обряд, М., 1984, с. 51-53.
²¹² А. М а н д е л ь ш т а м, Памятники каменников Кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975, табл. XVII^{1,4,5}.
²¹³ Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, том. 5, М., 1984, табл. CLXVI²⁹.
²¹⁴ М. P a r d u s z, Denkmaler der Sarmatenzeit Ungarna, Bd.III, Budapest, 1950, pl. XLII^{3,4}, LXVII¹, 2, LVIII^{1,2}, LXXII^{1,2}.

նի են Արևմտյան Ուկրաինայից, գտնվել են Դուլինյանի գյուղի մոտ, սկյութական բնակավայրի մշակութային շերտի մեջ բացված թաղումներից:²¹⁵ Կովկասում մնան գտածոները բավականին շատ են, հանդիպում են Արևելյան և Արևմտյան Վրաստանում, Դաղստանում:²¹⁶ Հայաստանում այսպիսի ապարանջան (մի կողմում վեց, մյուսում՝ ութ պարույրով), գտնվել է Օշականի թիվ 64 դամբարանից:²¹⁷ Օշականի թիվ 5 դամբարանից գտնված մեկ այլ ապարանջանի ոլորուն պարույրն իրանի կես մասից ավելին է զբաղեցնում, իսկ իրար մեջ շարժվող մասերը քիչ են. մի կողմում մեկ, մյուսում՝ չորս պարույր: Օշականի ապարանջանները թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին-մ.թ. 1-ին դարերով:²¹⁸ Նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում նաև Բենիամինի դամբարանադաշտից գտնված մնամատիպ ապարանջանը:

Թիվ 183 դամբարանից գտնված այս ապարանջանը, ինչպես նաև մյուս զարդերը, ոսկեգոծ են: Ոսկեգոծ զարդեր գտնվել են նաև Բենիամինի այլ դամբարաններից:

Մոտավորապես մ.թ.ա. 3-րդ դարում լայն տարածում է ստանում բրոնզյա և արծաթյա իրերի ոսկեգոծումը: Դա կատարվում էր իրը ոսկու և սնդիկի լուծույթով պատելով: Մյուս ձևը բարակ թիթեղով պատելն էր:²¹⁹ Բենիամինի թիվ 183 դամբարանից գտնված մանյակը, մատանին, ականջօղերն ու ապարանջանները, ինչպես նաև թիվ 177 և 195 դամբարաններից գտնված զարդերը, պատրաստվել են բրոնզալար ոսկու լուծույթով պատելով:

Չարդերի մեջ բավականին մեծ թիվ են կազմում ուլունքները: Գտնվել են Բենիամինից, Վարդաղից, Անուշականից: Գտածոների զերակշիռ մասը ապակուց է և ապակու մածուկից:

²¹⁵ Г. С м и р н о в а, Могильник типа Поянешты-Лукашевка у с. Долиняны на Буковине (раскопки 1977-1978гг.), Советская археология, 3, 1981, с. 195, рис. 3/1,2.
²¹⁶ П. У в а р о в а, ԳՂ. աշխ., նկ. 5, 6, աղ. СХХV/2. Н. Хоштария, Археологические исследования Уреки, Материалы по археологии Грузии, вып. I, Тбилиси, 1955, с. 66, рис.13.
²¹⁷ Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, ԳՂ. աշխ., աղ. XLIV¹⁷.
²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 65:
²¹⁹ С. К а з и е в, 1960, с. 71:

Վերջիններս մեջ առանձին խումբ են կազմում կարմրավուն, գլանաձև հարթ մակերեսով ուլունքները: Մածուկից ուլունքները ծակվել են ամր գործիքով, որի տրամագծով էլ պայմանավորվել է անցքի չափը: Մուտքի անցքը ստացվել է ավելի լայն, բան ելքի անցքը, որն անկանոն է, եզրերը՝ դեպի դուրս (Բենիամինի թիվ 28 և թիվ 105 դանթ., տախտակ XVII, նկ. 5 և տախտակ XVII, նկ. 6): Կարասային թաղումներից գտնված ապակու մածուկից ուլունքները 8-10սմ երկարություն ունեն և մի կողմում անճշան լայն են: Երկրորդ խմբի ուլունքները գլանաձև են և կարճ, բեք գծերով զարդարված և գտնվել են Բենիամինի թիվ 28 և 105 կարասային թաղումներից: Ապակու մածուկից ուլունքներն ամենալայն տարածում ունեցող զարդերն են և հայտնի են Հայաստանի տարբեր հուշարձաններից. Գլին,²²⁰ Գառնի,²²¹ Օշական:²²² Ուլունքների այս տեսակը բնորոշ է նաև Արդեբեյլի տարածքին²²³ Վրաստանին:²²⁴ Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանի հելլենիստական դամբարաններից մնան ուլունքների բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի:²²⁵ Բենիամինի այսօրինակ ուլունքները թվագրվում են մ.թ. 1-2-րդ դարերով: Մածուկից ուլունքների մեջ կան փոքր երկկողմի ձևեր:

Տարբեր ժողովուրդների մշակույթներում հազարամյակների պատմություն ունի ուլունքաշարից ապարանջան-թևազարդը: Բենիամինում մանկական թաղումներից հայտնաբերված մնան մի զարդ կազմված է կարմիր, դեղին, կապույտ, փիրուզագույն ապակու մածուկից ուլունքներից:

Գտնվեցին նաև ապակյա ուլունքներ: Սրանք կտրվում են (Բենիամինի՝ թիվ 126, տախտակ

²²⁰ Գ. Զ ք շ ա թ լ յ ա ն, 1991, էջ 54:
²²¹ Ж. Х а ч а т р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 109-112:
²²² Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 63: Ст. Е с а я н, Древняя культура племен северо-восточной Армении (III тыс. до н. э. - I тыс. до н. э.), Ер., 1976, с. 30.
²²³ С. К а з и е в, 1960, աղ. XVIII:
²²⁴ Б. К у ф т и н, 1950, с. 50-51; Н. Кигурадзе, Дарнаский могильник, Тбилиси, 1976, с. 20, 55, табл. XX 3.
²²⁵ Е. А л е к с е е в а, Античные бусы Северного Причерноморья, САИ вып. г. I-12, М., 1975; Խուլին՝ Античные бусы Северного Причерноморья, САИ вып. г. I - 12, М., 1978; Античные Государства Северного Причерноморья. М., 1984.

²⁰² С. К а з и е в, Альбом кушанских погребений Мингечаура, Баку, 1960, с. 25.
²⁰³ Ж. Х а ч а т р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 89:
²⁰⁴ П. У в а р о в а, Могильники Северного Кавказа, М., 1900, рис. 142, 148.
²⁰⁵ Ж. Х а ч а т р я н, ԳՂ. աշխ., էջ 89:
²⁰⁶ А. М н а ц а к а н я н, Г. Т и н а ц я н, Новые данные о материальной культуре Древней Армении, ИАН Арм. ССР н. 8, 1961, табл. 2.
²⁰⁷ Ст. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, ԳՂ. աշխ., տախտակ XLII^{2,3}, XLIII^{1,10}, XLIV^{3,15,19}, XLVII^{1,10,11}.

XVIII, նկ. 1, Վարդբաղ՝ թիվ 15, տախտակ XVIII, նկ.2), երկարավուն և գնդաձև (Բենիամին՝ թիվ 28, տախտակ XVII, նկ. 5, թիվ 105, տախտակ XVII, նկ. 6, թիվ 183, տախտակ XVIII, նկ. 3) և գալարածն (Բենիամին՝ թիվ 59, տախտակ XIX, նկ. 1): Գտնվեցին նաև կաթիլաձև բաժանարար կամ կախիկ-ուլունքներ (Բենիամին՝ թիվ 59, 67): Սրանցից մեկն ութանիստ է: Մածուկից ուլունքների հետ գտնվեցին նաև վառ գույներով զլանաձև ուլունքներ, որոնք պատրաստվել են մետաղալարի վրա փաթաթված ապակու զանգվածը 2-10մմ երկարությամբ կտրատելով: Կան նաև գնդաձև իրանով, սեղմված վզով, լայնաբերան կնճռի տեսքով (Բենիամին, թիվ 183, տախտակ XVIII, նկ. 3), կապույտ, երկկոնիկ նիստավոր (Բենիամին՝ թիվ 105, տախտակ XVII, նկ. 6) և կաթիլաձև, ողորկ մակերեսով դարչնագույն ուլունքներ (Բենիամին, թիվ 59, տախտակ XIX, նկ. 1): Ապակյա երկարավուն (երկ.՝ 10մմ) մուգ կապույտ մի ուլունք (Բենիամին՝ թիվ 28) կենտրոնում ունի սպիտակ բարակ թելամախշ: Տակառածն և երկարավուն, լայնակի բազմագույն թելամախշով ուլունքներ գտնվել են Գվինից:²²⁶ Սրանք աղերսվում են Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանի ուլունքների մնամորինակ տարբերակներին:²²⁷ Ապակյա ուլունքների մի մասը ենթարկվել է նաև սառը մշակման՝ հղկելով գլխիկները:

Մ.թ. առաջին դարերում շատ տարածված էին մանր ուլունքները (Բենիամին՝ թիվ 28): Մ.թ. առաջին դարերում ապակյա ուլունքների արտադրության նոր ձևեր են ի հայտ գալիս՝ պայմանավորելով նաև տարատեսակների ստեղծումը: Գլանաձև անոթակ ուլունքների կտրատված մասերից պատրաստվել են սկավառաձև ուլունքները: Սկավառաձև երկու ուլունք գտնվեց Բենիամինի թիվ 215 դամբարանից, որոնք ոչ թե թափոնի վերամշակման արդյունք են, այլ պատրաստվել են արդեն որպես նոր տեսակ (տախտակ XIX, նկ.2): Գլանաձև ուլունքները, երկու կողմից սեղմելով, ստացել են տակառի ձև: Այսօրինակ ուլունքներ գտնվեցին

Բենիամինի թիվ 28, իսկ սարդիոնե տարբերակները՝ Բենիամինի թիվ 183 և 187 դամբարաններից: Ապակյա ուլունքների այս տարատեսակները պատրաստվել են տեղում, այդ են վկայում խոտան ուլունքի գտածոն, բնակավայրից գտնված ապակու խարամները, ինչպես նաև ուլունքների որակը: Վերջինիս վկայությունն են նաև Բենիամինի թիվ 212 դամբարանից գտնված ապակյա անհարթ և անկանոն ուլունքները (տախտակ XIX, նկ. 3): Մեր դարաշրջանի առաջին դարերին բնորոշ այս ուլունքատեսակները հանդիպում են անտիկ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններում: Հայտնի են Գառնիից,²²⁸ Ուրբնիսից,²²⁹ Միզգեչատրից²³⁰ և թվագրվում են 1-2-րդ և 2-3-րդ դարերով: Մ. թ. առաջին դարերում Հայաստանում ապակեգործության մասին Ագաթանգեղոսի վկայությամբ²³¹ փաստվում է նաև Բենիամինի գտածոներով: Ուլունքների մեջ առանձին խումբ են կազմում գիշերից ուլունքները, որոնք զլանաձև են, հղկված և ունեն 3-5մմ տրամագիծ և 1-6մմ երկարություն: Գիշերը, գազատը կամ սև սաքը ճահիճ, խժժային թուխ ածուխն է, որը թեթև է, լավ հղկվող և փայլուն:²³²

Գիշերից ուլունքներ գտնվեցին Բենիամինի թիվ 59 (տախտակ XIX, նկ. 1) և Վարդբաղի ավերված դամբարանից (տախտակ XIX, նկ. 5): Նման ուլունքներ հայտնի են Գվինից:²³³ Բենիամինի և Անուշավանի ուլունքաշարերի մեջ կան նաև սարդիոնից ուլունքներ: Այս ուլունքները մեծ մասամբ պատրաստված են քաղկեդոնի բարբելտամրիչի տարատեսակներից, որոնք ըստ գույների և բնական շերտապատկերների, ունեն տարբեր անվանումներ:²³⁴ Կարծիք կա, որ

²²⁶ Ж. Х а ч а т р я н, Եզվ. աշխ., էջ 124:

²²⁷ А. Ч и л а ш в и л и, Города и селения Урбисис, Тбилиси, 1964, с. 52, рис. 2.

²²⁸ Р. В а н о в, Мингечаур в III-VIII веках, Баку, 1961, табл. XV.

²²⁹ Ա գ ա թ ա ն զ ի գ ի ղ ո ս, ԺԳ, 150:

²³⁰ Ա. Դ. Կ. Ե. Ջ. Յ. Գ. Լ. Մ. Ի. Եր., II, Եր., 2006, էջ 136: В. Сейранян, Армянские самоцветы, Ер., 1987, с. 62-64.

²³¹ Պ. Բ. Ն. Յ. Մ. Եր., 1991, Եզվ. աշխ., էջ 53:

²³² Բարդիստրոնի կամ քաղկեդոնաբարձր ըստ գույների, կրում է զանազան անուններ՝ եղեգնաբար, հասպիս, սոկեզնրվատ, սարդիոնգն, սարդիոն, Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարան, հ. IV, Եր., 1980, էջ 699:

սարդիոնից ուլունքների և մատանիների ներկումն ըստ երևույթին կատարվել է մաքուր սեղումով՝ հետագա թթվային կամ ջերմային մշակմամբ:²³⁵ Ուլունքների մշակմանը նախորդել է ծակումը, որը կատարվել է մեկ կամ երկու կողմից՝ հաշվի առնելով ուլունքի չափը: Ուլունքների մշակումն ու փայլեցումը կատարվել են դուրգի մասն հատուկ հաստոցների վրա. մի դեպքում պտտվել է գործիքը, մյուս դեպքում՝ քարը մշակվել է պտտվող գործիքով, իսկ ծակելու համար օգտագործվել է աղեղնավոր ծակիչը:²³⁶ Բենիամինի թիվ 127, 187, 190 դամբարաններում ուլունքաշարերի մեջ սարդիոնից ուլունքները մեկակաձ են, իսկ թիվ 183 դամբարանում (տախտակ XVIII, նկ. 3) որանք կազմում են շարանի կեսը: Սարդիոնից ուլունքներ կան նաև Անուշավանի ուլունքաշարի մեջ (տախտակ XIX, նկ. 4) Այս ուլունքները, գնդաձև են, մակերեսն ամբողջությամբ կամ մասամբ հղկված է: Բենիամինում հանդիպում են սարդիոնե ուլունքների տակառաձև և զլանաձև տարբերակներ (թիվ 183): Սրանք ծակվել են մի կողմից, որի հետևանքով մուտքի և ելքի անցքերը տարբեր չափեր ունեն: Սարդիոնից ուլունքները գուգահեռներ ունեն Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում: Գտնվել են Գվինից,²³⁷ Գառնիից:²³⁸

Ապակյա ուլունքների մեջ Բենիամինում և Անուշավանում մեկական օրինակով կան վերադիր հատիկների գոտեգարդամբ ուլունքներ (Բենիամին՝ թիվ 183 դամբ., տախտակ XVIII, նկ.3, Անուշավան՝ տախտակ XIX, նկ.4): Սրանք պատրաստված են կաղապարման եղանակով, ունեն ոսկու բարակ թիթեղից ներդիր և շատ էին տարածված հատկապես Մերձսևծովյան շրջա-

նում:²³⁹ Հայաստանում մնան ուլունքներ հայտնի են Գվինից,²⁴⁰ Գառնիից²⁴¹ և թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ից դարով: Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում նաև Բենիամինի և Անուշավանի մնամորինակ գտածոները:

Բենիամինի թիվ 183 դամբարանից գտնվեցին նաև նարնջակարմիր, երբեմն ավելի մուգ երանգներով ազաթից, տակառաձև, 4-8 մմ երկարությամբ և 2, 5-4մմ տրամագծով ուլունքներ: Այս ուլունքների անցքերը բացվել են երկու կողմից, և հաճախ փորվածքներն իրար չեն միանում: Ազաթից ուլունքների գլխիկները հղկված են, բայց ոչ փայլեցված: Սրանց հետ գտնվեց մույնպես ազաթից, կողային նեղ նիստերով, տափակ մի ուլունք (տախտակ XVIII, նկ. 3): Անուշավանից գտնված ազաթից ուլունքներից մեկը բաց մեխրագույն ձվածիր է, իսկ մյուսը՝ մի անկյունը կտրացված հավասարասրուն եռանկյուն: Երկուսն էլ բաժանարարներ են (տախտակ XIX, նկ. 4): Ուլունքների մնամ բազմազանությամբ՝ սարդիոնի, ազաթի, ապակու և մածուկի համադրումը նույն շարանի մեջ բնորոշ է նաև Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանին և ողջ Կովկասին:²⁴²

Հայտնի է, որ քարից ուլունքների արտադրության արհեստանոցները գտնվում էին Հնդկաստանում, ժամանակակից Ալյաբադ քաղաքի մոտակայքում:²⁴³ Ինչպես վկայում է Մարաբոնը, հնդկական և քարեղնյան ապարների քարավանային առևտուրը կատարվում էր Հայաստանի վրայով:²⁴⁴ Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Բաբելոնի և Հնդկաստանի հետ առևտրի և սիրակների առևտրային մերձեցումները կատարվում էին Արտաշատի վրայով:²⁴⁵ Մայրոտի-Բաբելոն մայրուղու Արտաշատից Շիրակ, այնտեղից Վրաստան ու Արխազիա գնացող ճանապարհի

²³⁵ Ա. Դ. Կ. Ե. Ջ. Յ. Գ. Լ. Մ. Ի. Եր., 2006, էջ 136: В. Сейранян, Եզվ. աշխ., էջ 45:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 137: Վ. Սեյրանյան, Քարե ուլունքների պատրաստման տեխնոլոգիայի որոշ կողմերը Հին Հայաստանում, ՀՀ-ում 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներից միջոված գիտական նոտաշրջանի զեկուցումների բեզիսներ, 1991, էջ 41-42:

²³⁷ Պ. Բ. Ն. Յ. Մ. Եր., 1991, էջ 53:

²³⁸ Ж. Х а ч а т р я н, Եզվ. աշխ., էջ 106, աղ. XXV, XXVI:

²³⁹ Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, - том-5 М., 1984, табл. CLVI, 3.

²⁴⁰ Պ. Բ. Ն. Յ. Մ. Եր., 1991, էջ 54:

²⁴¹ Ж. Х а ч а т р я н, Եզվ. աշխ., նկ. 46/1:

²⁴² Е. А л е к с е е в а, 1978, с. 46.

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁴⁴ S t r a b o, XI, 5, 8.

²⁴⁵ Я. М а н а н д я н, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей Древних времен, Ер., 1954, с. 59.

²²⁹ Պ. Բ. Ն. Յ. Մ. Եր., 1991, էջ 54:

²²⁷ Е. А л е к с е е в а, 1978, с. 40.

«ճանապարհ Աշոցաց» կամ «պորտուայ Աշոցաց»²⁴⁶ կոչվող հասկվածը հավանաբար գործում էր մաս մ.թ. առաջին դարերում: Մ.թ.ա. 1-ին - մ.թ. I-II դ. սկզբին վերելք ապրող և առևտրական կենտրոն Բենիամինի բնակավայրը նպաստավոր դիրք ուներ առևտրական այդ ճանապարհի վրա և գտածոների մեջ ներմուծված ապրանքների առկայությունը բնական է:

Ապակյա բազմագույն ուլունքներից են աչքի ուլունքները, որոնք սովորաբար լինում են կապույտ, կարմիր և սև:²⁴⁷ Մեր գտածոները կապույտ են և սև: Նման ուլունքներ գտնվել են Բենիամինի թիվ 59 (տախտակ XIX, նկ. 1), 183 (տախտակ XVIII, նկ. 3) դամբարաններից և Անուշավանից (տախտակ XIX, նկ. 4): Բենիամինի թիվ 183 դամբարանի գտածոն սև է և ունի քիչ սեղմված գնդի ձև: Աչքերն արված են վերադիր անկանոն շրջանաձև երկու՝ մեծ և փոքր զանգվածների ընդերմիջմամբ: Ուլունքի վրա պահպանվել է մաս մի խտոշ ևս, որը խտանի արդյունք է: Բենիամինի թիվ 59 դամբարանից գտնված մնամատիպ ուլունքը նույնպես ապակյա է՝ սևի և մոխրագույնի խառը երանգների երկայնակի գծերով: Ուլունքի վրա պատկերված են կապույտի և մոխրագույնի համադրմամբ գույզ աչքեր և նույն երանգներով մեկ այլ՝ խտան աչք: Անուշավանի մնամատիպ ուլունքները գնդաձև են և, ի տարբերություն մախորդների, աչքերն արված են վեց-յոթ հատ և պատկերված են սպիտակ, բարակ երիզով օղակված կապույտ շրջանակի ձևով: Եթե առաջինների վրա հայաքցն անմիջապես ընկնում է աչքերին, երկրորդի դեպքում աչքերն ավելի շուտ ընկալվում են որպես մախշ: Նմանօրինակ ուլունքները գալիս են առաջին հազարամյակից և հանդիպում են անտիկ աշխարհի բոլոր երկրներում:²⁴⁸ Հայտնի են Վրաստանում Դալինաբից,²⁴⁹ Դարլագոմից²⁵⁰ և Պարցխանակա-

նիցից,²⁵¹ մաս Ադրբեջանից²⁵² և Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանից:²⁵³ Ենթադրվում է, որ աչքի ուլունքները պատրաստվել են Եգիպտոսում և Փյունիկիայում:²⁵⁴ Ելնելով Բենիամինի աչքի ուլունքների պատրաստման որակից, հատկապես խտան ուլունքներից, ինչպես մաս բնակավայրում գտնված ապակու խարամի բազմաթիվ կտորներից՝ դրանք տեղական արտադրության են և վերաբերում են մ. թ. ա. 1-ին դարին:

Ուլունքների մեջ կա մաս բրոնզե մի տարբերակ, որ գտնվել է Անուշավանում (տախտակ XIX, նկ. 4): Այն պատրաստված է սրտաձև կտրված բրոնզե քիթելի ուղղությամբ: Ուլունքը յուրահատուկ լուծում ունի և եզակի է մեր ունեցած նյութերի մեջ:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերից ուլունքներ գտնվել են Բենիամինում, Վարդադում և Անուշավանում: Բենիամինում ազաթից, սարդիոնից, ապակու մածուկից և ապակուց ուլունքներ գտնվեցին կարասային, հիմնահողային և սալարկղային թաղումներից: Վարդադում ապակու մածուկից գույնզգույն ուլունքներ գտնվեցին սալարկղային թաղումից, իսկ դամբարանադաշտի ավերված հատվածից՝ մաս գիշերից ուլունքներ, որոնք քիչ ավելի երկարավուն ձևերն ավելի վաղ՝ 1974թ. այստեղ դիպվածաբար բացված դամբարանից:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում ուլունքաշարերը կազմված են տարբեր գույների համադրումից և որոշ գույների առանձնացում կամ խմբավորում չկա, և ամեն շարան ունի գույների իր համադրումը: Ուլունքների կիրառությունը, կապված գույնի հետ, հետաքրքրել է ուսումնասիրողներին: Ընդունված է, որ սարդիոնի վարդագույն և դեղին երանգները բնորոշ են կամանց

թաղումներին:²⁵⁵ Մամբավորյի դամբարանադաշտում մուգ կարմրամարնագույն սարդիոնից ուլունքները գտնվել են տղամարդկանց, իսկ բաց վարդագույն-կարմրավուն ուլունքները՝ կամանց թաղումներից:²⁵⁶ Գառնիի դամբարաններից հայտնաբերված ուլունքները կազմված են գունային նույն համադրություններով:²⁵⁷

Գույների խորհրդանշելի վերաբերյալ ևս տարբեր կարծիքներ կան: Ըստ Յու. Լիպսի՝ կարմիր, սպիտակ և սև գույները մահվան խորհրդանշելի են:²⁵⁸ Ըստ Ջ. Ֆրեդերի՝ սև գույնը հոմեոպատիկ հնայության մեջ ընկալվում էր իբրև հնայության, կախարդանքի բաղկացուցիչ մաս:²⁵⁹ Հայոց մեջ գույների ընկալումը քիչ այլ է: Հայտնի է, որ օրինակ կարմիր խորհրդանշում է կրակ և արյուն:²⁶⁰ Աչքի ուլունքների մեծ մասը կապույտ գույնի է, իսկ հայոց մեջ կապույտը «չար աչքից» և չար ուժերից պաշտպանող է:²⁶¹ Կապույտ գույնին հնայական գործընթացները բնորոշ է Հայաստանի ազգագրական գրեթե բոլոր շրջաններից: Ըստ ազգագրական նյութերի՝ երեխաներին կամ կապույտ զգեստ էին հագցնում, կամ կապույտ գույնի ուլունքներ և կոճակներ էին կարում հագուստների տարբեր մասերին՝ գլխարկին, զգեստի թիկունքին, քթաբերաններին, ամբասցում էին ծամթելերին, ինչպես մաս կենդանիների հնայական պահպանակներին:²⁶²

Գույների խորհրդանշական իմաստները կապվում են չարի և բարու, ուրախության և տխրության հետ: Ժողովրդական ծիսական համակարգում սև-կարմիր-սպիտակ եռյակում սպիտակը նշանակում է երկնային արդարությունը, կարմիրը՝ կյանք և առողջություն, սևը՝

մահ:²⁶³ Այս գույները խորհրդանշում են մաս տիեզերքի ուղղաձիգ եռամաս կառուցվածքը, որտեղ կարմիրը միջին աշխարհն է:²⁶⁴ Թագավորի աղայի «*քյոյս աշխարհ գարո*» մասին հեքիաթներում գույների խորհրդանշական նշված իմաստներն են կրում երեք (սև, կարմիր, սպիտակ) խոյերը:²⁶⁵ Հնայական պահպանակներն ունեն բնորոշ գույներ՝ կապույտ, կարմիր, սպիտակ և կամանգ, իսկ կնունքի և պսակի նախնու ու կրտսեղը կարմիր են, կամանգ և սպիտակ: Հարսանիքի հետ կապված ուշագրավ է մաս գույն-խոսք համադրությունը, որտեղ գույները շեշտվում են բարենադարձի խոսքերում. «քարով կամանգ-կարմիրը կապենք»:²⁶⁶

Շիրակի դամբարանադաշտերից գտնված ուլունքաշարերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ավելի հաճախ կազմվել են առանց հատուկ գունային համադրության: Ծարանների մեջ կարող են լինել բոլոր գույները, կամ երկու գույնի համադրում: Պեղված դամբարանադաշտերից մարդաբանական որոշ տվյալներ ունեն միայն Բենիամինի դամբարանները: Ըստ այդ տվյալների՝ ուլունքները գտնվել են մանկական (սեռի մասին տվյալներ չկան) և կամանց թաղումներից: Հստակ է, որ ուլունքները, զարդ լինելով հանդերձ, մաս կապահանակի դեր են կատարել: Բենիամինի թիվ 125 դամբարանից գտնված կապույտ ապակուց հուռուքից պահպանվել է տրամագծով կիսված մի մաս (տախտակ XIX, նկ. 6): Հատած կոնի ձև ունեցող հուռուքի (հիմքի տրամ.՝ 2, 5սմ, բարձր.՝ 2, 5սմ) լայն կողմի մակերեսը ողջ շրջագծով եզերված է կապույտ և սպիտակ ապակեթելի պարանագարով: Դատելով պահպանված հատվածից՝ մակերեսը խաչաձև երկու սպիտակ գծերով բաժանված է եղել չորս դաշտի, յուրաքանչյուրի կենտրոնում ընդլուծված մեկական աչքով: Աչքի պատկերն արված է սպիտակ և կապույտ

²⁴⁶ Հ. Մանանդյան, Երկր. հ. Ե, Եր., 1984, էջ 161:
²⁴⁷ Ա. Ավագյան, Իրանահայ մանկական հուլունքի հնայական պահպանակները (նստ XIX-XXդդ. նյութերի), Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, I, Երևանսարդ գիտակցության համալսարանական IX գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2006, էջ 193:
²⁴⁸ Շ. Խաչատրյան, 1991, էջ 87:
²⁴⁹ Ն. Կիրազազ, 1974, էջ 55:

²⁵⁰ Բ. Կուֆտին, 1950, տաբ. XIV.
²⁵¹ Մ. Իվաշենկո, Кувшинный могильник в Западной Грузии, СА, XIII, 1950, рис. 19.
²⁵² Ս. Կազիև, Գ. Գոլոբկինա, Об одном кувшинном погребении, ИАН Аз. ССР. N. 3, 1949, տաբ. IX.
²⁵³ Ե. Ալեքսեևա, Классификация бус некрополя у деревни Ново - Отрадное, Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э. М. 1970. տաբ. II 18 -38.
²⁵⁴ Ե. Ալեքսեևա, 1978, с. 46.

²⁵⁵ В. Марковиц, Сердолик-камень счастья, М., 1970. с. 272.
²⁵⁶ Г. Лемлейн, Техника сверления каменных бус из раскопок на Кавказе, КСИИМК вып. XVIII, 1947. с. 29.
²⁵⁷ Ж. Хачатрян, 624, աշխ., էջ 108:
²⁵⁸ Ю. Липс, Происхождение вещей, Из истории культуры человечества, М., 1954. с. 74.
²⁵⁹ Д. Фрезер, Золотая ветвь, М., 1980. с. 38.
²⁶⁰ Ж. Хачатрян, 624, աշխ., էջ 106:
²⁶¹ Ա. Ավագյան, 624, աշխ., էջ 194:
²⁶² Ա. Խաչատրյան, Կամանգի զարդերը Վասպուրականում, Գիտություն և տեխնիկա, Եր., 1986, թիվ 7, էջ 33:

²⁶³ Նույն տեղում:
²⁶⁴ Ա. Խաչատրյան, Ոչ իրեղեն հնայական պահպանակներ, Հայ ժողովրդի մշակույթ, XIII, Եր., 2006, էջ 81:
²⁶⁵ Ա. Ավագյան, Հայոց տարածամշակութային գունային համակարգը և ժողովրդական գունընկալումը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2001, էջ 491-494:
²⁶⁶ Ա. Խաչատրյան, Օժիտի արքայի տեսն մի կարպետ, Հանդես ամսօրեայ, 1-12, Վիեննա, 1997, էջ 472:

շրջանների համադրմամբ, կենտրոնում՝ ուռուցիկ սև բիրով: Հուռուքի մակերեսի մեծությամբ և չորս աչքերի այսպիսի տեղաբաշխումն արվել են նախորդ հայացքը անպայման աչքերին հանելու համար: Եվ յուրաքանչյուր հայացք չեզոքանալու, կորցնելու էր ուժը և դուրս էր գալու հուռուքի վրա արված իրար հետ խաչվող բազմաթիվ անցքերից: Կոնստանդուլոսը փոքրացրել է ծավալը, իսկ իրար հետ խաչվող մեծ անցքերը՝ բեթևացրել քաշը: Հուռուքը գտնվել է կմախքի ուսազվիսի մոտ, հավանաբար կախված է եղել վզից: Պատրաստման տեխնիկայով, ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկություններով այն սերտորեն առնչվում է մ. ք. ա. առաջին դարերի աչքի ուլունքների:

Բենիամինի գարդերի մեջ կա նաև մեկ հնայիլ-կախիկ, որ գտնվեց թիվ 183 դամբարանից (տախտակ XIX, նկ. 7): Կախիկը պատրաստված է պիրիտի համբարարից, խորանարդաձև է՝ անկյունագծով կիսված, մի անկյունում՝ միջանցիկ անցքով (միստերը՝ 2,5x2,5սմ): Կտրված հատվածում պահպանվել է նաև մեկ այլ անցքի հետք: Կախիկը, դամբարանից գտնված հարակից այլ ճյուղերով, թվագրվում է մ. ք. ա. 1-ին դարով:

Ջարդերի մեջ կա երկու շրատեղ Բենիամինի թիվ 126 (տախտակ XX, նկ. 1) և 142 դամբարաններից (տախտակ XX, նկ. 2) և մեկն էլ Անուշավանից (տախտակ XX, նկ. 3): Առաջինը 2ձմ տրամագծով և 9սմ երկարությամբ բրոնզալարից է: Շրատեղի գլխիկը ստացվել է բրոնզալարը տափակեցնելով և օղակաձև ծալելով: Մյուս շրատեղը երկաթից է և գտնվեց կմախքի թիկունքի մասում, քայքայված է և կտրված (գլխիկը չկա): Շրատեղի ձևն աղերսվում է Դվինի բրոնզե շրատեղին:²⁶⁷ Նման շրատեղներ հայտնի են Գառնիի կարասային թաղումներից²⁶⁸ և Մինգեչաուրից:²⁶⁹ Բենիամինի շրատեղը թվագրվում է մ. ք. 1-ին դարով: Անուշավանի շրատեղը բարակ բրոնզալարի մի ծայրում ամրացված կիսագնդաձև, բրոնզե թասիկ ունի,

որի վերադիր զարդանախը բացակայում է: Այս գտածոն ավելի նուրբ է և բարակ (երկ. 11 սմ է, գլխիկի տրամագիծը՝ 9մմ) և թվագրվում է մ. ք. ա. 1-ին -մ. ք. 1-ին դարերով:

Բենիամինի թիվ 40 դամբարանից գտնվեց շագանակագույնի խառը երանգներով, լավ մշակված, ձվածիր ազաթ (տախտակ XX, նկ. 4): Իրի ողորկ մակերեսը, մի կողմում ուռուցիկ լինելը ենթադրում են, որ պատրաստվել է գարդի վրա ագուցելու համար, ամենայն հավանականությամբ՝ մատամու (երկ.՝ 2սմ, լայն.՝ 14մմ, բարձր.՝ 7մմ):

Վերադիր գարդի մի օրինակ է Բենիամինի թիվ 98 դամբարանից գտնված ճարմանդը: Այն պատրաստված է 3սմ լայնությամբ բարակ և տափակ բրոնզալարից: Օձաձև երեք գալարով ստացվել է ճարմանդի գլխիկը, որի վրա նստել են զույգ կեռ լեզվակները (ճարմանդի երկ.՝ 2, 5սմ, լեզվակների երկ.՝ 2սմ և 1, 7սմ): Ճարմանդը (տախտակ XX, նկ. 5) թերի է, գտնվեց կմախքի կրծքի հատվածում և հավանաբար ամրացրել է հագուստը: Նման մի իր հայտնի է Օշականից:²⁷⁰ Նույն դամբարանից գտնված մ. ք. ա. 1-ին դարի ապակյա կնիքն ու ապակու մածուկից ուլունքներն օգնում են ճարմանդի թվագրմանը:

Բենիամինի թիվ 213 դամբարանից գտնվեց նաև բարակ բրոնզալարից, սուր ծայրերն իրար մոտեցված, ձվածիր իրանի վրա սուր ելուստով մի իր (տախտակ XX, նկ. 6): Փոքր ելուստի վրա հավանաբար վերադիր գարդամաս է եղել: Իրը նման է ակամջօղի, սակայն ծայրերը շատ սուր են և կրելու համար հարմար չեն:

Վերադիր գարդի մի մաս գտնվեց Վարդաբաղից (շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված դամբարան): Եզրակալով շրջանակված բրոնզյա թիթեղի կենտրոնում դրվագված իրար միացող երկու գալարները ստեղծում են խոյի գլխի ոճավորված պատկեր (տախտակ XX, նկ. 7): Իրի աչ և ձախ եզրերին բացված մեկական փոքր անցքերով հավանաբար կարվել է հագուստին: Բրոնզից, շրջանաձև, քիչ ուռուցիկ գլխիկով, քայքայված մի կոճակ (տախտակ

XX, նկ. 8) և քարից, շրջանաձև, կենտրոնում միջանցիկ անցքով մեկ այլ կոճակ (տախտակ XX, նկ. 9) գտնվեցին թիվ 206 դամբարանից:

Ջննարկվող անտիկ դամբարանադաշտերի գտածոների մեջ կան նաև հայելիներ: Բենիամինում այն ավերված դամբարանից է, իսկ Անուշավանում պատահական գտածո է: Եթե Բենիամինում անհայտ են դամբարանում հայելու տեղն ու դիրքը, Անուշավանում այն դրված է եղել մեջեջյալի գլխի տակ: Բենիամինի հայելին բրոնզի բարակ թիթեղից շրջան է՝ միաձույլ, փոքր, տափակ կոթով: Հայելու տրամ.՝ 9, 3սմ է կոթի երկ.՝ 2սմ, լայն.՝ 1, 3 սմ (տախտակ XX, նկ. 10): Կոթի մասը բարակ է՝ ծայրին փոքր անցքով, սկավառակի եզրերը կտրտված են: Անուշավանից գտնված հայելին նույնպես բրոնզե թիթեղից է՝ նախորդից քիչ ավելի հաստ: Հայելու եզրերը մի կողմում քիչ բարձր են և ներս հակված: Հակառակ երեսին, եզրագծով արված են համակենտրոն զույգ շրջաններ, որոնք կարելի է դիտել որպես խոշոր արևանախշեր: Հայելու եզրից քիչ ներս կոթն ամրացնելու համար արված զույգ անցքեր են: Կոթը չի պահպանվել: Անուշավանի հայելին քիչ ավելի մեծ է. տրամ.՝ 13,7սմ (տախտակ XX, նկ. 11): Բրոնզե բարակ թիթեղից, շրջանաձև, առանց զարդանախշման այս հայելիները վերաբերում են մ. ք. 1-ին դ.:

Անտիկ աշխարհում հայելիների տարածման տիրույթը շատ մեծ է: Շրջանաձև, տափակ հայելիները տարածված էին Հունաստանում և հելլենիստական և վաղ հռոմեական շրջանում:²⁷¹ Հայելիներ գտնվել են Թուրքիայում,²⁷² լայն տարածում ունեին Հինաստանում²⁷³ և օգտագործվում էին քաղման ծեսում: Տափակ, հարթ ու շրջանաձև հայելիներ հայտնի են Կերչից և թվագրվում են մ. ք. ա. 1-ին և մ. ք. 1 դարերով:²⁷⁴ Սկյութական Նեսապոլում գտնված հայելի

լիններ թվագրվում են մ. ք. ա. 3-1-ին դարերով: Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում նաև Ռատ-Լաքիսկում գտնված հայելիները:²⁷⁵ Կոտորված հայելիներ կան հայելու կտորներ գտնվել են նաև սարմատական դամբարաններից:²⁷⁶ Հայելիներ հայտնի են Դուրա-Եվրոպոսի մ.թ.1-4-րդ դարերով թվագրվող դամբարաններից:²⁷⁷

Նույնիսկ հարուստ թաղումներ ունեցող դամբարանադաշտերում հայելիներ հավաքել են հանդիպում: Ույգարական հայելիներ գտնվել են բացառապես միայն քրմուխների դամբարաններից:²⁷⁸ Իրանում Անահիտին և Միեդին նվիրված տաճարից գտնվել են հայելիներ, որոնց կոթերը կանացի ոտքեր են, գլխի փոխարեն ամրացված է հայելու սկավառակը: Ըստ Ռ.Գիլշմանի, հայելիները խորհրդանշում են Անահիտին և Միեդին:²⁷⁹ Միջին Ասիայի տարբեր հնավայրերի պեղումներից հայտնի են հայելին ձեռքին կանացի արձանիկներ:²⁸⁰

Հայաստանում հայելիներ գտնվել են Արտաշատից, Վաղարշապատից,²⁸¹ Գառնիից,²⁸² Օշականից,²⁸³ Արտաշատի հայելիները նույնպես բրոնզի թիթեղից են և անգարը: Շրջանաձև, անկոթ հայելիները Գառնիում ավելի հաճախ հանդիպում են մ. ք. 1-3-րդ դարերի դամբարաններում:²⁸⁴ Արտաշատի հայելիները նույնպես բրոնզի անգար թիթեղից են և գտնվել են խիստ քայքայված վիճակում, բացառությամբ մեկի, որն ամբողջական է և լավ պահպանված:²⁸⁵ Օշականի հայելին նույնպես անգար է և խիստ

²⁷⁵ Н. А н ф и м о в, М е о т о - с а р м а т с к и й м о г и л ь н и к у с т а н и ц ы У с т ь - Л а б и н с к о й, М И А N. 23. М.-Л., 1951. с. 186.

²⁷⁶ Т. К у з н е ц о в а, З е р к а л а в п о г р е б а л ь н ы х о б р ы а д х С а р м а т о в, С А, 1988, N. 4, с. 52-61.

²⁷⁷ Т о л 1 1 N. P, 624. աշխ., էջ 122-123:

²⁷⁸ О. В и ш н е в с к а я, К у л ь т у р а С а к с к и х п л е м е н н и з о в ь е в С ы р д ы р ь и в VII-V в. в. д о н. Ե. Т р у д ы Х А Э Э VII, М., 1973, с. 85.

²⁷⁹ R. G i l s h m a n, I r a n, T e r r a c e s s a c r e e s. B a r d - e N e c h a n d e h e t M a s d j i d i S o l a i m a n. P a r i s 1976. p. 117-118.

²⁸⁰ Б. Л и т в и н с к и й, О р у д и я т р у д а и у т в а р ь и з м о г и л ь н и к о в З а п а д н о й Ф е р г а н ы, М., 1978, с. 111.

²⁸¹ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 624. աշխ., էջ 85:

²⁸² Ж. Х а ч а т р я н, 624. աշխ., էջ 97:

²⁸³ С т. Е с а я н, А. К а л а н т а р я н, 624. աշխ.,

²⁶⁷ Գ. Զ ո շ ա թ յ ա ն, 1991, էջ 52:

²⁶⁸ Ж. Х а ч а т р я н, 624. աշխ., էջ 97:

²⁶⁹ С. К а з и е в, 1949, т а б л. XXXIX.

²⁷⁰ С. А. Е с а я н, А. А. К а л а н т а р я н, 624. աշխ., տախտ. LIII, նկ. 2:

քայքայված: Բենիամինում հիմնականում միջին և աղքատիկ թաղումներ են և բնական է հայելու եզակի լինելը:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերից Կարմրաքարում գտնվեցին կաթնագույն, անթափանց ապակուց երկու սրվակ: Մուգ կապույտ ապակուց երկու փոքրիկ սրվակ գտնվեց նաև Կարմրաքարում (շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված դամբարան): Կարմրաքարի թիվ 5 դամբարանից գտնված անոթներից (տախտակ XXI, նկ. 1) առաջինն ունի տափակ նստուկ, տանձաձև իրան, երկար վիզ, ետ ճրկված և լայն ակոսված շրթերիզով բերան (բարձր.՝ 4,5սմ, իրանը՝ 2,5սմ): Անոթը, որ գտնվեց ննջեցյալի ոտքերի տակ, պատրաստված է ազատ փշման եղանակով: Շուրթը ստացվել է բերանի մոտ ապակու գանգվածը ձգելով և շրթերիզը երկուսի ծավաձքով լայնացնելով: Մյուսը (թիվ 12 դամբ.) նույնպես կաթնագույն ապակուց է, ունի լայն նստուկ, վրջում իրան, սեղմված, կարճ վիզ, անկանոն շրթերիզով լայնացող բերան (տախտակ XXI, նկ. 2): Այս անոթը քիչ ավելի մեծ է (բարձր.՝ 5, 5սմ, իրանի տրամ.՝ 4սմ) և պատրաստված է նույն եղանակով: Անոթին ձև սալուց հետո ավելորդ մասերը հեռացվել են, սակայն աշխատանքը կատարվել է անփութ և նստուկների վրա փոքր ցցվածքներ են մնացել: Ըստ անենայնի՝ անոթները տեղական ծագում ունեն: Երկու սրվակներն էլ կտրված են: Եվ թեև առաջինի իրանն է քիչ թերի, ապա վերջինն ուղղակի մանր բեկորների է վերածվել: Անոթների թերի (թիվ 5 դամբ.) և փշրված լինելը (թիվ 12 դամբ.) հավանաբար ծխակարգի հետ է կապված: Կարմրաքարի ապակյա անոթները զուգահեռներ ունեն Շիրակավանում, որտեղ դրանք գտնվել են ննջեցյալի կրծքին,²⁸⁶ և ի տարբերություն մեր գտածոների, ամբողջական են: Անոթների այս ձևը լայն տարածում ուներ անտիկ աշխարհում: Կարմրաքարի թիվ 5 դամբարանից գտնված ապակյա անոթը զուգահեռ

ունի Արտաշատում²⁸⁷ և կարող է թվագրվել մ. թ. 2-3-րդ դարերով: Վարդգեսից գտնված կապույտ ապակուց երկու անոթներն ունեն կտրուկուն եզրերով փոքրիկ պատվանդան, բարակ, նեղ իրան և երկար վիզ, փոքր շուրթ (տախտակ XXI, նկ. 3, 4): Շուրթն իրանին է միանում լայն հիմքից ելնող և շուրթից բարձր դիրքով, բյթակավոր ունկով: Սրվակներից մեկը կտրված է, պահպանվել է նստուկից մինչև շուրթը (բարձր.՝ 3սմ, իրանի տրամ.՝ 1, 3սմ): Պատրաստման ձևի մասին հստակ պատկերացում է տալիս թերի սրվակը: Հիմքից լայն ժապավենի մեկ ոլորումով կազմվել է իրանի մեկ երրորդ մասը, ապա իրանն ու վիզը: Վերջին, համեմատաբար լայն ոլորումով ավարտվել է անոթի շուրթը, որին ամրացվել է ունկը: Վարդգեսի գտածոները վերաբերում են մ. թ. 2-3-րդ դարերին:

Բենիամինի թիվ 40 դամբարանից գտնվեց երկաթյա լեզվակներով, կարճ և լայն իրանով (տրամ. հիմքի մոտ 2սմ, բարձր. 2սմ), բրոնզե երկու գանգակ (տախտակ XXI, նկ. 5, 6): Դամբարանը դեռևս հնում թալանվել է և դժվար է ասել գանգակները թաղման կողքին բացված ձիու պարանոցից են եղել կախված, թե՛ աճյունի հետ դրված ուղեկցող նյութերի մեջ:

Կախիկ-գանգակներ հայտնի են Հայաստանի բրոնզեդարյան հուշարձաններից և հետագա ձևափոխություններով հասնում են հելլենիստական շրջան: Չանգակները հաճախ են հանդիպում Բոսպորի և նրա շրջակայքի մ. թ. առաջին դարերի դամբարաններում:²⁸⁸ Թաղման ծխակարգում գանգակներ հայտնի են Թրակիայի տարածքում բացված դիակիզումներով թաղումներից, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 4-3-

րդ դարերով:²⁸⁹ Բրոնզից զանգակները բնորոշ են նաև Կոլխիդայի մ. թ. ա. 6-4-րդ դարերի թաղումներից: Գտնվել են Սոլխումիքոբից:²⁹⁰ Կուֆոնիք Դարվագոմիում գտնված գանգակները համարում է զարդ-ամուլետ:²⁹¹ Այսօրինակ գանգակներ գտնվել են Մամթավոյի կարասային թաղումներից:²⁹² Իսկ հելլենիստական շրջանում նույն Կոլխիդայում այս գանգակները հազվադեպ են հանդիպում հավանաբար ունենալով վերապրուկային բնույթ:²⁹³ Չանգակները բնորոշ են Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքի հելլենիստական թաղումներին:

Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններից գանգակներ գտնվել են Արտաշատում և Գառնիում: Արտաշատում գանգակներն ունեն կիսագնդաձև իրան, հայտնաբերվել են արևմտյան դամբարանադաշտի թիվ 59 դամբարանից և թվագրվում են 1-2-րդ դարերով:²⁹⁴ Գառնիի գանգակներն ունեն երկարավուն իրան, արտաքուստ մախչազարդ են և թվագրվում են մ.թ.ա.1-ին դարով: Բենիամինի գանգակներն ավելի մոտ են Արտաշատի գառնոներին և թվագրվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով:

Բենիամինում գտնվեցին նաև բոժոժներ թիվ 40, 43, 105, կաուրի թիվ 183 (տախտակ XXI, նկ. 7) և 100 դամբարաններից (տախտակ XXI, նկ. 8): Ուլունքների հետ բոժոժ գտնվել է նաև Անուշավանից: Այս բոժոժի մի կողմի մշակված լինելը հուշում է, որ այս մասով ազուցված է եղել պատյանի մեջ և օգտագործվել է որպես կախիկ: Բոժոժները սովորական խխուճներ են, որ տարածված են նաև Հայաստանում: Իսկ կաուրին, որ բերվում էր Հնդկական օվկիանոսից և Միջերկրական ծովից, անտիկ ժամանա-

կաշրջանում օգտագործվում էր ոչ միայն որպես զարդ, այլև բուժական մոգոտքյան մեջ:²⁹⁵

Բենիամինի դամբարանադաշտում գտնվել են նաև վեգեր (դամբ. 2, 118, 196): Գտնված բոլոր ճաներն անմշակ են (տախտակ XXI, նկ. 9): Դանի ձևով պատրաստված կավանոթ գտնվել է Կանտիկանային և թվագրվում է մ.թ.ա. 4-րդ դարով: Դաների հայտնի են նաև Վրաստանից:²⁹⁶ Դան-վեգը նախ հայտնի է որպես խաղաքար:²⁹⁷ Դաները կամ վեգերը որպես խաղալիքներ և հնայիններ հայտնի են Հայաստանի բրոնզեդարյան հուշարձաններից. Լորուտ՝ վաղ բրոնզ,²⁹⁸ Մեծանոր՝ միջին բրոնզ,²⁹⁹ Լճաշեն՝ ուշ բրոնզ:³⁰⁰ Դաներ հայտնի են նաև Հայաստանի անտիկ հուշարձաններից: Գտնվել են Գառնիից,³⁰¹ Արտաշատի 1, 7, 8 բլուրների պեղումներից: Մշակված վեգեր գտնվել են մ. թ. ա. 1-ին դարի դամբարաններից, ինչպես նաև՝ շերտից:³⁰² Արտաշատից գտնվել է նաև բրոնզից ձուլածո ճան:³⁰³ Առափիի դամբարանադաշտի վերգետնյա նյութերի հետ գտնվեց նաև մոտադյա լիցքով ճան: Կարծում ենք, լիցքը արված է խաղի ժամանակ անհրաժեշտ դիրքը ապահովելու համար:

Բենիամինի գտածոների մեջ կա նաև ոսկրե կոթառ, որը գտնվեց թիվ 184 դամբարանից (տախտակ XXI, նկ. 10): Իրը զլանաձև է, լավ հղված, կրակից մասամբ սևացած: Այն փոքր է (երկ.՝ 4սմ և տրամ.՝ 1սմ):

Արդուզարդի առաքյանների մեջ կան նաև աղքատիկ թաղումներին բնորոշ հասարակ զարդեր: Ֆայանգներ գտնվեցին նաև թիվ 182 դամբարանից (տախտակ XXII, նկ. 1): Թիվ 195 դամբարանից գտնվեցին վզի շուրջը երկու շարքով փաթաթված մի քանի տասնյակ ֆայանգ-

²⁸⁶ Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարախանյան, ճլվ. աշխ., էջ 27:

²⁸⁷ Փ. Խաչատրյան, ճլվ. աշխ., էջ 59:
²⁸⁸ Գ. Արսենյևա, Некрополь римского времени у деревни Ново-Отродное. СА. п 1, 1963, с. 203; В. Гайдукевич, Некрополи некоторых боспорских городов, по материалам раскопок 1930-х годов (МИА - Материалы и исследования по археологии СССР) N. 69, М.-Л., 1959, 1948, 205; А. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА N. 98, М., 1961, с. 78, табл. XXXIX 5, 6; Н. Богданова, Могильник I ст. до н.э.-III ст. э. Білая с. Зфбіто, Бахчисарайского району. «Археология», XV, Киев, 1963, с. 105; И.Круглякова, Античная сельскохозяйственная усадьба близ Керчи, АИКСИ, М., 1968, с. 98; Н. Анфимов, ճլվ. աշխ., էջ 219:

²⁸⁹ А. Мелюкова, Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975, с. 185.
²⁹⁰ Н. Кигурдадзе, ճլվ. աշխ., էջ 34:
²⁹¹ Б. Куфтин, 1950, с. 46-47.
²⁹² В. Толордава, Материалы по истории Ибернического царства, (автореферат канд. диссертации), Тбилиси, 1968, с. 151.
²⁹³ Н. Кигурдадзе, ճլվ. աշխ., էջ 55:
²⁹⁴ Փ. Խաչատրյան, 1981, ճլվ. 48 / 2.

²⁹⁵ Э. Ртвеладзе, Могильник Кушанского времени в Ялангтуш-Тене, СА, N. 2, 1983, с. 36.
²⁹⁶ Ш. Дедаришвили, Курган Алазанской долины (Труды Кахетинской археологической экспедиции II) Тбилиси, 1979, с. 50 табл. XLI / 2.
²⁹⁷ Ե. Ենիքոբյան, Հին Հայաստանի վեգ-հնայինները և վեգ-խաղալիքները, ԼՀԳ, 1991, թիվ 3, էջ 170:
²⁹⁸ Վ. Ավետիսյան, Լճաշենի 1984 - 85թ. պեղումները, ԼՀԳ, 1986, թիվ 10, էջ 92:
²⁹⁹ Ե. Խաչատրյան, 1973, էջ 21, 66:
³⁰⁰ Վ. Ավետիսյան, ճլվ. աշխ., էջ 91:
³⁰¹ Ж. Хачатрян, ճլվ. աշխ., էջ 9:
³⁰² Փ. Խաչատրյան, 1981, էջ 58:
³⁰³ Б. Аракелян, Арташат I, Основные результаты раскопок 1970-1977гг. Ер., 1982, с. 34.

ներ, որոնք անցքեր ունեն գլխիկներին և իրանի վրա (տախտակ XXII, նկ. 2): Երբեմն նույն ֆալանգի վրա արված է մի քանի անցք: Մի քանի ֆալանգների լայնքով իրար գուգահեռ խազեր են արված: Հնարավոր է, որ այս ֆալանգները հաշվարկու են եղել:³⁰⁴ Տարբեր ժամանակաշրջանների թաղումներում համոզիպող նման նյութերը թվագրող լինել չեն կարող: Բենիամինի գտածոների մեջ քարից իրերը երկու խմբի են բաժանվում: Առաջինները, ինչպես արդեն տեսանք, աշխատանքային գործիքներ են: Քարից իրերի երկրորդ խմբում այն առարկաներն են, որոնք կիրառական նշանակություն չունեցող երկրաչափական տարրեր մարմիններ են: Կասկած չկա, որ այս իրերը դամբարաններում հայտնվել են զուտ ծխական դերով: Թիվ 124 դամբարանից գտնվեց երկայնակի ակոսներով քառանկյառ բազմանկյուն (տախտակ XXIII, նկ. 1): Իրը փոքր է (երկ.՝ 7սմ, լայն.՝ 2, 5սմ, հաստ.՝ 2սմ): Կրաքարից նման մի իր գտնվեց Բենիամինի բնակավայրից:³⁰⁵ Թիվ 121 դամբարանում, որտեղ տղամարդու և կնոջ համատեղ իրար վրա կատարված թաղում է, առաջին կնակալի կրծքին գտնվեց սև, փայլուն, լավ հղկված մի քար (տախտակ XXIII, նկ. 3): Իրը եռանկյառ բուրգ է (երկ.՝ 9սմ, հիմքի ճիստերը՝ 3սմ և 4սմ): Նույն քարից արտաձև մի իր

³⁰⁴ Երբեմն մինչ օրս գյուղացիների միջև կարի փոխանակման «փապ ու խափ» ժամանակ չափը նշվում է բեն-չի՝ քարակ ճյուղի վրա խազեր անելով (ԳԱՆ, հեղինակի գրառումներից, Ղազանչի, Մեծ Մեպասար): Նման բազմաթիվ վկայություններ կան տարբեր ազգագրական շրջաններից: Օրինակ, Դերսիմում խապի հաշվարկուն կես մետրանոց, մատի հաստությամբ, չոր մի փայտ էր, որը մեջտեղից և վերից վար երկու հավասար մասի էր բաժանված: Մասերից մեկը մնում էր ստացողի, մյուսը՝ տվողի մաս: Փոխատուն կարը տանելու ժամանակ իր հետ վերցնում էր փայտի կեսը, կաքը չափում և հանձնում էր, սպա երկու կեսերը միացնում և դանակով նշում այնքան չափ, որքան որ տվել էր շարունակաբար: Ետ ստանալու ժամանակ նույն բեռնիկները, տրված չափի համեմատությամբ, դանակով տաշում ճեղքում էին: Խապի փայտը իր խազերով հաշվածման ամենաապահով ձևն էր, որն իր գոյության և անխաղաղամտության իրավունքը ձեռք էր բերել հազարամյակների փորձառությամբ: Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և քանանյանություն հ. 5, Եր., 1973, էջ 147:

³⁰⁵ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Բենիամինի անտիկ դատարանի հիլեներխտական ժամանակաշրջանի մարտարապետությունը (մաս 1), ՀՀ ԳԱՆ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» ժողովածու II, Գյումրի, 1999, նկ. 9:

գտնվեց թիվ 54 դամբարանից: Մայիտակ կրաքարից, կոթրացված անկյուններով, կենտրոնում միջանցիկ անցքով (տրամ.՝ 2սմ) քիչ անկանոն քառակուսի մի իր գտնվեց թիվ 184 դամբարանից (տախտակ XXIII, նկ. 4): Իրը կոտրված է և անկյունագծով բաժանված երկու մասի (մոտավոր չափերն են՝ 5 x 6սմ): Նման մի իր գտնվել է Լոռի բերդից և Ս. Դեեջյանը դիտարկում է անվակ կամ սուգակ, որ հավանաբար օգտագործվել է ջուլիակության մեջ և բնորոշ է վաղ բնակատեղիներին:³⁰⁶ Մ.թ.ա 1-ին դարի դամբարանում նման անվակի կամ սուգակի գյուտը կարող է վկայել ջուլիակության մեջ դարեր շարունակ անփոփոխ ձևով այն օգտագործելու մասին: Քարե վերջին իրը Բենիամինի թիվ 1 դամբարանում նկատվեց ռոքերի տակ գտնված ձուռն է (տախտակ XXIII, նկ. 2):

Դրամներ գտնվեցին են Բենիամինից և Վարդգեսից: Բենիամինի դամբարանադաշտի ավերված հատվածից գտնվեց Հրահատ 3-րդի (մ. թ. ա. 70-57թթ.) արծաթյա դրամ (տախտակ XXI, նկ. 11), որը կարող է վերաբերել նաև բնակավայրին, իսկ Տրայանոսի (103-111թթ.) արծաթյա դրամին:³⁰⁷ Կատահական գտածո է Վարդգեսից (տախտակ XXI, նկ. 12):* Հանգուցյալի բերանում դրամ դեռլը բնորոշ է Հունաստանին: Այդ մասին վկայում են ինչպես հունական աղբյուրները (Մտրաբոն, Լուկիանոս), այնպես էլ հնագիտական պեղումներից հայտնի գտածոները (Աթենք, Օլիմպոս, Կորնթոս):³⁰⁸ Ըստ Գ. Ռոբինսոնի՝ որպես Քարոնին վճար բերանում դրամ դեռլու սովորույթը Հունաստանում սկսվում է մ.թ.ա. V դարում՝ կապված ծավալվող դրամական շրջանառության հետ, իսկ ըստ Ֆ. Բրուկի՝ մ. թ. ա. IV դարում:³⁰⁹ Ծեղը Հայաստանում տարածվել է Հունաստանից:

Ըստ հնդեվրոպական հավատալիքների՝ հանդերձյալ աշխարհը մարգագետին էր, որտեղ արածում էին մարդկանց և զոհաբերված անա-

³⁰⁶ Ս. Գ. և Ե. Գ. ա. 2006, էջ 209, նկ. 122/1:
³⁰⁷ Թվագրումը՝ դրամագետ Հ. Մարգարյանի:
* Հնագետ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն ը 1989թ. դրամը գտել է կիսավեր սարկոֆագում:
³⁰⁸ Ж. Х а ч а т р а н и, նշվ. աշխ., էջ 22:
³⁰⁹ Նույնը:

տունների հոգիները:³¹⁰ Հանդերձյալ աշխարհը նաև այս աշխարհի կրկնությունն էր, և հանգուցյալի պահանջները նույնը՝ ինչ ողջերինը: Մրանից հետևում է, որ դամբարանները սոցիալական կյանքի արտացոլանք են: Ինչպես ցույց տվեց Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի թաղման գույքի քննությունը, ուղեկցող նյութը բազմազան է և տարաբնույթ՝ աշխատանքային գործիքներ, արդուզարդի առարկաներ, կենցաղային-կիրառական նշանակության, ինչպես նաև զուտ ծխական իրեր: Իրերի բազմազանությամբ հանդերձ, ակնհայտ է, որ այս դամբարանները հիմնականում վերաբերում են միջին և աղքատ զանգվածին և նրանց սոցիալական վիճակի անդրադարձն են:

Այսպիսով, նյութի քննությամբ նաև փաստվում է, որ մ. թ. 1-ին դարերում արտաքին աշխարհի հետ Շիրակի ունեցած լայն կապերը՝ տարանցիկ առևտրի ճանապարհների մերձակայությունը, Բենիամինի առևտրական և ար-

տաղրական կենտրոն լինելը նպաստում էին արտադրության զարգացմանը, վեջինս էլ իր հերթին հարևան երկրների հետ տնտեսական փոխառնչությունների հնարավորություններ էր ստեղծում:

Դամբարաններում հայտնաբերված իրերը ոչ միայն անառարկելի էին են դամբարանների թվագրման համար, այլև միաժամանակ նախազարգումն են բենամինցի և ձևերով հաճախ թաղման ծեսի նորանոր մանրամասների բացահայտման աղբյուր են ու թաղման ծիսակարգի մեկնության համար լրացուցիչ կովան:

Գ Լ ՈՒՆ Չ ՈՐ Բ ՈՐ Գ

Թ Ա Ղ Մ Ա Ն Ծ Ե Ս Ը

Կյանք և մահ: Երբ մարդը գիտակցել է մահվան գոյությունն ու սարսափ ապրել, հավանաբար այդ պահից էլ սկսել է մտածել մահ մահից խուսափելու կամ մահը շրջանցելու մասին: Մարդը հետևել է բնության ընթացքին և նկատել, որ մեռնում ու հարություն է առնում ողջ բնությունը. մայրամուտին հաջորդում է արևածագը, գիշերվան՝ լուսաբացը, մեռնում և նորից ծնվում են արեգակն ու լուսինը: Մարդն իրեն դիտելով բնության մի մասնիկը՝ գտել է մահ և իր գոյության հարատևման, մահվան սարսափից ազատվելու բանալին՝ մահվան մեջ տեսնելով կյանքի հարատև ընթացքի անտեսանելի կեսը՝ հանդերձյալ կյանքը:³¹¹

Չընդունելով անգոյությունն ու լիակատար անէությունը, որ բերում է մահը,³¹² մարդն իր պատկերացումներում միահյուսել է կյանքն ու մահը՝ աստիճանաբար խորացնելով և հաստատուն դարձնելով թաղման որոշակի արարողությունները: Կյանք-մահ հավերժական փոխկապվածությունն էլ ծնել է մահվան հետ կապված հավատալիքներն ու դրանց հենքի վրա աստիճանաբար ձևավորել արարողակարգերի համալիր գործողությունները՝ թաղման ծեսը: Թաղման ծեսը դիտվում է կյանքի վերջանալիության հաղթահարման որոշակի վարվելակերպ:³¹³

Այս բոլոր բնորոշումները հանգեցնում են այն մտքին, որ թաղման ծեսը ռացիոնալ և իռա-

ցիոնալ գործողություն է՝ կապված հանգուցյալի թաղման հետ: Դրանցում արտացոլվում է մարդկության վարքի երկու հիմնական ելակետ. մեռածից ազատվելու և հանգուցյալին իր մոտ պահելու ձգտումը:³¹⁴

Թաղման ծեսը բարդ երևույթ է, որտեղ արտացոլվում է մարդկային կենցաղավարությունն իր բազմաբնույթ և տարատեսակ կողմերով: Թաղման ծեսում արտահայտվում են մահացածի հանդեպ ամենատարբեր զգացումներ. սեր, հարգանք, ափսոսանք, կորստի ցավ, մահ՝ երկյուղ և վախ:³¹⁵ Ծեսը սովորույթ է, որի նպատակն ու իմաստը ինչ-որ գաղափարի, զգացումի արտահայտությունն է՝ վերածված գործողության: Ծես հասկացությունը բնորոշելիս շատ հետազոտողներ առանձնացնում են նրա հատկանիշներից հատկապես խորհրդանշանայնությունը:³¹⁶ Սովորույթն ու ծեսը սերտորեն կապված են, և հաճախ շատ ծեսեր, կորցնելով խորհրդանշական իմաստը, պահպանվում են որպես սովորույթ: Այստեղից հետևում է, որ յուրաքանչյուր ծես սովորույթ է, բայց յուրաքանչյուր սովորույթ ծես չէ:³¹⁷

Թաղման ծեսում արտացոլվում են հոգևորն ու նյութականը՝ հավատալիքներն ու սովորույթները, մահ կենցաղավարությունն իր բազմաբնույթ և տարատեսակ կողմերով:

³¹⁴ С. Т о к а р е в, Ранние формы религии, М., 1964, с. 398.

³¹⁵ Ю. Семенов, Как возникло человечество, М., 1966, с. 402-403: А. Абрамян, Первобытный праздник и мифология, Ер., 1983, с. 80.

³¹⁶ О. Фрейденберг, Поэтика сюжета и жанра, Л., 1936, с. 54.

³¹⁷ С. Т о к а р е в, Обычай и обряды как объект этнографических исследований, СЭ, N. 3, 1980, с. 28.

Թաղման ծեսը համընդհանուր ձևով կարող է բնորոշվել որպես հասարակության մեռած անդամի թաղման նախապատրաստման և ընդունված կանոնների համաձայն թաղման իրականացման համալիր գործողություն: Ամեն մի հասարակություն թաղման ծեսն իրականացնում է ավանդաբար ընդունված և կանոնակարգված արարողությունների որոշակի հաջորդականությամբ՝ ելնելով հանգուցյալի ազգային, կրոնական, սոցիալական, տարիքային, սեռային և այլ հատկանիշներից: Եվ քանի որ թաղման ծեսն իրականացվում է հասարակության որոշ անդամների, և ոչ թե ողջ հասարակության կողմից, ենթադրում է մահ ծեսն իրականացնող խմբի որոշակի վերաբերմունք հանգուցյալի նկատմամբ:

Եվ քանի որ թաղման ծեսակարգում արտացոլվում է էթնիկական, սոցիալական, տարիքային և այլ խմբերի աշխարհայացքը, մտածելակերպը և դրանից բխող վարվելակերպը, այս կամ այն խմբերին բնորոշ որոշակի տարրերի բացահայտումը հնարավորություն է տալիս գտնել մահ հասարակարգի էական կողմերը բնորոշող հատկանիշները: Հանգուցյալի սոցիալական կարգավիճակը կախված է հասարակության կոնկրետ խավի նպատկանելու հանգամանքից: Եվ, բնականաբար, այն արտացոլվում է մահ թաղման արարողակարգում: Իսկ դամբարանները հարուստ աղբյուր են և հնարավորություն են տալիս հետազոտել հասարակական համակարգի բազմաթիվ հարցեր. հանգուցյալների հասարակական և գույքային տարբերությունները, ինչպես մահ հանգուցյալի նկատմամբ հասարակության համապատասխան վերաբերմունքը: Հետևաբար թաղման ծեսերի տարբերությունները հստակ երևում են մահ դամբարաններում (կառուցման որակ, ուղեկցող նյութերի քանակ ու որակ, ինչպես մահ հոգեհացի առկայություն՝ աղբատիկ կամ ճոխ): Մյուսը հանգուցյալի հասարակական դիրքը և սոցիալական վիճակը բնորոշող բավական ստույգ չափանիշներ են: Կառույցի որակը, որոշ ձևերում մահ շինության չափը, ուղեկցող նյութերի քանակն ու որակը, ինչպես մահ աշխա-

տանքներին մասնակցողների քանակը ներկայացնում են հասարակության ծախսած ժամանակի և աշխատանքի հանրագումարը: Թաղման համար ծախսված աշխատանքն ու հանգուցյալի սոցիալական վիճակը փոխկապակցված են և հանգուցյալի սոցիալական վիճակի հնազիտական բնորոշման չափանիշ են: Հանգուցյալի սոցիալական կարգավիճակը կարող է կախված լինել թաղման ծիսակարգի վրա ծախսված աշխատանքի քանակից:¹

Դամբարանը, որպես հնազիտական օբյեկտ, ամփոփում է թաղումը կատարելու նպատակով կանոնակարգված որոշակի գործողությունները մշակված արարողակարգային ձևերով իրականացնելու արդյունքում կուտակված նյութական մնացորդները:

Թաղման ծեսի ժամանակ կատարված արարողությունների հնարավոր սմբողջական պատկերը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է մանրամասն վերլուծել բոլոր, նույնիսկ փոքր և աննշան թվացող մանրամասները, որ փաստված են դամբարանները պեղելիս: Նման մտեցման դեպքում հնարավոր կլինի տեսնել հավատալիքների, սովորույթների ու պաշտամունքի արտահայտման նյութականացված մնացորդները, որոնք էլ իրենց հերթին ծեսի մեկնության բանալի են:

Ինչպես ցանկացած պատմական երևույթ, թաղման ծեսը բարդ, շարժուն համակարգ է, որտեղ առանձին հատկանիշներ գտնվում են որոշակի հարաբերությունների մեջ: Թաղման ծեսը նյութականացված է դամբարանային կառույցներում և ուղեկցող նյութերում: Եվ, թեև հստակ է մի բան, որ ողջ պատկերը վերականգնելն անհնարին է, սակայն թաղման համար ընտրված տարածքում՝ դամբարաններում և դրանց մոտ կատարված արարողություններից պահպանված նյութական մնացորդներով, գոնե մասամբ, հնարավոր է վերականգնել պատկերը: Դժվար է ասել, թե մինչև աճյունը հողին հանձնելը գործողություններն ինչ հաջորդականությամբ են ի-

¹ Б. Геннинг, Е. Буниатян, С. Пустова, Н. Рыжков, Формализованно-статистические методы в археологии, Киев, 1990, с. 190.

³¹¹ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 1998, էջ 45:

³¹² В. Т о п о р о в, М. М е й л а х, Круг, МНМ, Энциклопедия, М., 1977, с. 19.

³¹³ Բ. Շ ա ի ղ յ ա ն, Հայոց բաղնիքում ծեսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հուստալիքների շրջանակում, «Գանձաար» աստվածաբանական հանդես, Զ, Եր., 1996, էջ 79:

րականացվել: Հնագիտական փաստերի և բանագիտական ու ազգագրական նյութերի համադրմամբ փորձենք հնարավորինս ներկայացնել Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում իրականացված թաղման ծիսակարգը:

Հնդեվրոպական պատկերացումներում հանդերձյալ աշխարհը մարգագետին էր, որտեղ արածում էին մարդկանց և գոհաբերված անասունների հոգիները:² *Մեռյալների մարգագետինը*, ուր տեղափոխվում են մեռածների հոգիները, *ողջերի աշխարհից* անջատված է ջրով, որը անցնելուց հետո միայն հոգին կհայտնվեր հանդերձյալ աշխարհում:³

Հանդերձյալ աշխարհի մասին նույնպիսի պատկերացում կար նաև հնդիրանական ընդհանուր սովորույթներում: Ռիգվեդայում Յամայի թաղման հիմնում հանդերձյալ աշխարհը կոչվում է *gavyuti*-մարգագետին (խոշոր եղջերավոր անասունների համար):⁴ Ավեստայում «*Անասունների հոգիներ*» աղոթքում «*անասունի հոգին*», դիմելով աստվածներին, բացակայում է «*oöt moi vasta xsmat anyo-չունեմ այլ հովիվ ձեզից բաց*»:⁵ Հնդարիների համար հանդերձյալ աշխարհը այս աշխարհի կրկնությունն էր, հանգուցյալի պահանջները նույնը ինչ ողջերինը: Բոլոր արարողությունների ժամանակ հնչում էին հանգուցյալին թեթև և հաճելի լինելուն միտված աղոթքներ:

Հանդերձյալ աշխարհը մարդկանց և անասունների համար որպես մարգագետին պատկերացմանը համահունչ է նաև հունականը, որտեղ «*Մեռյալների աշխարհը*», ինչպես նաև աստվածը՝ Հադեսը, նշանակում է *smu-ի* «*հանդիպում, ժամադրություն, հանդիպում մասինների հետ*»:⁶ Իսկ հոգիները հանդերձյալ աշխարհ տեղափոխում է մի *ծեր մարդ*՝ Քարոնը: Հին հնդկական մահվան հիմնի բանաձևը ևս նույնն է. «*pitrbbih sam-vidana-որպեսզի հանդիպեն հայ-*

րերի հետ»:⁷ Հնդեվրոպացիների նման պատկերացումները վերականգնված են ոչ միայն դիցաբանական տվյալների, այլ նաև հավատալիքների և հնագույն ծեսերից պահպանված արարողությունների համադրման և վերլուծության միջոցով:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում թաղման կառույցների տեսակները բնութայնորեն վերը փաստեցինք սալարկղերի առավելապես արևելք-արևմուտք կողմնորոշումը, թեև հանդիպում են նաև այլ կողմնորոշմամբ թաղումներ: Թաղումների արևելք-արևմուտք կողմնորոշման վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ կան: Ըստ հին հնդկական ավանդույթի, մարդկանց գիտակցության մեջ արևելքը կապվում էր լույսի, ջերմության, կյանքի, երջանկության և փառքի հետ, իսկ արևմուտքը՝ համապատասխանաբար մթի ու ցրտի, վերջալույսի և մահվան, հարավը՝ մահվան աստված Յամայի:⁸ Վամբարաններում արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ թաղումները՝ գլխին արևմուտք, վկայում են, որ հնդեվրոպական պատկերացումներում մեռյալների աշխարհը գտնվում էր արևմուտքում: Այս իսկ պատճառով էլ հարավը համարվում էր ոչ բարենպաստ և դրանից ելնելով է, որ դիակիզման խարույկի վրա ննջեցյալին դնում էին գլուխը դեպի հարավ դիրքով:⁹ Ըստ որոշ հետազոտողների՝ արևելք կողմնորոշումը թեև թաղման հունական ծեսին,¹⁰ և այդ իսկ պատճառով հունական աշխարհի հետ շփում ունեցող ժողովուրդների մոտ ծեսը համարում են հունական ազդեցության արդյունք: Մակայն կարծիք կա նաև, որ հույների համար թաղումների արևելք - արևմուտք կողմնորոշումը պարտադիր չէր:¹¹ Իրարամերժ այս կարծիքներից գառ, կա նաև մեկ այլ տեսակետ ևս: Ըստ Արևելյան Գրիմի սկյութական հուշարձանների ուսումնասիրության արդյունքների, թաղումների արևելք

կողմնորոշումը պայմանավորված է նրանով, որ հանգուցյալները թաղվել են դեմքով դեպի բնակավայրը:¹² Հայաստանում թաղումների արևելք-արևմուտք կողմնորոշումը փաստված է շատ ավելի վաղ շրջանի հուշարձաններում: Ըստ Լոռի Բերդի միջնբերդի հարյան դամբարաններում կատարված դիաթաղումների (արևելք-արևմուտք, գլխիները՝ արևմտյան կողմում) ուսումնասիրության արդյունքների՝ Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի պատկերացմամբ մեռյալների աշխարհը գտնվում էր արևմուտքում:¹³ Արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ թաղումները, ի թիվս այլ ուղղություններով թաղումների, հայտնի են Շիրակի մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերի մի քանի դամբարանադաշտերից: 2008թ. Ազատան, Քեթի և Շիրակական գյուղերում դիպվածաբար բացված սալարկղային թաղումներում կմայքներն ունեին արևելք-արևմուտք կողմնորոշում:¹⁴

Դեռևս նախնադարյան մարդու կողմից արևի կենարար ուժի գիտակցումը չէր կարող չհանգեցնել արևի պաշտամունքի: Մահն ընդունելով կյանքի շարունակելիություն և ապա՝ վերածնունդ՝ թաղումներն ուղղվել են արևելք: Մահ և վերածնունդ հարատև ընթացքն ապահովում էր արևը: Արևելք ուղղված դիմ արևից էր ստանալու վերածնվելու ուժը: Եվ անկախ այն բանից, թե աճյունը դեմքով դեպի արևն է կամ դեպի բնակավայրը, նպատակը վերադարձն է, վերածնունդ՝ արևի ուժով:

Նախորդ գլուխներում ներկայացրեցինք ինչպես թաղման կառույցների տեսակներն, այնպես էլ աճյունին տրված տարբեր դիրքերը: Եվ տեսանք, որ տարբեր են ինչպես իրանի (ուղիղ, մեջքի վրա, աջ կամ ձախ կողքին պառկած), այնպես էլ գլխի (աջ, ձախ կամ ուղիղ), ձեռքերի (իրանի երկարությամբ, կրծքին կամ կզակի տակ միացած և այլն) և ոտքերի (ուղիղ, ծնկները ծավված, ռոտնաթաթերն ուղիղ կամ ծավված և այլն) դիրքերը: Քանի որ թաղման ողջ

ընթացքը ծիսականացված է, ուրեմն պատահական չեն նաև աճյունի այս կամ այն մասերին տրված դիրքերը:

Թաղման ծեսն, ի տարբերություն կյանքի տարբեր փուլերին ծառայող ծեսերի, առավել քան պահպանողական է: Հայաստանի անտիկ դամբարանադաշտերում թեև հիմնականում պահպանվում է թաղումների արևելք-արևմուտք կողմնորոշումը, բայց հանդիպում են նաև հարավ-հյուսիս կամ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ թաղումներ: Շիրակում ևս պահպանվում է առավելապես արևելք-արևմուտք, կողմնորոշումը և հանգուցյալի դեմքն ուղղված է եղել դեպի արևը: *Արևը հանգել* կամ *արևը թաղեն* բառակապակցությունները նույնն են և ունեն մահվան իմաստ: Մայր մտնող արևը և մեռած մարդը դիտվել են համագործ և հավասար վիճակի մեջ: Հանգուցյալի ուղին դեպի այն աշխարհի համարվել է մայրամուտի հետ: Տարբեր ժողովուրդների մոտ, այդ թվում նաև հայերիս, ընդունված է հանգուցյալին հանձնել հողին մինչև մայրամուտ: Մայրամուտի հետ մարդուն թաղելով՝ ոչ միայն լուսավորում էին հանգուցյալի անցանելիք ուղին, այլ նաև ակնկալում վերստին ծնվելը: Թաղման հետ կապված բոլոր արարողությունները կեսօրին կամ մինչև մայրամուտ կատարելը նույն հենքն ունեն: Իսկ թաղման հաջորդ օրը կատարվող ծիսակարգը՝ էգնանող արարողակարգի իմաստի լեզվական փաստումն է:^{*}

Բենիամինի մանկական երկու թաղումներում (թիվ 23 ծածկասալի վրա և թիվ 80՝ կմայքի կրծքին) գտնված ձիթաճրագները ծիսական որոշակի դեր են կատարել, որի մեկնությանն օգնում է ազգագրական նյութը: Ըստ հայոց մի հավատալիքի՝ սովորաբար հանգուցյալներն այցելում էին մայրամուտից հետո, հատկապես կիրակնամուտին, որովհետև այդ պահին հարազատները նրանց դիմավորելու համար պատաստություններ էին տեսնում՝ վառած էին պահում ճրագը ու խումկ էին ծխում:¹⁵ Մայրամու-

² Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 823:
³ Նույն տեղում, էջ 824:
⁴ Նույնը:
⁵ Р. П а н д е й, Древнеиндийские домашние обряды, М., 1982, с.190-219:
⁶ Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 824:

⁷ Նույն տեղում, էջ 823:
⁸ П. Г р и н ц е р, Яма, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 683.
⁹ Р. П а н д е й, նշվ. աշխ., էջ 61-62:
¹⁰ И. К о з у б, Погребальный обряд ольвийского некрополя V-VI вв. до н.э., ЗООИД, т.1, 1960, с. 75.
¹¹ Е. К а с т а н а я н, Грунтовые некрополи боспорских городов V - IV в.в. до н.э. и местные их особенности, МИА, 1959, N. 69, с. 266.

¹² А. М е л ю к о в а, Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975, с. 144.
¹³ Ս. Դ և ե ջ յ ա ն, 2006, էջ 105:
¹⁴ Նյութերը հրատարակված չեն:

* Էգնանող բառը կազմված է *այց* և *հող* արմատներից, առաջին բաղադրիչում այ երկբարբառի այց-էգ ձևափոխությամբ:
¹⁵ Ստ. Լ ի ս ի յ ա ն, 1969, էջ 294:

տից հետո հանգուցյալի այցելությունն ինքնին ենթադրում է, որ արևի լույսը ցերեկը միայն ողջերի համար է, իսկ հանգուցյալներն այլևս պատկանում են խավարին: Հայոց մեջ սովորույթ կար մեռած երեխայի ամեն մի ձեռքի մեջ երեք անգամ վառած, ապա հանգցրած և կրկին վառած մի մտ դնել, մյուս աշխարհում իր ծնողների ճանապարհը լուսավորելու և արթալուծելու և առաջնորդելու համար:¹⁶ Նույն ծիսակարգի մերօրյա օրինակներ են դագաղի չորս անկյուններում, ինչպես նաև հողաքմերի վրա հանգուցյալին նվիրված տարբեր արարողությունների ժամանակ մոմեր վառելու, հանգուցյալի տան լույսերը յոթ օր վառված պահելու սովորույթները: Իսկ հանգուցյալին նաև լուսահոգի բնորոշում տալն արդեն ենթադրում է ոչ միայն հայերի պատկերացմամբ մարմնից բաժանված հոգու լուսագունդ,¹⁷ այսինքն լուսեղեն լինելը, այլ նաև իհարկե լույսի ուղեկցությամբ տեղափոխվելը: Հայոց մեջ հոգին նյութեղեն էր ըմբռնվում:

Հանգուցյալի ոտին լուսավորելու համար Գերմանիայում քաղման քափոթի մեջ, վառվող մարխը քափահարող մի պառավ էր գնում դագաղի հետևից և մերթընդմերթ գոռում էր. «Գնա այնտեղ, դու այստեղ ոչինչ չունես.....»:¹⁸

Այս ամենը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ հարագատի կորուսող ողբալով, այնուամենայնիվ ամեն ինչ արվում էր հանգուցյալին իր նոր տեղը հասցնելու համար, որ ըստ ժողովրդական պատկերացման գտնվում էր «գետնի օխտը դարը»:¹⁹

Հնագիտական փաստերին ազգագրական նյութի համադրումը լրացնում է այն, ինչն ավերել է ժամանակը: Ծեղը հավանաբար ծագել է մեռնող արևի հետ այն աշխարհ ճանապարհելու գաղափարից: Այսինքն, մերօրյա քաղման արարողակարգում հանգուցյալին մայրամուտ-

տից առաջ քաղելը քույլ է տալիս ենթադրել, որ նույնը եղել է նաև քննարկվող ժամանակաշրջանում:

Ինչպես կտեսնենք քաղման ծեսի վերլուծությամբ, ամեն ինչ արվում էր ոչ միայն հանգուցյալի վերադարձը կանխելու, այլ նաև՝ հոգուն սիրաշահելու համար: Այսինքն, կորստի ցավն ու մեռածի հոգուց ակնկալվող վախն ու երկյուղը հավասարազոր զգացումներ էին:

Գանգերի արհեստական ձևափոխություններ: Ըստ Բենիամինի դամբարանադաշտի մարդաբանական նյութի՝ 2-4-րդ դարերի քաղմունքում հանդիպում են գանգերի ձևափոխություններ: Երևույթը փաստված է նաև համաժամանակյա Շիրակավանում,²⁰ Վարդաբաղում²¹ և Կարմրաքարում:²² Ըստ մարդաբան Ա. Խոսրովբերյանի՝ գանգերի արհեստական ձևափոխությունները հետևանք են մոդերնիզացիայի հատկանիշներով խառնածնության, և այդ հատկանիշների առկայությունն ու դրանց համահարաբերակցական ցուցիչի կտրուկ փոփոխությունը խտում են այլ էթնիկական փոքր տարրերի մեխանիկական ներթափանցման մասին:²³ Գանգերի արհեստական ձևափոխությունները հաստատում են, որ էթնիկ խմբի բնակեցման նախկին տարածքը Միջին Ասիան է:²⁴ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը երևույթը կապում է Շիրակում Կամսարականների հայտնվելու հետ:²⁵ Կամսարականները Տրդատ Գ-ի ժամանակ են գալիս Հայաստան և. «...Կամսար մկրտի իրայտվրն հանդերձ ի ծեռն մեծին Գրիգորի... տայ նմա ժառանգությունը զմեծ դատակերտն Արտաշիսի... և զգաւտն Շիրակի...»: Մակայն. «Այլ նա ոչ տեղի բռնեալ քան զժոթն ատուր»

²⁰ Ф. Тер-Мартirosов, Г. Караханян, 1998, էջ 29:

²¹ А. Х у д а в е р д я н, Атлас палеопатологических находок на территории Армении, Ер., 2005, с. 94.

²² Նույնը:

²³ А.Х у д а в е р д я н, Антропологический состав Бениаминского могильника, С-Հ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» II, Գյումրի, 1998, էջ 42:

²⁴ А. Х у д а в е р д я н, Болезни и потологические нарушения на скелетах из погребений античного некрополя Бениамин, Медицинская наука Армении, т. XXXVII, № 1-2, Ер., 1997, с.155.

²⁵ Ф. Тер-Мартirosов, 1993, с. 71:

յիտ մկրտութեան, վախճանի»: Կամսարի մահից հետո «որպես ազգականի իրում և մտերիմ հարազատի» տրված պարգևներին նրա ավագ որդուն՝ Արշակիին «զհօնքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ գնա սերը յանուն հօրն, և կարգէ ի թի նախարարութեանց» Տրդատը դեռ ուրիշ պարգևներ էլ է ավելացնում. «...միայն զի ի մտաց նորս հեռացուցէ գլխատակ բնիկ աշխարհին, որ Պաշխան կոչի, որպէս զի անվորով զհավատան պահիցէ»:²⁶ Վերջին արտահայտության տակ պիտի հասկանալ նախ նրանց բնիկ հավատից հեռացնելը: Իսկ «զի անվորով զհավատն պահիցէ» քրիստոնեություն ընդունելու համար նվերներով շահագրգռելն արդեն կասկածի տակ է դնում Կամսարի կամավոր մոտությունը: Գուցեն պարտադրված հավատափոխությունն էլ դարձել է Կամսարի հանկարծահաս մահվան պատճառ:

Կամսարականների իրենց ավանդույթներին հավատարիմ մնալն անշուշտ արտահայտվելու էր նաև ներէթնիկ անունությունները պահպանելով: Եվ հնագիտական նյութը փաստում է, որ գանգերի նշված ձևափոխությունները էթնիկ գանգվածի հայացման արդյունքում այլևս չեն նկատվում:

Բենիամինի քաղմունքում փաստված է նաև երեխաների գանգերի արհեստական ձևափոխություն. գանգի վերճակատային մասում պարագծով 2-3սմ լայնությամբ սեղմված է:

Պատմական աղբյուրներում բազմաթիվ են տարբեր ցեղերի կամ տոհմերի անունների ծագման մասին առասպելաբանված պատմությունները: Խորենացին բերում է նմանատիպ զրույց Դիմաքսյան տոհմանվան առաջացման մասին (Դիմակիսյան):²⁷ Իսկ Կամսարի անվան ծագման մասին Խորենացին հաղորդում է հետևյալը. «Այս Կամսար ահագին քաջութեամբ նահատակել իրում հարկանի լուսննէ սակերք զզուլին. և վերացուցեալ մասն ինչ յուկերտ սկտառակին, բժշկեալ, ի դեղոր, պակաս զուրվ բոլորութիւն զագաքանն՝ ամուսնեցաւ Կամսար»

²⁶ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Բ, Բ:

²⁷ Նույն տեղում, Ա, խ:

այնր աղագառ»:²⁸ Պիլիմոս Ավագը «գլխատներ» (kefalo-tomos) է կոչում սարապարների քրակիական ցեղը,²⁹ որոնց Մտրաբոնը տեղադրում է Շիրակի մերձակայքում:³⁰ Ըստ Գ. Ջահուկյանի kefalotomos-ը իրանական sarapara բառի հունարեն քարգմանությունն է:³¹ Մ. Պետրոսյանը ցեղանունը բացատրում է «գլուխը հատածներ» և համեմատում Իրանից Հայաստան ներգաղթած Կամսարականների մախարաբական անվան հետ՝ վերջինս ստուգաբանելով «kama-sara-սակավազուլս, քչագուլս»:³² Իսկ Ն. Աղոնցը չի բացառում, որ Կամսարականները Մարաստան գաղթած սարապարների հետնորդները լինեն, որոնք վերադարձել են իրենց բնակության նախկին վայրերը:³³

Կարծում ենք, մանկական գանգերի ձևափոխությունները հավատալիքների հենքի վրա ձևավորված և գեղագիտական որոշակի չափանիշներից ելնող, մշտապես զանգի այդ հատվածն օղակող գլխակապ կամ գլխանոց կրելու հետևանք է: Իսկ գեղագիտական այդ չափանիշները կարող էին խարսխվել նաև Կամսարականների kefalotomos լինելու առասպելաբանության վրա:

Մարդկային զոհաբերության հետքեր: Բենիամինի թիվ 217 հիմնաեղային քաղմուրը բացվեց 20սմ հաստությամբ մոխրաշերտով ծածկված տափանված հատակի տակ: Կմախքի

²⁸ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Բ, Բ:

²⁹ Տ. Գ ա լ ա լ յ ա ն, Արևմտահայկական տեղանունների անվանումները հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին, Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, I, Եր., 2006, էջ 67:

³⁰ Strabo, II, 14:

³¹ Գ. Ջ ա հ ո ռ լ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 645:

³² Մ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Հայագիտության մշակութային և պաշտամունքի արտագոյումը Շարայի ավանդազրույցում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 3, էջ 187:

³³ Ն. Ա ղ ո ն գ, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 472:

Այսօր էլ հայոց գյուղերում պահպանված է նորածնի գլուխը մինչև աչքերը հասնող գլխակապով կապելու սովորույթը: Եռանկյունաձև կտրված գլխաշերտ ամոր կապվում է երկար ծայրերը մեկ կամ երկու անգամ զուլակ օղակելուց հետո ճակատին ամոր հանգույց անելով: Աչքերը կապվում են երկխային չարքերից հետո պակտիկ համար: Իհարկե այս դեպքում գանգի ձևափոխություն չի առաջանում, բանի որ նորածնին ամեն օր, լողացնելիս ինչպես մարմնի մյուս մասերը, այնպես էլ գլուխը որոշակի ձևով մերկանում է:

դիրքը (ծնկաչաք նստած, ոտքերը ետ ծալված, ուսնաբաթերը ընդուպ մոտեցած կոճքին, ձեռքերն՝ անվույթ ընկած կողքին) և բաղման ծեսի կանոնակարգի բացակայությունը (բարակույտի վրա և բարերով ծածկված) ենթադրում են, որ մարդը գոհաբերվել և բողոքել է տեղում: Բնակավայրի այս հատվածը, ելնելով հայտնաբերված կառույցներից, ինչպես նաև տորածև խարխիսխ-գոհասեղանների և պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ գտածոներից, ծխապաշտամունքային բնույթ է ունեցել: Իսկ որ գոհաբերությունը կարող էր նաև տեղում բողոքել, վկայում է Հերոդոտոսը. «Ձեռիվիք մարդկանց գլուխները գիճով ցողելուց հետո, նրանց մորթում են մի անոթի վրա...: Չոհաբերություններն ավարտելուց հետո նրանք հեռանում են»:³⁴

Տարածքը, որտեղ բացվեց այս թաղումը, գտնվում է բնակավայրի ծայրարևելյան հատվածում, ուր մ. թ. ա. 1-ին դարին վերաբերող, մի գծով կատարված կարասային, հիմնահողային և սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղումներն են. թիվ 183 (ըստ մարդաբանական տվյալների՝ 10-15 տարեկան աղջիկ), ինչպես նաև այս դամբարանի արևելյան պատից շարունակվող և գետաբարերով շարված ձվածիքի մեջ, նստած դիրքով թիվ 184 մանկական թաղումը: Թիվ 183-ը դամբարանադաշտի ամենահարուստ թաղումն է (մանյակ, ակաճջողեր, ապարանջաններ, մատանի, ուլունքներ և այլն), իսկ կից թաղման ուղեկցող նյութերը շատ աղքատիկ են (կրակի հետքերով ոչխարի ֆալանգներ և ոսկրե կոթառ, նաև կրաքարից, բերի մի իր): Մոցիակական տարբեր բևեռների վրա գտնվող երեխաներին բաղելիս նույն կողմասայն օգտագործել ենթադրում է ոչ միայն թաղումների համաժամանակյա լինելը, այլ նաև կասկածի տակ դնում թիվ 184 դամբարանում թաղված երեխայի բնական մահը: Պաշտամունքային շինության պատերի մոտ հնարավոր է թաղվել է տաճարի բլուժուխին, ում գոհաբերվել է կից դամբարանում թաղված տաճարական ստրուկը: Իսկ որ տաճարական ստրուկներ կային, վկայում է Մորաբունը. «Հայերն Անա-

հիտ աստվածուհուն նվիրում էին բազմաթիվ ստրուկներ՝ կին և տղամարդ, և մեխանները լիքն էին տաճարական ստրուկներով»:³⁵

Նշված թաղումից ոչ հեռու բացվեցին նաև սալարկղային երկու այլ թաղումներ, որոնք ուղեկցվել են ձիերի գոհաբերության: Թիվ 8 սալարկղի ինչպես կողասալերից մեկը, այնպես էլ ծածկասալի բարերից մեկը երկամբաբարեր են: Գամբարանի կողքին բացվեց բարաշար շրջանի մեջ առնված կրակի մնացորդների հաստ շերտի վրա դրված ձիերի երկու գանգ՝ ծածկված երկու մասի բաժանված դուրգի անիվով: Մեկ այլ, առաջինից ոչ հեռու, թիվ 23 կողքին բացվեց գոհաբերված ձիու ամբողջական կմախք, իսկ դամբարանի ծածկասալի վրա գտնվեց ձիբաճրագ: Երկու դամբարանները միավորվում են նաև նրանով, որ երկուսում էլ թաղված են 3-5 տարեկան երեխաներ, և երկու դամբարաններում էլ ուղեկցող նյութ չկա: Այս դամբարաններում նյութի բացակայությունը (ելնելով գոհաբերությունների ճոխությունից) չի կարող սոցիալական հենք ունենալ: Չի երևի գոհաբերությունները կարող էին անդրաշխարհի տիրակալին մատուցված գոհաբերություն լինել՝ ուղեկցված մարդկային գոհաբերությամբ:

Մանկասպանության ծես փաստվել է Գեղարքունիքի մ.թ.ա. II-1 հազարամյակի խմբային թաղումներում:³⁶ Մարդկային գոհաբերության օրինակներ հայտնի են նաև Շիրակականի մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով թվագրվող դամբարանադաշտի պեղումներից: Այստեղ թիվ 1 դամբարանում երեխայի գանգին կիպ բացվեց մեկ այլ՝ երեխայի գանգ:³⁷ Մանկական երեք և մի անհատական գոհաբերություն փաստվել է Հոլմիկում:³⁸ Ծխակարգը հայտնի է Ղեռն մարդկության պատմության վաղ շրջանից: Այսպես էր

³⁴ Կ. Մե լի բ - Փ ա շ ա յ ա ն, Անտիկոս դիոնիսոս պաշտամունք, Եր., 1963, էջ 119:
³⁵ Ա. Փ ի լի պ ո ս յ ա ն, Ռ. Մ. Կ ի ղ շ յ ա ն, Մանկասպանությունը Գեղարքունիքի մ.թ.ա. II-1 հազարամյակի խմբային թաղումներում, Ընտանիքի հետազոտման խնդիրները, Համրակազմակերպության հրատարակիչի հրատարակում է. Կարսպետյանի հիշատակին, Եր., 2001, էջ 100-105:
³⁶ Նյութերը հրատարակված չեն:
³⁷ Նյութը մեզ է արձանագրել Հ. Հակոբյանը, ինչի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

³⁴ Հ Ե Ր Ո Ղ Ա Ս Ո Ս, IV, 62:

Պաղեստինում, Փյունիկայում և Կարթագենում. Մորքին գոհաբերում էին հայտնի ընտանիքների երեխաներին:³⁹ Ինչպես դիցաբանական Միմոտավորսը, որ ուներ մարդու մարմին և ցլի գլուխ, խժռում էր հանցագործներին, այնպես էլ փյունիկյան Մուքթ աստվածը, որ պատկերվում էր ցլի գլխով և պահանջում էր մարդկային գոհաբերություններ, հուշում են մի ժամանակ եղած մարդկային գոհաբերություն մասին:⁴⁰ Միև չև մ.թ. 2-րդ դար Լիկեա լեռան վրա ամենագեղեցիկ աղջկան գոհաբերում էին գայլի մորթի հագած սև մարդու տեսքով, մեռածների աշխարհը ներկայացնող Լիկես հրեշի:⁴¹ Հունական դիցաբանության մեջ մարդու գոհաբերության հետքեր պահպանվել են Արտեմիսի պաշտամունքում. Տավրոպոլոս Ա-ի տունկատարության ժամանակ տղամարդիկ թեթևակի կլուրում էին իրենց կոկորդի մաշկը: Եթեդարվում է, որ Տավրիկյան Իփիգենիայի մասին առասպելը և դրանում նկարագրված այն տեսարանը, երբ փորձում են Օրեստեսին գոհաբերել, ստեղծված են դասական շրջանում մարդկային գոհաբերության սովորույթը բացատրելու համար:⁴² Մարդու գոհաբերության մասին վկայում է նաև Մ. Խորենացին՝ նկարագրելով Արտաշեսի թաղումը. «...*եթե որչափ ամբողջությամբ մեռան ի մահուանն Արտաշեսի, սիրելի կանայք և հարճը և մտերիմ ծառայք... Եւ շուրջ զգեթեզմանում լինելին կամատր մահուք...*»:⁴³

Հայտնի է, որ գոհաբերում էին ճանաչված ընտանիքների գավակներին, ոչ թե նրա համար, որ վերջիններս էին այդ ցանկանում, այլ որ հասարակությունն էր դա պահանջում: Իսկ պահանջի հիմքում հասարակության մեջ տվյալ ընտանիքի առաջնային դերն էր, դրանով էլ գուցե աստվածայինին նրանց մոտ լինելը:

Չոհաբերության յուրօրինակ ձև էր կույս աղջիկներին տաճարների նվիրաբերելը՝ սրբազան պտռնկության տալը, որի մասին վկայում է

³⁹ И. Ш и ф м а в, Молох, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 169.
⁴⁰ Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 159:
⁴¹ F. J. D ö l g e r, Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. München, 1918, էջ 69:
⁴² Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 89:
⁴³ Ա. Խ Ր Ե Ն Ա Ց Ի, Բ, Լ:

Մորաբունը. «...*ժողովրդի ամենանշանավոր մարդիկ իրենց կույս աղջիկներին նվիրաբերում էին աստվածուհուն, և նրանք ըստ օրինի երկար ժամանակ պտռնկանում են աստվածուհու համար, որից հետո ամուսնանում են, և ոչ ոք անվայել չի համարում կենակցել նրանց հետ*»:⁴⁴

Միև չև XIX դ. ամբողջ գերդաստանը պատասխանատու էր իր անդամներից մեկի կատարած ոճրագործության համար, և որպես մասնավոր դեպքեր, պահպանվում էր սպանվածի հարազատների կամ ազգականների ձեռքով մարդասպանից կամ նրա ազգականներից արյան վրեժ լուծելը: Տյառնընդառաջի կարճատևության մոխիրը համբարձմանը արտում շաղ տալը ցանքսերին կենդանի մարդուն գոհաբերելու մոխիրնաճ հմայականն արարողություն է:⁴⁵ Մարդու գոհաբերության ծեսի արձագանքներ պահպանվել են հայոց բանահյուսական նյութերում. ինչպես օրինակ, շինության, բերդի կամ կամուրջի պատի շարվածքի մեջ երիտասարդ աղջկան որչ-որչ թաղելու մասին գրույցները:⁴⁶

Բենիամինի թիվ 131 դամբարանում, որը արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ սալարկղային թաղում է, գտնվեց մեկ այլ կմախքի դաստակ: Ըստ մարդաբանական տվյալների՝ դամբարանում թաղվել է 50-60տարեկան տղամարդ: Ակնհայտ է, որ դամբարանում, աճյունը ծածկող հողից 10սմ բարձր գտնված մեկ այլ դաստակը գոհաբերության վկայություն է: Չեռքի գոհաբերություն փաստվել է Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ դամբարանի ծածկասալի վրա գտնվել են մարդու ձեռքի ոսկորներ:⁴⁷

Շատ ժողովուրդների մոտ ընդունված էր կտրել թշնամու ձեռքը: Սկյութները «...կտրում էին գոհաբերված մարդկանց աջ ուսերը ձեռքերի հետ...»:⁴⁸ Աջ ձեռքը կտրելու սովորույթ կար նաև օսերների մոտ⁴⁹ և այն խորհրդանշել է թշնամու այլևս անվտանգ լինելը: Ըստ ազգա-

⁴⁴ Strabo, XI, 14, 16.
⁴⁵ Ե. Լ. Ա լ ա յ ա ն, Երկիր, հ. 1, Եր., 1983, էջ 289:
⁴⁶ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ճ յ ա ն, Ավանդակապտոս, Եր., 1969, էջ 209, թիվ 571/ա, ր, էջ 211, թիվ 572:
⁴⁷ А. Г о л а н, Եշվ. աշխ., էջ 154:
⁴⁸ Հ Ե Ր Ո Ղ Ա Ս Ո Ս, IV, 62:
⁴⁹ Ж. Д ю м е з и л ь, Осетинский эпос и мифология (Перевод с французского. Под редакцией и с послесловием В. Абаева), М. 1976, с. 44-45.

գրական նյութերի՝ խնամքների մտ, ինչպես նաև Դադատանում սպանված բշնամու աջ ձեռքը կտրելու և իր դռանն ամրացնելու սովորույթ կար, որը բշնամու ուժին տիրանալու կամ նրան հետագա գործողություններից զրկելու իմաստ ուներ:⁵⁰

Չեռքի մոզական ուժի հնագույն վկայությունները պալեոլիթում են: Քարանձավների պատերին արված նկարներում ձեռքերի նկարները հաճախ համադրված են կենդանիների պատկերների հետ:⁵¹ Ենթադրվում է, որ հնագույն որսորդ թողել է իր ձեռքի հետքը՝ մոզական ուժով որս կատարելու համար:⁵² Չարալ-Հյույուլի տաճարներում ձեռքերի բնական չափերի հետքերի հետ միաժամանակ կան նաև դաստակների անհատական բնույթից գուրկ նկարներ, որոնք հավանաբար ունեցել են խորհրդանշական իմաստ:⁵³ Մարդու ձեռքը խորհրդանշել է ոչ միայն մարդուն, այլ նաև՝ նրա ուժն ու իշխանությունը, և ինքնահաստատման համար չէ, որ նախնադարյան մարդը թողել է իր ձեռքի հետքը: Դիցաբանական մտածողության մեջ բնականն ու գերբնականը կարող էին միահյուսվել և ձեռքի ֆիզիկական ուժը կարող էր վերածել մոզականի: Չեռքի մոզական ուժի հետ կապված հավատալիքները տարբեր են, կապված են չարը խափանելու գործողությունների, ինչպես նաև հարսանեկան՝ ու թաղման ծիսա-

կարգերի հետ: Թաղման ծեսի հետ կապվում է գերեզմանոցից վերադառնալիս ձեռքերը լվանալու սովորույթը: Չեռքը, որպես մոզական ուժի կրող, կարող էր վնասել ողջերին և շփածին մոզուրյամբ հանգուցյալի վիճակը փոխանցել ողջերին: Չեռքերը լվանալը միաված էր հանգուցյալի հետ փոխազդեցության կապերը խզելուն:⁵⁴

Ծածկասալերի և կողասալերի յուրահատկություններ:

Բենիամինի թիվ 6 դամբարանի գույգ կողասալերը (հյուսիսային և հարավային) փորվածքներ ունեն: Լավ մշակված կողասալի վրա՝ դամբարանի ներսից, կմախքի կոճքի ուղղությամբ արված են 15սմ տրամագծով փորվածքներ: Աջ կողմում փորվածքի խորությունը 12սմ է, ձախտւմ՝ 9սմ: Նման փորվածքներ կան Առափիում բացված սալարկղերի (թիվ 11) վրա, որտեղ դամբարանի հյուսիսային կողասալը միջանցիկ անցք ունի: 13սմ տրամագծով և 24սմ խորությամբ անցքը փորված է կողասալի արևմտյան մասում և համապատասխանում է գանգի հատվածին (տախտակ V, նկ. 1, 2): Բենիամինի որոշ սալարկղերի ծածկասալերի վրա միջանցիկ անցքեր են փորված (թիվ 172, 176): Կան դամբարաններ, որտեղ օգտագործվել են նախապես այլ նպատակի ծառայած և անցք ունեցող քարեր (թիվ 8՝ ծածկասալը և կողասալը երկանքի քարեր են, թիվ 107՝ կողասալի եզրին միջանցիկ անցք կա): Երևույթը բնորոշ է Շիրակի մի քանի հուշարձաններին և հանդիպում է նաև սարկոֆագային թաղումներում (Առափի՝ թիվ 11, Վարդաբա՝ թիվ 2, 3): Կողասալերի մեծ մշակումներ հայտնի են նաև Շիրակավանից,⁵⁴ և Ջրածորից:⁵⁵

⁵⁰ Նորսահարսի կամ նորսափնայի ձեռքը չամոմանացածների գլխի դեմը մերոյա սովորույթի իմաստը նմանակնան մոզուրյամբ երջանկությունը մյուսներից փոխանցելու է: Այստեղից էլ հավանաբար ծնվել է ձեռքերը լվանալ արտահայտությունը՝ հետո մնալ շխտմով, չմիջանդի իմաստով: ⁵¹ Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարահանյան, նշվ. աշխ., էջ 27: ⁵² Հ. Հակոբյան, Ռ. Վարդանյան, Վ. Ջիմզիբջյան, Արարատի գետի վերին հոսանքում կատարված հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները (Ջրածոր և Հողմի գյուղերի տարածք), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառուցվածքում, Եր., 1993, էջ 106-117, աղ. СХVІ-СХХХІV:

Ծածկասալերի և կողասալերի վրա փորված անցքերի համապատասխանությունը կմախքի տարբեր մասերի հետ ունի այսպիսի պատկեր. Բենիամին՝ որովայնի և ձախ կոճքի ուղղությամբ (թիվ 8 դամբ.), կոճքերի ուղղությամբ՝ (թիվ 6 դամբ.), կրծքավանդակի մասում՝ (թիվ 172, թիվ 176 դամբ.): Առափիին (թիվ 11) և Վարդաբալի (թիվ 2, 3) դամբարաններում անցքերը համապատասխանում են կրծքավանդակների հատվածին:

Հայաստանում անցքերով ծածկասալեր գտնվել են տարբեր ժամանակաշրջանների հուշարձաններում: Նման ծածկասալեր փաստված են Շամիրամի ուշքրոնգիդարյան դամբարանադաշտում:⁵⁶ Միջանցիկ անցք ունեն Շիրակավանի մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող դամբարանի հյուսիսային պատը, ինչպես նաև Արգիշթիլիհիլիում բացված, մ.թ.ա. 8-րդ դարով թվագրվող ուրարտական դամբարանի պատը:⁵⁷ Երկու դեպքում էլ անցքերը միջանցիկ են և բացված են պատի ստորին մասում: Ծածկասալի վրա անցք ունեցող, ամտիկ ժամանակաշրջանի սալարկղային թաղում հայտնի է Շիրակավանից:⁵⁸ Անցքով ծածկասալեր գտնվել են Ջրածորում, ինչպես պեղավայրում, այնպես էլ պեղավայրից քիչ հեռու:⁵⁹

Քանի որ թաղման ծեսը կապված է հավատալիքների հետ, առնեն ծեսի նույնիսկ փոքր տարրերի փոփոխությունն անպայման կատարվել է գաղափարական որոշակի մղումով: Թեև շատ չեն ծածկասալերի և կողասալերի մեծ ձևերը, սակայն ծիսակարգն ակնհայտ է:

Դամբարանների կողասալերի և ծածկասալերի վրա անցքերի առկայությունը ուսումնասիրողների կողմից տարբեր ձևով է մեկնաբանվում: Դամբարանի ծածկասալի վրա արված անցքը կամ անցքերը կարելի է դիտել որ-

⁵⁶ Ստ. Եսայան, Հայաստանի հնագիտություն, Եր., 1992, էջ 262: ⁵⁷ Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Թորոսյան, Արգիշթիլիհիլիի արևիճազ, ՊԲՀ, թիվ 3, 1986, էջ 227: ⁵⁸ Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարահանյան, նշվ. աշխ., էջ 27: ⁵⁹ Հ. Հակոբյան, Ռ. Վարդանյան, Վ. Ջիմզիբջյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

պես կուռքի կամ հուշասյան (ստեղայի) ամրացման բուն:

Հայտնի է, որ դեռևս միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում դամբարանաբլուրի գագաթին դնում էին մոտ 50սմ բարձրությամբ քար, որ անդրշիրիմյան աշխարհի հետ հաղորդակցման միջոց էր և հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում ստացած հուշասյան (ստեղայի) նախատիպը:⁶⁰ Ժամանակի պատկերացումներում ստեղան ընկալվում էր որպես դեպի երկինք տանող ճանապարհ:⁶¹ Ինչպես կենաց ծառը, այնպես էլ ստեղան, կարող էր ընկալվել որպես հանգուցյալի վերածնության տանող ճանապարհի ուղեմիջ:

Յ. Տեր-Մարտիրոսովի կարծիքով Շիրակավանի ամտիկ դամբարանադաշտում ծածկասալի վրա արված մեծ տրամաչափի անցքը ևս կարող էր ծառայել ֆալոսի ամրացման համար:⁶² Բենիամինում և Վարդաբալում դամբարանների ծածկասալերի համեմատ անցքերը նախ շատ փոքր են (6-10սմ), բացի այդ կան նաև ակոսներ, որոնք հուշասյան կամ ֆալոսի տեղադրման դեպքում անիմաստ են դառնում:

Ըստ անդրշիրիմյան աշխարհի մասին պատկերացումների՝ անցքերն արված են հոգին դուրս գալու և մտնելու հնարավորության համար,⁶³ այսինքն՝ ծածկասալերի վրայի անցքերը հոգու հետ հաղորդակցման միջոց են:⁶⁴

Բենիամինի սալարկղային թաղումներում հիմնականում օգտագործվել են բնակավայրի քարերը, հատկապես՝ հատակի սալաքարերը: Բացառված չէ, որ ծածկասալերի անցքերը կարող էին նախապես այլ նպատակի համար արվել, սակայն այս դեպքում անհասկանալի է դառնում իր նշանակությունը կորցրած և ավեր-

⁶⁰ Մ. Տեբլին-Կամենսկի, Комментарий в кн. «Старшая Эдда», Древнескандинавские песни о богах и героях. М.-Л. 1963, с. 216. ⁶¹ Э. Церева, Лунный бог, М., 1976, с. 138: М. Eliade, Le mythe de l'eternelle retour archetypes et repetition. Paris, 1949. p.169. ⁶² Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Գ. Կարահանյան, նշվ. աշխ., էջ 27: ⁶³ Ստ. Եսայան, էջ 262: ⁶⁴ А. Симонян, Культура эпохи средней бронзы северных районов Армянского Нагорья, Автореферат диссертации на соиск. уч. степени канд. ист. наук. А., 1984, с. 21.

ված բնակավայրում բազմաթիվ քարերի մեջ սրանց ընտրությունը: Կարելի էր ենթադրել նաև, թե անցքերն արվել են քարերը հեշտությամբ տեղափոխելու համար, այս դեպքում անհնար էր դառնում ակնհայտ փորվածքները: Այն, որ անցքերն արվել են հատուկ նպատակով, հաստատում են նաև որպես ծածկասալ և կողասալ օգտագործված երկանքաքարերը, որոնք հավելյալ աշխատանք պահանջող ձևափոխության են ենթարկվել՝ ծածկասալի կամ կողասալի մյուս քարերի հետ ուղիղ շարվածք ապահովելու համար:

Ծխական հեղումները հնում օգտագործվում էին վերածնության պաշտամունքի հետ կապված ծեսերում: Հույների մոտ գոհաբերության և հեղման համար օգտագործում էին հատուկ գոհաստղամներ՝ գոհաբերված կենդանու արյան հոսքի համար արված անցքով: Չոհաստղան-էսխարը լավ հայտնի է Բուսպորի կուրգաններից:⁶⁵

Ծածկասալերի վրա արված անցքերի և ակնոսների ծխական դերի մեկնաբանման օգնում են ազգագրական տվյալները: Ջանգեզուրում բռնի մահով մահացածների, կայծակնահար եղածների գերեզմանների վրա կային փոսիկներ, որտեղից ջուր էին վերցնում, նրանով վախեցածներին բուժելու համար: Հիվանդի վախն ու հիվանդությունը փոխանցվում էր քաղվածին: Ծեղը կատարվում էր նաև վախկոտությանը աչքի ընկած մարդու գերեզմանի վրա շինված փոսիկից հիվանդի վրա ջուր ցնեցով:⁶⁶ Փոսիկ ունեին նաև մահատակի կամ սրբի անուն վաստակածների գերեզմանները, և այստեղ նույն ծխակարգն էր կատարվում:⁶⁷

Բերված օրինակները վկայում են, որ ոչ բոլոր գերեզմանների վրա էին արվում փոսիկներ, և ողջերի ցավերն ու հիվանդությունները

մեռածին հանձնելը, դրանով նաև մեռածի հետ հաղորդակցվելը կատարվում էր ոչ բոլոր քաղումների մոտ:

Հնագիտական և ազգագրական նյութերի համադրումը ցույց է տալիս, որ ծածկասալերի անցքերը գոհաստղանի դեր են կատարել և արվել են ողջերի ցավերն ու հիվանդությունները ծխական հեղումներով մեռածներին փոխանցելու համար: Իսկ որ մեռածներին վերագրվում էր մնան կարողություն, վկայում են ծեսերից պահպանված վերապրուկները, ինչպես օրինակ՝ հանգույցալի հետ հիվանդ մարդու շորերից կամ իրերից դնելը (որ ցավն ու հիվանդությունը տանի), կամ երբ թուղթոցիքը անշքոջի դարձնելու համար այն թաղում են գերեզմանում:⁶⁸

Բենիամին գյուղի 19-րդ դարի գերեզմանոցում ուղղանկյուն սալից մի տապանաքարի վրա պահպանվել է բասիկածն փորվածք, իսկ մեկ ուրիշի վրա՝ բավականին խորը, եռանկյունածն տաշվածք-ակոս: Նույնպիսի փոսիկավոր տապանաքարեր կան նաև Կառնուտի 19-րդ դարի գերեզմանոցում: Նշված բոլոր գերեզմանոցներում փորվածքներն արված են տապանաքարի արևմտյան հատվածում և համապատասխանում են զանգի հատվածին:

Հետաքրքրական է Մարմաշենի վանքային համալիրից հյուսիս, բլրի վրա գտնվող միջնադարյան գերեզմանոցում այսօրինակ փորվածքի մեկ այլ տարբերակը: Տապանաքարերից մեկի արևմտյան կողմում արված է 25սմ տրամագծով և 4սմ խորությամբ, երկշաքք, աջ կենտրոն ճառագայթների մեջ առնված մի փոսիկ: Երջանածն փոսն ու ճառագայթները տարբեր հարթությունների վրա են: Փոսիկի մեջ կրակի հետքեր են: Արևը, որ կյանքի և հավերժության խորհրդանշի է, տապանաքարի վրա, այն էլ ոտքերի մոտ պատկերելը, խորհրդանշել է հանգուցյալի մահվան հետ նաև նրա արևի հանգելը (արևդ մեռնի, այսինքն՝ կյանքդ մեռնի կամ արևդ թաղեմ, այսինքն՝ կյանքդ թաղեմ): Թաղումը դեմքով դեպի արևը, ոտքերի տակ՝ արև: Արևի պատկերի կենտրոնում՝ փոսի մեջ, վառվել է կրակը: Այնքան է հին ծեսի վերապրուկային

ձևը: Բերված բոլոր ուշ օրինակներում անցքերը միջանցիկ չեն և դատելով նրանցից վերջինի մեջ կրակի հետքերից, օգտագործվել են խունկ ծխելու համար: Այնքան է, որ հնագույն ծեսի վերածնվածներում է կատարվել: Պահպանվել է ձևը՝ փոխարինված թաղման ծխակարգի մեկ այլ արարողակարգով:

Հոգեհաց: Հոգեհացի մնացորդներ փաստված են Հայաստանի հեղինակաբանական և անտիկ ժամանակաշրջանի տարբեր դամբարանադաշտներում՝ Արտաշատ,⁶⁹ Վարդգես,⁷⁰ Կարնաղբյուր,⁷¹ Շիրակավան,⁷² Գառնի,⁷³ և այլն: Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտներում հոգեհացի հետքերը շատ չեն: Կարնաղբյուրում, Վարդգեսում և Առափիում պեղումները սկսվել են արդեն մասամբ ավերված դամբարանադաշտներում, և հոգեհացի հետքերի բացակայությունը կարող է ինչ-որ չափով նաև դրա հետևանք լինել: Բենիամինում մ.թ. 2-4-րդ դարերի թաղումները նստած են մ.թ.ա. 1-մ.թ. 1-ին դարերի բնակավայրի վրա, և հաճախ անհնար է տարբերակել հոգեհացի խարույկի և բնակավայրի հորդեհի հետքերը: Ելնելով վերահիշյալից՝ որոշ վերապահումով ենք վերաբերում Բենիամինի թաղումների կողքին գտնված կրակի մնացորդներին և խեղեղեմի բեկորներին: Իսկ սալարկղային թաղումներում (թիվ 157, 209...) գտնված ուղեկցող կավանոթների կամ կմախքի այս ու այն հատվածում դրված կավանոթների բեկորների վրա օրգանական մնացորդների առկայությունն արդեն ենթադրում է հոգեհացի արարողակարգ: Այսպես, Բենիամինի սալարկղային թաղումներից թիվ 181 դամբարանում գանգի տակ գտնվեց տափաշի բեկոր, իսկ թիվ 67 դամբարանում, որ-

տեղ հանգուցյալի վրա հող չի ցրվել, կմախքի կրծքին գտնվեց խեցի, թիվ 158 դամբարանում գանգի աջ կողմում անոթի շուրթ՝ վրան վառված փայտի կտորներ և օրգանական մնացորդներ: Հոգեհացի արարողակարգը շարունակվել է նաև դամբարանի մոտ՝ նմեջեցյալին հողին հանձնելուց հետո և, ըստ ծխակարգի, կտրած ամանների բեկորները պահ են արվել հողին: Կան սալարկղային թաղումներ, որտեղ ծածկասալերն ամրացող քարերի մեջ անոթների բեկորներ են (թիվ 157, 164, 181): Անշուշտ հոգեհացի հետ են կապվում նաև թիվ 133 դամբարանի կողքին, թիվ 216 դամբարանի ծածկասալն ամրացնող քարերի մեջ գտնված աղորիքը և թիվ 141 դամբարանի մոտ գտնված սյան խարիսխը, որոնց ծխական դերը փաստված է նաև Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններում: Բենիամինում հոգեհացի մնացորդներ պահպանվել են նաև կարասային թաղումների մոտ (թիվ 105՝ մուր, թիվ 17, 28, 39՝ մոխրաշերտ): Նույն պատկերն է նաև Վարդգեսում (թիվ 18՝ մոխրաշերտ): Հոգեհացի կրակին հանձնված անոթներն ունեն բերանքսիվայր դիրք: Հոգեհացի մնացորդների քննությունը ցույց է տալիս. քացի այն, որ նմեջեցյալի հետ դրվել է իր բաժինը (դամբարաններում հայտնաբերված ամանների մեջ պահպանվել են օրգանական մնացորդներ), հոգեհացից օգտվել են նաև թաղման մասնակիցները (դամբարանի մոտ կրակի, ոսկորների, կտորված անոթների առկայությունը դրա վկայությունն է (Բենիամին, թիվ 17, 28, 157, 237...): Իսկ թե ինչ հաջորդակամությամբ է կատարվել, ինչպե՞ս անհնար է վերականգնել: Շիրակի դամբարաններում հայտնաբերված ուղեկցող փոքրաթիվ անոթներն ունեն բերանքսիվայր դիրք (Բենիամին, թիվ 127, 183, 209) կամ բերանք փակված է մեկ այլ ամանով (Բենիամին, թիվ 183): Եթե ամաններն իրար վրա շարելը սովորական երևույթ է տարբեր ժամանակաշրջաններով թվագրվող այն թաղումների համար, որտեղ անոթների քանակն անցնում է մի քանի տասնյակից, և կարելի է ենթադրել, որ դա արվել է նաև սահմանափակ տարածքում բոլոր իրերը տեղափոխելու

⁶⁵ Е. К а с т а н а я н а, Обряд тризны в боспорских курганах, СА XIV, 1950, с.124.
⁶⁶ Սոս., I հ ս ի ը յ ա ն, 1969, էջ 288:
⁶⁷ Հիվանդը կառնում է թունոթյամբ սպանվածի կամ առանց հարողորության մեռածի գերեզմանի վրա, այդ պահին հիվանդի մեջքին ջուր են ցնում, այնպես որ գերեզմանի վրա փորված փոսը ջրով ցրվել և ապա հիվանդը խնում է այն: Երբեմն ջուր ամանի մեջ ամբողջ գիշեր քողում են գերեզմանի վրա, իսկ հիվանդը հաջորդ օրը խնում ջուրը և ջարդում ամանը: Մ. Արևելյան, 1975, էջ 20:

⁶⁸ Դ.Ա.Է, հեղինակի գրառումներից, Գյումրի:

⁶⁹ Շ. Ն ա չ ա տ ը յ ա ն, 1981, էջ 47:
⁷⁰ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Կրակը Դրավասանկերսի անտիկ դամբարանադաշտի թաղման ծխակարգում, Հին Հայաստանի մշակույթին նվիրված 11-րդ գիտական նստաշրջան, գեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1998, էջ 22:
⁷¹ Ի. Կ ա ը ա ղ ն ա յ ա ն, Կարնաղբյուրի պեղումները, Հայաստանի Հանրապետությունում 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների բեկորներ, Եր., 1991, էջ 81:
⁷² Փեղեր - М а р т р о с о в, Г. К а р а х а н я н, 6շվ. աշխ., էջ 18-19:
⁷³ Ж. Х а ч а т р я н, 6շվ. աշխ., էջ 23:

համար, ապա Շիրակի անտիկ թաղամասերում ուղեկցող նյութերը սակավաթիվ են, և քանի որ թաղման ողջ ընթացքի յուրաքանչյուր մասնաբաժանում անպայման ծխակահուցիված է, ամանների բերանները փակելը ենթադրում է որոշակի նպատակ: Լռուի բերդի միջինբրոնզի-դարյան դամբարաններում կավանոթները քարե հղկված կավփաթիչներով ծածկված լինելը, ըստ Ս. Գևեյջյանի, ևս անպայման ծեսի մասին են վկայում: ⁷⁴

Ամոթների բերանները փակելու ծես կայտնի է խեթական տեքստերից: Խեթերի մոտ կարասը (պիֆոսը) ամեն մի աստվածության պաշտամունքի կարևոր տարրերից էր: ⁷⁵ Կար Ամպրայի աստծուն մատուցվող գոհաբերություններով ուղեկցվող ամոթների բերանը բացելու և փակելու արարողություն: Առաջինը կատարվում էր գարնանային տոների ժամանակ, իսկ երկրորդը՝ աշմանը: Ըստ խեթական տեքստերի՝ բացելը կարող էր խորհրդանշել ծննդյան, իսկ փակելը՝ անձրևների եղանակը: ⁷⁶ Ինչպես հատիկի համար էր ծեսը խորհրդանշում ծլելու կամ մեռնելու ժամանակը, այնպես էլ դամբարաններում դրված ամոթների բերանները փակելը պիտի խորհրդանշեր կյանքի ավարտը: Գուցե նաև նույն գաղափարն է դրված բոլոր թաղամասերն այս կամ այն ձևով ծածկելու մեջ:

Բենիամինի դամբարանադաշտում հոգեհացի հետքեր պահպանվել են մինչև մ.թ. 3-րդ դար և ավելի ուշ թաղամասերում չի նկատվում: Նույնպիսի պատկեր է նաև Արտաշատում և ժամանակագրական նույն հատվածն է ընդգրկում: ⁷⁷ Կարելի էր ենթադրել, թե առաջին դարերում քրիստոնեական հավատքի տարածումն իր հետ բերել էր նաև նոր ծես, ըստ որի էլ հոգեհացի արարողակարգ չի կատարվել, և ուղեկցող նյութերն էլ կամ շատ քիչ են, կամ իսպառ քացակայում են: Իհարկե, սկզբնական շրջանում նոր կրոնն առանձին ժողովրդականություն չէր վայելում, և ազնվականության մի մասը ժո-

ղովրդական գանգվածների հետ պայքարում էր հաճում իր նախնիների հավատքի: ⁷⁸ Խորենացին իր դժգոհությունն է հայտնում. «...կամ թե բնութիւն ունելով գրարժայօնութիւն և զկանանկորութիւն ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնից քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կամանց և հարճից...»: ⁷⁹ Իսկ մյուս կողմից էլ հոգեհացի բացակայությունը մ.թ. առաջին դարերի Հայաստանի տնտեսական վիճակի արտացոլումն է: Այսինքն, դամբարաններում ուղեկցող նյութերի քացակայությունը կարող էր պայմանավորված լինել թե՛ մեկով, թե՛ մյուսով:

Կրակը թաղման ծեսում: Հոգեհացի ծիսակարգի տարրերից մեկը կրակն է: Բենիամինի դամբարանադաշտում այն փաստված է մոխրաշերտի (թիվ 8, 39, 105, 125, 217 դամբ.), փայտածխի (թիվ 8, 83, 84, 90 դամբ.) ձևով, որոնց մեջ նաև վառված ճյուղերի (թիվ 132 դամբ.): Բենիամինի որոշ թաղամասերի (թիվ 8, 9, 17, 23, 28, 39...) ուղեկցող ամոթների մի կողմում ևս կրակի հետքեր են:

Թաղման ծեսի նյութականացված մնացորդները հնարավորություն են տալիս վերականգնել մեկ արարողակարգ ևս. երբ աճյունը դեռ չէր ծածկվել հողով, հոգեհացի կրակից վառված փայտի կտորները դրվել են դամբարանի մեջ՝ աճյունի տարբեր մասերում: Փայտածխի կտորները գտնվեցին մարմնի այս կամ այն մասում. գլխի տակ (Բենիամին, թիվ 158, 159, 181 դամբ.), աջ ականջի մոտ (Բենիամին, թիվ 92 դամբ.), ոտքերի մոտ (Բենիամին, թիվ 118, 132, 169 դամբ.), կրծքին (Բենիամին, թիվ 122 դամբ.), որովայնին (Բենիամին, թիվ 104 դամբ.), թիկունքի հատվածում (Բենիամին, թիվ 125, 132 դամբ.), ձեռքերի մեջ (Բենիամին, թիվ 16 դամբ.): Կամ թաղումներ, որտեղ փայտածխի կտորներ գտնվեցին կմախքի տարբեր մասերում միաժամանակ (Բենիամին, թիվ 132՝ ոտքերի տակ, ողնաշարի տակ, ոտքերի միջև): Փայտածխի կտորներ գտնվեցին և կարասա-

յին, սալարկղային և հիմնահողային թաղամասերում: Բենիամինի թիվ 20, 21, 54, 56, 71, 97 դամբարաններում վառված փայտի կտորները ուղղակի շաղ են տրված և այս դեպքում կարող էին մեջքայալի վրա լցված հողի մեջ լինել: Ածուխի մեկ կամ մի քանի կտորներ, ինչպես նաև մոխիր, գտնվել են Արտաշատի դամբարանադաշտից: ⁸⁰ Ածուխի մանր կտորներ գտնվել են նաև Խերսոնեսում մանկական դամբարանից: ⁸¹

Հնդեվրոպական ժողովուրդների հավատալիքներում առանձին տեղ էր հատկացված կրակին և մաքրագործող կրակի պաշտամունքն անհիշելի ժամանակներից գոյություն է ունեցել տարբեր ժողովուրդների մոտ: Կրակի, որպես ֆիզիկական երևույթի, լույս, ջերմություն, կյանք սպառնվելու, միաժամանակ նաև հրո ճարակ դարձնելու, մոխրացնելու հատկություններն են ընկած դիցաբանական ընկալումներում վերջինիս հատկացված դերում՝ այն կապելով և՛ կյանքի, և՛ մահվան հետ: Ըստ այդմ էլ՝ հնդեվրոպական թաղման ծեսում կրակը կապվում է վերածնության հետ՝ կյանք-մահ-վերածնունդ շրջափուլի մեջ: ⁸² Կրակը ծիսական դեր ուներ ոչ միայն թաղման ծեսում նաև ոչ հնդեվրոպական ժողովուրդների մոտ: ^{*}

⁸⁰ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 42:
⁸¹ Е. Буниатян, В. Зубарь, Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса, СА, N. 4, 1991, с. 230.

⁸² Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Պաշտամունքային շարժական օջախներ միջնադարյան Հայկազոթից, ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» ժողովածու, XI, Գյումրի, 2008, էջ 101:

* Մոնղոլների մոտ հանգուցյալների հարազատներին և թոռներին, ովքեր գտնվում են նրա հետ շփման մեջ ենթակա են կրակով մաքրման: Иоани де Плано Карпини, История монголов. СПб., 1911. с. 12; Իսկ օրինակ, Ամուր գետի և Սախալին կղզու արևմտյան ափամերձ շրջանի ժողովուրդների մոտ խիստ պահպանվում էին բոլոր արգելքները և դրա հետ կապված՝ նաև կրակի հետ վարվելու կարգը: Օջախը մաքրվում էր առավոտյան, քանզի որ երկնյան մոխիրը դուրս տանելը արգելված էր համարվում և ներարվում էր, որ երևի դա արվել էր երկրյան, ապա տանը մեկը կնետներ: Ոչ միայն նոր տան մեջ առաջին օջախը և մտքը կառնում էր տան ափսոսքը, այլ նաև օջախներն ու մտքերը նոր տան մեջ կարող էին վառել միայն նույն տոհմի անդամները: Ч. Таксами, Селения, жилие и хозяйственные постройки нивхов Амура и западного побережья Сахалина (середина XIX начало XX в.) - „Труды Института этнографии им Н. Миклухо-Маклая“, М.-Л., 1961, т. 64. с. 161.

Հնդեվրոպացիների թաղման արարողակարգում հանգուցյալներին կրակի վրա այրելու ծիսակարգը անշուշտ ունենալու էր որոշակի ծիսական բովանդակություն ի տարբերություն հողի մեջ թաղելու պարզ ձևի: Այդպիսի խորհրդանշական իմաստ տալիս էր կրակը: Հնտագայում հնդեվրոպական մի քանի տվորությունում, հատկապես՝ հնդիստանական, այն դարձավ պաշտամունքի հիմնական առարկա: Դա պայմանավորված էր կրակի մաքրող հատկությամբ: Մշտապես վարակիչ հիվանդությունների մահացու հետևանքներին ենթակա ժողովուրդների համար կրակը հատկապես ժանտախտից ազատելու լավագույն միջոց էր: ⁸⁴

Կրակի մաքրագործող ծիսանիստական գործողությունների հիմքում ընկած է շփածին մոգությունը, որի սկզբունքներն են՝ մահը ծնունդ է մահանում և իրերը, որոնք մի անգամ շփման մեջ են եղել իրար հետ, անմիջական կապի խզումից հետո էլ շարունակում են տարածության մեջ փոխներգործել: ⁸⁵ Կրակն այրում էր, մաքրում և վերացնում բոլոր կապերը: Կրակն իր մեջ կրում էր վերածնունդ էությունը: ⁸⁶ Կրակը ոչ միայն մաքրագործում էր մարդուն, ⁸⁷ այլև վերածնունդ և սպառնալույս նրա մտաբեր դրախտ: ⁸⁸ Հոգեհացի կրակին գոհաբերված կենդանիների ոսկորները հանձնելը նույն նպատակն ուներ:

Դամբարանի մոտ օջախ վառելը և զոհի միսն եփելն արդեն իսկ դամբարանի տարածքը դարձնում էր պաշտամունքային: ⁸⁹ Իսկ հոգեհացի համար վառված օջախը, կրակին դրված ամանը և եփած միսը մեկ ամբողջական համա-

⁸⁴ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, Եվ. աշխ., էջ 831:

⁸⁵ А. Боламырева, Н. Сотина, Магия и квантовая механика, Наука и религия, 1990, N. 5, с. 5.

⁸⁶ А. Акимова, Об отношении геометрического стила к обряду кремации в кн: Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд, М., 1990, с. 231.

⁸⁷ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, Եվ. աշխ., էջ 831:

⁸⁸ В. Петрухин, Погребения знати викингов (по данным археологических и литературных памятников), Скандинавский сборник 21, Таллин, 1976. с. 155.

⁸⁹ Մ. Գ. Ե գ յ ա ն, 2006, էջ 99:

⁷⁴ Մ. Գ. Ե գ յ ա ն, 2006, էջ 103:
⁷⁵ В. Арзаниба, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М., 1982, с. 172.
⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 25-26:
⁷⁷ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 53:

⁷⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, II, Խր., 1984, էջ. 76:
⁷⁹ Մ. Խ ո ռ ը ն ա ց ի, Գ, րը:

լիր են, և չպետք է դրանք դիտել մեկը մյուսից առանձին:⁹⁰

Վերը նշեցինք, որ բացի հոգեհացի կրակից, կրակի հետքերն ամուխի տեսքով հայտնաբերվել են նաև դամբարանում՝ կմախքի տարրեր հատվածներում: Հայոց մեջ ամուխը դիտվել է չար ոգիներից պաշտպանվելու միջոց և մանկահասակ երեխային դուրս տանելիս ավի մեջ ամուխ էին դնում:⁹¹ Չարը կալել կապելու համար փոխ տրվող կաթի մեջ ևս ամուխ էր գցվում:⁹² Ամուխն օգտագործում էին ծննդկանին շրջապատող շարքերին վանելու համար:⁹³ Կրակը կարելի է մարել միայն մոխիրով ծածկելով, իսկ որոշ ժողովուրդների մոտ ոճրագործություն է համարվել կրակը փչելով կամ ջրով հանցցնելը:⁹⁴ Ըստ ուսումնասիրողների՝ ամուխը կրակով չար ոգիներին վանելու, գերեզմանը նրանից զերծ պահելու միջոց է ⁹⁵ և կապվում է նախնիների պաշտամունքի հետ՝ որպես կապ մահացածի և ընտանեկան օջախի միջև:⁹⁶ Նույն այդ հավատալիքի արդյունք է մինչ օրս հայոց և այլոց մեջ մտնող մատների սեղանումով հանցցնելու սովորույթը: Ջուգահեռաբար սուրբ է համարվել նաև մոխիրը, և տաճարների կամ սրբազան օջախների մոխիրը չէր թափվում, այլ կուտակվում էր հատուկ դրա համար հատկացված տեղում: Ժողովրդական ավանդության մեջ մոխրի պաշտամունքի մասին վկայում է Մ. Կարապետի և Կաղ դևի մասին գրույթը. «Մ. Կարապետ (տարբերակ՝ Լուսավորիչը) ժողվեց դիվան լլցեց զնդան:/ Կաղ դևն եկավ, ասաց, յաման/

Չիս մի դներ զընդան/ Ես կեղմիս Մուրք Կարապետու փոռեհան,/ Տանիմ, թափեմ Փրեքաթման/, Սինչև օր Քրիստոս գա դատաստան», դևը դառնում է վանքի փռեհանը:⁹⁷ Կաղ դևի տակ ծպտված է հեթանոսական տաճարի կրակը պահպանող ծառայողը կամ թուրմը, որի դեպքում էին հավատարից նորին անցնելիս հնի ժխտման վկայություն է: Բացի այն, որ գրույթի մեջ ակնհայտ են ինչպես մոխրի պաշտամունքի տարրերը, դրսևորվում է Մուրք Կարապետի վանքի կապը ստորերկրայքի հետ (գետնի տակով վանքի մոխիրը տանելը) կապը, միաժամանակ նաև, յաման բառի տակ ծպտում կա, և այստեղ պիտի տեսնել նաև *Աման -յաման* կրակի հնագույն աստվածությանը կամ նրա արբանյակներից մեկին:

Ըստ ազգագրական վկայությունների, բաղձան արարողակարգի ժամանակ կամայք կարող էին պատառտել իրենց հագուստները, մոխիր ցանել գլխերին և ճանկելով դեմքերը:⁹⁸ Հնագիտական փաստերին զուգահեռ հոգևոր մշակույթի յուրատեսակ պահեստարանը ոչ միայն ազգագրական նյութն է, շատ հաճախ նաև՝ հայերենը:Թաղման ծեսի տարրերի խտապատկեր է առօրյա խոսակցականում օգտագործվող հետևյալ արտահայտությունը. «*Բռու մի հող, բուռ մի փռոշ*», որ Աշոցքում արտահայտում է մարդու մեռնելու ցանկությունը:⁹⁹ Հայերի կողմից մոխրի պաշտամունքի վկայություն է Ազաթանգեղոսի տված բնորոշումը. «...*ի մոխրապաշտութեան նախնեաց մերոց*»:¹⁰⁰ Կրակի և մոխրի պաշտամունքի մասին է վկայում նաև հետևյալը. Տեառնընդառաջին, երբ քահանայի կողմից օրհնված խարույկն այրվում վերջանում էր, տակավին վառվող սուրբ մոխրից կպցնում էին իրենց մտքերը և վառած տանում էին առն:¹⁰¹

Թաղման ժամանակ կրակի օգտագործումը նպատակամղված էր ողջերի և մեռածների միջև այդ կապերի և՛ շեշտմանը, և՛ խզմանը: Գուցե և նույն ծիսահմայական գործողության արդյունքում է ձևավորվել «*գլխին մոխիր ցանելը*»¹⁰² արտահայտությունը, որը ծիսական համայնի գործողության խտացում է: Ըստ ամենայնի, հարագատների գլխին մոխիր ցանելը (թաղման կրակի մոխիրը) հանգուցյալին, ինչպես նաև հարագատներին մաքրագործելու, նաև հանգուցյալի և ողջերի միջև բոլոր կապերը վերացնելու մի գործողություն է եղել: Թաղման մերօրյա ծեսում գերեզմանի հողից հարագատների ծոցը գաղտնաբար մի պտղունց ցցնելը բերված ծիսակարգի համարժեքն է: Այժմ արդեն չգիտակցվող ծիսահմայական գործողությունը նույնպես միտված է եղել փոխազդեցության կապերը կտրելուն և դրանով՝ հանգուցյալից սպասվող վտանգը կանխելուն: Անշուշտ այստեղ հողն ու մոխիրը, որպես ծիսահմայական գործողության իրականացման միջոց, նույնանում են: Գերեզմանի մեջ մի բուռ հող գցելու մերօրյա արարողությունը ևս հանգուցյալին իր բաժինը տալու և նրա հետ կապերը խզելու մի գործողություն է:

Մեծ պահքի չարչարանաց շարաթվա տունին հանգուցյալների գերեզմաններին անպայման ձիթաճրագ վառելը,¹⁰³ երեկոյան մոռ վառելը, ինչպես նաև խունկ ծխելը, կրակի մաքրագործող գործության հետ կապված հավատալիքների դրսևորումներն են:

Շիրակի անտիկ դամբարաններում և թաղման տարածքում վառված փայտի կտորների առկայությունը վկայությունն է մի ծեսի, որի արձագանքները պահպանվում էին հայոց սովորույթներում: Այն սեմյակում, ուր հանգուցյալն էր, կրակ չէր վառվում, և որոշ վայրերում դիպվածման ջուրը տաքացնելու համար կրակը վառվում էր բաց երկնքի տակ և այդ կրակը վառելու համար օջախի կրակը չէին օգտագործում, որպեսզի օջախը չպղծեն, այլ կայծքարով

և պողպատով նոր կրակ էին ստանում:¹⁰⁴ Քանի որ դիպվածման համար արված կրակը պիղծ էր և վնասակար, այրվող փայտի կտորներն էլ հանգուցյալի մեծ մահաբեր էին դառնում, կիսայրված փայտի կտորները տնից հեռու էին շարտում:¹⁰⁵ Այսինքն՝ նույնպիսի վտանգ կարող էին ներկայացնել նաև հոգեհացի կրակի մնացորդները: Հետևաբար՝ այդ վտանգը կանխելու նպատակով էլ վառված փայտի կտորները դրվել են հանգուցյալի հետ:

Կրակի հետ կապված արարողակարգերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դամբարանի մեջ, ինչպես նաև աճյունի տարբեր մասերում դրված փայտածխի կտորներն ունեին դամբարանները կրակով մաքրագործելու և ողջերին հասցվող վտանգը կանխելու նպատակ: Իսկ հոգեհացի կրակին հանձնված ամանները հանգուցյալին իր բաժինը տալու և դրանով հանգուցյալի հետ փոխազդեցության կապերը կտրելուն միտված գործողություն են:

Նույն սկզբունքից ելնելով էլ՝ հանգուցյալին հողին են հանձնել ողջ հանդերձանքով՝ հետը դնելով նաև իր օգտագործած իրերը: Հանգուցյալի ունեցած զենքերով և արդուզարդի առարկաներով թաղելու մասին վկայում է Խոռեհացին. «...*և որպիսի շուք բազմադիմս արարին առ ի պատիւ դիոյն, քարաքականաց կարգօր և ոչ որպէս զբարբարոսս: Դազաղք էին ասէ, ոսկեղէնք, գառոյրն և անկողիներն բեհեզեայ. և պատմունանն որ զմարմնովն՝ ոսկեթել, թագ կապեալ ի գլուխն, և զէնն ոսկով առաջի եղեալ...»:¹⁰⁶*

Դամբարանը ներփակ տարածություն է, որ տարանջատում է երկու՝ այս և այն աշխարհները: Ըստ այդմ էլ՝ դամբարանի ներսում կատարվող միայն հանգուցյալի համար է, դրսինը՝ հանգուցյալի, նրա հարագատների ու մերձավորների վերջին հարաբերությունը: Դամբարանի կողքին կատարված գործողությունները հանգուցյալին հասանելիքն է, միաժամանակ կրակի մաքրագործման հանգուցյալի և ողջերի

⁹⁰ E. B. A n t o n o v a, Первые святилища Армянского Нагорья, Междисциплинарные исследования культуры и этногенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей (сбор докладов) Ер. 1990, с. 53.

⁹¹ Մտ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, 1969, էջ 59:

⁹² Նույն տեղում, էջ 303:

⁹³ Տասները ամուխը ձեռքին պտուղում էր ծննդկանի շուրջը, չարքերի մուտքը արգելելու համար օգակ էր գծում, որով ներխուժ տարածություն էր ստեղծվում և անվերջ ու անսկիզբ շրջանով փակում էր չարի ճանապարհը: Մտ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, 1969, էջ 301:

⁹⁴ Մ. Ա թ ի ղ յ ա ն, 1975, էջ 58:

⁹⁵ В. З е л е н ч у к, Очерки молдавской народной обрядности, Кишинев, 1959, с. 38; Г. Забойко, Верования и обычаи великоруссов Владимирской губернии, ЭО 3-4, М., 1914, с. 97. И. Харузина, К вопросу о почитании огня, ЭО, 3-4, М., 1907, с. 159.

⁹⁶ И. Х а р у з и н а, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁹⁷ Մ. Հ ա թ ի ղ յ ա ն, Մշո Մուրք Կարապետ եկեղեցու պաշտամունքային նախահիմքերը, Հայոց սրբերի և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 23, Գարեգին Սովանդ-տյանց, Երկեր, Խ. 1, Եր., 1978, էջ 75:

⁹⁸ Վ. Բ ղ ո յ ա ն, Հայ ազգագրություն (համառոտ ակնարկ), Եր., 1973, էջ 198:

⁹⁹ Դ. Ա Մ., հեղինակի գրառումներից, Աշոցք, Գ. Դազանի:

¹⁰⁰ Ա գ ա թ ա ն Գ ղ ղ ա ն, 89:

¹⁰¹ Մ. Ա թ ի ղ յ ա ն, 1975, էջ 63:

¹⁰² Արտահայտությունն օգտագործվում է մեծ փչող ունեցող մարդուն բնորոշելիս, երբ դիմախտությունը կապվում է մերձավորի մահվան հետ:

¹⁰³ Մտ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, 1969, էջ 280:

միջև եղած կապերի խզումը: Հանգուցյալին իր բաժինը հաստատելու կարևորությամբ է պայմանավորված հոգեհացի արարողակարգը: Բեմիանիին դամբարաններում փայտածխի կտորների առկայությունը հենց այս գործությամբ էլ պայմանավորված է: Կրակի, այս դեպքում ամուսինի մաքրագործող հաստությունն էլ օգտագործվել է նաև դամբարանը շար ոգիներից հենու պահելու համար:

Կենդանիների զոհաբերություն: Թաղման արարողությունների հետ կապված զոհաբերությունները, ըստ Շիրակի ամուսին դամբարանադաշտերում փաստված նյութական մնացորդների, բաժանվում են երկու խմբի: Առաջինում դամբարանի կողքին, հոգեհացի կրակի մեջ պահպանված մնացորդներն են, իսկ երկրորդում՝ դամբարանի մեջ՝ հանգուցյալի հետ դրվածները: Եթե առաջինում խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների (ոչխար, կով, վարագ) ոսկորներ են, ապա երկրորդում՝ շան և ձիու: Առաջինները հանգուցյալի և նրա հարազատների վերջին խնջույքի համար են, իսկ երկրորդները՝ միայն հանգուցյալի: Վերջիններին վերապահված է հանգուցյալին հանդերձյալ աշխարհ ուղեկցելու դերը:

Չոհաբերված կենդանիները ձու են էին տարբեր աստվածներին և հանգուցյալի հոգուն:¹⁰⁷ Ծոխ զոհաբերությունն ակնկալում էր բարեհաճ վերաբերմունք այն աշխարհում: Թաղման ծեսի ժամանակ մանր եղջերավոր անասունների՝ ոչխարի, խոյի զոհաբերության սովորույթ կար հոմերոսյան շրջանի Հունաստանում:¹⁰⁸ Հելլենիստական Հայաստանում ևս կատարվում էին տարբեր կենդանիների զոհաբերություններ, և՛ ոչ միայն թաղման ժամանակ: Խորեմացու վկայությամբ. «...Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուել զգեղեզման երրորդ իրոյ Միսիանայ քրմապետի Բազմացն աանի...բազմի ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցատոր վայելեացեն»:¹⁰⁹

¹⁰⁷ О. Герни, Хетты. (По следам изучения культуры Востока), М., 1987, с. 147.
¹⁰⁸ Հ ն ն ր ու, Իլիական, Եր., 1987, էջ 416:
¹⁰⁹ Մ. Խ ո թ ռ ն ա ց ի, Բ, կգ:

Թաղման ժամանակ ընտանի կենդանիների զոհաբերումն անշուշտ գալիս է հնդեվրոպական այն պատկերացումներից, որ անդրշիրմյան աշխարհը արտաավայր է, որտեղ այսուծում են մարդկանց և զոհաբերված կենդանիների հոգիները: Ըստ Վ. Իվանովի, մարգագետնում ողջակիզված կենդանիների կողքին գտնվող մեռածի հոգու մասին պատկերացումները, որ խեթական ծեսի հնագույն տարր են, ծագել են հնդեվրոպացիների վաղ անասնապահական շրջանի կրոնական հայացքներից:¹¹⁰

Չոհաբերված կենդանիներից յուրաքանչյուրը կապվում է որևէ հավատալիքի և պաշտամունքի հետ: Հնդեվրոպական հավատալիքներում վարագը կամ վայրի խոզն ուներ պաշտամունքային նշանակություն:¹¹¹ Խեթական սովորույթներում սուրբ կենդանիների շարքում հիշատակվում է նաև վայրի վարագը:¹¹² Վարագը ծիսական կարևոր կենդանի էր միջերկրյան Հունաստանում, որի վկայությունն են գինվորների սահավարտների վրա մարտական նշանի՝ «Վարագի գլխի» նկարագրությունը հոմերոսյան և հինգերեքական էպոսներում: Այդ նշանը հայտնի է նաև միջերկրյան, հռոմեական և հինգերեքական հնագիտական հուշարձաններից:¹¹³ Ծիսակարգում խոզի (կամ վայրի վարագի՝ կինգի) զոհաբերությունը հետազոտողները կապում են պտղաբերության պաշտամունքի հետ: Հին իսլանդական ավանդություններում վարագը համարվում էր պտղաբերության աստվածուհու՝ Ֆրեյայի կենդանին:¹¹⁴ Նույն ավանդություններում վարագի հնամենի անվանման մեջ կան իշխան և աստված իմաստները:¹¹⁵ Մեծնող և հարություն առնող հին արևելյան մի շարք աստվածություններ դիցաբանական վա-

¹¹⁰ Вяч. Иванов, Реконструкция структуры символика и семантики индоевропейского погребального обряда. Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. М., 1990, с. 5.
¹¹¹ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, Բշվ. աշխ., էջ 514:
¹¹² В. А р д з и н б а, Բշվ. աշխ., էջ 30.
¹¹³ МНМ, Энциклопедия, т. 1, М., 1991, стр. 232.
¹¹⁴ М. С т е б л и н - К а м е н с к и й, Բշվ. աշխ., էջ 165:
¹¹⁵ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, Բշվ. աշխ., էջ 516:

րագի զոհն են դառնում:¹¹⁶ Հայ դիցաբանության մեջ վարագը մեռնող և հարություն առնող Արալի հակառակորդն էր:¹¹⁷ Պատահական չէ, որ միջնադարում վարագազիր մատանի կրելու իրավունքը վերապահված էր միայն թագավորին, և այդ մատանիով էր կնքվում մահվան դատավճիռը:¹¹⁸

Թաղման ծեսի առաջնքն անշուշտ զոհաբերությունն է աստվածներին, որ նպատակ ունի նրանցից ողորմածություն և բարեհաճություն ակնկալել հանգուցյալի (որ գուցե և առաջնային էր) և նաև ծեսն իրականացնողների նկատմամբ: Ըստ խեթական ծիսակարգի զոհ էին մատուցում միայն առաջնեկը, առաջին հատիկը, թխած առաջին հացը, ծնված առաջին գառը կամ այլ կենդանի: Խեթական աղբյուրներում ասվում է, որ թագավորը Արիննայում ծես է կատարում և ճոր բերքից զոհաբերում է հաց, մեղր, զինի, իսկ թագուհին՝ Թախտապայում Արևի և Մեցուլա աստվածուհու համար ծես է կատարում՝ մատուցելով առաջնեկներին, որոնց կարելի էր ուտել:¹¹⁹ Ըստ մովսեսական օրենքների՝ նույնպես պետք է զոհաբերել բոլոր առաջին ծնունդների արուններին:¹²⁰

Թաղման ծիսակարգում կենդանիների զոհաբերության արձագանքները պահպանվել են մինչև օրս: Մր. Խաչի մեռելոցին պարտադիր է ուլ (անցյալ դարի 60-ական թվականներից՝ գառ) մորթելը (այսինքն՝ զոհաբերելը) և փռում խորովելը:

Թաղման ծիսակարգը շարունակվել է նաև հանգուցյալին հողին հանձնելուց հետո: Այսինքն, արարողությունների մի մասը կատարվել է երբ դամբարանը դեռ բաց էր, իսկ մյուս մասը՝ դամբարանը փակելուց հետո: Վերջինիս մասին վկայում են ծածկասալերի վրա հայտ-

¹¹⁶ А. М в а ц а к а н я н, Мотив вепра в армянской мифологии и искусстве, II международный симпозиум по армянскому искусству. Ер., 1978, с. 4.
¹¹⁷ Ա. Մ ա տ ի կ յ ա ն, Արայ Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 224-238:
¹¹⁸ Սո. Օ թ թ ե լ յ ա ն, Մյունիխի պատմություն (բարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Արքահայնի), Եր., 1986, Գ, 72:
¹¹⁹ В. А р д з и н б а, Բշվ. աշխ., էջ 72, ծանոթագր. 64:
¹²⁰ Աստվածաշունչ, Հին Կտակարան, Օրինաց, 2, 15:

նաբերված նյութերը: Բեմիամին (թիվ 9, 39, 105, 125) հոգեհացի կրակի մեջ և ծածկասալերի և կողասալերի քարերի հետ (թիվ 157, 164) գտնվեցին գավաթների, տափաշների բեկորներ, որոնք կարող էին կտրվել հոգեհացի արարողակարգի վերջնական փուլում՝ դամբարանը փակելուց և հողով ծածկելուց հետո: Նշենք, որ թաղման ծեսի այս արարողակարգը ավելի վաղ ժամանակաշրջանի հուշարձաններից փաստված է Շիրակավանում: 2008թ. այստեղ ջրագծի համար փորված խրամատի մեջ բացված սալարկղային երկու դամբարանում, հանգուցյալի աճյունի հետ դրված իրերից գատ, անոթներ գտնվեցին նաև ծածկասալերի վրա:¹²¹ Վերջիններս անշուշտ վկայում են դամբարանը ծածկելուց հետո կատարված արարողակարգի մասին: Արդյոք այն կատարվել է անմիջապես թաղումից հետո, թե թաղմանը հաջորդող օրերին, դժվար է ստել: Եթե արարողակարգը կատարվել է թաղումից հետո մեկ այլ ծիսակարգի ժամանակ, ուրեմն պիտի ենթադրել, որ դամբարանը ծածկասալով փակելով, թաղումն օրվա արարողակարգն ավարտված է համարվել: Շիրակավանի մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերով թվագրվող դամբարաններում փաստվածը ենթադրում է, որ նախ ծածկասալը հողով չի ծածկվել, և վերջինս ոչ թե կափարիչի, այլ տապանաքարի դեր է ունեցել: Բացի այդ, հանգուցյալի հիշատակին նվիրված որոշակի օրերի ևս հոգեհացի արարողակարգ է կատարվել:

Հնագիտական նյութին զուգահեռ ունենք նաև Խորեմացու վերոբերյալ վկայությունը. «զի ի զոհիցն ամենայն անցատոր վայելեացեն»,¹²² որը ևս հաստատում է, թե հոգեհաց տրվել է ոչ միայն թաղման ժամանակ: Բերված օրինակների մեծությամբ վկայությունն է հանգուցյալի հիշատակին նվիրված օրերին (էգնահող, յոթ, քառասունը և այլն) գերեզմանի վրա հոգեհացի ուտելիքից բաժին բոլորելու սովորույթը:

Հացի զոհաբերությունը: Բեմիամինի սալարկղային մի քանի դամբարաններում (թիվ 54, 56,

¹²¹ Լ. Եգանյանի պետություն, նյութերը հրատարակված չեն:
¹²² Մ. Խ ո թ ռ ն ա ց ի, Բ, կգ:

71, 92) գտնվեց նաև հացահատիկ: Կարասային և հիմնահողային մի բանի բաղադրանքում վառված հացահատիկի առկայությունն, ավելի հավանական է, վերաբերում է բնակավայրին: Մի բանի դամբարանների կողքին կան ուղեկցող իրերի հետ գտնվեցին նաև աշխատանքային գործիքներ, որոնք նույնպես կապվում են հացահատիկի հետ: Բենիամինի թիվ 133 դամբարանի կողքին, թիվ 216 դամբարանի ծածկասալն ամրացնող քարերի մեջ գտնվեցին աղորիքներ:

Բենիամինի թիվ 174, 216 դամբարանների մոտ ևս գտնվեցին աղորիքներ: Երկամբարաններ են Բենիամինի թիվ 8 դամբարանի կողմնակների ու ծածկասալների մեկական քարերը, թիվ 171 դամբարանի ծածկասալի վրա գտնվեց փոքրիկ սանդ, թիվ 39 կարասային թաղման մյուսերի մեջ կա նաև ծեծիչ: Օրինակ Արտաշատում աղորիքները դամբարանադաշտ են բերվել հացահատիկ աղալու «...կամ էլ ունեցել են հանգուցային ուղեկցող առարկաների գուտ ծխական նշանակություն»:¹²³ Բենիամինում ևս աղորիքները նույնպես դամբարանադաշտ են բերվել ծխական նպատակով և կապվում են հացի զոհաբերության հետ:

Հացի զոհաբերության ծխակարգը շատ հին է: Այս իմաստով բացատրվում է Հայաստանը, որտեղ դեռևս բրոնզիդարյան թաղման արարողակարգում իր տեղն ունենում են գարու ու ցորենի զոհաբերությունը:¹²⁴ Հացահատիկը, որպես մեռնող և հարություն առնող բույս, ունի իր ծխական բովանդակությունը և կապվում է մեռնող և հարություն առնող աստվածությունների պաշտամունքի հետ:¹²⁵

Խեթական տեքստերում, ի թիվս զոհաբերվող այլ ուտեստեղենի, հիշատակվում է նաև հացը:¹²⁶ Հին Արևելքում սովորություն կար հա-

ցահատիկ բողմել դամբարանում:¹²⁷ Ըստ հին հույների՝ գարու զոհաբերությունը կապված էր այն աշխարհի ու մեռյալների հետ և արտահայտվում էր հանգուցյալի գերեզմանի մեջ այլուր ցանելով, որը կատարվում էր ի թիվս այլ հեղուկների:¹²⁸ Հացաբույսեր էին դրվում վիկինգների թաղման մակույկներում:¹²⁹

Թաղման արարողությունների ժամանակ խեթական ծեսում զոհաբերվել են տարբեր հացեր. լուսնակերպ, մարդակերպ, կենդանակերպ, որոնք նաև տարբեր համերի էին. թթխնորով, քաղցրացրած, պանրով, յուղով, ինչպես նաև՝ տարբեր գույների. կարմիր, սպիտակ, սև և այլն:¹³⁰ Ըստ այդմ էլ հացի յուրաքանչյուր տեսակ, ծխական միևնույն իմաստի կողքը լինելով, անշուշտ ունենալու էր ինչ-որ նրբերանգային տարբերություն:

Մեզանում թխած առաջին հացը միշտ ճամփորդին է համարվել, ընդունված է նաև լավաշը որպես մատաղ բաժանելը: Երկու դեպքում էլ հացի զոհաբերության արձագանքներ կան: Անշուշտ նույն իմաստն ունեն թաղման ծխակարգի հետ կապված *հոգեհաց* կամ *հաց տալ* արտահայտությունները: Երկու դեպքում էլ հիմքը հացն է: Հայոց ազգագրական նյութը նույնպես բազմաթիվ սովորություններ է վկայում՝ կապված թաղման ծխակարգում հացի օգտագործման հետ: Գրանցից մեկը թաղման ժամանակ հանգուցյալի կրծքին հաց դնելն է:¹³¹ Ջանգեզուրում մնջեցյալի կրծքին և բերանի մոտ հաց դնելը մոզական նշանակություն ունեն և արվում էր *քաշկերին* հեռացնելու համար:¹³² Շիրակում միայն Մր Խաչի մեռելոցին պատրաստվող ճաշը կազմում է *քաշկա* և անպայման մատուցվում է ոչխարի մսի հետ: Անունը համահունչ է *քաշկ* -ին, որն էլ հնարավոր է

բաջ(ք) բառի աղավաղումն է:¹³³ *Քաջ, քաջք, ըստ Հայկազյան բառարանի, ցնորք, ոգի, դև, ծին, խէշալ,*¹³⁴ իսկ *քաշկեն (հեթիսա), հաց ինչ, մանավանդ գարեհաց, նկանակ գարեղեն*:¹³⁵

Ըստ Ժողովրդական հավատալիքների՝ քաջքերը մարդկային ծագում ունեն և բնակվում են սարերի, ժայռերի ու քարերի վրա, քարանձավներում ու ժայռերի ճեղքերում ունեն իրենց տաճարները:¹³⁶ Քարանձավներում բնակվելը շեշտում է անդրաշխարհի հետ կապը: Քաջքերն են շղթայում Արտավազդին. «...Չքեզ կացին քաջք, Տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս, Անդ կայցես եւ զղոյս մի տեսցես»¹³⁷ Այսինքն՝ հոգեհացի այս ճաշատեսակը ողջերին պաշտպանվելու նպատակով անդրաշխարհի ոգիներին՝ քաջք-քաջքերին արվող զոհաբերություն է:

Հացի զոհաբերության ծեսի արձագանքներ են Աշոցքի գյուղերում մինչ օրս հանգուցյալի հիշատակի բոլոր օրերին հոգեհացին անպայման ձավարով շիլա մատուցելը: Հացի զոհաբերության վկայություն է նաև հետևյալը: Մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները Շիրակում պահպանվում էր թաղման հաջորդ օրը՝ Էգնահողին, մեռելտուն տարվող ուտեստեղենի պարտադիր ուղեկիցը՝ բրինձը, որը ցորենի (նաև՝ ձավարի, կորկոտի) նորոքյա փոխարինողն է: Հավանաբար հացի զոհաբերության հետ է կապվում նաև հետևյալը: Երբ համգուցյալին երազում հաճախ են տեսնում, առավուր վաղ, առանց որևէ մեկի ներկայության և առանց ետ նայելու, ուսի վրայով մի կտոր հաց են նետում՝ ասելով, «*առ քո բաժինն ու գնա*»: Գործողությունն իր մեջ ունի մեռածից վախենալու, զգուշանալու միտում և միաժամանակ նրանից պատուվերու ցանկություն, ինչպես նաև ծեսի կատարման գաղտնիություն: Համալիր գործողության բուն նպատակը հացի զոհաբերությանը մեռածին իր բաժինը հատկացնելն է:

Ծխական հեղում: Հոգեհացի արարողակարգի ժամանակ կատարված ծխական հեղումների մասին վկայում են թաղումների կողքին, հոգեհացի մնացորդների հետ հայտնաբերված զավաթների բեկորները:

Բենիամինի որոշ թաղումների (թիվ 8, 9, 17, 23, 28, 39...) ուղեկցող աճյունների մի կողմում կրակի հետքեր են: Պիտի ենթադրել, որ հոգեհացի արարողակարգի ժամանակ զավաթների պարունակությունը հեղել են՝ ամանները պատկած դիրքով թողնելով կրակի մեջ: Կրակի հետքեր կան նաև Կառնուտի զավաթի մի կողմում: Բենիամինի 138 և 209 թաղման կարասների վրա, միայն մի կողմում՝ շուրթից նստուկ, կրակի հետքեր կան, որը ենթադրում է, թե այս աճյունները նույնպես պատկած դիրքով եղել են կրակի մեջ: Կառնուտի գտածոները ևս բոլորը թերի են, որը ցույց է տալիս, թե աճյունները կտրվել են թաղման արարողակարգի ժամանակ: Անշուշտ ամենար է ստել հեղումը կատարվել է, երբ դամբարանը դեռ քաջ էր, թե՛ աճյունը հողին հանձնելուց և ծածկասալով փակելուց հետո: Թեև թաղման ծեսը նույնպես ենթակա է փոփոխությունների, սակայն նկատի առնելով և՛ ազգագրական վկայությունները, և՛ թաղման մեթոդային արարողություններում ավանդական ծեսի շատ տարրերի պահպանումը, կարելի է ենթադրել, որ հեղումը դամբարանի մոտ կատարված արարողություններից վերջինն է եղել:

Թաղման խեթական ծխակարգում ընդունված էր կենդանիների, զինու, գարեջրի, հացի և մրգերի զոհաբերությունից հետո կտրել բոլոր աճյունները:¹³⁸ Ծխակարգը հայտնի է Մերձսևծովյան շրջանից,¹³⁹ Ադրբեջանից:¹⁴⁰ Արտաշատի դամբարանադաշտում ևս հոգեհացի բոլոր աճյունները կտրվել և նետվել են կրակի մեջ:¹⁴¹

Կարելի էր ենթադրել, թե զավաթների պարունակությունը դատարկելուց (ըմպելու՞ց) հետո վերջիններս պատկած դիրքով դնելը կարող էր ուղղակի հանգուցյալի վիճակին բերելու խորհուրդ ունենալ. այսինքն՝ ինչպես մարդու

¹²³ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 53:
¹²⁴ Ա շ ի. Զ ա լ ա ն Բ թ ա թ, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Եր., 1935, էջ 43: Ս. Деведжян, 1981, նշվ. աշխ., էջ 39:
¹²⁵ Է. Խ ա ն զ ա ղ յ ա ն, 1973, էջ 140: В. Петрухин, Погребение знати викингов (по данным археологических и литературных памятников), Скандинавский сборник 21, Таллин, 1976, с. 160: Ս. Деведжян, 1981, էջ 39:
¹²⁶ В. А р а з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 133:

¹²⁷ Գ. Թ ու մ ա ն յ ա ն, Ուշբրոնզեդարյան թաղման ծեսը հայկական խնամաշխարհի հյուսիս - արևելքում (ըստ հնագիտական տվյալների), Թեկնածուական առեմնախառայում, 1997, էջ 143:
¹²⁸ Հ ո ն ը ո ս, նշվ. աշխ., էջ 512:
¹²⁹ В. П е т р у х и н, նշվ. աշխ., էջ 160:
¹³⁰ В. А р а з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 65-67:
¹³¹ Ստ. Լ ի ս ի յ ա ն, 1969, էջ 334:
¹³² Նոյն տեղում, էջ 291:

¹³³ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Գայի զոհաբերության վաղբրոնզիդարյան ծեսի գաղտնագիրը հայոց «գեկկապի» աղոթքներում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. XII, Գյումրի, 2010, էջ 75:
¹³⁴ ՆԻԷԼ Եր., 1981, էջ 981:
¹³⁵ Նոյնը:
¹³⁶ Մ. Ա թ ե ղ յ ա ն, 1975, էջ 86:
¹³⁷ Է. Խ ա ղ ա ն Բ ա ղ ի, Բ, կա:

¹³⁸ H. Otten, Hethitische totenrituale, Berlin, 1958 p. 13-16.
¹³⁹ Е. К а с т а н а я н, նշվ. աշխ., էջ 128:
¹⁴⁰ С. К а з и е в, 1949, с. 9: С. К а з и е в, 1960, с. 20:
¹⁴¹ Ժ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 47:

կյանքն է ավարտվել, այնպես էլ՝ անոթն էր դատարկվում: Կարծում ենք, ավելի հավանական է, որ կարող էր նաև փոխադրեցության բուրբ կապերը կտրելուն միտված գործողություն լինել: Հեղման անոթները պատկած դիրքով կրակի մեջ թողնելու վերապրուկ է թաղման մեթոդային ծիսակարգում մինչև քառասունը հոգեհացի սեղանին բաժակները բերանբխվար դնելու սովորույթը:¹⁴² Ըստ հայոց հավատալիքների, քանի որ մինչև քառասունը հոգին թափառում է այս և այն աշխարհների միջև, ուրեմն կարող էր նաև վնասել ողջերին: Ազգագրական սովորույթներում բազմաթիվ միջոցներ էին կիրառվում հանգուցյալի հոգուն մոլորեցնելու և վերադարձը կանխելու համար: Հոգեհացի ժամանակ օգտագործված անոթները թողել են հենց հոգեհացի կրակի մեջ՝ մաքրագործող կրակի շփումով փոխադրեցության կապերը վերացնելու և հոգու վերադարձը կանխելու համար:

Իսկ *մեռյալների մարգագետինը*, որտեղ ըստ հնդեվրոպական հավատալիքների, տեղափոխվում են մեռածների հոգիները, *ողջերի աշխարհից* անջատված է ջրով, որն անցնելուց հետո միայն հոգին կհայտնվեր հանդերձյալ աշխարհում:¹⁴³ Հեղումը կատարվել է որպես մոգական գործողություն՝ հոգու անցանելիք ճանապարհի ընթացքը հեշտացնելու և գուցե արագացնելու նպատակով: Թաղման մեթոդային ծեսում գերեզմանին խմիչք հեղելը հնագույն այս ծեսի արձագանքն է:

Շունը թաղման ծիսակարգում: Բենիամինի դամբարանադաշտում թաղման ձևերի և ծիսակարգի բազմազանության մեջ առանձնանում են մի քանի թաղումներ, որոնք ուղեկցվում են շների գոհաբերությամբ:¹⁴⁴ Շունը թաղման ուղեկցի է թիվ 40, 123, 194 դամբարաններում: Թիվ 123-ը կարասային թաղում է երրորդ տե-

ղամասում բացված քարաշար պատերով հսկա ամբարի բերանին: Մանկական թաղումը կատարվել է բերանբխվար դիրքով դրված կարասի բեկորների տակ: Կամայի կողքին գտնվեցին շան գանգ և երկատված ծնունդի հսկային դրված երկու մասերը: Թաղումը բացվեց բնակավայրի այս հատվածի մ. ք. ա. 1-ին դար թվագրվող շերտում: Թիվ 194-ը մ. ք. ա. 1-ին դարի կենցաղային հորի մեջ բացված հիմնահողային թաղում է: Թաղումը կատարվել է բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ: Այս թաղմանը քիչ վերապահումով պիտի մոտենալ, քանի որ թաղման կողքին գտնված սկզբները կարող են նաև ծիսակարգի հետ բողոքովին կապ չունենալ և վերաբերել բնակավայրին:

Շան գոհաբերության ուղեկցությամբ երկու թաղում էլ բացվեց մ. ք. ա. 1-ին դարի շերտում: Բենիամինի մ. ք. ա. 1-ին դարի մոնումենտալ կառույցի սենյակներից մեկի շեմի տակ բացվեց շան գոհաբերություն:¹⁴⁵ Շների գոհաբերություն բացվեց նաև Արեգմաղենում՝ սալարկղային թաղման կողքին՝ մեկ այլ սալարկղի մեջ (տախտակ VI, նկ. 1):¹⁴⁶

Շան գոհաբերության ուղեկցությամբ թաղման առավել հետաքրքրական օրինակ է թիվ 40 դամբարանը: Հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ կարասային թաղումը կատարվել է մոնումենտալ կառույցի մոյուն միջանցքի վրա բացվող սենյակներից ամենամեծի կենտրոնում: Պահպանվել են հորիզոնական դիրքով դրված կարասի մի քանի բեկորներ: Թաղումն ուղեկցվել է շների և ձիու գոհաբերությամբ: Կարասի մի մեծ բեկորի վրա գտնվեց ձիու երկատված գլխի մի կեսը, իսկ մյուսը՝ ճուռն հեռու: Թաղումն առնված է 3մ տրամագծով խոշոր քարերի երկշար շարվածքով շրջանի մեջ, որի տակ ամփոփված են գոհաբերված շները: Չոհաբերված է չորս շուն, որոնցից երկուսն ամբողջական են, երկուսն՝ իրանից երկու մասի բաժանված: Դամբարանը 4-րդ դարում կողոպտվել է: Այդ են

վկայում սենյակի տարբեր մասերից գտնված, 4-րդ դարով թվագրվող սանրաբաշ խեցիները, թաղման կարասի և ուղեկցի այլ կավանքների բեկորները, որոնցից մի քանիսն էլ հայտնվել են վերին շերտում: Թաղման ուղեկցի տարատեսակ նյութերի բեկորներն ու ամբողջական իրերը գտնվեցին ցաղարկի վիճակում: Հնարավոր է, ձիու գանգի սկզբների իրարից հեռու գտնվելը ոչ թե ծիսակարգի, այլ դամբարանը թալանելիս կատարած ավերածության հետևանք է: Փաստորեն անխաթար են մնացել միայն շրջանակն շարվածքի տակ ամփոփված շների կմախքները: Թաղմանն ուղեկցող նյութերով դամբարանը թվագրվում է մ. ք. 1-2-րդ դարերով:

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը նշված թաղումը թվագրում է մ. ք. 2-րդ դարով,¹⁴⁷ իսկ Հ. Խաչատրյանն այս կառույցի դամբարան լինելը կասկածի տակ է առնում, քանի որ. «Քարերի մի քանի շարքով կրմնեխի շրջագծին ավելի շուտ կարող էր լինել շրջանակն հարթակի կամ կոնաձև ինչ-որ շինվածքի հիմնապատ»:¹⁴⁸

Թիվ 40 դամբարանի ձևն ու արարողակարգը ենթադրում են, թե հանգուցյալը կարող էր լինել կարևոր մի անձ, ում ունեցած հասարակական դիրքն էլ իրավունք է վերապահել առանձնացված տարածքի հատկացման և գոհաբերություններով հարուստ ծիսակարգով թաղման:

Բենիամինի դամբարանադաշտում շան գոհաբերությունները փաստված են կարասային (թիվ 40) և հիմնահողային (թիվ 234) թաղումներում: Բենիամինում շների գոհաբերությամբ թաղումների քննությունը ցույց է տալիս, որ գոհաբերությունները կատարված են հետևյալ ձևերով. ա.) ամբողջական կմախքով (թիվ 40 դամբ.), բ.) միայն գլուխը (թիվ 234), գ.) խառը մասնատված և ամբողջական շներ (թիվ 40 դամբ.):

Հայտնի է, որ շունը զգում է իր տիրոջ կամ ընտանիքի անդամի մոտալուստ մահը և սկսում է արտասովոր ձայնով կաղկանձել: Մարդը կա-

րող էր դա նկատել դեռևս պղնձեքարի դարաշրջանում, երբ շունն արդեն ընտանի էր: Եվ նախնադարյան մարդու կրոնական պատկերացումների մեջ շունը չէր կարող չունենալ իր տեղը: Շան պաշտամունքի և զոհաբերության սովորույթները ծագում են այդ կենդանուն բնության կողմից տրված յուրահատուկ զգայնության և նախնադարյան մարդու պարզունակ կրոնական պատկերացումների շաղխից:

Հայաստանում շան գոհաբերության սովորույթ գոյություն է ունեցել դեռևս պղնձեքարի դարաշրջանում: Նախիջևանի Մախարաբուրի թիվ 41 դամբարանում գտնվել է շան կմախք, իսկ թիվ 12 դամբարանում՝ շան գանգ:¹⁴⁹ Շան սկզբներ են գտնվել Լճաշենի առաջին դամբարանադաշտի 2-րդ մեծ դամբարանաբլուրում,¹⁵⁰ Խոջալիի թիվ 5 փոքր դամբարանադաշտում:¹⁵¹ Շան գոհաբերություն է բացվել նաև Արբիկի՝ մ. ք. ա. 14-13-րդ դարերի դամբարանադաշտի թիվ 100 դամբարանում: Այստեղ քասի մեջ գտնվել է կենդանու գանգ, ենթադրվում է՝ շան:¹⁵² Բերված օրինակները Հայաստանում շան գոհաբերության հնագիտական ամենավաղ դրսևորումներն են:

Շունն անդրշիրիյան թագավորության խորհրդանիշ է շատ ժողովուրդների մոտ. շունները, եզիպտացիներ, հույներ և այլք:¹⁵³ Տարբեր ժողովուրդների թաղման ծիսակարգում շան գոհաբերության բազմաթիվ փաստեր կան: Ծիսական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխներ, ինչպես նաև շների ամբողջական կմախքներ հայտնի են Բակալդիայի և Սոգդի 1-ին հազարամյակով թվագրվող թաղումներից:¹⁵⁴

¹⁴² Լենինականում մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները պահպանվում էր հանգուցյալի հագուստները՝ շորերը և կոշիկները պատռելու սովորույթը: Իսկ վերջին տարիներից կտրուսն են նաև տապանարարի վրա դրվող ծաղիկները: ԴՄՄ, հեղինակի գրառումներից (Գյումրի):

¹⁴³ Т. Г а м к р е л я д з е, Ваяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 82:

¹⁴⁴ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 1998, էջ 44-56:

¹⁴⁵ Հ. Խ ա չ ա տ Ր Յ Ա Ն, Գլխախնամակների մ. ք. ա. 1-ին դարի մոնումենտալ կառույցի գործառնության մասին, ԸՊԱՄԻ համրապետական 2-րդ գիտաժողով, գեղեցունների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 19:

¹⁴⁶ Հ. Խ ա չ ա տ Ր Յ Ա Ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 1991, էջ 84-86:

¹⁴⁷ Ф. Тер - Мартиросов, 1993, էջ 71:

¹⁴⁸ Հ. Խ ա չ ա տ Ր Յ Ա Ն, Բենիամինի անտիկ դասակարգի ինդենիտական ժամանակաշրջանի մարտարարկությունը, ԳԱԱ ՀՀ-ի կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 57:

¹⁴⁹ О. А б и б у л л а е в, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, с. 46, 49.

¹⁵⁰ А. М и а ц а к а н я н, Раскопки курганов на побережье озера Севан в 1955г. (предварительное сообщение) СА. 1957, N. 2, с. 146-153.

¹⁵¹ К. К у ш н а р е в а, Севано - узерлинская культура периода средней бронзы на территории Сев. Кавказа В кн: „Культурное наследие Востока“, Проблемы, поиски, суждения, А., 1985, с. 110.

¹⁵² Т. Х а ч а т р я н, 1979, էջ 34:

¹⁵³ Լ. Կ ո լ ի ն, Հին Հնդկաստանի լեզվաբանական և առասպելների, Եր., 1979, էջ 156-244:

¹⁵⁴ Б. Л и т в и н с к и й, А. С е д о в, նշվ. աշխ. էջ 161-162:

Այս բաղումներում շունը ծխական գոհաբերության կենդանի է և գոհաբերվել ու բաղվել է առանձին: Նույն ժամանակաշրջանում շների գոհաբերություն կատարվում էր նաև Լյոտլիայի մայրաքաղաք Սարդեսում:¹⁵⁵ Երկատված շների գոհաբերություն փաստված է սկանդինավյան թաղամասում: Վիկինգների թաղամասնակցներում գտնվել են շան մեկ կամ մի քանի կմախքներ, որոնք հաճախ անգրուխ են:¹⁵⁶ Իսկ խեթական նույնատիպ ծխակարգում ընդունված էր շան ձագերի գոհաբերությունը:¹⁵⁷ Կատեսակետ, ըստ որի շան գոհաբերման ծիսական արարողության հիմքում ընկած էր այդ կենդանու՝ աստվածների խորհրդանիշներ լինելու պատկերացումը:¹⁵⁸ Օրինակ՝ խեթական «կիլիան» ծեսի մասնակիցները կրկնօրինակում էին կենդանիների վարքի ձևերը և այսպես կոչված «շնային մարդիկ» արարողության ժամանակ ռոնում էին:¹⁵⁹ Կենդանիները աստվածների խորհրդանիշներ լինելու պատկերացումն էր ընկած նաև խեթական մեկ այլ ծիսակարգի հիմքում: Այժմ մագով պատված, կալի շնակերպ արձանիկը յուզով օծվում էր, ապա՝ կտորվում: Ծեսը կատարվում էր երեք անգամ անենժը կրկնելուց հետո, և այդ շան ոգին այլևս չէր վնասի:¹⁶⁰

Շան պաշտամունքային դերի մեկ այլ դրսևորումն է ներքին տոմսաբերության ժամանակ գայլի մորթի և դիմակ կրելը: Ծեսի հիմքում ընկած է ներքին՝ գայլից սերված լինելու պատկերացումը: Ըստ Հերոդոտոսի, յուրաքանչյուր ներ, տարին մեկ անգամ փոխակերպվում է գայլի, հետո վերստին ստանում է իր նախկին կերպարանը:¹⁶¹

Ինչպես վկայում են տարբեր աղբյուրները, և ցույց է տալիս հնագիտական նյութը, շան

կամ շների առանձին գոհաբերությունների ծեսը բովանդակային նրբերանգներ ունի: Բենիամինի դամբարանադաշտում հայտնաբերված առանձին թաղված շների կմախքների և շնմի տակ թաղված շան գոհաբերության ծիսական բովանդակության մեկնությունը համար հետաքրքրական նյութ է հետևյալ բանավոր ավանդությունը: Ընտանիքում ամհաշտ և մշտապես լարված վիճակը հաճախ բնորոշվում է նարցականով արտահայտվող «շնմի տակ շան գլուխ կա թաղուկ» վախ-մտահոգությունը:¹⁶² Հարցականը միաժամանակ արտահայտում է նախ վախ, ապա՝ իրականացված ծիսական գործողություն, դրա գաղտնիությունը և այդ գործողության հետևանքը: Եվ այստեղ շունը ծխահամայական գործողության կրողն է: Շան գոհաբերության և թաղման ծիսական նույն սովորույթի հետ է առնչվում տարբեր լեզուներում, հայերենում նույնպես, «*ահա թե որտեղ է թաղված շան գլուխը*» արտահայտությունը, որը թեպետև փոխաբերական իմաստ է ստացել, սակայն իր մեջ պարունակում է շան գոհաբերության բուն իմաստը: Բերված օրինակները, լինելով նույն արտահայտության հնչերանգային տարբերակները, նաև իմաստային տարբերություն ունեն: Շան, որպես ծխահամայական գործողության կրողի, մեկ այլ դրսևորումն է թուրքագրի կամ կապ անելու ու կապ քանդելու հմայության ժամանակ սպիտակ և սև (այստեղ՝ չար և բարի) շների կղանքի օգտագործումը:¹⁶³ Այս դեպքում կարևոր է շան գույնը. սևով կապ է արվում, սպիտակով՝ քանդվում: Սևի և սպիտակի հակադրությունը բնորոշում է ոչ միայն չարն ու բարին, այլև՝ այս ու այն աշխարհները: Իսկ ըստ հնդեվրոպական ավանդությունների, անդրաշխարհը մեկ երկնային (դրական), մեկ ստորերկրյա (բացասական) գծեր ունի: Սպիտակ շան կերպարը հայկական ավանդություններում բազմիցս է հանդիպում: Սպիտակ շունն է Արտաշեսի հորը Մամատրուկին և նրա դայակին ազատում:¹⁶⁴ Մամատրուկի որդի Արտաշեսը ևս

ծիսավոր է, իսկ վերջինիս որդի Արտավազդին կապանքներից ազատվելուն օգնում են սև և սպիտակ շները:¹⁶⁵ Սևի և սպիտակի հաջորդականությունը բարոյ և չարի անընդհատ պայքարի դրսևորումն է: Հունաստանում շան ձագ էին գոհաբերում Ենիալին, որը նույն Արեսն է:¹⁶⁶ Իսկ հունական դիցարանում Արեսը ուղղի աստվածն է, շունն էլ, որպես ռազմի դաշտի ամխառնավելի այցելու, նրա նվիրական կենդանին: Շունը հունական մեկ այլ աստվածուհու՝ Հեկաթեի մշտական ուղեկիցն է, նաև՝ աստվածուհու գոհաբերվող կենդանին: Հեկաթեն խավարի ու լուսնի աստվածուհին է:¹⁶⁷ Ան ու սարսափ տարածելով՝ նա թափառում էր այս ու այն աշխարհներում հանգիստ չգտած մեռելների հոգիներին հետ: Հեկաթեն մնում էր գերեզմանոցում, և նրան գոհաբերում էին շուն և ուտելիք: Ինչպես տեսնում ենք, հունական առասպելաբանության մեջ նույնպես շունը երկակի բնույթ ունի, նա մեռելների մշտական այցելուն է և գոհաբերվող կենդանին: Այն, որ շան հետ կապված ծիսական հավատալիքները սերված են հնդեվրոպական ակունքից, հավաստում են նաև հին հնդկական և իրանական ավանդությունները: Հին հնդկների մտ սահվան տիրակալ Յամայի պատգամաբերները երկու գույգ աչքեր ունեցող, Օյամս և Շաբալս անուններով շներն են, որոնք կոչվում են կյանքի առևանգիչներ: Շների բնորոշումն արդեն իր մեջ պարունակում է այս ու այն աշխարհների միջև միջնորդի և ուղեկցի գաղափարը: Այդ գույգ շները հսկում են վերին երկնքում բնակվող Յամայի ուղին: Իսկ Յաման մեռածների հոգիների հետ նստած է խնջույթի: Նա իր ուղեկից շների միջոցով փնտրում և մահվան թագավորություն է տանում նրանց, ովքեր պատկանելու են իրեն:¹⁶⁸ Եվ քանի որ կյանքի առևանգիչները բնակվում են վերին երկնքում և մեռելներին տանելու հա-

մար իջնում են երկիր, ուրեմն կապ ունեն երկրի և երկնքի հետ:

Իրանական առասպելաբանության մեջ շունը հոգիների պահապան է և հոգեառ: Երկրային շները պաշտպանում, իսկ երկնային շները հսկում են Չինվաթի կամուրջը և սպասում այդ կամուրջով մեռածի հոգին տանելուն: Առասպելաբանական այս հիմքով է պայմանավորված սագիդի (շնադիտում) արարողությունը գրադաշտականների մոտ, երբ կերակուրը համապատասխան ծեսով տրվում էր շանը՝ հանդերձալ աշխարհում գտնվող հանգուցյալների գաղտնակերպ ներկայացուցիչ:¹⁶⁹ Մտրարոնի վկայությամբ սոգդիացիք և բակտրիացիք գառամայրներին և հիվանդներին գցում էին գերեզմանափոր կոչված շներից՝ հռչակելով:¹⁷⁰ Նույն հավատալիքի մեկ այլ դրսևորումն է դիակը գազաններին հանձնելու սովորույթը պարսիկների մոտ:¹⁷¹ Շան պաշտամունքային բնույթի վկայությունն է նաև այն, որ իրանական ցեղերի մոտ շունը ձուցվում էր Աքրամազդային և համարվում էր սրբազան կենդանի:¹⁷² Եգիպտոսում շունը սրբազան դամբարանում թաղելը նույն երևույթի մեկ այլ դրսևորումն է:¹⁷³

Շան գոհաբերությունը վերածնության գաղափարի հետ էր կապված:¹⁷⁴ Շունը հոգիների ուղեկից է և հոգիների պահապան: Վերջինով էլ պայմանավորված՝ շանը վերագրվում էր պահպանական նշանակություն և մաքրագործող գործություն (շան հայացքը փախցնում էր դևերին): Շունը կապ ունի երկնքի (Արամազդ, Հեկաթե) և երկրի հետ (գերեզմանավորներ, կյանքի առևանգիչներ):

Հայ ժողովրդի առասպելաբանական պատկերացումներում շունն, իբրև մահվան թագավորության պահապան և հոգիների ուղեկից, ունի

¹⁵⁵ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, *Ուլ. աշխ.*, էջ 592:
¹⁵⁶ Б. Литвинский, А. Седов, *Ուլ. աշխ.*, էջ 163-164:
¹⁵⁷ Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Ուլ. աշխ.*, էջ 591:
¹⁵⁸ В. А. Рзинба, *Ուլ. աշխ.*, էջ 34:
¹⁵⁹ Նույնը:
¹⁶⁰ R. C. A. P. I. s. e, The Akkadian namburbi textes; an introduction Undana publications. Los Angeles, 1974. p. 17.
¹⁶¹ Հ ե ղ ո ղ ա ռ ո ս, IV, 105:

¹⁶² Դ.Ա., հեղինակի գրառումներից, Աշոցք, Գ.Սեպասար:
¹⁶³ Դ.Ա., հեղինակի գրառումներից, Գյումրի:
¹⁶⁴ Մ. Խ ո ռ ր և ց ա յ ի, Բ, 10:

¹⁶⁵ Մ. Խ ո ռ ր և ց ա յ ի, Բ, կա:
¹⁶⁶ Ն. Ա ղ ն ց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 264:
¹⁶⁷ А. Т а х о - Г о д и, Геката, МНМ, Энциклопедия, т. I, М., 1991, с. 269; В. Миллер, Значение собаки в мифологических верованиях, М., 1876, с. 12-13.
¹⁶⁸ Р и г в е д а, Избранные гимны, М., 1972, с. 353-356; Մ. Հարությունյան, Սի դրվագ հայ առասպելաբանությունից, ՊԲՀ, 1989, թիվ 1, էջ 158-159:

¹⁶⁹ Ս. Հ ա ռ ո յ ո յ ն յ ա ն, *Ուլ. աշխ.*, էջ 159:
¹⁷⁰ Strabo, XI, 9:
¹⁷¹ Հ ե ղ ո ղ ա ռ ո ս, I, 140:
¹⁷² Նույն տեղում, I, 85-87:
¹⁷³ Նույն տեղում, II, 67:
¹⁷⁴ Ст. Е с а я н, *Ուլ. աշխ.*, էջ 242: Մ. Հարությունյան, 1989, էջ 166: Նույնի՝ Գայի հնագույն պաշտամունքի արտացոլումները հայոց «գեղակալի» աղբյուրում, Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, գեղարվեստների հիմնարկություն, Եր., 1996, էջ 44-46:

տարբեր դրսևորումներ: Մի դեպքում այն շնակերպ հոգեառն է, մյուս դեպքում Մասիսի վիհերում բանտարկված Արտավազի շղթաները կրծող շներն են. «...եթե արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիս, և երկու շունը հանպագ կրծելով գշրայսմ՝ ցանալ ելանել և առնել վախճան աշխարհի...»¹⁷⁵ կամ Արային հարություն տվող արալեզները. «Կեզով գվէրս նորա, և կենդանասցի»¹⁷⁶:

Վնուն Ալիշանի բնորոշմամբ՝ «շունը այլ-այլ կերպարանօք և անվանք պատուած և պաշտուած էր յերկրի և յերկինս և ի դոժիս Կերբեր ամուամբ»¹⁷⁷ Անդրաշխարհի հետ կապն իրականացնում էր «հողեառն, ոգի մի Առնակ կռչված...առաքեմ Առնակ շար ի տուն յորում է և պահանջեմ զհոգի նորա ի նմանե»¹⁷⁸ Հայոց մեջ Առնակի, որպես շնագայլի և շար հոգեառի հետ է կապվում պարսավանքի խոսքերում առնակավոր մակդիրի հաճախակի կիրառումը (առնակավոր շուն, դոժիսի առնակավորներ): Անունն ասորական ծագում ունի, նշանակում է շնագայլ:¹⁷⁹ Ընների մահաբեր լինելը համառոտված է Երեսդ առնակավոր շները լիզեն անեծքում:¹⁸⁰

Ինչպես վկայում են գրավոր աղբյուրները, 5-րդ դարում արալեզների պաշտամունքն ու հավատը դեռևս կենդանի էր ժողովրդի մեջ: Արալեզների մասին առաջինը հաղորդում է Խորենացին. «Եւ հրամայէ (Շամիրամը) ղնել զմա (Արայի դին) ի վերնատան ապարանիցն»¹⁸¹ Մեկ այլ վկայություն գտնում ենք Բուզանդի մոտ. «ասէին թե վասն զի այր քաջ էր, Աղվզը իջանեն և յարուցանեն զդա»¹⁸² Արալեզներն էլ, ինչպես և կյանքի առևանգիչները, իջնում են երկնքից:

Թերևս շան ծիսական այս դերի կարևորությամբ է պայմանավորված Լոռի բերդի թիվ 2 դամբարանից հայտնաբերված անոթի վրա

շան վերադիր պատկերը: Անոթը թվագրվում է երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանով:¹⁸³ Ըան պաշտամունքի հնագիտական վկայություններ են նաև Այրումից գտնված շնակերպ արձանիկները, որոնք թվագրվում են մ.թ. ա. 6-5-րդ դարերով:¹⁸⁴ Արշակունյաց դամբարանի սալերից մեկի վրա վարագի դեմ պայքարող միզակավոր մարդու հետ պատկերված է նաև շուն: Ըստ հայոց հին հավատալիքների՝ երկնային աստվածություն դարձած հայոց նախնին՝ Հայկը, երկնքից ուղարկում է իր շների ոգիներին՝ արալեզներին, որոնք հարություն են տալիս հայրենիքի համար մարտի դաշտում ընկած հերոսներին: Հայկական աստեղային պատկերացումներում կային երկու աստղեր. Ընաստղ և Ընիկ: Երկրորդ աստղը նույնիսկ կապում են Հայկ աստվածության հետ, որից էլ ըստ առասպելի, սերվել են հայերը:¹⁸⁵ Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ Օրիոն համաստեղության անունը փոխարինված է Հայկի անունով:¹⁸⁶ Հայկի անունով է կոչվել նաև Մարս մոլորակը: Հայտնի է, որ Օրիոնը բետաօգի մի հսկա որսորդ էր, իսկ Մարս մոլորակը կապվել է պատերազմի աստծու հետ, և Օրիոն-Հայկը նույնացվել է պատերազմի աստծու՝ «շուն սպանողի հետ»¹⁸⁷ Եվ Հայկի շներից սերված արալեզները հանդես են գալիս որպես նախնիների պաշտամունքի ոգեղեն մարմնավորում:¹⁸⁸ Արալեզների մասին ժողովրդական հավատալիքների գոյության (այժմ արդեն չգիտակցվող) վկայությունն է «շան խածածը շան լիզելով կրչավմա»¹⁸⁹ բանավոր ավանդությունը, որտեղ համառոտված է շան՝ մահաբերի և արալեզի բնույթը: Հայոց պարսավանքի խոսքերից են «ռննոդ կարե, գլխակեր կունտ»¹⁹⁰ և «շան ու գլխու բաժին էլներ» արտահայտությունները, որոնցում հա-

մառտված է առասպելի հիմնական գաղափարը: Ընդհանուր հնդեվրոպական արմատի *kwon* հնախոսական՝ *kwon* հայերեն *շուն* ձևն է:¹⁹¹ *Կունտ* բառի մեջ պահպանվել է *շուն* բառի հնախոսական ձևը՝ *kwon*, իսկ տ-ի հավելումը լեզվական օրինակալություն է (ինչպես՝ սանր-սանդր): Ըանը տրվող հավածանքը, լինելով հնագույն հավատալիքի իմաստակիրը (այն է՝ շունը գլխակեր, մահաբեր, սպանող) այստեղ երեխային սաստող պարսավանք է կարծեցյալ մոտարտ դժբախտությունը կանխելու համար:

Բերված առասպելաբանական պատկերացումները հաստատում են, որ շունը հնդեվրոպական ավանդույթներում ունի երկակի դեր՝ պահապան և հոգեառ, հոգիների ուղեկից, և միշտ երկուսն են: Մեկը բնութագրվում է որպես կյանքի շուն, մյուսը՝ մահվան: Եվ ըստ այդմ էլ՝ մեկը կարող է կյանք վերադարձնել, վերակենդանացնել, մյուսը՝ սպանել: Ըան՝ հոգեառի և արալեզի երկակի բնույթով էլ պայմանավորվում է թաղման ծիսակարգում նրան հատկացված դերը:

Մարդու հետ շան թաղման տվորայքը հանդիպում է անտիկ ժամանակաշրջանում: Ի տարբերություն նախորդ շրջանների, անտիկ ժամանակաշրջանում կատարվում են շան ինչպես առանձին զոհաբերություններ, այնպես էլ՝ զոհաբերություն ու թաղում մարդու հետ: Ըան ուղեկցությամբ թաղումներ բացվել են Նեասպոլի սկյութական թաղումներում, Մերձդնեպրի, Դրիմի, Թամանյան թերակղզու սկյութական դամբարաններում:¹⁹² Հայաստանում մարդու հետ շան թաղման օրինակներ հայտնի են Շիրակավանից,¹⁹³ Բենիամինից¹⁹⁴ և Արեգմաղանից:¹⁹⁵ Շիրակավանում բացված թաղումներից մեկը կարասային է: Կարասի մեջ գտնվել է շան կմախք: Մյուս երկուսը քարադիրային թաղումներ են, որոնցից մեկում շունը թաղվել է մարդու կողքին, իսկ մյուսում՝ շան գլուխը մարդու գլխի

տակ է:¹⁹⁶ Շիրակավանի թաղումները վերաբերում են մ. թ. ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերին: Ըան գոհաբերության ավելի ուշ շրջանի օրինակներ պահպանվել են տարբեր ժողովուրդների մոտ: Այդ գործողություններում իրագործվել են ծիսական որոշակի պահպանական նյաւտակներ, ինչպես օրինակ կատաղած շանը երկատելու և այդ մասերի միջով շան կծած մարդուն անցկացնելը:¹⁹⁷

Թաղման ծիսակարգի հիմքում ընկած պատկերացումների տարբերություններն որոշակի սկզբունքի են ենթարկվում, ձևավորում նոր մտածելակերպ, որի մեջ էլ բացահայտվում է այս կամ այն ծեսը: Թաղման այս ծիսակարգում հավատալիքների փոխկապակցված մի շղթա է՝ տարրերի զգալի զարգացմամբ և խորացմամբ, և յուրաքանչյուր նրբերանգ որոշակի պատկերացման արտահայտություն է և ենթադրում է որոշակի բովանդակություն:

Որպես հնդեվրոպական պտունքներից եկող պաշտամունքի արտահայտություն, թաղման ծեսում շան գոհաբերությունն ունի տեղական խորը արմատներ, սակայն Հայաստանի անտիկ հուշարձաններում հազվադեպ է հանդիպում և առավելապես բնորոշ է Շիրակին: Ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նշված ծեսի վերստին կիրառումը կապված է այլ էթնիկական զանգվածի ներհուսքի հետ: Պարթևների հայտնվելը, տեղաբնակների հետ համարակցեցումը և թաղման ծիսակարգում տեղի ունեցած փոփոխությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջից մինչև մ.թ.ա. 1-ին դարի կեսերին, որը փաստվում է հնագիտական և մարդաբանական տվյալներով: Եվ բնական է, որ փոքր զանգվածի կողմից իրականացված ծեսը պիտի գոյատևեր մինչև տեղացիների մեջ վերջիններիս ձուլվելը: Մ.թ. 2-րդ դարից հետո Բենիամինի դամբարանադաշտում թաղումներում շան զոհաբերության բացակայությունը դրա վկայությունն է:

¹⁷⁵ Մ. Խ ո ռ Ե ն ա ճ ի, Բ, կա:
¹⁷⁶ Մ. Խ ո ռ Ե ն ա ճ ի, Ա, օզ:
¹⁷⁷ Վ Ա լ ի շ ա ն, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 157:
¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 227-228:
¹⁷⁹ Է Ա Ե ն ա յ ա ն, 1971, էջ 261:
¹⁸⁰ Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1915, Գ. XXVI, էջ 55:
¹⁸¹ Մ. Խ ո ռ Ե ն ա ճ ի, Ա, օզ:
¹⁸² Փ. Բ ո լ ա ճ ի, լզ:

¹⁸³ С. А в е е л ж я н, Лори-берд, Ер., 1981, с. 71.
¹⁸⁴ Tresors de l'Arménie..., էջ 165, նկ. 157:
¹⁸⁵ Վ. Բ ո յ ա ն, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972, էջ 475:
¹⁸⁶ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 280:
¹⁸⁷ Ա. Պ ե տ ռ ս յ ա ն, «Թույլս Մամուկ», հնագույն ակունքները, Թույլս Մամուկի նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2001, էջ 22:
¹⁸⁸ Է. Դ ա մ ի ի յ ա ն, Հայոց դիցաբանական պատկերացումները երկրի մասին, ՊՐՀ, 1989, թիվ 3, էջ 105:
¹⁸⁹ ԴԱՆ, հեղինակի գրառումներից, Աշոցք, Գ. Ազգանյի:
¹⁹⁰ Նույնը:
¹⁹¹ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 51:
¹⁹² Б. А в т в и н с к и й, А. С е л о в, նշվ. աշխ., էջ 162:
¹⁹³ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Г. К а р а х а н я н, նշվ. աշխ., էջ 19:
¹⁹⁴ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 1998, էջ 45:
¹⁹⁵ Նույնը:
¹⁹⁶ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Г. К а р а х а н я н, նշվ. աշխ., էջ 19:
¹⁹⁷ Ազգագրական հանդես, Ջ գիրք, 1900, էջ 51:

Չին քաղման ծիսակարգում: Բենիամինի դամբարանադաշտում բացվեց ևս երեք թաղում, որտեղ ծիսակարգն ուղեկցվել է ձիերի զոհաբերությամբ: Թիվ 234 դամբարանում մարդկային ցաքուցրիվ վեց գանգերի հետ գտնվեցին ձիու գանգ ու ազդուկը: Թիվ 23 դամբարանը սալարկղային թաղում է, որի մոտ բացվեց աջ կողքին պառկած ձիու կմախք: Մյուսը՝ թիվ 8 սալարկղային թաղման կողքին բացված ձիերի զոհաբերությունն է: Դամբարանը բացվեց առաջին տեղամասում, քնակալայրի կիսավեր հատվածում պահպանված սենյակի մեջ՝ սալահատակի վրա: Դամբարանից 50-60մ հեռավորության վրա բացվեց ձիերի զոհաբերություն: Հաստ մոխրաշերտի մեջ, հինգ անկանոն քարերից կազմված, 80սմ տրամագիծ ունեցող շրջանի մեջ երկու ձիերի գլուխներն են՝ փակված կտրված, կոնածև դուրգի անիվով: Դուրգը պատվելու իր գործառույթով նույնանուն է անիվի՝ արև իմաստի հետ, և ծիսակարգ ավարտուն իմաստ հաղորդում արևի խորհրդանիշ ձիերի զոհաբերությանը: Այս դամբարանի ծածկասալի վրա գտնվեց նաև ձիթարազ: Բացի այդ, այս դամբարանի ծածկասալի և կողասալի համար օգտագործվել են նաև երկանքաքարեր: Թիվ 8 (ձիերի գլուխ) և թիվ 40 դամբարաններն (ձի և շներ) ընդհանրություն ունեն նաև կառույցի բոլորածև լուծմամբ: Բենիամինում ձիերի ուղեկցությամբ թաղումների բնությունը ցույց է տալիս, որ զոհաբերությունները կատարված են հետևյալ ձևերով. ա. ամբողջական կմախքով (թիվ 23 դամբ.), բ. միայն գլուխը (թիվ 8 և 40 դամբ.), գ. միայն գլուխն ու ազդուկ (դամբ. 234): Վերջին դամբարանը դեռևս հինում ավերվել է նոր թաղումներ կառարելիս, և հնարավոր է ձիու մյուս ոսկորները ուղղակի հեռացվել են: Հնարավոր է նաև, որ դամբարանում նախապես դրված են եղել միայն գլուխն ու ազդուկը՝ շնչտեղով այդ երկու մասերի ծիսական առանձնակի կարևորությունը: Թիվ 40 դամբարանում բացվեց նաև զոհաբերված ձիու գլուխ, որի մի կեղծ գտնվեց կարասի մոտ, մյուս կեղծ՝ սենյակի արևմտյան պատի տակ: Ինչպես արդեն նշել ենք դամբարանը դեռևս 4-րդ դարում

կողոպտվել է: Հնարավոր է, ձիու գանգի ոսկորների իրարից հեռու գտնվելը ոչ թե ծիսակարգի, այլ դամբարանը թալանելիս կատարած ավերածության հետևանք է:

Ինչպիսի՞ն է ձիու դերը ծիսակարգում և պաշտամունքային ի՞նչ աղերսներով են շունը և ձին համատեղվում քաղման ծեսում:

Մարդու և ձիու համատեղ թաղումներ փաստվել են Համրին Բասիմում (մ.թ.ա. 2300թ.) և Թել Մաթուրում (մ.թ.ա. 2800թ.):¹⁹⁸ Օդեսայի տակ „Золотая балка“, տեղանքում կուրգանի մեջ բացված կրումելիում հայտնաբերվել է ձիու գլխի ծիսական թաղում:¹⁹⁹ Նմանօրինակ ծես է նաև սկյութների մոտ ձիու զոհաբերությունը, ինչպես նաև կնոջ և ձիու համատեղ թաղումը, որ բացվել է Ալթայի Թուեկտուրյան կուրգանում:²⁰⁰ Գերեթիկա հնավայրում հայտնաբերվել է ձիու գանգի և առջևի ոտքի թաղում երկու շների առջևի կեսի հետ:²⁰¹

Հայկական լեռնաշխարհում ձիու զոհաբերությամբ ուղեկցվող թաղումներ կատարվել են դեռևս միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում: Նման թաղումներ բացվել են Վերին Նալեբում,²⁰² ինչպես նաև Արծվաբերդի, Երևանի, Օշականի, Սիսիանի միջինբրոնզիդարյան դամբարանադաշտերում:²⁰³

Շիրակում ձիերի զոհաբերության հնագիտական տվյալներ հայտնի են Ոսկեհասկի,²⁰⁴ Տիրաշենի,²⁰⁵ Ազատանի մ. թ. ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող դամբարաններից: Ոսկեհասկի թիվ 2 և Տիրաշենի թիվ 3 դամբարաններում

¹⁹⁸ У. Г. Б е з ж а н, 2006, էջ 142:

¹⁹⁹ А. С. Клейн., Ранние индоевропейцы на Кавказе и Северокавказских степях. в кн: Междисциплинарные исследования культурогенеза Армянского Нагорья и сопредельных областей. Ер. 1990, с.170.

²⁰⁰ С. Р у д е н к о, Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оленеделых курганов Алтая, М., 1968, с. 27.

²⁰¹ А. Клейн, 1990, с. 170:

²⁰² А. С и м о н я н, Могильник Верин Навер, (АО 1986г.), М., 1988, с. 148.

²⁰³ Գ. Թ ու մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 8:

²⁰⁴ А. П е т р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 69, 70:

²⁰⁵ У. Հ ա р н и р ј а н и, Տիրաշենի պեղումն ծիսակարգական նյութերը, ՀՍՀՎ ԳԱ ՀԱԻ, հանրապետական գիտական մտաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, զննությունների հիմնադրույթներ, Եր., 1990, էջ 38:

բացվել է զոհաբերված ձիու գլուխ՝ դրված ձվածիր, գոգավոր քարի վրա և զարդարված բրոնզե զարդերով ու լծասարքի մասերով:²⁰⁶ Ի տարբերություն նշվածների Ազատանի թիվ 1 դամբարանում թաղման ուղեկցի են գույզ ձիեր:²⁰⁷

Չիու զոհաբերության ուղեկցությամբ թաղումներ են բացվել նաև Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում: Շիրակավանում մոխրաշերտի մեջ բացված գույզ ձիերի գլուխների հետ գտնվել են նաև ձիակերպ անոթի բեկորներ:²⁰⁸ Մո. Տեր-Մարգարյանի պեղումների ժամանակ զոհաբերված ձիու գլուխը պարանոցի մի մասով գտնվել է Վարդաշաղի թիվ 44 դամբարանի գլխամասում:²⁰⁹ Հայաստանի անտիկ հուշարձաններից Կարճաղբյուրում է փաստված ձիու զոհաբերություն, ուր մ.թ.ա. 6-մ. թ. ա. 4-րդ դարեր թվագրվող սալարկղային թաղման ծածկասալի վրա գտնվել են ձիու գանգի և այլ ոսկորների մնացորդներ:²¹⁰

Չիու պաշտամունքի մասին են վկայում մ. թ.ա. 13-6-րդ դարերով թվագրվող ձիերի պատկերներով զարդարված բրոնզյա գոտիները:²¹¹ Հնդեվոլոպացիների և հարևան ժողովուրդների մոտ պահպանվել են սպիտակ ձիու, հատկապես նրա գլխի պաշտամունքի հետքեր, պաշտամունք, որի նպատակը թագավորական իշխանությունը սրբացնելն էր, և խեթերը ձիու գլուխը թագավորի հետ դնում էին զերեզմանում:²¹²

Չիու զոհաբերության ծեսի վերաբերյալ բազմաթիվ տվյալներ հայտնի են գրավոր աղբյուրներից: Ռիգվեդայի հուղարկավորության հիմններից մեկում կա շան և ձիու զոհաբերության տեսարանի նկարագրություն:²¹³ Խեթական գրավոր աղբյուրներից ձիու հետ ծիսական

²⁰⁶ У. Հ ա р н и р ј а н и, 1990, էջ 38:

²⁰⁷ Դամբարանների բացվել են 2008թ. գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակ: Լ. Եղանյանի և Հ. Խաչատրյանի պեղումներ: Նյութերը հրատարակված չեն:

²⁰⁸ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Г. К а р а х а н я н, նշվ. աշխ., էջ 21:

²⁰⁹ Մո. Տ եր - Մ ա р г а р յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 94:

²¹⁰ И. К а р а п е т я н, Раскопки Карчахтюра, (АО 1977г.) М., 1978, с. 506.

²¹¹ Б. П и о т р о в с к и й, История и культура Урарту, Ер., 1944, с. 275.

²¹² Е. К у з њ м и н а, 1977, с. 28-52:

²¹³ P a r v e g a ..., նշվ. աշխ., էջ 10-14:

անունության ծեսը հայտնի է *աշվամեդիա* անունով: Ըստ այս ծիսակարգի՝ թագուհին պատկանում էր սպանված ձիու հետ և ծածկվում ծածկացով:²¹⁴ Խեթական ծեսի նկարագրության և մարդու հետ ձիու (ձիերի) թաղման ծեսի համադրումը ցույց է տալիս, որ վերջիններս հստակ ծիսական թաղումներ են, որ հիշեցնում են աշվամեդիան: Թաղման նմանատիպ ծես կար նաև կելտերի (Հիպպոմորա) և հռոմեացիների մոտ (Էկվոս Օկտոբեր):²¹⁵ Նույնպիսի ծես է իռլանդացիների մոտ թագավորի ծիսական անունությունը սպանված ձիու հետ:²¹⁶ Չիերի զոհաբերության մանրամասն նկարագրություն կա Հոմերոսի «Իլիական»-ում. Պատրոկլեսի թաղման արարողությունը ներկայացնող հատվածում. «Փայտակույտի վրա նետեց *հսկա ուժով հանկարծակի Ահիլասյան չորս մտույզներ՝ հասաչելով հոգու խորքից: Արքան ուներ ինը հաստ շուն իր սեղանից կերակրված, Փոքոտելով՝ նա երկուսին փայտակույտի վրա նետեց...*»:²¹⁷

Տակնիտոսն ու Փիլոստրատոսը ձիու զոհաբերությունը ներկայացնում են որպես պարթևական սովորույթ:²¹⁸ Հերոդոտոսի վկայությամբ, արևին ձիեր էին զոհաբերում մասնագետները,²¹⁹ և ծեսի իմաստն ամենաարագընթաց աստծուն արարածներից ամենաարագընթացին զոհաբերելն էր: Հայաստանում ձիու պաշտամունքի մասին վկայում է Հաննոփոնը՝ պատմելով գեղաժպագին իր կողմից նվիրած ձիին խնամելու և Հելիոսին զոհաբերելու մասին:²²⁰ Ելնելով ինչպես Հաննոփոնի այս, այնպես էլ նաև Խորենացու հետևյալ վկայությունից. «Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ Վրմախի՝ անորիս հաստային արեգակնան և լուսնի և իւրց

²¹⁴ Dumont, P. E. L'asvamedha. Description du sacrifice solennel du cheval dans le cuite védique d'après les textes Yajurveda blanc. («Société Belge d'Études Orientales»), Paris: P. Geuthner. 1927. p. 93.

²¹⁵ Նույնը:

²¹⁶ F. S c h r o d e r, Ein aitrischer Kronungsritus und das indigermanische Rossopfer (Zeitschrift für Celtische Philologie) 1927, p. 310-312.

²¹⁷ Հ ո մ եր ո ս, նշվ. աշխ., էջ 423:

²¹⁸ Ք. Փ ա ի, նշվ. աշխ., էջ 273:

²¹⁹ Հ եր ո դ ո տ ո ս, Գ, I, 216:

²²⁰ Հ ե ն ո Ֆ ո ն, Ամարասիս, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, Գ IV, 35:

նախնեաց»²²¹ և Փոքր Ասիայում և Արևմուտքում Արևի տաճարին մարտակառքեր նվիրելու սովորությանը²²² ենթարկվում է, որ Արմավիրի տաճարին ձիերով մարտակառքեր էին նվիրում:²²³ Արեւմտեան տիրապետության շրջանում Արմենիայի ասորապի կողմից պարսից արքային տարեկան 20 հազար մտրուկ միհրական տուների համար ուղարկելու մասին Ստրաբոնի հիշատակումը ձիու պաշտամունքի մեկ այլ վկայություն է:²²⁴ Հայաստանում Միհրի պաշտամունքի մասին վկայում է Խոսրովի կողմից Արշակունի տոհմի հայրենական վայրերին ձիեր նվիրելը. «...գիրովարտակա առնել, յեօրն բազինս մեհենիցն ուխտատր լինել պատկերաց կռոցն ղիցն պաշտման: Սպիտակ ցորս և սպիտակ նոխազոր, սպիտակ ձիովը...»²²⁵ Արևի աստված Միհրի պաշտամունքը, որին մարմնավորում էր ձի, լայն տարածում ստացավ, երբ Իրանական արևի աստված Միհրայի պաշտամունքը Հռոմեական կայսրություն ներթափանցեց:

Չիու, որպես գոհաբերվող կենդանու, ծիսական ակունքներն ունեն բուն հնդեվրոպական ծագում: Հնդեվրոպացիների համար ձի մարդուն ամենամոտ կենդանին է: Եվ դա էլ նպաստել է ձիու և մարդու ծիսական մերձեցմանը, և ձիին գոհաբերվող կենդանին է դարձել նաև քաղման արարողակարգում: Ռիզվեդայում ձիին արդեն ծիսական կենդանիներից մեկն է, և հատուկ հիմներ են նվիրված նրա ծիսական գոհաբերությանը: Վեդայական քաղման հիմններից մեկում ձիարշավում հաղթած ձիուն նվիրված ձուկն հաջորդում է երկնային ձիերին ուղղված ձուկը:²²⁶ Այստեղ գոհաբերվող կենդանու հետ նվիրում են նաև վեդայական պանթեոնի աստվածների անունները՝ Միհրա, Վարունա, Ինդրա:

Հնդեվրոպական մի շարք ժողովուրդների դիցաբանության մեջ ձիին տեղափոխում է արևային Աստծուն, իսկ երբեմն էլ աստեղծվում է արևի հետ: Ավեստայում արևն անվանվում է «արագածի»:²²⁷ «Ռիզվեդայում» Աստվածային էտաշա ձիին նկարագրվում է որպես «Արևի կառքը տանող»,²²⁸ հանդես է գալիս արևի կերպարով և արևն անվանվում է ձի:²²⁹ Չի և արև հասկացությունների սեմանտիկական կապի վկայություն է գերմանների և հին հույների մոտ արևին հաճախ ձի անվանելը:²³⁰ Սկանդինավյանների մոտ արևն անձանվորվում էր ձիու կերպարում, կելտերի մոտ ձիին համարվում էր արևի խորհրդանշը,²³¹ հին սլավոնների մոտ ևս ձիին կապվում է արևի հետ,²³² իսկ, ըստ հին հնդկական և լիտվական դիցերի, ձիին ստեղծված է արևից:²³³

Իրանական հավատալիքներում ձիին աստվածության մարմնավորում է: Չիու պատկերին գոհեր են մատուցում, նրա պատվին վառում են ճրագ, կերակրում են հատուկ պատրաստված ուտելիքով:²³⁴ «Ռիզվեդայում» աստվածների նվիրված հիմների մեջ ներառված են «աստվածացվող ձիերին» նվիրված հիմներ:²³⁵ Աստվածության մարմնավորում ձիուն գոհաբերում էին արևին: Նման ծես հայտնի էր Հին Հունաստանում²³⁶ և Իրանում:²³⁷

Չիու պաշտամունքը կապվում էր նաև ջրի հետ: Ըստ հին հնդկական ավանդույթի՝ ձիին

²²¹ Müller F., Contributions to the science of mythology. L. N. Y. 1897 v. 1, p. 127.
²²² Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 549:
²²³ Schröder L. Arische Religion. Lpz., 1923 Bd.2. p. 17.
²²⁴ Mannhardt W., Die Iettischen Sonnemythen, ZE, 1875, Bd. 7, p. 93.
²²⁵ König M.E. P. Die Symbolik der urgeschichtlichen Menschen. „Symbolon“, Bd. 5 Basel, 1966, p. 154.
²²⁶ Б. Р ы б а к о в, Прикладное искусство и образы в скульптура.- В кн: История культуры Древней Руси, т. 2, М.-Л., 1951, с. 400.
²²⁷ Müller F. M., նշվ. աշխ., էջ 728:
²²⁸ Н. Б о р о з о в а, Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии в кн: Домусульманские верования и образы в Средней Азии. М., 1978, с. 40.
²²⁹ Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 548:
²³⁰ Э. Т е й л о р, Первобытная культура, М., 1939, с. 429.
²³¹ Widengren G., Die Religionen Irans, Stuttgart, 1965, p. 41.

²²¹ Մ. Խ ո ռ Ն Ե Մ Գ Յ Ի, Բ, Ե:
²²² Հ. Բ ո Ր Կ Ե Ն Լ Կ Ե Ն, 1973, էջ 66:
²²³ Նոյն տեղում, էջ 65-66:
²²⁴ Մտարան. քաղցն և քաղմանց Հր. Աճառյանը, Եր., 1940, էջ 61, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Եր., 1971, էջ 456:
²²⁵ Ա գ ա ր ա ն գ Վ ղ Ո Ս, 22:
²²⁶ Т. В. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 549:

ծնվում էր օվկիանոսից և կապվում նաև էր նաև ջրի պաշտամունքի հետ:²³⁸ Շուվից է ձիին հայտնվում Ինդրային:²³⁹ Միջին Ասիայի իրանական ցեղերի մոտ ևս ձիու պաշտամունքը կապվում էր ջրի և պտղաբերության հետ:²⁴⁰

Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ ձիու պաշտամունքը ունի երկակի բնույթ, կապվում է ջրի և արևի պաշտամունքի հետ: Այն արտացոլված է երկվորյակների պաշտամունքում: Հնդկաստանում նրանք կոչվում էին Աշվիններ, Հունաստանում՝ Դիոսկուրոսներ: «Ռիզվեդայում» ձիու հետ կապված են աստվածային երկվորյակները՝ Աշվինները, ովքեր մասնավորապես զբաղված էին ձիերի բուժելով:²⁴¹ Երկվորյակների սամսկրիտական անունը Աշվին (Aśvinau), նշանակում է ձի ունեցող կամ ձիուց սերված:

Հունական Դիոսկուրոսների անվանում էին սպիտակ ձիեր ունեցող: Դիոսկուրոսները մեկ օր անցկացնում են ստորերկրյա թագավորությունում, մեկ օր՝ Օլիմպոսի վրա՝ աստվածների միջավայրում: Մեկ այլ առասպելի համաձայն, երբ նրանցից մեկը զոհվում էր Օլիմպոսի վրա, մյուսն իջնում էր Հադես: Դիոսկուրոսները, հատկապես Կաստորը, համարվել են ձիերի սանձահարող:²⁴² Եվ հնդկական, և՛ հունական առասպելներում երկվորյակների մարտակառքերը վարում են թևավոր ձիերը:

Երկվորյակների կապը ձիերի հետ գալիս է կամ արևային աստվածության հետ կապից, կամ դիոսի տիրակալի կերպարից: Իսկ որ ձիին կապվում է դիոսի տիրակալի հետ, վկայում են հնդեվրոպական հավատալիքները: Չիին հանդերձավ աշխարհի տիրակալի՝ Յամայի նկերն էր համարվում և նախատեսված էր երկինք ուղարկելու համար:

²³⁸ Р и г в е д а ... նշվ. աշխ., էջ 163:
²³⁹ В. Т о н о р о в, Индра, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1991, с. 534.
²⁴⁰ Е. К у з ь м и н а, Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света в кн: „Средняя Азия в древности и средневековье“, М., 1977, с. 42.
²⁴¹ Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 548:
²⁴² Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 64-65:

Հունական դիցաբանության մեջ Պոսեյդոնը՝ Քրոնոսի որդին, Չևսի և Հադեսի եղբայրը, որոնց հետ նա կիսում էր երկրի տիրակալությունը, ծովերի տիրակալ էր, պատկերվում էր ձիու վրա և նրան գոհաբերում էին կառքին լծված ձիեր:²⁴³ Կնիքների վրա թևավոր ձիու պատկերի հետ կապված՝ նախորդ գլխում արդեն նշել ենք, որ Պոսեյդոնի և Մեդուզա Գորգոնի կապից օվկիանոսի ակունքներում ծնվում է կախադասական թևավոր ձիին՝ Պեգասոսը:²⁴⁴ Ենթադրվում է, որ Պեգասոսն եղել է տոտեմական աստվածություն, որին պաշտել են ձիու կերպարանքով, որից էլ գալիս է նրա Հիպպոս մականունը:²⁴⁵ Տերերի ակունքներում ծնվելն արդեն իսկ խորհրդանշում է անդրաշխարհի հետ ձիու կապը:

Կենդանու երկակի բնույթի մասին վկայում են նաև հրեղեն ձիերի մասին հայոց հավատալիքները: Հրեղեն ձիերը լճերի մեջ են բնակվում, հաճախ դուրս են գալիս ջրից և նույն տեսակի այլ կենդանիների հետ խաչասերվում: Դրանցից ծնվում են ճեփ-ճեփնակ անբիծ մտրուկներ:²⁴⁶ Հայ դիցաբանության մեջ հրեղեն ձի է Քուսկիկ Չալալին, որին «Սասնա Շոեր» ժողովրդական վեպի ծովածին Մանասարը ծեռ է բերում ծովից:²⁴⁷ Ըստ հայոց հավատալիքների՝ հրեղեն ձիերն ապրում են դևերի քարանձավներում:²⁴⁸ Իսկ հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ ինչպես ջրի ակունքները, այնպես էլ քարանձավը կապվում են անդրաշխարհի հետ: Եվ քանի որ ձիին կապվում էր անդրաշխարհի տիրակալի հետ, նրան վերագրվում էր նաև կանխագուշակելու հատկություն:²⁴⁹ Չիու կերպարին այս հատկանիշը վերագրվել է քանի որ ըստ հավատալիքների, ձիին, ինչպես և շունը, զգում է տիրոջ մոտալուտ մահը: Անդրաշխարհի հետ ձիու ունեցած կապի մասին հավատալիք-

²⁴³ А. Л о с е в, Посейдон, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М. 1992, с. 323-324. Դիցաբանական բառարան, Եր., 1985, էջ 206-207:
²⁴⁴ А. Т а х о - Г о д а, Пегас, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М. 1992, с. 296.
²⁴⁵ Նոյնը:
²⁴⁶ Մ. Ա Ր Ի Ղ Յ Ի Ն, Երկեր, Խ. Ե, Եր., 1975, էջ 83:
²⁴⁷ Նոյնը:
²⁴⁸ Նոյնը:
²⁴⁹ X. К л и н г е р, նշվ. աշխ., էջ 111:

ներից է բխում նաև հետևյալը. երագին կարմիր ձի տեսները մոտալուտ մահվան նշան էր դիտվում:²⁵⁰ Չին հանգուցյալին տեղափոխում էր հանդերձալ աշխարհի և կենդանին ընկալվում էր հանդերձալ աշխարհի ներկայացուցիչ: Եվ ըստ այդմ էլ ձին կապ ուներ խոտոցի աստվածությունների, մահվան և անդրաշխարհի տիրակալի հետ:²⁵¹ Կելտերը հավատում էին, որ հանգուցյալների հոգիները այն աշխարհ են գնում ձիերի վրա: Եվ ըստ այդմ էլ՝ ձին կապ ուներ խոտոցի աստվածությունների, մահվան և անդրաշխարհի տիրակալի հետ:²⁵² Չին հունական Հադեսի և դեմոխի բարեկույս աստվածունի՝ Էրեբկիգայի ատրիբուտներից էր:²⁵³ Հունական մեկ այլ աստծու՝ Քարոնի ատրիբուտներից էր ոչ միայն նավակը, այլ նաև՝ ձին:²⁵⁴ Եվ Քարոնը, փոխադրվաթված վերցնելով, Հերմես Պսիքոնոսի բերած մեդյալների հոգիները մակույկով անց էր կացնում ստորերկրյա գետով և հասցնում մինչև Հադեսի դարպասները:

Անդրաշխարհի հետ ձիու կապի մասին են վկայում հնդեվրոպական քաղման ծեսում տեղ գտած ձիերով մրցումները:²⁵⁵ Ծեղ կատարվում էր Հունաստանում, Պրոտիայում,²⁵⁶ Հռոմում:²⁵⁷ Կովկասյան ազգությունների քաղմումները նույնպես ավարտվում էին ձիերի մրցումներով: Օտերների և Հյուսիսային Կովկասի այլ ժողովուրդների մոտ կար ազգագրական գրականության մեջ «հանգուցյալին ձիու նվիրաբերում» բնորոշումը ստացած ծես, որը հաճախ ներկայացվում է որպես Կովկասին բնորոշ, սակայն

«Ռիզվեդայում» ձիուն նվիրված հինգի խոսքերը համահունչ են օսետական տեքստում ձիուն ուղղված խոսքերին: Երկու դեպքում էլ ձիուն խնդրում են թռչել և հանգուցյալին բարեհաջող տեղափոխել նախնիների մոտ:²⁵⁸

Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի գերեզմանոցներում պահպանված ուշ միջնադարյան ձիակերպ գերեզմանաքարերը անդրաշխարհի հետ ձիու կապի մեկ այլ դրսևորում են: Չիակերպ տապանաքարեր հայտնի են նաև Վրաստանից:²⁵⁹ Իսկ Գաղստանում և Հունաստանում,²⁶⁰ ինչպես նաև Լիտվայում հնագույն տապանաքարերը պահված են ձիու գլխով:²⁶¹

Չիու պաշտամունքի և քաղման ծեսում գոհաբերության հետավոր արձագանքները Հայաստանում պահպանվում էին մինչև XIX դար: Ասվածի վկայությունն է ազգագրական տարբեր շրջաններում ձիու՝ որպես հուղարկավորության կենդանու, հետ պահպանված արարողակարգերն են: Աղձնիքում անդրամիկ որդու հուղարկավորության ժամանակ մի ձի էին գարդարում, վրան դնում մահացածի հագուստը, ինչպես նաև զենքերը:²⁶² Նույն ծիսակարգը, քիչ այլ տարբերակով, կատարվում էր Վայոց Ձորում: Երիտասարդ ննջեցյալի ձին հակառակ կողմից քամբած, հանգուցյալի հագուստներով և զենքերով տանում էին գերեզմանոց:²⁶³ Թաղման ծեսի հետ կապված նման սովորույթ հայտնի է նաև Ջավայիցից: Այստեղ ձիերով մրցումներն անցկացվում էին գերեզմանոցի մոտ գտնվող «Գերեզմանի դուռ» կոչվող տարածքում, և երիտասարդների երկու խմբերի միջև համընդհանուր խրախմանիքի ժամանակ անցկացվում էին քարերով ծիսական կռիվներ, որը

քաղման ծեսի ժամանակ ձիերով մրցումների արձագանք է:²⁶⁴

Բերված հնդեվրոպական հավատալիքների և ծեսերի համադրումը Բենիամինում փաստված ձիերի գոհաբերությունների հետ հանգեցնում է հետևյալին. Բենիամինի թիվ 8 դամբարանի կողքին երկու ձիերի գոհաբերությունը, դամբարանի կողմասլի և ծածկասլի քարերի հետ երկանքաքարերի օգտագործումը, գոհաբերությունները քարաշար շրջանի մեջ առնելն ու դուրզի աճիվով ծածկելը ծիսական համալիր գործողությունների մանրամասներ են, որոնց հիմքում ձիու պաշտամունքն է՝ միաձուլված երկվորյակների և արևի պաշտամունքի հետ, իսկ քաղման կողքին բացված լինելը՝ նաև անդրաշխարհի հետ ձիու կապի վկայություն: Այս դամբարանից ոչ հեռու, նույնպես սալարկղի մեջ կատարված մեկ այլ՝ թիվ 23 քաղման կողքին բացված աջ կողքին պատված ձիու ամբողջական կմախքը և նույն դամբարանի ծածկասլի վրա գտնված ձիաճորագը նույնպես խորհրդանշում են արև-ձի պաշտամունքային կապը:

Շան և ձիու պաշտամունքի և ինչպես առանձին գոհաբերությունների, այնպես էլ քաղման ծեսում ունեցած դերի հնդեվրոպական հավատալիքների, հնագիտական նյութի և գրավոր աղբյուրների վկայությունների համադրումը ցույց է տալիս, որ քաղման ծեսում շունը և ձին միավորվում են միևնույն հատկանիշով. հանգուցյալին ուղեկցում և տեղափոխում են անդրաշխարհ:

Չիու և շան գոհաբերության ծեսի մեկնության համար հետաքրքրական է հետևյալը. խեթական օրենքների տեքստերում ձիերի գոհաբերությունն արտացոլող ծեսերում օգտագործվում էր *sipont-գոհաբերություն կատարել, հեղում* բառը:²⁶⁵ *Սպանդ-սպանել* հայերենում, ավետ. *Spō (n)-շուն, spān-սպանություն*, *span-spako* հնդկերենում:²⁶⁶ Հայերենում *սպանդ* նշանակում է *ա-*

*րեանք պատարագումն, սպանումն զոհից,*²⁶⁷ այսինքն՝ սպանել: Եվ, եթե կյանքի բնական ավարտը բնորոշվում է *մահ* բառով, ապա *սպանող* բռնի մահն է: *Սպանդ* բառը փոխառյալ է պարսկերենից՝ *sipand, aspand* ձևով, իսկ *asp* պահպանվելուց հետո նշանակում է *ձի*:²⁶⁸ Այսինքն, պահպանվելուց հետո բառի ձի իմաստը պարսկերենում փոխարինվել է կենդանու գոհաբերվողի հատկանիշի առաջնայնությունից ելնելով:

Սպանդ-ը պարսկերենում նաև մի բույս է, որն աճում է գերեզմանոցներում (նաև՝ գոհաբերության տեղում) և օգտագործվում է հուղարկավորության ծեսում՝ հանգուցյալին ծածկելու և տերևները կրակի վրա այրելու համար:²⁶⁹ Բույսը անունը հավանաբար ստացել է գոհաբերության տեղում աճելու պատճառով, այնուհետև նրան հատկացվել է գոհաբերությանը (հետագայում՝ նաև քաղմանը) մասնակցելու դեր: Ինչպես և խեթական ծիսակարգում, այստեղ *sipand, aspand* արմատներում միավորվել են կենդանու (ձիու) և գոհաբերության իմաստները: Գր. Դավանցյանը սպանդ (զոհ, գոհաբերություն) բառը կապում է խեթական *sipant* -ի հետ, որը նշանակում է աստվածներին զինի, կաթ և այլնի ձուկում:²⁷⁰

Միջնադարյան հայ բժշկության մեջ սպանդ բույսն օգտագործվում էր մեքլային և հոգեկան հիվանդությունների բուժման նպատակով:²⁷¹ Իրանահայերի մոտ երեխաներին հանգստացնելու միջոցներից մեկն էլ սպանդ բույսի օգտագործումն էր, և ենթադրվում է դրա կիրառումը քմրեցնող կամ հարուցիմացիոն նպատակներով:

Այսպիսով, ձի և շուն բառերը իրենց մասնական իմաստում միավորվել են, քանի որ առաջնային է դիտվել գոհաբերվող լինելը: Ունենալով նույն արմատը, որ նշանակում է սպանել, գոհաբերել, հեղել, միաժամանակ իրենց մեջ

²⁵⁰ Х. К л и н г е р, Животные в античном и современном суевении. Киев, 1911, с. 107; Ю. Голендухин, Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша, -В кн: Первобытное искусство, Новосибирск, 1971, с. 172.

²⁵¹ L. M a i t e n, Das Pferd im Totenglauben. - Jahrbuch des Deutschen Archeologischen Instituts, Bd. 29. B., 1914, p. 196-214.

²⁵² Նույնը:

²⁵³ Х. К л и н г е р, նշվ. աշխ., էջ 109:

²⁵⁴ Х а р о н, МНМ Энциклопедия, т. 2, 1992, с. 584.

²⁵⁵ В. Т о п о р о в, Конные состязания на похоронах. Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд, М., 1990, с. 12-37.

²⁵⁶ Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 6, 8, 10:

²⁵⁷ В. М и л л е р, Русская масленица и западно-европейский карнавал, М., 1884, с. 16.

²⁵⁸ Е. К у з ь м и н а, О семантике изображений на чертомальской вазе. СА, 1976, N. 3, с. 72.

²⁵⁹ А. Г о л а н, նշվ. աշխ., էջ 50:

²⁶⁰ Նույնը:

²⁶¹ M. G i m b u t a s, Ancient symbolism in Lithuanian folk art. (Memoirs of the American Folklore Society, v. 49), Philadelphia, 1958, p.

²⁶² Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, «Տեղեկալիք» ՀՄԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Եր., 1928, թիվ 9, էջ 116:

²⁶³ Գ. Ս ր լ շ ն ը ա յ ա ն, Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 114:

²⁶⁴ Գ. П е т р о с я н, նշվ. աշխ., էջ 53:

²⁶⁵ Т. В. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 945:

²⁶⁶ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Եր., 1977, էջ 534:

²⁶⁷ ՆՐՀԼ, 1981, էջ 754:

²⁶⁸ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Եր., 1979, էջ 172:

²⁶⁹ Նույնը:

²⁷⁰ Գր. Դ ա վ ա ն ց յ ա ն, Պատմալեզվական աշխատություններ, Եր., 1956, էջ 386:

²⁷¹ Амброовлат Амасиаци, Ненужное для неучей. (перевод с армянского языка и комментарий кандидата медицинских наук С. Варданян) М., 1990, с. 534.

կրում են նաև գոհաբերվող կենդանիների անունները՝ շուն և ձի: Հայերենում էջ -ը բնիկ հայ բառ է, որ ծագում է հնդ. ekwo-ձի բառից:²⁷² Իսկ հայերենում kw-ը դառնալով ընդունված փոփոխությամբ է, այնպես, ինչպես ունենք հնախոսական kwon, հայերեն՝ շուն ձևը, իսկ e-է դարձել է հաջորդ շ-ի պատճառով: Երկու կենդանիների անվան նույն արմատից ծագումը շեշտում է նաև պաշտամունքային կապը:

Բանավոր ավանդության մեջ Շիրակում գործածական է *իշու սպա* արտահայտությունը, որը նույնիմաստ է *շան լակոտ*-ին (պարսկականը, որ երբեմն նաև փաղաքական երանգ ունի և երեխային դիմելու ձև է): Մրպա այստեղ նշանակում է ձագ, բուռակ: Սակայն տեսանք, որ հնդեվրոպական լեզուներում span, spana-սպա նշանակում է և շուն, և սպանել: Այսինքն արտահայտության մեջ էջ (որ նույնն է՝ ձի և սրպա, որ նույնն է՝ շուն) հանդես են գալիս միասին և հավանաբար լեզվի զարգացման նախնական փուլում ընկալվել են որպես ձի և շուն՝ ելնելով նրանց նախնական միասնական իմաստից (գոհաբերել, սպանել, հեղել): Բերվածին ավելանում է նաև պատմական մեկ այլ վկայություն: Խորենացին, ի թիվս այլ նախարարությունների, հիշատակում է նաև Սպանդունի տանը և բացառված չէ, որ Սպանդունին առաջացած լինեք սպանդ-ից, սպանդանոցի կառավարիչ լինելու իմաստից: Ն. Ադոնցը սակայն հնարավոր է համարում, որ սպանդ-ը Սպանդարատի կրճատ ձևից է, որ ընդունված անուն էր Կանաքականների մոտ, և, որ Սպանդունին այդ իշխանների շառավիղն է:²⁷³ Գուցե Կանաքականների կրտսեր ճյուղի՝ Սպանդունիների անունը սերվում է սպանդ-ից՝ շեշտելով նաև նրանց նախնիների՝ պարթևների կապը ծիսական գոհաբերության հետ:

Թիվ 40 դամբարանում, որն ուղեկցվել է շների և ձիու գոհաբերությամբ, ի թիվս բազմաբնույթ այլ նյութերի, գտնվեցին նաև զանգակներ և բոժոժներ, որոնք առանձնակի հետա-

քրքիր են՝ կապված բննարկվող ծիսակարգի հետ: Անկասկած ծիսակարգի հետ կապ ունեն նաև դամբարանից հայտնաբերված բոժոժները, որոնք, ինչպես և զանգակները, պահպանակի դեր են կատարել: Հայտնի է, որ հայոց լեզվում հաճախ նույն իմաստն արտահայտվում է հոմանիշ բառերով և լեզվի զարգացման ընթացքում շատ բառեր, նոր իմաստ ստանալով, կորցնում են նախնականի հետ կապը: Հայերենում *զանգակ* և *բոժոժ* բառերը նախապես նշանակել են «*իբրև բժժանք, կախարդանք, հռոթք*»:²⁷⁴ Ելնելով բառերի նախնական իմաստից՝ պիտի կարծել, որ հավանաբար դրանցով էլ պայմանավորված է թաղման արարողակարգում նրանց ծիսական դերը:

Թաղման ծեսում շան և ձիու գոհաբերության բովանդակությունն ամբողջական և ավարտուն է դարձնում ծիսատարածքը եզերող շրջանը (թիվ 8, 40 դամբ.):

Չոհաբերված ձիերով և շներով թաղումների ծիսական իմաստն ամփոփվում է ծիսակարգը ներառող շրջանի մեջ: Իսկ այլատարր բովանդակությամբ շրջանն ամենից առաջ արտահայտում է ամբողջություն, անասնաճուրջում, ավարտվածություն և կատարելություն: Շրջանը վերացական խորհրդանիշերից մեկն էր Եգիպտոսում և Շումերում և համարվում էր արևին: Եվ դամբարանի շրջանաձև լինելն ինքնուրույն արևի պատկեր կարելի է համարել:²⁷⁵ Սակայն կա նաև այլ տեսակետ, ըստ որի, ավելի շատ հիմքեր կան շրջանը (մինչև բրոնզի դարը նաև սկավառակը) դիտել երկնքի խորհրդանիշ:²⁷⁶ Լեռնային երկրում, ինչպիսին նաև Հայկական լեռնաշխարհն է, երկինքը նայելիս այն ընկալվում է որպես շրջան, որը չէր կարող վրիպել հիների աչքից և չարտացոլվել հավատալիքներում և պաշտամունքում: Հնդեվրոպացիների համար համար երկինքն աստվածության մարմնավորում էր: Այն, որ երկնակամարը պատվում է Բևեռային աստղի շուրջը,

նույնպես չէր կարող վրիպել հիների աչքից:²⁷⁷ Թերևս այդ պատկերացումներից և հավատալիքներից է սերում Հնդկաստանում օղակը (շրջանը) մատի շուրջը պտտելու ծեսը, որը խորհրդանշել է երկնակամարի պտույտը:²⁷⁸ Հայաստանում մնան ծեսի վկայությունը կամ հեռավոր արձագանքը կարող է լինել բանալին մատի շուրջը պտտելու ավարտությամբ, որ պահպանվել է ցայսօր: Իսկ մատը ֆալլոսի դեր ունի և հին պաշտամունքներում աստվածուհու անունու ատրիբուտ է:²⁷⁹

Եթե երկինքը դիտվել է շրջան, ապա երկնքի աստվածությունը, ով կյանքի և մահվան տիրակալն էր, և նրա կամքով էին մարդիկ ծնվում և մեռնում, շատ կարևոր դեր է ունեցել թաղման ծիսակարգում:²⁸⁰ Քանի որ շրջանն աստվածության երկրպագության խորհրդանիշ էր, ծիսական արարողության տարածքն առնվում էր շրջանի մեջ: Դրուիդների մոտ տաճարը համարվում էր բարեբով եզրագծված շրջանը: Արևելյան սլավոնների համար հեթանոսական սրբավայրերը շրջանաձև, բաց հրապարակներն էին: Քարաշար օղակով եզրված թաղումները՝ դրվեններն ու կուրգանները տարածված են Արևմտյան Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան, Կովկասից մինչև Սիբիր: Գերեզմանը շրջանի մեջ առնելու ծեսը «Իլիականում», Պատրոկլեսի թաղման արարողության ավարտին, Հոմերոսը նկարագրում է այսպես. «Նախ մարեցին սև գինիով նրանք խարույկն ամբողջապես, /Խարույկի շուրջը գծեցին բոլորաձև մի գերեզման»:²⁸¹

Բենիամինի դամբարանադաշտում, շրջանը որպես երկրաչափական խորհրդանիշ, ներառված է ծիսակարգի մեջ, որպես ծիսական գործողության կատարման տարածքը սահմանազատող կամ տարանջատող: Իսկ շրջանը, որպես երկրաչափական ձև չունենալով սկիզբ և վերջ, անվերջամալի է: Շրջանի հենց այս ներքին բովանդակությամբ էլ պայմանավորված է

²⁷⁷ Լույնը:

²⁷⁸ G. W i l k e. Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa. Lpz. 1923, p.13

²⁷⁹ А. Г о л а н, նշվ. աշխ., էջ 10.

²⁸⁰ Լույն տեղում, էջ 57-64:

²⁸¹ Հ ն մ բ ո ս, նշվ. աշխ., էջ 423:

թաղման ու գոհաբերության սահմանազատումը ներսի և դրսի աշխարհների միջև: Ներքինը՝ ծիսապաշտամունքայինը, խորհրդանշականը, արտաքինը՝ ծեսից դուրս աշխարհը:

Աօի և ձախի հակադրությունը թաղման ծեսում: Ինչպես տեսանք նյութի ընդմիջման ժամանակ, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում ականջօղերը կրել են միայն աջ ականջին, իսկ մատանիները՝ ձախ ձեռքին: Բացառություն են Վարդաբալի թիվ 10 դամբարանը, որտեղ գտնվեց զույգ ականջօղը և Բենիամինի թիվ 183 դամբարանը, որտեղ բացի գանգի աջ կողմում գտնված մեկ ականջօղից, գտնվեց նաև մեկ այլ զույգ ականջօղ: Իսկ Բենիամինի թիվ 141 դամբարանում մատանին գտնվեց ուսալուխի մոտ: Շիրակի անտիկ թաղման ծեսում ընդունված ձևից սա միակ շեղումն է: Մատանին, որ շատ մեծ է աղջնակի համար (6-9 տարեկան), հավանաբար հարազատների վերջին նվերն է: Իսկ մարդուն նվեր արվում էր ոչ միայն կենդանության օրոք, այլ նաև թաղման արարողակարգի ժամանակ:²⁸² Եվ դրա վկայությունն է հանգուցյալի գերեզմանին ծաղիկ և պսակ դնելը հնագույն ծեսի մերօրյա դրսևորումը:

Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններում ականջօղը միայն աջ ականջին և մատանին միայն ձախ ձեռքին կրելու ծես չի հանդիպում: Լույսի բնության ժամանակ տեսանք, որ ականջօղը միայն աջ ականջին կրելը, ըստ նյութն ուսումնասիրող հնագետի, պայմանավորված է ականջօղի ձևով: Շիրակի գտածոներով ապացուցվում է հակառակը՝ կրելու ձևը պայմանավորված է ծեսով: Ինչպես կտեսնենք ստորև, ծեսի բովանդակությունը պայմանավորված է աջի և ձախի հակադրությամբ:

Աջի և ձախի հակադրությունը փաստված է նաև Շիրակի հինմահողային և սալարկղային այն թաղումներում, որտեղ կմախքն ունի աջ (տղամարդիկ) կամ ձախ (կանայք) կողքին կծկված դիրք: Բենիամինի թիվ 121 (մ. թ. 1-2-րդ

²⁷² Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, 1979, էջ 117:

²⁷³ Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանը Հնատիմամոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 339:

²⁷⁴ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, 1971, էջ 448:

²⁷⁵ J. D e c h e l e t, Archeologie celtique ou prehistorique 2, Paris, 1924, p. 414-415.

²⁷⁶ А. Г о л а н, նշվ. աշխ., էջ 18:

դարեր) և 195 (մ. թ.1-ին դար) դամբարաններում, որտեղ գտյալ բաղումներ են, պահպանված է տղամարդն՝ աջ, կինը՝ ձախ դիրքը: Այս երևույթը կմայրի դիրքը կախված սեռից, համդիրքում է բազմաթիվ հուշարձաններում և ընդունված է որպես Կոմկասի համար խիստ բնորոշ:²⁸³ Բենիամինի թիվ 23 դամբարանի մոտ գտնվող հարեքված ձիու կմայրը բացվեց աջ կողքին պառկած դիրքով: Աջի և ձախի հակադրության սկզբունքից ելնելով՝ զոհաբերված կենդանու դիրքը կարող էր կապված լինել նրանից, թե ում ուղղված զոհաբերությունը: Ինչպես վերը տեսանք, հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ ձիու պաշտամունքը կապվում է և՛ արևի, և՛ անդրաշխարհի հետ: Այսինքն՝ թիվ 23 թաղման կողքին բացված ձիու զոհաբերություն է արևին:

Աջի և ձախի հակադրությունը փաստված է նաև Հայաստանի բրոնզդարյան թաղման ծեսում: Հայտնի է, որ տղամարդկանց թաղում էին աջ, իսկ կանանց՝ ձախ կողքին պառկած դիրքով: Աջի և ձախի հակադրությունը նկատվում է նաև թաղման ծեսի ժամանակ իրականացված զոհաբերություններում. Լռոի բերդի թիվ 77 դամբարանում զոհաբերված կովի ուղիղ մեջտեղից կիսված իրանի ձախ մասը թողնվել է խցում, իսկ աջը մատուցվել է որպես զոհաբերություն:²⁸⁴

Հայաստանի համաժամանակյա անտիկ դամբարանադաշտերից ևս հայտնի են բազմաթիվ օրինակներ, երբ թաղումը կատարվել է աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրքով, սակայն հակադրության այս սկզբունքը չի փաստվում մարդաբանական նյութը ուսումնասիրված չլինելու պատճառով: Այսպես են Արտաշատի թիվ 78 (հիմնահողային, աջ կողքին կծկված դիրքով) թաղումը, ինչպես նաև թիվ 82 դամբարանը, որտեղ մատանիները գտնվել են ձախ ձեռքին, սակայն անհայտ է հանգուցյալները կին են եղել, թե՛ տղամարդ:²⁸⁵

Մարմնի տարբեր մասերի, հատկապես առավել ակտիվ ձեռքերի և ոտքերի, աջ կողմի ակտիվ ակտիվ և ուժեղ, ձախի՝ ակտիվ պասսիվ և թույլ, գուտ ֆիզիոլոգիական հնարավորությունները հիմք են հանդիսացել տղամարդու (ուժեղ), կնոջ (թույլ) ծիսակառուցում աջի (տղամարդ) և ձախի (կին) հակադրմանը:²⁸⁶ Եվ այս հակադրությունն արտացոլված է տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում, այս հիմքի վրա՝ նաև զոհաբերությունների տարբերումը ծեսերում, թաղման, հարսանեկան և այլ արարողակարգերում: Այսպես օրինակ, խեթական ծիսակարգում հակադրությունն արտահայտվում է զոհ մատուցվող աստվածությունների տարբերակիչ հատկանիշներում:²⁸⁷ Եվ ծիսակարգում միշտ պահպանվում է աջի և ձախի հակադրությունն ու նաև հաջորդակառուցումը: Եվ աջի, և ձախի հատկանիշները ծիսակարգի ժամանակ հարաբերվում են միմյանց որպես բարեմպատ և անհաջող:²⁸⁸ Ամասունի աջ կոնքոսկրը համարվել է հաջողության, պտղաբերության խորհրդանշ: Այն նվիրվել է մայրաստվածուհուն և հավերժություն է խորհրդանշել:²⁸⁹ Աջի և ձախի հակադրության դիցաբանական ընկալումներից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ Բենիամինի թիվ 234 դամբարանում գտնված ձիու ազդուսկրը ևս զոհաբերություն է մայր-աստվածուհուն:

Հակադրության մույն սկզբունքով էլ հացի զոհաբերության խեթական ծիսակարգում թագավորին տրվում էր մանգաղ, թագուհուն՝ աղոթիք, որից հետևում էր, որ հնձելը տղամարդու գործ է, իսկ աղալը՝ կնոջ:²⁹⁰ Ինչպես տարբեր ծիսակարգերի արարողությունների ընթացակարգում, այնպես էլ պաշտամունքային շենքերի ճարտարապետական լուծումներում խեթերի

²⁸⁶ Т. Г а м к р е л и д з е, В я ч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 785:

²⁸⁷ В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 133:

²⁸⁸ К а м м е н х у б е г, Die Hettischen. Vorstellungen von Seele und Leibesinnerem, korf und Person, 2 teil., Zeitsch. für Assyriologie und Vorderasiatische Archeologie., N.F. Bd. 23/ 57/ 1965. s. 19.

²⁸⁹ В. А р д з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 133,135,137:

²⁹⁰ Н. Н о f f e r, Alimenta enta Hethaeozum Food Productionia Hititte Asia Minor. « American Oriental Series » New Haven, 1974, p. 29.

մոտ պահպանվում էր աջ-ձախ, տարբերակիչ և հակադիր հատկանիշների կապը: Դրա վկայությունն է տաճարում Արևի աստծուն ձախ սրբարանի և Ամարոպի աստծուն աջ սրբարանի հատկացումը:²⁹¹

Աջի և ձախի հակադրությունը բազմազան դրսևորումներ ունի նաև հունական ընկալումներում: Հակադրության մույն սկզբունքով հոմերոսյան Հունաստանում աջը կամ դրան համապատասխան իրն ավելի կարևոր և պատվավոր էր համարվում. աջը՝ նիզակ և ձախը՝ վահան կրող:²⁹² Հավատալիքն արտացոլվում էր նաև ճարտարապետական կառույցների մանրամասներում: Հունական տաճարները կառուցվում էին կենտ թվով աստիճաններով, որպեսզի հավատացյալները տաճար մտնելիս առաջին և վերջին քայլերը սկսեին և ավարտեին աջ ոտքով:²⁹³ Նույն սկզբունքով հույների մոտ դիտվում էին արականը և իգականը: Պյութագորացիների մոտ այն վերածում էր փիլիսոփայական հիմնական կատեգորիայի՝ աշխարհը նկարագրելով արականի և իգականի հակադրության սկզբունքով:²⁹⁴

Աջի և ձախի հակադրության սկզբունքով էին հին հնդկական դիցաբանական ֆրատրիաները հակադրվում իրար. կատարվելը՝ ձախ, այսինքն՝ ներքին, լուսնային, բացասական, պանդավները՝ աջ, համապատասխանաբար՝ վերին, արևային, դրական:²⁹⁵ Աջի և ձախի հակադրությունը վերածում է նաև վերինի և ներքինի հակադրության, որն իր արտացոլումն է գտել տարբեր ժողովուրդների հավատալիքներում և դրանից բխող տարբեր ծիսակարգերում: Եվ տարբեր աստվածությունների վերին կամ ներքին աշխարհներին պատկանելը ընկալվում էր այդ հակադրությամբ:

²⁹¹ К. В и т т е л, The Excavations of 1967 and 1968 « Archeology. » vol. 22, 1965, p. 22.

²⁹² J. G u i l l o n d r e, La droit et la gauche dans les poèmes homériques en concordance avec la doctrine phthagoricienne et avec la tradition celtique. Paris, 1944. p. 6.

²⁹³ Էլիցարական բառարան, Եր., 1985, էջ 229:

²⁹⁴ G. L o y d, Right and left in Greek philosophy., The Journal of Hellenic Studies., vol LXXXII, 1962, p. 56-66.

²⁹⁵ Т. Г а м к р е л и д з е, В я ч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 483:

Հնդեվրոպական ակունքներից եկող հավատալիքներն ու ծեսերը տեղ են գտել նաև հայկական դիցաբանական ընկալումներում, տարալուծվել են բանագիտական նյութի մեջ, արտացոլվել ազգագրական տարբեր ծեսերում և արարողակարգերում: Աջի և ձախի հակադրությունը հաստատող վկայություններ կան Խորենացու, Ազարանգեղոսի և Շիրակացու մոտ: Հայկի և Բելի մեծամարտի նկարագրության մեջ Խորենացին շեշտում է Հայկի՝ «Եր յաջմէ ջորց հոսանաց ի բարձրասանդակում կուտ կարով ի տեղտջ...», իսկ Բելը՝ «հեղ եւ հանդարտ ամբոխս մեծաւ ի ձախմէ ջորցն ի վերայ ոստոյ միւր»:²⁹⁶ Այն ու ձախն այստեղ հակադրվում են որպես բարի և չար: Աջ կողմը ավելի պատվավոր և կարևոր էր համարվում հայերի մոտ «...յաջակողմն գահուն մտեալ՝ խոստացելոց բարեացն հասնել...», - վկայում է Ազարանգեղոսը:²⁹⁷ Աշխարհի ճանաչողության, բարու և չարի ընկալումը դիտվում էր աջի և ձախի հակադրությամբ՝ «... մինչ ոչ բողին յերիտասարդաց մինչ յայն, որ գաջ և գձախ ոչ գիտեր...»:²⁹⁸ Արևական և իգական սկզբունքով են հակադրվել արեգակն ու լուսինը հայոց մեջ: «Զանի որ Արեգակին վիճակված էր ցերեկը, նրա համապատասխան նշանը արական էր», - գրում է Շիրակացին, ավելացնելով՝ «...և ծագումն արևելից»:

Նույնի վկայությունն է նաև Արեւելի 14-րդ դարի Ավետարանի պատկերագրումն մեջ, Խաչելության տեսարանում Քրիստոսից աջ՝ օղակի մեջ, թիկունքին ճառագայթներով կանացի պատկերը, որի գլխավերևում, օղակից դուրս դրված է «արեգակն» և ձախ կողմում լուսնի մահիկի մեջ առնված տղամարդու պատկերը, որից ձախ գրված է. «յախն»:²⁹⁹

Լուսնին բաժին է ընկել գիշերը, և ըստ այդմ էլ համաստեղության նշանը իգական է, ծագումը՝ արևմուտքից:³⁰⁰ Արեգակ-լուսին հակադրությունը ոչ միայն արականի և իգականի հակադրություն է բովանդակում իր մեջ, այլև՝

²⁹⁶ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Ժա:

²⁹⁷ Ա գ ա բ ա ն գ զ լ զ ո ս, 96:

²⁹⁸ Նույն տեղում, 34:

²⁹⁹ Հայկական մանրամասնություն, Վասպուրական, նշվ. աշխ., մկ 3:

³⁰⁰ Ա լ լ. Շ ի Ր ա կ ա ճ ի, Եր., 1979, էջ 117:

²⁸³ Е. К р у п н о в, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, с. 244: Н. К и р у а д з е, նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁸⁴ Մ. Գ. Լ. Ե ճ Յ ա ն, 2006, էջ 106:

²⁸⁵ Ժ. Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն, 1981, էջ 28:

արևելքի և արևմուտքի, ցերեկվա ու գիշերվա, լույսի և մութի: Արեգակ-լուսին զույգը ժողովրդական հեքիաթներում ներկայանում է Արեգակ՝ եղբայր, լուսին՝ քույր ձևով՝ խորհրդանշելով տղա-աղջիկ հակադրությունը: Հնդեվրոպական մի քանի հին սովորույթներում լուսինը և արևը համոզե են գալիս որպես ամուսնության կապերով միացած զույգ էակներ (լուսինը՝ անուսին, արևը՝ կինը) կամ արյունակից հարազատներ (երկվորյակներ), որը հնարավոր է երկնային այս լուսատուների մասին ընդհանուր հնդեվրոպական պատկերացումների արտացոլումն է:³⁰¹

Բերվածին ավելանում են նաև ազգագրական տարբեր ծեսերում պահպանված աջի ու ձախի խորհրդանշական իմաստներով արարողակարգերը: Հայկական ժողովրդական հավատալիքների հետ կապված գործողություններում պահպանվել են բազմաթիվ սովորույթներ, որոնք հիմնականում չարխափան նշանակություն ունեն: Աջի, որպես բարու, հաջողության, չարը խափանելու գործյան իմաստակիրն է հարսանեկան ծիսակարգի մի քանի պարտադիր տարրերի իրականացումը. հարսի կոշիկը սկզբում աջ ոտքին հագցնելը, ձախ կոշիկի գողմալը, լավալը նորապսակների աջ ուսին գցելը և այլն: Հայոց հարսանեկան մեկ այլ ծեսի ժամանակ, հարսը լվանում էր ընտանիքի բոլոր անդամների ոտքերը՝ անպայման սկսելով աջ ոտքից:³⁰²

Աջի և ձախի հակադրության բացատրության բանալիներից մեկը լեզուն է: Հնդեվրոպական լեզուներում *ձախ*-ը տարբերվում է, և դա նույնպես աջի և ձախի հակադրությամբ է պայմանավորված: *Աջ* իմաստի բուն արմատը նույնն է, *t'eks [h]*, սակայն *ձախ*-ի իմաստը վերականգնել հնարավոր չէ:³⁰³ Հայերենում *ձախ* ձևը նույնպես տարբերվում է և՛ *ձախ*-ի մեկնությունն անծանոթ է:³⁰⁴ Մակայն հայերենում

ունենք ձախ իմաստն արտահայտող մեկ այլ բառ՝ *ահեակ*, որը փոխառություն է պահպանել ընդհանուր և նշանակում է *չար, սատանայի զավակ, ձախորդ, անհաջող*:³⁰⁵ Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ *ահեակ*-ը իրանական ծագում ունի, հայկական չէ նաև *ձախ* բառը, իսկ *աջ*-ը բնիկ հնդեվրոպական է:³⁰⁶ *Ահեկան* և *ահեակ* բառերը գրաբարում ձախի ու ամենայն վնասակարի իմաստ են արտահայտում: Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ այդ բառերը նշանակում են «*չար, անարգ, վատբար, վնաս, մոլորեալ*»:³⁰⁷ Ունենք նաև *ահիկ* ամիս (մայիս), որի մասին Վահանյան Վարդապետն ասում է. «...*ի յառնել գեոտոց և թուլանալ ձեան, ահ է ասեն մարդոյ ամենուրեք*»:³⁰⁸ Ըստ Գ. Մարտոյանի *Ահիկի* մեջ հասկացվել է նաև ինչ-որ չար սկիզբ կրող էություն, որի մասին ոչինչ չի ավանդվել, և որը սակայն իր հետքը թողել է ամսանվան մեջ:³⁰⁹

Մատանին ունենալով օղակի (չրջանի) ձև, քնականաբար նախ արտահայտել է երկրաչափական այդ ձևի խորհուրդը: Իսկ շրջանն, ինչպես տեսանք, խորհրդանշում է ամբողջություն, անսահմանություն, ավարտվածություն: Լինելով դիցաբանական խորհրդանշանից ամենատարածվածը, շրջանն արտահայտում է բարձրագույն կատարելության գաղափարը: Շրջանը (օղակը) ստեղծում է ներփակ տարածություն՝ առանց սկզբի և առանց վերջի: Այն չարի ճանապարհը փակելու, արգելելու կարողություն և ներսի ու դրսի աշխարհները տարանջատելու, սահմանագատելու ուժ ունի:

Ըստ Ա. Գոլանի՝ օղակի (մատանու) և մատի համադրումը պատահական չէ, և քանի որ հին պաշտամունքներում երկինքը դիտվել է շրջան և համարվել է աստվածուհու խորհրդանշան, ուրեմն մատանին էլ, որպես օղակ կամ շրջան, պիտի դիտվեր իզակաճի խորհրդանշան, իսկ մատը որպես ֆալոսի համարժեք, աստվա-

ծուհու ամուսնու ատրիբուտ էր, որտեղից էլ ծագել է ամուսնության ժամանակ մատին մատանի (օղակ) դնելը՝ մատանին և մատը դիտելով ֆալոսի և կտեխի այլաբանություն:³¹⁰ Եթե շրջանը աստվածուհու խորհրդանշան է, ուրեմն նաև՝ մոգական ուժի կրող է և չարխափան:

Հայոց ազգագրական նյութերում պահպանված սովորույթներում ևս արտացոլված են հայոց հնագույն հավատալիքները, որոնցում յուրատեսակ չարխափան դեր ունի շրջանը կամ օղակը: Օղակով (շրջան գծելով) էին փակում ծննդկանին սպառնացող չարքերի ճանապարհը: Հատակին շամփուրով գծված շրջանագիծն օղակում էր կրկնակի պարանով կամ շրջանով, որպեսզի չարը նրա վրայով անցնել չկարողանար:³¹¹ Շրջանի (օղակի) փակելու, արգելելու կարողությունը և աջի ու ձախի հակադրությունն են ընկած մատանին ձախ ձեռքին կրելու ծիսական իմաստի հիմքում:

Ծեսի վերածակվորում: Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում մի քանի թաղումներում արդուգարդի առարկաները գտնվեցին մեջքայալի գանգի մեջ և բերանին: Այսպես, Բենիամինի թիվ 209 դամբարանում երկու ապարանջան գանգի մեջ գտնվեց բրոնզե ձվածիր իր: Վարդաբաղի թիվ 17 դամբարանում մատանին գտնվեց գանգի տակ, այսինքն՝ նախապես եղել է բերանում: Թիվ 183 դամբարանում, ի թիվս այլ ապարանջանների, որ գտնվեցին դաստակներին, մի ապարանջան գտնվեց բերանին (արամագիծը 6, 5սմ է և հստակ է, որ չէր կարող տեղավորվել բերանում): Շիրակավանի թիվ 4 դամբարանում գանգի մեջ գտնվել է ոսկու բարակ թիթեղ, որ դրված է եղել հանգուցյալի բերանի մեջ:³¹² Երևույթը կապվում է անտիկ ժամանակաշրջանում տարածված ծիսակարգի հետ, երբ հանգուցյալի բերանում դրամ (օրոս) էին դնում՝ որպես հուզիները ստորգետնյա թագավորություն ուղեկցող Քարոնին վարձ: Հունական ծագում ունեցող այս ծեսը տարածված է եղել նաև Հա-

յաստանում: Այն փաստված է Կարմիր բուրբի պեղումների ժամանակ, երբ թիվ 1 դամբարանում հանգուցյալի բերանում գտնվել է արծաթյա դրահմա:³¹³ Դրամներ գտնվել են նաև Արտաշատում:³¹⁴ Ծիսակարգն առավել դիտարկելի է Գառնիի նյութերով, որտեղ արծաթյա վեց դրամ է գտնվել:³¹⁵ Շիրակում ծիսակարգը փաստված է Բենիամինում՝ դամբարանադաշտի ավերված հատվածից գտնված Հրահատ III-ի արծաթյա դրամով (մ. թ. ա. 70-57 թթ.) և Վարդաբաղում՝ սարկոֆագից գտնված Տրայանոսի դրամով (մ. թ. 103-111 թթ.): Արտաշատի դամբարանադաշտում գտնված դրամներից ամենաինչև նույնպես Հրահատ III-ի դրամն է, ամենաուշը՝ Շապուհ I-ի (240-271 թթ.), որը խոսում է նաև ծեսի գոյատևման ժամանակահատվածի մասին:³¹⁶

Դամբարաններից գտնված դրամները ոչ միայն փաստում են ծեսը, այլ նաև վկայում տնտեսության զարգացման աստիճանը բնութագրող դրամաշրջանառության մասին: Հետևաբար, տնտեսության անկման արդյունքում դրամաշրջանառության պակասն էլ թելադրել է ծիսակարգի վերածակվորում կատարել՝ դրամի փոխարեն Քարոնին զարդեր մատուցելով: Շիրակավանի գտածոն Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը իրավացիորեն դիտում է ոչ միայն դրամաշրջանառության պակասի հետևանք, այլև հին ծեսերի պահպանման լավագույն օրինակ:³¹⁷ Ծեսի այսօրինակ վերածակվորումներն անշուշտ առաջին հերթին մ.թ. առաջին դարերի Հայաստանի տնտեսական ծանր պիտանի վկայությունն են: Քարոնի վարձ տալու ծեսի արձագանքները պահպանվում էին հայոց սովորույթներում: Այսպես, Նոր Բայազետում մեջքայալի համար գերեզման փորելուց և վերջացնելուց հետո մի քանի մետաղադրամ էին նետում գերեզ-

³⁰¹ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, *Мзл.* աշխ., էջ 685:

³⁰² Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 198:

³⁰³ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, *Мзл.* աշխ., էջ 784:

³⁰⁴ Հ. Ա. Գանյան, 1971, էջ 142:

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 113:

³⁰⁶ Գ. Ջահուկյան, *Մզլ.* աշխ., էջ 747:

³⁰⁷ Ն. Բ. Հ. Լ., էջ 30-31:

³⁰⁸ Գ. Մարտոյան. Հայոց անշարժ տոմարի մի շարք ամիսների վերականգնման փորձ Մեծի դռան դիցաբանություն, Հին Հայաստանի մշակույթը XIII հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2005, էջ 162:

³⁰⁹ Նույնը:

³¹⁰ А. Голян, *Мзл.* աշխ., էջ 18:

³¹¹ Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 202:

³¹² Ф. Тер-Мартirosов, 1997, с. 73:

³¹³ А. Вайман, Г. Тирация, *Кармирблурский некрополь эллинистического времени.* ВОН АН, 1974, N. 8, с. 63-64.

³¹⁴ Ժ. Խաչատրյան, 1981, էջ 9:

³¹⁵ Ж. Хачатрян, *Мзл.* աշխ., էջ 131:

³¹⁶ Ժ. Խաչատրյան, 1981, էջ 92:

³¹⁷ Ф. Тер-Мартirosов, 1997, с. 73:

մանի հատակին:³¹⁸ Իսկ եթե գերեզման փորելիս բարձր էր բացվում, մի քանի դրամ էին նետում գերեզմանի մեջ՝ որպես նախկին հանգուցյալի տան համար վարձ:³¹⁹ Ծեսի վերածնալվորման ազգագրական վկայություն է բաղման պատարագից հետո նշխարքը խնկի հետ հանգուցյալի բերանին դնելը,³²⁰ որ հայոց թաղման արարողություններում պահպանվում էր ընդհուպ մինչև անգյալ դարի 20-30-ական թվականները:

Հանգուցյալի հետ դրված յուրաքանչյուր իր անշուշտ ունեցել է որոշակի դեր: Եթե կենցաղային, ասորյա իրերը դամբարանում դրվել են հանդերձյալ կյանքում օգտագործելու համար, կամ նաև որոշ իրեր, որոնք ակնհայտ ծիսական իմաստ ունեն:

Հուռուքը-հմայիլները: Աչքը առասպելական խորհրդանշել է, կապված է մոգական ուժի հետ, որի շնորհիվ աստվածը կամ առասպելական անձն ընդունակ էր, ամոտեսանելի մնալով, տեսնել (հունական Հադեսը): Ըստ աստվածներ օժտված էին սարսափեցնող հայացքով, որին սովորական մահկանացուները չէին դիմանում:³²¹ Շիրակի դամբարանային նյութերում աչքի ուլունքների վրա աչքերը գույգ են: Մահվան տիրակալ Յամայի ուղեկից երկու շներն ունեին չորսական աչք:³²² Ըստ հավատալիքների՝ շան հայացքը փախցնում էր դևերին:

Չար աչքի մասին հավատալիքներ կան բոլոր ժողովուրդների դիցաբանական ընկալումներում: Դրանք պահպանվել են ազգագրական տարբեր ծեսերում և սովորույթներում: Հայացքի մոգական ուժի, մահաբեր հայացքի մասին առասպելական պատկերացումները զարգացում են ստանում բանահյուսության մեջ: Ուշագրավ է Խորենացու վկայությունը Երվանդի չար աչքի մասին. «Բայց ասեն զերտանողայ՝ ըստ հնայից դժնեակ գոթական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աշարջացն սովորու-

թիւն ունել սպասարացն արքունի՝ վէսն որձաբարեայս ունել ընդդէմ Երտանողայ և ի հայեցուածոցն դժնութենէլ ասեն պայթել որձաբար վիմացն: Բայց այս կա եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիակական ինչ առ իւր ումիլ»:³²³

Դամբարաններում բոժոժների, կատրիների և վեգերի (ճաների) առկայությունը նույնպես պայմանավորված է նրանց ծիսական բովանդակությամբ: Միջինասիական ժողովուրդների մոտ կատրիին վերագրվում էր չար աչքից պահպանելու գորտություն:³²⁴ Ազգագրական բազմաթիվ տվյալներ կան, որոնք վկայում են հայոց մեջ բոժոժներին վերագրված պահպանակի, չար աչքից պաշտպանելու գորտության մասին: Բոժոժները կրում էին ոչ միայն զգեստի վրա,³²⁵ այլև ուլունքների հետ կախում էին նորածնի օրորոցին:³²⁶ Բոժոժները կախում էին նաև ամփիկ գառների վզից՝ չար աչքից և չար ոգիներից պահպանելու համար:³²⁷ Նույն նպատակով բոժոժներով և կատրիներով էին զարդարում նաև ձիերի ճակատակալ-ճանճաբշիկները:

Ըստ Հերոդոտոսի, «Երբ Մանեսի որդի Ասյունի օրոք Լյուդիայում սով էր, փրկության միջոցներ որոնելով հնարեցին գառ և վեգ խաղալը»:³²⁸ Վեգ-հմայիլը համարվել է հաջողություն և եղջերուություն բերող:³²⁹ Թերևս նաև ծիսական իմաստով է պայմանավորված Պանտիկասիայից գտնված ճանի ձուլ պատրաստված կավանոթի շուրթի կտրված լինելը: Ամանը հավանաբար օգտագործվել է հեղման համար, ասպա, ըստ ծիսակարգի, կտրվել:³³⁰ Այս ենթադրությունները հուշում են հայերենում փնտրել ճանի կամ վեգի նախնական իմաստը: Եվ, ինչպես ցույց է տալիս բառերի լեզվաբանական վերլուծությունը, թաղման ծիսակարգում ճան - ի և վեգ-ի առկայությունը պայմանավորված է նրանց նախնական իմաստով, որ նշա-

նակել է *ծնվել*:^{*} Դամբարաններում այս իրերը դրվել են որպես վերածնության խորհրդանշի:

Չուն քաղման ծեսում: Բենիամինի գտածոների մեջ կա նաև քարից ձու, որ դրված էր հանգուցյալի ոտքերի տակ: Ծեսը բնորոշ է հնդեվրոպական ժողովուրդներին: Ռուսաստանում և և Արևմտյան Եվրոպայում հանգուցյալի հետ թաղում էին ներկած ձու,³³² քանի որ ձուն ուղտրվում էր հանդերձյալ աշխարհի տիրակալի մոտ: Չուն թաղման արարողակարգի հետ էր կապված նաև կետերի մոտ: Մեծ Ժերմենի հնագիտական թանգարանում պահվում են մ. թ. 1-2-րդ դարերով թվագրվող, տարբեր քարերից ձվեր, որոնք գտնվել են Փրանսիայի տարբեր դամբարանադաշտերից:³³³

Հայոց մերօրյա քաղման ծեսում հանդերձյալ աշխարհի հետ ձվի կապի մի օրինակ է հանգուցյալի ոտքերի տակ թարծ ձու դնելու սովորույթը, որն, ըստ հավատալիքի, դանդաղեցնում է դիակի քայրայան ընթացքը:³³⁴

Տիեզերական ձուն առասպելական խորհրդանշել է և շատ դիցաբանական սովորույթներում կապվում է աշխարհաստեղծման առասպելի հետ: Ավելի հաճախ են աշխարհաստեղծ ձվի երկու կեսերից ծնվելու մոտիվները, որոնց համաձայն երկինքն ու երկիրը ծնվել են ձվի

^{*} *Ծնունդ* բառը հայերենում մասում է *ճան* արմատից, *gen* հնդեվրոպական արմատից է ծագել հայերեն բնիկ *ծին* բառը: Այս արմատը նույնն է ճանաչել արմատի հետ: Հ. Անտյան, 1971, էջ 443: *Ծին*-ը բնիկ հայ բառ է *gen* արմատից, սանսկրիտերեն *jan* (*ծնիլ*), տարբեր լեզուներում *gne, gno, gen, gon* և այլն: Հայերենը մասում է *gen* ձևից: Այս արմատը նույնն է *ճանաչել* արմատի հետ: Հ. Անտյան, 1971, էջ 457: Նույն՝ *ճանաչել* իմաստն ունի *ճան* արմատը, որ բնիկ հայ բառ է հնախոսական *gn* սլավ արմատից (կազմված է ծան արմատից անանցակառուցով): *Ճանաչել*-ի նախնական ձևն է *ճանաչիլ*: Նախնական ծ-ն, ազդվելով ձ մայրից, վերածվել է չաղ ձ-ի: Հ. Անտյան, 1971, էջ 443: Այսինքն, *ճան* -ը նույն *ճան*-ն է ծ-ն մայրալիդությունը՝ կազմված *ճան* արմատից ձ անանցակառուցով, որի ազդեցությամբ հետո ձ մայրը դարձել է ճ: Հ. Անտյան, 1971, էջ 182: *Ծին* - ճանաչել, *ճան* - ճանաչել: Այսպիսով՝ *ճան*-ը նշանակում է *ծնվել, ծնել*:

³³² С. М. А к с и м о в, Собрание сочинений, т. 17. СПб, 1912. с.133. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Весенние праздники, М. 1977. с. 153.

³³³ Մեծ Ժերմենի հնագիտական թանգարանի ցուցադրությունում ցուցադրված ձվերը հաշվառման մատյաններում գրանցված են 28002, 25476, 65100, 65160, 65476 համարների տակ:

³³⁴ Դ.Մ., հեղինակի գրառումներից, Աչոք, գ. Թորոս:

երկու կեսերից, իսկ արևը՝ դեղճուցից³³⁵ Հնագույն առասպելներում աշխարհի ստեղծումը կապվում է նախաստեղծ ջրերում կամ նախաստեղծ օվկիանոսում ապրող օձի, կամ նույն այդ ջրերում ստեղծված տիեզերական ձվից դուրս եկած օձի հետ:

Ամոնի Հունաստանում ձուն և՛ հարսանիքի,³³⁶ և՛ թաղման ծեսի հետ էր կապվում:³³⁷ Չուն ամեն ինչի սկիզբ էր, օգտագործվում էր մաքրագործող զոհաբերություններում, և ձուն չէին ուտում:³³⁸ Հին գատկական տոներում կենսոտոմական առարկա էին ինչպես կարմիր,³³⁹ այնպես էլ տարբեր ժողովուրդների մշակույթներին բնորոշ զարդարում ձվերը:³⁴⁰

Հայոց ազգագրական նյութերը փաստում են, որ ձվին հատկացվում էր չարքերին վանող հատկություն: Այս ծեսը 19-րդ դարում հայտնի էր Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում³⁴¹ և նպատակաճանաչվում էր չար հայացքը ձվի վրա գցելուն: Նույն պահպանական նշանակությունն ուներ անասունների ճակատին ձու խփելը: Չուն կարևորվում է նաև հարսանեկան ծեսի հետ կապված արարողություններում. փեսային ձվածեղ կերցնելը, հարսանեկան սինիների վրա ձվածեղ դնելը և այլն:³⁴² Երեխաներին *կոխ* կոչվող հիվանդությունից բուժելու նպատակով գերեզմանի վրա ոտքերը լվանալուց հետո այնտեղ ձու և մեխ էին թաղում,³⁴³ որն, անշուշտ, պահպանական նույն իմաստն ուներ: Շիրակում նորածին երեխային լողացնելիս այժմ էլ ձու են գցում տաշտի մեջ: Ակնհայտ է ծեսի վերապրուկային բնույթը:

³³⁵ В. Т о п о р о в, Ядро мировое, МНМ, Энциклопедия, т. 2. М. 1992. с. 681.

³³⁶ Е.К а г а р о в, Куаль фетившей, растении и животных в Древней Греции. СПб, 1913. с. 38,39.

³³⁷ P. N i l l s o n, Das Ei im Totenkult der Alten.«Archiv für Religions Wissenschaft» XI Leipzig, 1908. p. 530-540.

³³⁸ E. K а с т а н а я н, Гривотные некрополи боспорских городов V - IV в.в. до н. э. и местные их особенности, МИА, 1959. N. 69. с. 268.

³³⁹ В. С т а с о в, Славянские и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. С. Петербург, 1887, табл. СХХХIV, рис.73.

³⁴⁰ Б. Р ы б а к о в, Ремесло Древней Руси, АН СССР, 1948, с. 362, рис. 100: Ա. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

³⁴¹ Մտ. Լ ի ս ի գ յ ա ն, 1969, էջ 809:

³⁴² Նույն տեղում, էջ 810:

³⁴³ Նույնի, 1981, էջ 50:

³¹⁸ Գ. Մ ի թ ա յ ե լ յ ա ն, Հայ ազգագրություն և բնահյուսություն, հ. 11, Նոր Բայազետ, 1980, էջ 147:

³¹⁹ Նույնը:

³²⁰ Մտ. Լ ի ս ի գ յ ա ն, 1969, էջ 208:

³²¹ В. И в а н о в, Глаз, МНА, Энциклопедия, т. 1, М., 1991, с. 306-307.

³²² П. Г р и н ц е р, Яма, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 683.

³²³ Մ. Խ ո ռ ե ն ա գ ի, Բ, խր:

³²⁴ Н. Б о р о з о в а, նշվ. աշխ., էջ 88:

³²⁵ Ն., Ա վ զ զ յ ա ն, Հայկական տարազ, Եր., 1983, էջ 94:

³²⁶ Գ. Մ ի թ ա յ ե լ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 142:

³²⁷ Նույնը:

³²⁸ Հ ե ռ ո դ ո տ ո ս, 1, 94:

³²⁹ В. П е т е р с, Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1986, с. 81.

³³⁰ Նույնը:

Նավակի ծիսական դերը: Բենիամինի թիվ 183 դամբարանն առանցքն է այն թաղումների, որոնք իրենց ձևով միավորվում են (կարասի ժապավեններով նավածն շարվածք, մանր բարերով ձվածիր-նավածն թաղումներ) և բացվել են դամբարանադաշտի մ. թ. ա. I-ին դարով թվագրվող հատվածում: Մանր քարերի ձվածիր շարվածքով նմանօրինակ թաղումներ հայտնի են Օշականի³⁴⁴ և Կարճաղբյուրի դամբարանադաշտերից:³⁴⁵ Այս թաղումների յուրօրինակ նավածն կառուցվածքը ենթադրում է կապ նավակի ծիսական բովանդակության հետ:

Աշխարհի կործանման մասին առասպելաբանական պատկերացումները ծագել են վաղ շրջանում՝ արքայազուններական լեգենդներում և աղբյուր հանդիսացել ավելի ուշ ծագած բարեխղճ ու աստվածաշնչյան տարբերակների համար:³⁴⁶ Մեռյալների աշխարհը ողջերի աշխարհից բաժանված էր ջրով և այն աշխարհի կարելի է հասնել նավակով:³⁴⁷ Այս հավատալիքների հենքի վրա էլ ձևավորվել է հին սլավոնական ծիսակարգը, ըստ որի ոչ բնական մահով մեռածներին (ինքնասպաններ, խեղդվածներ, երեխաներ) տանում էին անտառ, կամ հանձնում ջրի հոսանքին:³⁴⁸

Աշխարհի կործանման մասին դիցաբանական պատկերացումներում նավակն ունի հոգիներին այն աշխարհ տեղափոխողի դեր: Ելնելով այդ դերից՝ նավի մասերից յուրաքանչյուրն առանձին իմաստ է ձեռք բերել:

Նավախելը մայրամուտն է՝ մահը, նավի քիթը՝ արևըն ու վերածնությունն է խորհրդանշում, իրանը՝ կյանքի ու մահվան միջև թափառող և տատանվող՝ խորհրդանշելով հանդերձյալ աշխարհը և արևածագից մայրամուտ, այսինքն՝ կյանքի ու մահվան միջև դեգերումներ:

ըր:³⁴⁹ Իսկ կայմի փոխարեն կենաց ծառ ունեցող մակույկն այն նավն է, որ անդրշիրիմյան աշխարհ կամ երկինք է տանում:³⁵⁰ Ջրիեղեղյան տապանը միակն է, որ իր մեջ ներառելով բոլոր կենդանիներին, հաղթահարում է կործանումն ու միաժամանակ դառնում ապագայի, վերածննդի միջոց:

Նավակների մեջ կատարված թաղումներ փաստված են վիկինգների թաղման ծիսակարգում:³⁵¹ Մահվան ջրերի հոսքի և իրական աշխարհի հոգու վերադարձի սյուժեներում մեռողի հոգին կամ մայր մտնող արևը մեկնում են դժոխք մահվան նավակով և վերադառնում հարության նավակով:³⁵² Հնդեվրոպական լեգենդներում նավն իր երկրորդ նշանակությամբ գերեզման և մահ իմաստն ունի:³⁵³ Նավի, որպես մահվան իմաստակիր, համարժեքը հայերենում տապանն է: Նավակը բացի սոսկ ջրի վրա շարժվող միջոցից, ունի նաև նավ, «...տապանը՝ ընդունարան մարմնը վախճանելուն փայտեղեն, հողեղեն, լայնաբարձ շիրիմ» իմաստը:³⁵⁴

Նավակի և տապանի նույնացումն արտացոլված է տարբեր ժողովուրդների հավատալիքներում: Սկանդինավյան ժողովուրդների առասպելաբանության մեջ մեռելների եղունգներից պատրաստված նավով հոգիները լողում են մեռյալների թավակորթյան մեջ: Հավատալիքն արտացոլված է նաև քաղման ծիսակարգում:³⁵⁵ Հունական դիցաբանության մեջ հոգիներն այն աշխարհ տեղափոխող Քարոնի ատրիբուտներից էր նաև նավակը: Նավակը, որ տեղափոխում էր մեռածների հոգիները անդրաշխարհ, լողում էր ջրի վրայով և թռչում էր երկնքով: Երկնքով թռչող նավակը և սայլը նույնացվել են, որի վկայությունը սայլի վրա կատարված թաղումներն են: Նման թաղումներ

հայտնի են Լճաշենից:³⁵⁶ Հերոդոտոսի վկայությամբ՝ ինչպես թագավորներին, այնպես էլ մնացած սկյութներին «ներածվորագույն ազգականները, դիակը սայլի վրա դրած, տանում են բարեկամների մոտ...»:³⁵⁷ Քառասուն օր այսպես մահ են ածում, այնուհետև՝ թաղում:³⁵⁸

Նավակը, լինելով հանդերձյալ աշխարհի աստծու ատրիբուտ, ծիսական օբյեկտի նշանակություն էր ստացել: Հունաստանում Գիտնիտոսի տոնակատարությունների ժամանակ նրա պատկերը տանում էին անիվների վրա դրված նավակում, իսկ Եգիպտոսում կրոնական տոնակատարությունների ժամանակ քրմերն իրենց ուսերին տանում էին սրբազան նավակը:³⁵⁹ Ըստ հունական հավատալիքների, Հելիոսը գիշերում էր նավակի մեջ:³⁶⁰

Նավակ-տապանի երկիմաստությունը հավանաբար ծագել է այն հավատալիքից, որ մարդը մեռնելուց հետո այն աշխարհ ճամփորդության է մեկնում նավակով, և գերեզման-նավակը նույնացվել է գերեզման-տապանի հետ:

Մահվան մասին հայոց դիցաբանական ընկալումների վկայությունն է մարդու ծանր, կյանքի ու մահվան միջև տարաբերվող հոգեվիճակը բնորոշող *ջրերն ընծի տարան ու բերին* արտահայտությունը,³⁶¹ որ նշանակում է մահու չափ ցնցվել, մահվան դուռ հասնել: Նավակ-տապանի ենթատեքստում հասուկ է մեռնող մարդու ջրերի վրայով անցնելիք ուղու մասին հնդեվրոպական պատկերացումը: Հայերենում մեռածին ննջեցյալ կամ հանգույցալ, իսկ գերեզմանը՝ *հանգստարան*, թաղման ծեսի մի արարողությունը *հոգեհանգիստ* բնորոշելը բացահայտում է մահվան մասին հայոց ընկալումները, այսինքն՝ ժամանակավոր թուն, հանգիստ:

Ուղեկցող իրերն իրենց ծիսական բովանդակությամբ և ծիսական դերով թաղման ծիսակարգի բարդ համակարգում առանձին տեղ են

զբաղեցնում: Դամբարանում հայտնաբերված ամեն մի իր որոշակի ծիսական տարրի կողմն է: Բենիամինի թիվ 142 մանկական դամբարանից գտնվեց թռչնի կավե արձանիկ, որը գուցե ընդամենը խաղալիք է, որ դրվել է մանկահասակ երեխայի հետ: Բացառված չէ, որ արձանիկը կյանքից վաղ հեռացած աղջկա նկատմամբ քնքուշ սիրո արտահայտություն է՝ միահյուսված թռչնի երկնային կերպարին (վաղը աղջկաներին լող փաղաքշական անուն տալն ընդունված է մեզանում): Անտիկ ժամանակաշրջանի թաղումներում թռչնակերպ տարբեր անոթների և կավե արձանիկների առկայությունը պայմանավորված է թռչնի ծիսապաշտամունքային որոշակի դերով: Նույն դերով էլ Կառնուտի թռչնակերպ անոթը հայտնվել է դամբարանում: Լոդացող թռչնի կերպարը որպես կանոն կապվում է Տիեզերքի տեղեղծման առասպելի հետ, և նախնական ջրերի մեջ սուզվող ջրային թռչունն է, որ աշխարհի տեղեղծման համար նյութ է հայթայթում:³⁶²

Ուրարտական մի գլանածև կնիքի վրա պատկերված է քառանիվ սայլ, որի առջև և հետևի կողերից ձգված լարերը միանում են սայլի կենտրոնից քարծրացող և կենաց ծառով ավարտվող ձողին: Սայլի և կենաց ծառի միացումից ստացված եռանկյունին նավակ է:³⁶³ Կենաց ծառով ավարտվող նավակի պատկերներ հանդիպում են նաև հայ մանրանկարչության մեջ: Մատենադարանի թիվ 7555 ձեռագրի 100ա թերթում ռճավորված կենաց ծառի տեսք ունեցող կայմով նավի վրա պատկերված են առաքյալները, իսկ թիվ 5786 ձեռագրի 56 բ թերթի նավակը պատկերված է ռճավորված կենաց ծառի պատկերներով:³⁶⁴ Հայկական մանրանկարչության մեջ բազմաթիվ են նավակները, որոնք ունեն լողացող թռչնի ձև:³⁶⁵ Նկարիչներ Մարտիրոսի և որդի Գրիգորիսի «Վերջին դատաա-

³⁴⁴ Ст. Есаия, А. Калантарян, 62վ. աշխ., էջ 59:
³⁴⁵ И. Карапетян, 1979, с. 523:
³⁴⁶ В. Н. Топоров, Потоп, МНМ. Энциклопедия, М., 1992, т. 2, с. 325.
³⁴⁷ Г. Чайла, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, с. 349.
³⁴⁸ Д. Зелеин, Очерки русской мифологии. Вып. I. Умершие неестественной смертью и русалки, Петроград, 1916.

³⁴⁹ Н. Ерофеева, Ладыя, МНМ, Энциклопедия, 1982, т. II, с. 53.
³⁵⁰ Э. Церен, 62վ. աշխ., էջ 179:
³⁵¹ Б. Литвинский, А. Семенов, 62վ. աշխ., էջ 163-164:
³⁵² Н. Ерофеева, Ладыя, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М. 1992, с. 53.
³⁵³ Т. Гамрелидзе, Вяч. Иванов, 62վ. աշխ., էջ 825:
³⁵⁴ ՆԻՀԼ, էջ 846:
³⁵⁵ Б. Литвинский, А. Семенов, 1984, с. 163:

³⁵⁶ А. Мицаканян, Раскопки курганов на побережье озера Севан в 1956г. (предварительное сообщение), СА, 1957, №2, с. 148, 151.
³⁵⁷ Հեռնղա առու, Գ-IV, 71:
³⁵⁸ Նույն տեղում, Գ-IV, 73:
³⁵⁹ А. Голян, 62վ. աշխ., էջ 51:
³⁶⁰ Նույնը:
³⁶¹ ԳԼՆ, հեղինակի գրառումներից, Աշոցք, գ. Գազանիչ:

³⁶² А. Золотарев, Родовой стержень и первобытная мифология, М., 1964, с. 278-279.
³⁶³ Б. Пиотровский, История и культура Урарту, 1944, с. 281, р. 90.
³⁶⁴ Ա. Մ Գ ա գ ա կ ա ն յ ա ն, Հայկական զարդարվեստ, եր., 1955, էջ 102, նկ. 270, 271:
³⁶⁵ Հայկական մանրանկարչություն, Վասպուրական, 62վ. աշխ., նկ. 33:

տան» նկարում մտարները պատկերված են մա-վակի ձևով:³⁶⁶

Գարնանը կատարվող «ծառզուլք» կոչվող հեթանոսական տոնահանդեսի ժամա-նակ պատրաստվում էր հատուկ մալ, վրան՝ ծառ, իսկ ծառի վրա՝ բույն: Այդ մալը քիա-վարվում էր ծովի վրա, այնուհետև ծառի վրա դրված բնից բռցնում էին ձվից ելնող մի թռչուն: Եվ ամբողջ արարողությունն ուղեկցվում էր երգով ու պարով:³⁶⁷

Երկրաչափական մարմինների ծիսական դերը: Քարը խոտնիկ նշանակություն ունի: Դեռևս նեոլիթում դամբարանում քար էին դնում:³⁶⁸ Հայոց ազգագրական տվյալներում հանգուցյալի անկողնու վրա կամ ննջեցյալին վերցրած տեղում քար դնելն ու յոթ օր լացուկոծ անելը,³⁶⁹ ըստ հավատալիքի, արվում էր, որ-պեսզի հանգուցյալը չմնա իր տան կարոտով, ի վիճակի չլինի վերադառնալ և կարոտից մեկնու-մեկին իր հետ տանել:

Երկրաչափական խորհրդանիշերը, որոնք որպես նշանների իմաստաբանություն, կերպ են առնում դիցաբանական համակարգում, ընկած են ծիսականացված առարկաների և ծիսական տարածքի հիմքում: Քննարկվող նյութերի մեջ առավել օգտագործված երկրաչափական ձևերն են եռանկյունին, ուղղանկյունը, շրջանը, ձվածիրը և խորանարդը: Կիրառական նշանա-կություն ունեցող իրերի բնության ժամանակ իրի երկրաչափական ձևը մղվում է երկրորդ պլան: Գտածոների մեջ կան մաս երկրաչափա-կան կոնկրետ ձև ունեցող իրեր, որոնք կիրառա-կան նշանակություն չունեն, և դա հանգեցնում է ձևի իմաստաբանության որոնմանը: Եռանկյու-նին նյութերի զարդանախշման մեջ օգտագործ-վող երկրաչափական ամենատարածված ձևն է: Ինչպիսիքն է բաղձան ծեսում երկրաչափա-կան ձև ունեցող իրերի ծիսական բովանդա-կությունը:

Եռանկյունու երկրաչափական պատկերի իմաստի մեկնաբանմանը մեծապես օգնում են ինչպես հնագիտական տվյալները, այնպես էլ առասպելաբանությունը:

Բենիամինի բնակավայրի բազմագործա-ռական բնույթի մի շինության պեղումներից գտնվեցին մոտ մեկ տասնյակ եռանկյունաձև ձիթաճրագներ:³⁷⁰ Նման ձիթաճրագներ մեկա-կան օրինակով հայտնի են Եփրատավանից, Անիից:³⁷¹ Ինչպես նշված ձիթաճրագները, այն-պես էլ Գլինի գունազարդ կարասներից մեկի վրա պահպանված ցլի ճակատի սեպածև նշան-ները³⁷² հիշեցնում են Հայոց մայր դիցուհի Անա-հիտի մեխյանի սրբազան ցլերին, որոնք «դիցու-հու ջահն էին խարանած երինջի ճակատին»:³⁷³ Ատրական զգայական սիրո աստվածուհու՝ Աստարտեի խորհրդանիշն էր եռանկյունին՝ փորագրված նրա տաճարի մոտ գտնվող քա-րին, իբրև պտղաբերման խորհրդապատկեր: Մյուս առջև աղջիկները անձնատուր լինելով օ-տարներին, իրենց անարատությունը գոհարե-րում էին Աստարտեին:³⁷⁴

Եռանկյունու ծիսական իմաստը տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական ընկալումնե-րում տարբեր է: Այն խորհրդանշում է՝ մայր-հայր- երեխա,³⁷⁵ մարմին-խելք-հոգի:³⁷⁶ Եռանկ-յունին մաս պտղաբերության խորհրդանիշ է:³⁷⁷ Հայոց մեջ ոսկուց և արծաթից եռանկյունաձև տուփը կամ պարզապես եռանկյունին, շրթայով կախվում էր նշան դրված աղջկա կրծքից՝ իբրև պտղաբերության ապահովման առիվապա-տի:

³⁷⁰ Հ. Խ ա շ ա տ բ յ ա ն, 1996, էջ 19: Նույնի՝ Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի մի դրսևորում անտիկ Եփրատում, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշ-խատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004, էջ 45:

³⁷¹ Ե. Մ ա շ ե ղ յ ա ն, Հատկանշական ցուցակ բանգա-րաբանի ժողովածուների, պրակ II, Անի բաղադրի պե-ղումներից հայտնաբերված առարկաները, Եր., 1982, տախտակ XII, 2: Հ. Խ ա շ ա տ բ յ ա ն, 2004, էջ 44:

³⁷² Գ. Ք ո շ ա բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 42:

³⁷³ Plut., Lucul., 24:

³⁷⁴ Ա. Ա մ ա գ ա կ ա ն յ ա ն, 1955, էջ 61, 572:

³⁷⁵ J. D a n i e l o u, Les symboles chrétiens primitifs, Paris, 1961, p. 38-46:

³⁷⁶ M. G r a n e t, La pensee chinoise, Paris, 1934, p. 17-24:

³⁷⁷ Н. В и н о г р а д о в а, Символика алатырской композиции средневековой Японии В кн.: Ис-кусство Востока и античности., М., 1977, с. 92:

չա:³⁷⁸ Եռանկյունին իզական խորհրդանիշ լի-նելու վկայություն է «իմա՛շ է եռանկյունու վի-ճակը» երիտասարդ աղջկա բարոյական կեր-պարը ճշտելուն միաված հարցը:³⁷⁹ Եռանկյու-նին տիրական երկրաչափական ձև է հատկա-պես ընտանիքի և սիրո կապերի ամրացման նպատակով արվող հմայական գործողություն-ներում: Եռանկյունի թուղթերը, որոնք, ի տարբերություն գլանաձև փաթեթվածների, զորությամբ ուժը պահպանում էին միայն որո-շակի դեպքում և որոշակի ժամանակ:³⁸⁰ Բենիա-մինի թիվ 121 դամբարանից գտնվեց սև քարից եռանկյուն թուղթ: Իրի ողորկ ու փայլեցված մա-կերեղ ոչ միայն քարի տեսակով է պայմա-նավորված, այլ հավանաբար մաս երկարատև օգտագործմամբ: Բենիամինի թիվ 121 դամբա-րանից գտնված եռանկյուն թուղթը, տարբեր կող-մերից դիտելիս, կարելի է ընկալել և իզական, և արական սկիզբ՝ կտեսի և Ֆալլոս: Հետևաբար, բաղձան ծեսում իրը ծիսական այս բովանդա-կության կրողն է և ընտանիքի խորհրդանիշ:

Երկրաչափական խորհրդանիշերը նկա-րագրում են տիեզերքի կառուցվածքը նրա և՛ հորիզոնական, և՛ ուղղահայաց ասպեկտնե-րում:³⁸¹ Բենիամինի թիվ 184 դամբարանից գտնվեց կրաքարից, կլորացված անկյուններով, կենտրոնում միջանցիկ անցքով քառակուսի մի իր: Հայտնի է, որ քառակուսին տարածության սահմանազատման նախնական ձևերից մեկն է, մաս տան, կառույցի հիմնական ձևերից մեկը: Քառակուսին և շրջանը միավորող իրը կարող է խորհրդանշել մաս կին (շրջան) և տղամարդ (քառակուսի)՝ միավորելով արական և իզական սկիզբները:

Շրջանն այլատարր ծագմամբ և նշանա-կությամբ դիցաբանական խորհրդանիշերի ա-մենատարածված ձևերից մեկն է, որը, որպես մարմին, կազմված է ուղիղ կորից՝ առանց սկզբի և առանց վերջի և ցամկացած կետից ուղղված է

դեպի անոտես կենտրոն: Շրջանը, որպես գնդի համապարփակ պրոյեկցիա, դիցաբանության մեջ ընդունվում է որպես իդեալական մարմին: Եվ պատահական չէ, որ գույունը դիտվում էր ան-սահմանի և սահմանափակման միասնություն, և աստվածների կերպարներն ընդունվում էին գնդի ձևով:³⁸² Խեթական ծիսակարգում առանձ-նակի հետաքրքրություն են ներկայացնում «պտույտ կատարել», «շրջանի գծով շարժել» մոգական գործողությունները, որքան «շրջանով քայլելը» որպես թագավորների (առաջնորդ-ների) պարտադիր գործառույթ:³⁸³

Երկրաչափական կոնկրետ ձև ունեցող մեկ այլ իր գտնվել է Բենիամինի թիվ 124 դամ-բարանից: Իրը չնչաքարից է, քառակող, նիստե-րը՝ երկայնակի ակոսներով: Որպես երկրաչա-փական մարմին, այն քառակող սեղան է՝ մեկ-ընդմեջ լայնացող և նեղացող նիստերով: Ինչ-պես և երկրաչափական տարբեր ձևեր ունեցող նախորդ իրերը, սա ևս պահպանակի դեր է կատարել:

Հայելին քաղձան ծեսում: Բենիամինում և Ա-նուշավանում գտնված հայելիները, ինչպես տե-սանք նախորդ գլխում, վնասված էին:

Կտորված հայելիներ կամ հայելու կտոր-ներ գտնվել են մաս սարմատական դամբա-րաններից,³⁸⁴ և հայելին կտորվել է հանգուցյալի հոգին ազատելու համար:³⁸⁵ Դամբարանում հայելու առկայությունը ենթադրում է, թե սար-մատների համար հայելին ունեցել է մոգական նշանակություն, մաս՝ մոգական ազդեցություն: Այս պատճառով էլ հայելին կտորում էին և նոր միայն դնում հանգուցյալի հետ՝ մոգական ուժե-րը համապատասխանեցնելով նոր վիճակին:³⁸⁶ Արտաշատի դամբարանադաշտերում հայելի-ների առկայությունը կապվում է անդրդիրիյան

³⁸² В. Т о п о р о в, М. М е й л а х, Круг, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 18:

³⁸³ В. А р д з и н б о в а, նշվ. աշխ., էջ 22:

³⁸⁴ Т. К у з н е ц о в а, Зеркала в погребальных обрядах Сарматов, СА, 1988, N. 4, с. 52-61:

³⁸⁵ Նույնը:

³⁸⁶ А.Х а з а н о в, Религиозно-магическое понима-ние зеркал у сарматов, СЭ, 1964, N. 3, с. 91-94:

պատկերացումների հետ և ունի պաշտամունքային նշանակություն:³⁸⁷

Ազգագրական նյութերում հայելու հետ կապված հավատալիքները տարբեր են: Միքիրում հայելիները կտրում էին նպատակադրված, հատկապես ամուսնուց և հարազատներից երկար ժամանակով բաժանվելիս՝ իրար հիշելու համար:³⁸⁸ Քանի որ հայելին ունի մոգական ուժ, ամբողջը մասի բաժանելով, հավանաբար մասն իր հետ տանում էր ամբողջի մի մասնիկը: Այսինքն, հարազատներն իրարից բաժանվելիս էլ պահպանում էին փոխադարձության կապը:

Իրանում, ինչպես նաև ռուսների և տաջիկների մոտ կա հավատալիք, որ հայելու կտրվելը նշանակում է տիրոջ մահ:³⁸⁹ Իրանում եթե հարսանեկան հայելին կտրվեր, նշանակում էր հարսի և փեսայի մահ:³⁹⁰ Հայելու կտրվելը շարագուշակ է համարվում նաև հայերիս մոտ: Հավանաբար հավատալիքը ծնվել է մոտ մարդու մահվան ժամանակ հայելին կտրելու սովորույթից:³⁹¹ Հայելին վնասելը կամ կտրելը կատարվում էր հանգուցյալի հոգին ողջերի աշխարհը չար մտադրություններով ներխուժելուց ետ պահելու համար: Քանի որ հայելին իր մեջ կրել էր հանգուցյալի պատկերը, ուրեմն հայելին վնասելով, կանխվում էր հանգուցյալի վերադարձը: Ծիսակարգը պահպանել և մեզ է հասցրել մոգական գործողության հիմնական գծերը, որոնցում հայելու մահը նախորդել է տիրոջ մահվանը: Այս ամենը խոսում է մոգության մասին, որը բնորոշվում է որպես շփածին ըստ Ֆրեզերի³⁹² կամ պարցիալ՝ ըստ այլ հետազոտողների:³⁹³ Այստեղ գործողությունն ուղղված է ոչ թե անմիջապես օբյեկտին, այլ նրա փոխաինձողին և նրա միջոցով արդեն հենց իրեն՝ օր-

յնկտին: Եղեղով վերոհիշյալից՝ կարելի է ենթադրել, որ հայելին նպատակամղված վնասելը կապված է թաղման ծեսի հետ և ողջերի վրա մոգական ազդեցության հետևանք է: Տիրոջ արտացոլումը կրող հայելին հավանաբար դիտվել է նաև հոգու կտրել և ըստ այդմ էլ վնասվել է՝ ողջերի աշխարհի ննջեցյալի վերադարձը կանխելու համար: Թաղման մեթոդյա ծիսակարգում հայելին կտրելը փոխարինվել շորով ծածկելով՝ պահպանելով ծիսական գործողության իմաստը: Հավանաբար հայելին եղել է կանացի աստվածության ատրիբուտ, բայց եղել է կապված նաև արևի հետ, քանի որ հայելին ըստ հավատալիքի, լուսավորում էր գերեզմանը:³⁹⁴

Գուշակության մեջ հայելին ընկալվում է որպես կյանքի և բախտի պայծառության կամ վատթարացման խորհրդանիշ:³⁹⁵ Հայտնի է, որ բրոնզե հայելին ջրով լի ամանի մեջ դնելով, ըստ հավատալիքի, տեսնում էին երկնային արքայության դռները:³⁹⁶ Նույնը կատարվում էր Հայաստանում պատերազմի դաշտում կամ օտարության մեջ գտնվող իրենց հարազատներին տեսնելու համար:³⁹⁷

Հայկական հավատալիքներում հայելուն իզակյան հատկանիշ և միաժամանակ պտղաբերության ուժ էր վերագրվում: Եթե ակնահատիկի ժամանակ երեխան հայելի վերցնել, ապա հաջորդն աղջիկ էր ծնվելու:³⁹⁸ Հավանաբար պտղաբերության հետ է կապվում նաև պարկապուղի վրա հայելի ամրացնելու սովորույթը:

Ինչպես տեսանք, հայելուն վերագրվել են մոգական տարբեր հատկանիշներ, իսկ թաղման ծեսում փոխազդեցության կապերը խզելու և մեռածների աշխարհից ողջերին սպասվող վնասները կանխելու գործություն:

Վնասված կամ թերի իրերի ծիսական ղևերը: Ինչպես հոգեհացի կրակի մեջ, այնպես էլ դամբարաններում ուղեկցող նյութերի մեջ կան

նաև այլ իրեր, որոնք թերի են, վնասված: Կարծում ենք, միշտ չէ, որ այն կախված է հանգուցյալի սոցիալական վիճակից: Բենիամինի թիվ 183 դամբարանում գանգի վերևում դրված թասը տրամագծով կխված է: Կիսված է նույն դամբարանից գտնված պիրիտից խորանարդան կախիկը, ինչպես նաև ապարանջաններից մեկը: Այս դամբարանը միակն է գտնված իրերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ և իրերի կտրված լինելը չի կարող սոցիալական վիճակի արտահայտություն լինել: Թաղումը կատարվել է սալադեղի մեջ դրված, կարասի իրանի 20 սմ լայնությամբ ժապավենների նավածն շարվածքի վրա: Կարասի մյուս մասերի բեկորները՝ շուքերը, վիզը անկանոն կտրված են, նստուկը չի պահպանվել: Այսինքն, բացի ուղեկցող իրերից, բեկորային է նաև կարասը: Անկյունագծով կխված է նաև Բենիամինի թիվ 184 դամբարանից գտնված կրաքարե իրը: Վնասված են նաև Բենիամինի և Անուշավանի հայելիները:

Բենիամինում փշրված ամանների բեկորներ են գտնվել թիվ 9, 39, 105, 125 դամբարանների հոգեհացի կրակի մնացորդների մեջ, ինչպես նաև ծածկասալերն ու կողասալերն ամրացնող քարերի մեջ (թիվ 157, 164 դամբ):

Բրոնզիդարյան Հայաստանում դիամանատանոմ եղանակով կատարված որոշ թաղումների նյութեր դամբարանի մեջ դրվել են նախապես կտրելուց հետո:³⁹⁹ Մեծամորի դամբարանների վրա նույնպես հայտնաբերվել են խեցեղենի բեկորներ:⁴⁰⁰ Գամբարանում դրված իրերը միտումնավոր վնասելու սովորույթ նկատվել է Լոռի բերդում: Կավամանները նպատակադրված կերպով քարերով կտրելու ծեսը, ըստ հետազոտողների, դիտվել է իբրև վերածննդի հավատալիքների հետ կապված երևույթ:⁴⁰¹ Նախապես կտրված և բեկորները մասամբ դամբարանից նետված կավամաններ նկատ-

վել են Կապանի տարբեր դամբարանների դամբարաններում:⁴⁰²

Մերձամուրյան ցեղերի մ.թ.1-ին հազարամյակի դամբարաններում կտրված են անթթերը, գեմքերը, նետասլաքների և միզակների ծայրերն ու թևերը պղկված են, երբեմն՝ ծայրերը ծռված:⁴⁰³

Անտիկ ժամանակաշրջանի հուշարձաններում, այդ թվում նաև Բենիամինում, ևս պահպանվել է հոգեհացի համար բերված անթթերը կտրելու և կրակի մեջ նետելու արարողությունը: Արտաշատում այդ բեկորները որոշ դամբարաններում հասնում են մի քանի հարյուրի:⁴⁰⁴

Եգիպտացիները Օսիրիսի հարությանը նպաստելու համար նրա գերեզմանի վրա խեցանթների բեկորներ էին շարում:⁴⁰⁵ Հանգուցյալի հետ դրվող իրերը կտրելու սովորույթ փաստված է Ռուսաստանի ծայր հյուսիսում բնակվող ժողովուրդների⁴⁰⁶ և Դանիակյան կղզի-

³⁸⁷ Օ. Խ և Կ ի Կ յ ան, Մյունխի մ.թ.ա. IV-ի հազ. քաղման ծեսի մեկնության փորձ, ԲԵՂ, 1993, թիվ 3, էջ 126-135:

³⁸⁸ М. В о р о б ь е в, Реалигиозные верования чжурчженей.- «Доклады по этнографии», Л., 1966, вып., IV, с. 64.

³⁸⁹ Մ. Կ և շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 47:

³⁹⁰ Э. Ը ք ք և Կ, Аунный бог, М., 1976г. с. 364.

³⁹¹ Այսպես էին վարվում օրինակ նանցիները. «Թաղման ծեսի վերջում հարագուցները հանգուցյալի իրերը դնում էին քարե հողաքարի վրա: Երբ դա տղամարդու շիրիմ է, ապա նրա հագուստները կախում են մոտակա ծառից և գեղեցիկ են դնում նրան պատկանող իրերը. դառուկները, շների սահնակները և ճկողնապան և որսորդական սարքերը: Երբ հանգուցյալը կին է, ապա ծառից կախում էին նրա հագուստն ու զարդերը, իսկ գեղեցիկ են դնում կնչու կնիկից պատրաստված աշխատանքային զանրայն, որի մեջ ասեղներ, թելեր, կտոր, իսկ երկնայի գեղեցիկները վրա, բացի նրա հագուստներից, հիմնականում նաև խաղալիքներ են դնում: Հետաքրքրականն այն է, որ այս իրերը լինում են կտրված վիճակում, իսկ հագուստները պատաստված: И. Аопатин, Гольды амурские, уйгурские и сунгарийские, Владивосток, 1922, с. 189. Մոխացիների անմիջական հետնորդները՝ չժուրջները, անբաժնու էին համարում վերացնել իրերի նյութական քաղաքը, քանի որ «հանգուցյալի հոգին կարող էր օգտվել միայն իրերի հոգևոր Լույսումից»: М. Воробьев, նշվ. աշխ., էջ 64: Իսկ օրոշները հանդերձյալ կյանքը պատկերացնում էին որպես հայելային, ընդ որում՝ կյանքի նկատիվ արտացոլմամբ: Ըստ այդմ, հանդերձյալ կյանքում հայտնված ծերունիները դառնում էին երեխա, երեխաները՝ մորունիներ, խելացիները՝ հիմար, հաջողակները՝ անհաջող, ամբողջական իր՝ կտրված և արյունա շարունակ: Հանդերձյալ կյանքի մասին այսպիսի պատկերացման արդյունք է այն, որ օրոշները հանգուցյալին քաղելով դազողի մեջ դնում են հատուկ պատաստված հագուստ, կտրված ամաններն և ջարդված որսորդական սար-

³⁸⁷ Օ. Խ և շ ա տ ր յ ա ն, 1981, էջ 85:
³⁸⁸ А. М а р а к о в е в, Китайские бронзы из Басандайских, Томск, 1947, с. 171.
³⁸⁹ С. Х е д о я т, Нейрангистан (Преднеазиатский этно-сборник) т. I, М., 1958, с. 253.
³⁹⁰ С. Х е д о я т, նշվ. աշխ., էջ 258:
³⁹¹ Б. Л и т в и н с к и й, Зеркало в верованиях Древних ферганцев, СЭ, 1964, N. 3, с. 99.
³⁹² Д. Ф р е з е р, Золотая ветвь, М., 1980, с. 49-60.
³⁹³ С. Т о к а р е в, Сущность и происхождение магии. Труды ИЭ, М., 1959, с. 22.

³⁹⁴ M. Loeffler Delachaux, Le cercle, Gen, 1947, p. 313.
³⁹⁵ Դ.Ա.Մ., հեղինակի գրառումներից, Գուշակի:
³⁹⁶ J. C r o u t e, Les fetes annelment celebres a Emoui, Paris, 1886, p. 389.
³⁹⁷ Դ.Ա.Մ., հեղինակի գրառումներից, Աշոք, գ. Դազակնի:
³⁹⁸ Ե. Լ ա յ ա յ ա ն, 1928, էջ 125:

³⁹⁹ Օ. Խ և Կ ի Կ յ ան, Դամբարանադաշտեր Միսիանի շրջանում, ԼՀԳ, 1984, թիվ 9, էջ 59:
⁴⁰⁰ Ե. Խ և Կ ի Կ յ ա ն, 1973, էջ 169:
⁴⁰¹ Ա. Դ և Կ շ յ ա ն, 2006, էջ 100: Գ. Թումանյան, 1997, էջ 17:

ների բնակիչների մոտ:⁴⁰⁷ Մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները Լեճինականում ըստ սովորության՝ գերեզմանոցից ոչինչ տուն չէր տարվում և գերեզմանի վրա գինի չէր հեղելուց հետո շշերն ու բաժակները քարերին խփելով կոտրում էին:⁴⁰⁸

Հանգուցյալի իրերը վնասելու պատճառով մարդկային պարզումակ հավատալիքի մեջ է: Նախնական մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդների պատկերացմամբ, քանի որ հանգուցյալի գույքը պիտի հետևի նրա հետ դեպի հանդերձյալ աշխարհ, որտեղ նրան պետք է գալու, և որպեսզի հայտնվի այդ աշխարհում, բոլոր իրերը պիտի լինեն մեռած, ինչպես իրենց տերը: Ըստ այդմ էլ իրերը կտրված են և միայն նրանց հոգիները հետևելու են տիրոջը դեպի նրա նշանակման վայրը:⁴⁰⁹

Իրերը կտրելու մոգական գործողություն էր կատարվում հիվանդին բուժելիս: Հայոց հավատալիքներում կար վախից բուժելու հետևյալ սովորույթը. հիվանդ մարդուն վաղ առավոտյան հարազատները լուռումունջ մի կուլա ջուր վերցնելով, տանում էին սուրբ ծառի մոտ: Այնտեղ վաճառում էին հիվանդի ձեռքերը, ոտքերը և կուլան, խփելով ծառին, ջարդում: Այնուհետև աղոթքներ էին մրմնջում, մատաղ խոստանում, ապա հիվանդի հագուստից մի ծվեն էին կտրում և կապում մասքենու ճյուղին: Դա նշան էր, որ «հիվանդությունը հանձնում են սրբավայրին»:⁴¹⁰ Կուլայի մահը դիտվում էր հիվանդության մահ, կուլան կտրելով կտրում էին հիվանդի և հիվանդության փոխազդեցության կա-

պը: Իսկ հագուստի ծվենը, որպես տվյալ մարդու հետ շփման մեջ գտնված մի մասնիկ, հանձնելով մասքենուն, վերջինիս էին փոխանցում նաև հիվանդությունը:

Մաքրագործող ծիսահանրայական գործողությունների հիմքում ընկած է շփածին մոգությունը, որի սկզբունքներն են՝ նմանը ծնուն է նմանին, և իրերը, որոնք մի անգամ շփման մեջ են եղել իրար հետ, անմիջական կապի խզումից հետո էլ շարունակում են տարածության մեջ փոխներգործել:⁴¹¹ Հանգուցյալի անկողինը յոթն անցներուց հետո լվանալով նրա հետ վերջին կապի վերացումն է, իսկ շորերից պահում էին միայն մի կտոր, որպեսզի տան մեջ ուրիշ մեռնող չլինի: Մնացած շորերը բաժանելով՝ հանգուցյալին հեռացնում էին տեղից:⁴¹² Նման մի ծեսի վկայություն է նաև դիավազումից հետո օգտագործված լաթն աճյունի վրա թողնելը:

Հայոց ազգագրական նյութերի և հնագիտական փաստերի համադրումը ցույց է տալիս, որ ինչպես անթթների կտորերը, այնպես էլ շորերը վնասելը հանգուցյալի և ողջերի միջև փոխազդեցության կապերը վերացնելու միտված մոգական գործողություններ են: Հանգուցյալի շորերը բաժանելու մեթոդը սովորույթը փոխազդեցության կապերը վերացնելու մոգական նույն գործողության վերապրույ է:

Վերը տեսանք, որ կարասային թաղումներում կմախքների կծկված դիրք է տրված, որը կարող էր նաև կապելու հետևանք լինել: Կմախքներին նման դիրք կարող էր տրվել նաև անոթի մեջ տեղավորելու նպատակով: Պալեոլիթյան թաղումներում կմախքի խխտ կծկված դիրքը ուսումնասիրողներին հանգեցրել այն կարծիքին, որ գոյություն ուներ հանգուցյալին կապելու ծես:⁴¹³ Հնագույն շրջանից եկող ծեսի հետմնադրում վկայություն է Ջանգեզուրի ազգագրությունից քաղված հետևյալ արարողակարգը: Դիակը պատանելուց առաջ ննջեցյալի ոտքերի թուք մատերը կապում էին իրար, որպեսզի

նա քայլել չկարողանար:⁴¹⁴ Իսկ կապելը նշանակում է սահմանափակել, արգելել շարժումը կամ տեղաշարժը: Կապելու գործողությունը կարող էր վերափոխադարձվել և դառնալ արգելանք: Հանգուցյալների ձեռքերի իրար վրա դրված դիրքը կոչվում է խաչել: Այստեղից էլ քները խաչելն ընկալվում է որպես մոտառատ դժբախտության, անհաջողության նշան: Լիսիցյանը գտնում է, որ *խաչ* դարձվածն արտահայտում է արգելիչ՝ *տարբուի ենթարկված* իմաստ:⁴¹⁵ Հենց այս իմաստով էլ հանգուցյալի երեսին դրվող կտորը՝ վարչամակը կտրվում էր խաչաձև: Ինչպես տեսանք, թաղման ծեսի տարրերում ակնհայտ է արգելանքը (աճյունի ձեռքերը կրծքին, որովայնին, կամ ծնոտի տակ իրար միացած կամ խաչված լինելը):

Թաղման կառույցների տեսակաճում քննությունը ցույց տվեց, որ Շիրակի անտիկ դամբարաններում աճյունը հիմնականում ամփոփված է հողում: Իսկ որոշ թաղումներում էլ աճյունի վրա հող չի լցվել (Վարդաթաղի թիվ 10, Բենիամինի թիվ 67 սալարկղային և թիվ 105 կարասային թաղումներ): Այս տարբերությունն անհայտնաբերված է ինչ-որ հավատալիքի վրա: Մերօրյա թաղման ծեսում կա ինչպես դագողի կափարիչը փակելու, այնպես էլ հողը անմիջապես հանգուցյալի վրա լցնելու սովորույթ: Առաջինը հավանաբար հանգուցյալի վրա հող չլցնելու ծեսի վերապրույ է:

Հայերենում *մայր հող* և *հող հայրենի* բառակապակցությունների մեջ խտացված են ոչ միայն հողի կերակրող և սնող, այլ նաև ծնող՝ կյանք տվող իմաստները: Հողն ունի նաև *մահ* իմաստը, ինչպես օրինակ՝ *հողն զլուխդ, հողս զլվիդ* կամ *հողն եկավ զլվիս*: *Հող էիր, հող դարձար* դարձվածի մեջ խտացված են այդ ընկալումները: Հողը մայր դիտելու գաղափարից էլ կարող էր ծնվել հանգուցյալի դիմ հողին, այսինքն մոր արգանդ վերադարձնելը, այստեղից էլ՝ դիակի և հողի միջև բաժանարար շերտ ստեղծելը՝ դիակը պատանելը, սալարկղում, կարասի մեջ կամ սարկոֆագում թաղելը: Ըստ ազ-

գագրական տվյալների՝ թաղումը դիտվում էր վերադարձ մայր հողի արգանդ:⁴¹⁶ Մայր հողին աճյունը հանձնելը ենթադրում է նաև վերստին կյանք վերադառնալ՝ վերածնվել: Հողն էր ապահովելու կյանք-մահ-վերածնունդ շրջափուլերի հարստ և անվերջանալի ընթացքը:

Աճյունը հողում ամփոփելու հիմքում ընկած են հանդերձյալ կյանքում մախմիների հոգիներին միանալու հնդեվրոպական պատկերացումները: Հունական դիցաբանական ընկալումներում *Մեռյալների աշխարհը*, ինչպես նաև աստվածը՝ Հադեսը, նշանակում է *smu-ի «հանդիպում, ժամադրություն, հանդիպում մախմիների հետ»*:⁴¹⁷ Նույնն է նաև հնդկական մահվան հիմնի բանաձևը. «*pitrbhih sam-vidana-որպեսզի հանդիպեն հայրերի հետ»*:⁴¹⁸ Մայր հողի գրկում հոգիներին միանալու հավատալիքից է ծնվել օտար հողում թաղվածի գերեզմանին հայրենի հողից մի բուռ շաղ տալու սովորույթը:

Հանգուցյալների պաշտամունքը

Թաղման հունական ծեսում մեռած հայրը աստված էր դառնում իր որդիների համար. որդին թաղման խարոյկի միջից վերցնում էր հոր ոսկորը և հայտարարում, որ հանգուցյալն աստված է դարձել:⁴¹⁹ Ըստ հայոց ազգագրական տվյալների՝ ճգնավորների, նահատակների գերեզմանները սուրբ էին համարվում, նրանց հոգիները՝ գերբնական զորություն ունեցող, իսկ ննջեցյալների հոգիները մեծարվում էին գերեզմանի քարերը համբուրելով, մոմ կամ ճրագ վառելով, մատաղ անելով:⁴²⁰ Հայոց մեջ մախմիների կամ հանգուցյալների պաշտամունքի վկայություն է հոր և մոր, կամ մեռած որևէ հարազատի գերեզմանով երվելու սովորույթը:

Թաղման ծեսի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հանգուցյալին պաշտելով հանդերձ, անեն ինչ արվում էր նրա վերադարձը կանխելու համար: Հին Հռոմում համարում էին, որ

⁴¹⁶ Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 209:
⁴¹⁷ Т. Гамкрелидзе, Вяч. Иванов, 624. աշխ., էջ 824:
⁴¹⁸ Նույն տեղում, էջ 823:
⁴¹⁹ Е. Штарман, Римская мифология, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, с. 382.
⁴²⁰ Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 297:

рпн: В. Аврорин, И. Козьминский, Представление орошей о Вселенной, о переселении души и путешествиях шаманов, изображение на карте. „Сб. Музея Антропологии и этнографии, Москва-Ленинград, 1949, т. XII, с. 104.
⁴⁰⁷ В. М о г и л ь н и к о в, Погребальный обряд культуры III в. до н.э.-III в. н. э. в Западной части Балтийского региона. В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.-I тыс. н.э. М., 1974, с. 204.
⁴⁰⁸ Կ. Սիդրոնյան, Արևատավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեճինականի կենցաղում, (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6), Եր., 1974, էջ 249:
⁴⁰⁹ И. А о н а т и н, 624. աշխ., էջ 189:
⁴¹⁰ Ը. Վազիսյան, Իրանի Վարդաթաղ գավառի հայերի ուխտավայրերը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 284:

⁴¹¹ А. Б о л д ы р е в а, Н. С о т и н а, Магия и квантовая механика, Наука и религия, N. 5, 1990, с. 5.
⁴¹² Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 210:
⁴¹³ А. Г о л а н, 624. աշխ., էջ 45:

⁴¹⁴ Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 291:
⁴¹⁵ Նույն տեղում, էջ 307:

հանգուցյալները ազդեցություն ունեն ողջերի գործերի վրա, վրեժ են լուծում իրենց պատվին սահմանած ծեսերի կատարման անփութության համար: Պաշտամունքը խարսխված էր հանգուցյալներից ունեցած վախի վրա: Մահից հետո մարդը ապրողների համար դառնում էր վտանգավոր և աշխատում էին ամեն կերպ սիրաշահել նրան: Թաղման ծեսի գործողությունները միաված էին նաև դրան:

Բերենք ազգագրական մի քանի վկայություններ, որոնք խոսում են հանգուցյալի վերադարձն անցանկալի լինելու մասին: Շատ ժողովուրդներ հանգուցյալի վերադարձը կանխելու նպատակով, նրան յուրատեսակ ձևով խաբում էին՝ դիակը հանելով ոչ թե դռնից, այլ պատի վրա բացված անցքից, որը հետո փակում էին: Նման սովորույթ գոյություն ուներ նաև ռուսների մոտ: Ռուս իշխան Վլադիմիրի աճյունը դուրս բերեցին նման ձևով:⁴²¹ Ծեսն ընդունված էր ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև՝ Գանիայում, Հյուսիսային Ամերիկայի էսկիմոսների, հնդկացիների մոտ, Աֆրիկայում և այլուր:⁴²² Հայերիս մոտ կար սովորություն դիակը դուրս հանել մախ դուռը քակելով, և միայն *նաշ փետը* գետնից բարձրացնելուց հետո երեք անգամ այդ տեղերին ամուր խփելուց հետո: Նաշ-ն ըստ հայկազյան բառարանի՝ «բառ այլազգաց, այն է՝ դագաղը»:⁴²³ Օտար բառի փոխառումը ենթադրում է, որ հայերեն բառի վրա արգելանք է եղել: Գիտակցելով բառի մտապատկերային համարժեքի ազդեցիկ և ներգործող ուժը մարդու ներաշխարհի վրա՝ արգելանքը է դրվել բառի վրա: Թաղման մերօրյա ծեսում դագաղը երեք անգամ պտտելը ևս հանգուցյալի վերադարձը կանխելուն միտված գործողություն է, որ այժմ չի գիտակցվում և կատարվում է զուտ սովորույթի ուժով:

Թաղման ծեսում կարևոր է յուրաքանչյուր մանրամաս: Ինչպես տեսանք, քաղման կառույցների տեսականու քննության ժամանակ, ձեռքերի դիրքերը ևս տարբեր են և համախ

խաչված են կրծքին կամ որովայնին: Չեքերի մեծան դիրքը յուրատեսակ արգելանք է: խաչելն ինքնին փակելու, ավարտելու իմաստ ունի (խաչ քաշել): Թաղման մերօրյա ծեսում հավատալիք կա, որ եթե դագաղը դուրս բերելիս հանգուցյալի ձեռքերը խաչված դիրքից սահեն, ուրեմն ընտանիքից կամ հարազատներից որևէ մեկը մեռնելու է:

Թաղման ծեսի ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև նրանով, որ հնարավորություն է տալիս վերականգնել մախնիների հոգևոր պատկերացումները, հոգու մասին նրանց ըմբռնումները: Ընդունված է այն կարծիքը, որ հավատում էին, թե մարդը շարունակում է ապրել նաև մահից հետո, այս իսկ պատճառով էլ հանգուցյալին ապահովում էին կյանքի համար աներաժեշտ գույքով կամ իրերով: Անձնական իրերը դրվում էին հանգուցյալի հետ ոչ միայն հանդերձյալ կյանքում օգտագործելու, այլ, որ այս աշխարհում մնալով, կարող էին վնասել ողջերին: Ինչպես ցույց է տալիս քաղման ծեսի վերլուծությունը, հանգուցյալի նկատմամբ տաժած սիրո, կորստի և ցավի զգացումների հետ մարդուն պարտություն էր նաև նրանից սպասվող վտանգի վախը: Նրան սիրաշահելով՝ ամեն ինչ արվում էր բոլոր կապերը վերացնելու, նրանից ազատվելու և սպասվող վտանգները կանխելու համար: Հանգուցյալի վերադարձը կանխելուն միտված գործողություններ պահպանվել են տարբեր ժողովուրդների ազգագրական նյութերում:

Կելտերը քաղման ժամանակ հանգուցյալին ուղեկցում էին հետևյալ խոսքերով. *այստեղ քո տունն է լինելու, հեռու մի գնա*,⁴²⁴ հույները՝ «Նայիր այնտեղ, իսկ այստեղ ողարկիր լավը»,⁴²⁵ իսկ գերմանացիները գոռում էին. «Այստեղ թեզ համար ոչինչ չկա»:⁴²⁶

Եվ ի վերջո, որպեսզի հանգուցյալը դուրս չգար, դամբարանը ծածկում էին քարերով, որտեղից էլ ծագել է տապանաքար դնելու սովորույթը: Ըստ Ստ. Լիսիցյանի՝ «Սկզբնական շրջանում գերեզմանների վրա քար զցելը ոչ թե

կատարվում էր քաղման տեղն անկորուստ պահելու, այլ քարի ծանրությամբ հանգուցյալի դուրս ելնելը դժվարացնելու նպատակով: Այս նպատակով նախնական գերեզմանները շրջապատված էին լինում քարերի շղակով»:⁴²⁷

Այսպիսով՝ քննարկվող դամբարանադաշտերի քաղման ծեսի վերլուծությամբ վեր հանվեցին բազմաթիվ մանրամասներ, որոնց համարումը հայտնի ծեսերի տարբեր տարրերի հետ

ցույց տվեց, որ անտիկ Շիրակում հիմնականում պահպանվում են Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններին բնորոշ քաղման արարողակարգերն ու ծեսը, իսկ որոշ առանձնահատուկ դրսևորումներ բացահայտում են հավատալիքների ու ծեսի նոր շերտեր:

⁴²¹ А. Г о л а н, 62վ. աշխ., էջ 45:

⁴²² Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 209:

⁴²³ ՆԲՀԼ, էջ 291:

⁴²⁴ А. Г о л а н, 62վ. աշխ., էջ 45:

⁴²⁵ Նույնը:

⁴²⁶ Նույնը:

⁴²⁷ Ստ. Լիսիցյան, 1969, էջ 215:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ինչպես ցույց են տալիս Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի՝ Բենիամինի, Առափիի, Կարմրաքարի և Վարդաթի պեղումները, այստեղ կատարվել է թաղման սալարկղային, կարասային, հիմնահողային և սարկոֆագային թաղումներ: Բոլոր հուշարձաններում առավելապես սալարկղային թաղումներ են: (Բենիամին՝ 173 սալարկղային, 28 հիմնահողային և 19 կարասային, Առափի՝ 17 սալարկղային և 1 հիմնահողային, Վարդաթ՝ 14 սալարկղային և 5 քարարկղային, Կարմրաքար՝ 11 սալարկղային, 3 հիմնահողային են և 1 քարարկղային):*

Դամբարանադաշտերի ուսումնասիրությամբ դիտարկվում են թաղման ձևերի և ծիսակարգերի փոփոխություններն ու զարգացումները մ. թ. ա. 1-ից մ. թ. 4-5-րդ դարերն ընկած ժամանակահատվածում: Բենիամինի անտիկ բնակավայրի տարածքում, վերջինիս կենսագործունեության ժամանակ կատարված առաջին թաղումները վերաբերում են մ. թ. ա. 1-ին մ. թ. 1-ին դարերին, իսկ պեղված ավելի ուշ շրջանի դամբարանադաշտը վերաբերում է 2-5-րդ դարերին: Առափիի և Վարդաթի թաղումները վերաբերում են 2-4-րդ դարերին, իսկ Կարմրաքարի դամբարանադաշտը՝ 3-5-րդ դարերին: Կառուցումն շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված դամբարանից հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. 1-ին դարին: Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի ամենաուշ թաղումները հասնում են մինչև 4-5-րդ դարեր: Դրանք Բենիամինի սալարկղային և Կարմրաքարի սալարկղային և սարկոֆագային թաղումներն են: Աշխարհագրորեն իրարից ոչ հեռու՝ 20կմ շառավիղով, սակայն ժամանակագրական որոշակի հաջորդակառություն ունե-

ցող հուշարձանների թաղման ձևերի և ծեսերի փոփոխություններով լուսաբանվում է հասարակության սոցիալ-տնտեսական կյանքը, նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացումը: Ուսումնասիրության համար նպաստավոր է նաև այն հանգամանքը, որ բացված բոլոր դամբարանները հիմնականում շարքային թաղումներ են: Համալիր ուսումնասիրության արդյունքներն առավել արժանահավատ են դառնում հնավայրերից ամենախոշորի՝ Բենիամինի դամբարանադաշտի և նրան վերաբերող համաժամանակյա բնակավայրի ուսումնասիրության արդյունքների համադրմամբ: Տվյալ հանգամանքը խիստ շահեկան է, քանի որ բազմաշերտ, հսկա անտիկ բնակավայրի արդեն իսկ ուսումնասիրված մասերի ֆունկցիոնալ բովանդակության և տվյալ հատվածներում կատարված համաժամանակյա թաղումների ծիսակարգում կան բազմաթիվ տարրեր, որոնք փոխադարձաբար լրացնելով միմյանց, նպաստում են նյութական և հոգևոր մշակույթում, ինչպես նաև հասարակական կառուցվածքում տեղի ունեցած առաջընթացի փոխկապակցված տարրերի վերականգնմանն ու իմաստավորմանը:

Թաղման տեսակների և ծեսերի փոփոխությունները ժամանակագրական հաջորդականության մեջ, ըստ առանձին համալիրների, բացի Շիրակի բնորոշ մի շարք յուրահատկությունների դրսևորումներից, հստակորեն ցույց են տալիս դրանց զարգացման օրինակալիությունները, ազդեցությունները և փոխազդեցությունները: Հստակ դրսևորվում է ժամանակի ընթացքում թաղման տեսակների և ծեսերի բազմաձևության անշեղ նվազում, սրը մ.թ. 4-5-րդ դարերում արդեն վեր է ածվում համատարած միատիպության, ինչը ոչ միայն սոցիալական հիմք ունի, այլ նաև կարող էր բխել նոր գաղա-

փարախտության՝ քրիստոնեության պահանջներից: Քանի որ ըստ թաղման ձևերի և ուղեկցվող նյութերի դամբարանադաշտերը թվագրված են և վերաբերում են անտիկ ժամանակաշրջանի տարրեր փուլերին, դրանցում առկա թաղման ձևերը, ծեսերը և ուղեկցող նյութերը ամփոփենք ժամանակագրական հաջորդակառությամբ:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում ամենավաղ թաղումները բացվել են Բենիամինի՝ մ. թ. ա. 1-ին մ. թ. 1-ին դարերի բնակավայրում: Դրանք սյունազարդ դահլիճի և բնակելի հատվածի սենյակների հատակների տակ, ինչպես նաև տնտեսական ամբարների ու կենցաղային հորերի մեջ կատարված հիմնահողային և կարասային թաղումներ են: Հիմնահողային թաղումները հիմնականում պահպանում են անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ ձևերը: Կմախքներն ունեն աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրք: Կան նաև նստած դիրքով թաղումներ: Հանդիպում են հարավ-հյուսիս, հյուսիս-հարավ, ինչպես նաև նշված կողմնորոշումներից բիչ արևելք, կամ արևմուտք շեղումով թաղումներ: Կան նաև զույգ թաղումներ, որտեղ մեծցեյակները թաղվել են իրար վրա: Հիմնահողային թաղումներն ունեն որոշ յուրահատկություններ: Այսպես, Բենիամինում թաղումներ կատարվել են քարաշար պատերով, կեղծ թաղով ամբարներում, ինչպես նաև տնտեսական և կենցաղային հորերում, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. 1-ին դարին: Կենցաղային հորերի մեջ կատարված թաղումներում տարածամանակյա նյութերի խառնիխուռն վիճակը, ինչպես նաև կմախքների անկանոն դիրքը ենթադրում են, որ դիակներն ուղղակի նետվել են փոսերի մեջ: Այս ամենը հանգեցնում է այն ենթադրությանը, թե այսպես կարող էին թաղվել հասարակության ոչ լիիրավ անդամները կամ ստրուկները: Հիմնահողային թաղումների նշված ձևերը մ. թ. 1-ին դարից հետո այլևս չեն հանդիպում:

Մ. թ. ա. 1-ին դար թվագրվող կարասային առաջին թաղումները նույնպես բացվել են բնակելի հատվածում հատակի տակ կամ հորի մեջ: Կարասային թաղումները հանդիպում են նաև մ. թ. 1-ին դարում և կրկնում են Հայաստանի և

Անդրկովկասի համաժամանակյա հուշարձաններին բնորոշ ձևերը: Թաղումները կատարվել են նախապես տնեսության մեջ օգտագործված, երբեմն նաև վերանորոգման նպատակով արված բազմաթիվ անցքերով կարասների մեջ, ինչպես նաև կարասի բեկորների վրա: Ամբողջական կարասների մեջ թաղումը կատարվել է անոթի իրանի մի հատվածը կտրելով: Մեխանիկորը, որպես կանոն, թաղվել են փոքր անոթների մեջ, որոնք ի տարբերություն կարասների, նստուկների վրա անցք չունեն: Կարասները նախատեսված են եղել անհատական թաղման համար և դրվել են նախապես պատրաստված փոսերի մեջ՝ ուղղահայաց կամ հորիզոնական դիրքով: Հորիզոնական դիրքով դրված կարասներն են: Կարասների ուղղահայաց դիրքն ապահովվել է կամ նստուկի մոտ շարված քարերով, կամ կտրված և բերանօսիվայր դիրքով մեկ այլ կարասի մեջ կանգնեցնելով: Կարասների բերանները փակվել են մեկ այլ ամանով: Բացվել են նաև մանր քարերով շարված ձվաձիթի, ինչպես նաև սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղումներ: Կարասային թաղումներում հանդիպում են տարատեսակ տարբերակներ. ինչպես մ. թ. 1-ին դար թվագրվող շան, կամ շան և ծիու գոհարներից ուղեկցությամբ թաղումները: Կարասային այս թաղումներից մեկը բացվել է 3մ տրամագծով քարաշար շրջանի ներսում: Շրջանի քարերի տակ բացվել են շների ամբողջական և երկատված կմախքներ, իսկ կարասի մոտ՝ ծիու գլուխ: Կարասային թաղումներում ևս կատարվել է դիտարկում՝ աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրքով: Թաղումն ուղեկցվել է մեծցեյակին կարասի ողջ պարունակությամբ հողով ծածկելով: Սակայն կան նաև թաղումներ, երբ արարողակարգն ավարտվել է առանց աճյունը հողով ծածկելու:

Մ. թ. ա. 1-ին դարին են վերաբերում նաև Բենիամինի բնակավայրի ծայրարևելյան հատվածում մի գծով կատարված թաղումները: Մրանք կարասային, հիմնահողային, սալարկղի մեջ կատարված կարասային թաղումներ են,

* Դամբարանների բոլոր հատկանիշների մանրամասները տես նախկին 1, 2:

ինչպես նաև ձվածիքի մեջ կատարված գույգ քաղումը: Բնակավայրի այս հատվածը, ելնելով հայտնաբերված կառույցներից, ստորաձև խարխիս-գոհասեղանների և պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ գտածոներից, հավանաբար ծխապաշտամունքային բնույթ է ունեցել: Եվ, հնարավոր է, շինության պատերից դուրս թաղվել են տաճարական ստրուկները:

Ժամանակը հանգեցնում է սոցիալական կառուցվածքի, հոգևոր և նյութական մշակույթի, այնուհետև նաև թաղման ձևերի ու ծեսի փոփոխության: Մ. ք. 1-ին դարից հետո հասարակության կառուցվածքային փոփոխությունների արդյունքում նշված յուրահատուկ ծեսերն աստիճանաբար վերանում են և թաղման արարողակարգերը դառնում են նույնական:

Սալարկղային առաջին թաղումները բացվել են Բենիամինում, վերաբերում են մ. ք. 2-րդ դարին, և գերակշիռ մաս կազմելով, շարունակվում են մինչև 4-5-րդ դարեր: 3-4-րդ դարերում Կարմրաքարում հայտնվում է նաև սալարկղի մեջ դրված փայտե դագաղով թաղում: Սալարկղային թաղումները բնորոշ են անտիկ Շիրակի բոլոր դամբարանադաշտերին և ամենատարածված ձևն են: Բացի մեկ կամ մի քանի քարերից կողասալերով ուղղանկյուն սալարկղերից, Բենիամինում բացվել են նաև մանր քարերից շարված ձվածիքի սալարկղեր: Սալարկղերը հիմնականում կառուցված են մշակված քարերով, իսկ Բենիամինում օգտագործել են նաև բնակավայրի քարերը: Սալարկղերը հիմնականում ունեն 2-3-ական կողասալեր, սակայն կան նաև կողասալերի քանակական այլ հարաբերակցություններ: Ծածկասալերը կամ մեկ ամբողջական քարից են կամ մի քանի քարերից և հիմնականում անմշակ: Մի քանի թաղումներում ծածկասալերն ամրացված են մանր քարերի շարվածքով: Նրբենմ ծածկասալերի և կողասալերի վրա արված են միջանցիկ անցքեր ու նաև անցքերից սկսվող ակոսան փորվածքներ: Անցքերը համապատասխանում են որովայնի, կոնքերի, կրծքի կամ գանգի հատվածին: Ծածկասալերի ակոսան փորվածքներն արված են դամբարանի գլխամասում: Որպես ծածկասալ

կամ կողասալ օգտագործել են նաև երկանքները: Սալարկղային թաղումները հիմնականում ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Հանդիպում են նաև արևմուտք-արևելք և հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ թաղումներ: Կոնսիդի դիրքն ուղիղ է՝ մեջքի վրա, ձեռքերը հիմնականում հանգչում են կրծքին, կամ որովայնին, կամ դրված են իրանի երկարությամբ: Հանդիպում են նաև նստած, ինչպես նաև կծկված դիրքով թաղումներ: Անկախ թաղման ձևից, կատարված է դիադրում, բացառությամբ երկու կենտոտաֆի: Բենիամինում բացվել է սալարկղի մեջ կատարված գույգ թաղում և մի վերաթաղում: Սալարկղային թաղումներում ևս ծխակարգն ավարտվել է աճյունը դամբարանի ողջ պարունակությամբ հողով ծածկելով, իսկ մի քանի թաղումներում մեջեցյալի վրա հող չի լցվել: Թաղումներն երբեմն ուղեկցվել են հոգեհացով: Սալարկղերից մեկի կողքին բացվել է ձիերի գոհաբերություն: Հաստ մոխրաշերտի վրա դրված ձիերի երկատված գլուխները փակվել են դուրզի անիվով:

Մ. ք. 2-3-րդ դարից սալարկղային թաղումների կողքին հայտնվում են նաև սարևոֆագային թաղումները, որ բացվել են Կարմրաքարում և Վարդաթաղում: Կան և դրսի, և ներսի կողմից մշակված ձևեր: Իսկ միայն ներսից մշակվածները հողի մեջ թաղված հսկա ժայռաբեկորներ են: Սարևոֆագների ծածկասալերը մեկ ամբողջական քարից, ուղիղ կամ կորացված անկյուններով ուղղանկյուններ են և երբեմն ունեն միջանցիկ անցքեր ու ակոսավոր փորվածքներ: Բոլոր թաղումներն ունեն արևելք-արևմուտք կողմնորոշում: Կատարվել է դիադրում կոնսիդի ուղիղ, մեջքի վրա դիրքով, ձեռքերը՝ կրծքին կամ որովայնին: Ծխակարգն ավարտվել է դամբարանը հողով ծածկելով:

Եթե մ. ք. ա. առաջին դարերի թաղումներին բնորոշ էր կոնսիդի աջ կամ ձախ կողքին կծկված դիրքը, ապա մ. ք. առաջին դարերից սկսվում են ձեռքերը որովայնին կամ կրծքին դրված, կոնսիդի ուղիղ՝ մեջքի վրա դիրքով թաղումները, որոնք տիրական են դառնում 3-4-րդ դարերում: Ու դժվար է տարբերակել այս թա-

ղումները վաղ քրիստոնեական են, թե վերաբերում են անտիկ ժամանակաշրջանին, քանի որ ոչ միայն թաղման ծեսի մեջ տարբերություն չկա, այլ նաև կան ուղեկցող նյութեր: Այսինքն՝ դեռ երկար մի ժամանակահատված արդեն քրիստոնյա ժողովուրդը դեռևս թաղվում էր հեթանոսական ծեսով:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի նյութի վերլուծությունը բույլ է տալիս մի քանի դիտարկումներ անել: Ուղեկցող նյութերի մեջ կան նաև տարատեսակ կավամաններ, աշխատանքային գործիքներ, ապակյա և քարե իրեր: Թաղման արարողակարգում օգտագործված են առավելապես արդուզարդի առարկաներ. մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, ականջօղեր, ուլունքներ, կնիքներ, ճարմանդ, հնայիկներ, հայելիներ և այլն: Թաղումները կատարվել են անձնական զարդերով, ենթադրվում է, որ որոշ դեպքերում դրանք պատրաստվել են հատուկ թաղման համար: Ձարդեր կրել են միայն կանայք, իսկ ուլունքներն առավելապես մանկական թաղումներում են հանդիպում: Աստիճանական գարգացման ընթացքում հոգևոր մշակույթում կատարված փոփոխությունների հետ կապված, ավելի ուշ թաղումներում ուղեկցող նյութերը նվազում են, ապա վերանում:

Թաղման ծեսը նյութականացված է դամբարանների կառուցվածքում, ինչպես նաև ուղեկցող նյութերի մեջ: Հնագիտական, ազգագրական, բանագիտական, երբեմն նաև լեզվաբանական տվյալների համադրմամբ վերլուծվել է թաղման տարբեր ձևերի, թաղման ծխակազի զանազան արարողակարգերի նյութականացված մնացորդների և ուղեկցող նյութերի ծխական բովանդակությունը: Դիտարկվել են ծխական մի քանի առանձնահատուկ դրսևորումներ՝ շների և ձյու գոհաբերությունն ու թաղումը մարդու հետ, ականջօղը աջ ականջին և մատանին ձախ ձեռքին կրելը և այլն:

Թաղման ծեսի տարբեր արարողակարգերի հիմքում ընկած են հնդեվրոպական ակունքներ հասնող հավատալիքները: Չիերի գոհաբերության ու մարդու հետ թաղման ծեսը սերում է այդ հավատալիքներից, գալիս է օջախի

և արևի պաշտամունքից: Իսկ շունն հնդեվրոպական ավանդույթներում և հոգիների պահպան է, և հոգեհառ, և հոգիների ուղեկից, որով էլ պայմանավորվում է թաղման ծխակարգում նրան հատկացվող դերը:

Թաղման ծեսի վերլուծության ժամանակ փորձ է արվել մեկնաբանել նաև թաղման ձևերի յուրահատկությունները և ուղեկցող նյութերի ծխական դերը: Սալարկղային ու սարևոֆագային թաղումներում հանդիպող միջանցիկ անցքերով, ինչպես նաև ակոսավոր փորվածքներով ծածկասալերի և կողասալերի ծխական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ծառայել են հեղման միջոցով ողջերի ցավերն ու իվանդությունները մեռածներին փոխանցելուն: Իսկ կարասի լայնակի, հավասար չափերով կտրված ժապավենների և մանր քարերով շարված ձվածիքի մեջ կատարված թաղումների նավակի ձև ունենալը ենթադրում է նավակ-տասպանի ենթատեսակ, կապված է հանդերձյալ աշխարհի մասին հնդեվրոպական պատկերացումների հետ:

Պեղված մոտ 300 դամբարանները հնարավորություն տվեցին բավականաչափ մանրակրկիտ հետևել թաղման ծեսին, որոշ հետազոտություններ անել ժամանակի հավատալիքների մասին: Թաղման ծեսի հիմքում միտոլիկ պատկերացումներ են: Ուղեկցելով հանգուցյալին հանդերձյալ աշխարհի նրան զինում էին իրերով, որոնցից օգտվել էր մինչև մահը, ինչպես նաև դամբարանում թողնում էին ուտելիք և ըմպելիք: Այս իսկ պատճառով էլ Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերում հանգուցյալի հետ հիմնականում թաղված են ոչ թե հատուկ թաղման համար պատրաստված, այլ առօրյա կյանքում օգտագործված իրեր:

Թաղման ծեսի տարբեր մանրամասների բնույթը ցույց է տալիս, որ հանգուցյալից վախճանվու, նրա նկատմամբ երկյուղի և վախի զգացողությունները և դրանից բխող մեռածի վերադարձը կանխելուն միտված գործողությունները, այնպես էլ նրա նկատմամբ սերն ու պաշտամունքը և դրանցից բխող արարողակարգերը միախառնված են:

Ուղեկցող իրերը հիմնականում յուրահատուկ պահպանակի դեր են կատարել և նպատակաճանդված են վերածնության ապահովմանը: Կան իրեր, որոնք կտորվել են՝ բերվելով հանգուցյալին համապատասխան վիճակի (հայելի, արդուզարդի առարկաներ, խեցեղեն): Գտածոների մեջ կան նաև երկրաչափական տարրեր՝ ձևեր ունեցող բարե իրեր (ուղղանկյուն, եռանկյուն, բառակուսի), որոնք կիրառական-կենցաղային նշանակություն չունեն, ինչն էլ մղում է ծխապաշտամունքային իմաստի որոնմանը: Երկրաչափական ձևերում հիմնականում միավորում են երկնային և երկրային հասկացությունները՝ երկիր, արև, տիեզերք, անսահմանություն, արական և իգական սկիզբ և այլն:

Շիրակյին բնորոշ թաղման արարողակարգերից մեկը ակնցօղերը աջ ակնաջին, մատանիները ձախ ձեռքին կրելն է, որն, ըստ ուսումնասիրության արդյունքների, կապվում է աջի և ձախի հակադրության արտահայտված բարու և չարի, լավի և վատի գաղափարին և նպատակաճանդված է բարին պահպանելուն: Այն միաժամանակ ունի նաև սոցիալական տարբերակման հիմք: Ակնաջօղերը երկու ակնաջին կրելու իրավունքը, ըստ պատմական աղբյուրների, վերապահված էր ոչ բոլորին և կապված էր հասարակության մեջ ունեցած դիրքի հետ:

Նմանապես բերանում դրամ դնելու հունական աշխարհից ներմուծված արարողակարգը Շիրակում իրականացվել է երկու տարբերակով: Դամբարաններից գտնվել են արծաթյա դրամներ (Տրայանոս, Հրահատ): Կան նաև թաղումներ, երբ դրամի փոխարեն հանգուցյալի բերանում գարդ է դրվել: Մ. ք. առաջին դարերում Հայաստանում դրամական շրջանառության պակասը հանգեցրել է ծեսի վերածնալովորման:

Հոգեհացի հետքերը փաստվում են խաբույկի կրակի մեջ եղած մրտոված ամանների բեկորներով, ոսկորների և այլ մնացորդներով: Թաղման ուղեկից բոլոր ամանները պատկած դիրքով եղել են կրակի մեջ: Հոգեհացի ուղեկիցը կրակն է: Կրակով մաքրագործել են դամբարանները: Եվ մարմնի տարբեր մասերում դրված փայտածխի կտորներն էլ ենթադրում են մար-

մնի հիվանդ անդամի մաքրագործման արտադրանքի վերածնունդ: Հոգեհացի արարողակարգն ըստ ամենայնի շարունակվել է դամբարանի մոտ՝ նաև նմանապես հողին հանձնելուց հետո և, ըստ ծխակարգի, կոտրած ամանների բեկորները պահ են տրվել հողին: Հոգեհացի տարրերից մեկը գոհաբերությունն է: Չոհաբերվել են մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներ, նաև՝ վարազ: Վերածնությանը նպատակաճանդված ծխական գործողություն է նաև հացահատիկի գոհաբերությունը: Մ. ք. 1-ին դարից հետո գոհաբերությունները նվազում են, ապա՝ վերանում:

Շիրակի թաղման ծեսում փաստված են ինչպես շների առանձին գոհաբերություններ, այնպես էլ՝ գոհաբերություն և թաղում մարդու հետ, ինչպես նաև շների և ձիու գոհաբերություն և թաղում մարդու հետ: Հնդեվրոպական ակունքներից եկող շան պաշտամունքն ու գոհաբերությունը, որ ունի տեղական խորը արմատներ, Հայաստանի անտիկ հուշարձաններում հազվադեպ է հանդիպում և առավելապես բնորոշ է Շիրակին: Մարդաբանական և հնագիտական նյութերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նշված ծեսի վերստին կիրարկումը կապված է Շիրակում Կամսարականների հաստատվելու հետ:

Հայոց ավանդական մշակույթի՝ հազարավոր տարիների խորքից եկող հավատալիքների, սովորույթների և ծեսերի վրա իհարկե անդրադարձավ հելլենական մշակույթը: Ինչպես սովորաբար լինում է օտարի ներմուծման ժամանակ, առաջին հերթին այն արձագանք գտավ և կենցաղավարեց առավելապես վերնախավի և քաղաքային ազատ բնակչության մշակույթում՝ ազդելով և՛ աշխարհընկալման, և՛ կենսակերպի, և՛ ճաշակի վրա: Եվ ինքնաբերաբար նրանք դարձան հելլենականացված հայ մշակույթի առաջին կրողները:

Քննության առարկա թաղումներն, ինչպես տեսանք, հիմնականում շարքային են և ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև կա հելլենական մշակույթի ազդեցություն, սակայն հատկապես թաղման ծեսում հիմնականում պահ-

պանվում է դարերից եկող, դեռևս հնդեվրոպական ակունքներում ձևավորված ավանդականը:

Թաղման ձևերի և ծեսերի փոփոխություններով ներկայացվում է հասարակության սոցիալ-տնտեսական կյանքը, նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացումը: Ուղեկցող նյութերի ձևաձևական և ժամանակագրական փոփոխություններով փաստվում են նյութական մշակույթի զարգացման ընթացքն ու յուրահատկությունները:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի ուսումնասիրության արդյունքները, թաղման կառույցների, ուղեկցող նյութերի ու ծեսի համատեքստում, լրացնում են թաղման տարբեր արարողակարգերի, դրանց հիմքում ընկած սովորույթների ու հավատալիքների մասին մինչ այժմ եղած տվյալները:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ - Բանբեր երևանի համալսարանի:
ԼՀԳ - Լրաբեր հասարակական գիտությունների:
ՆԲՀԼ - Նոր Բաղդիրը հայկազեան լեզուի:
ՇՊՄԺ - Շիրակի պատմա-շակութային ժառանգություն:
ՇՀՀԿ - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն:
ՊԲՀ - Պատմա - քանասիրական հանդես:
ՇԵԹ - Շիրակի երկրագիտական քանդարան:
АИКСП - Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.
АО - Археологические открытия.
ВГМГ - Вестник государственного музея Грузии.
ВДИ - Вестник древней истории.
ВОН АН- Вестник общественных наук Академии наук Арм. ССР
ИАК - Известия по археологии Кавказа.
ИАН Аз. ССР - Известия академии наук Аз. ССР.
ИЭ - Институт Этнографии.
ХАЭЭ - Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция.
МАГК - Материалы по археологии Грузии и Кавказа.
МИА - Материалы и исследования по археологии СССР.
МКА - Материалы культуры Азербайджана. Баку.
МНМ - Мифы народов мира.
ЭВ - Эпиграфика Востока. Ленинград.
ЭО - Этнографические открытия.
СА - Советская археология.
САИ - Свод археологических источников.
СЭ - Советская этнография.
КСИА - Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР.
КСИИМК- Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР.
ЮТАКЭ - Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция.

ЛАРИСА ЕГАНИЯ

АНТИЧНЫЕ НЕКРОПОЛИ ШИРАКА

Физико-географическая область Ширак занимает северо-восточную часть Армянского нагорья, и северо-западную часть Республики Армения. Исторический Ширак занимал долину находящуюся на нижнем и среднем течении реки Ахурян. Ширак граничил с запада с Ванандом, на юге с Аршаруником (Ерасхадзор), на востоке с Арагацотном, Нигом, Верхним Таширом, на севере с Ашоцком.

С 1989 по 2001гг. в античных некрополях Ширака (Кармракар, Арапи, Вардбаг, Бениамин, Айкадзор) было раскопано около 300 погребений: грунтовые, карасные, погребения в каменных ящиках и в саркофагах, относящиеся к I в. до н.э.- IV-V вв. н. э. В работе использованы также случайные находки из Карнута и Саратака относящиеся к I в. до н.э.

Грунтовые погребения Бениамина ориентированы на север-юг (погр. № 10, 16, 30, 55, ...), юг-север (погр. № 436, 90, 129, ...), восток-запад (погр. № 121, 127, 177, ...), север запад-юг восток (погр. № 71), юг запад-север восток (погр. № 129), грунтовое погребение № 4 в Арапи: юг-север. Грунтовые погребения Кармракара и Анушавана ориентированы на восток-запад. Большая часть погребений (Бениамин, погр. № 40, 55, 121, ...) находятся в слое земли - скелет лежит в скорченном положении на левом или на правом боку (табл. III, рис.1). Расположение скелета в грунтовых погребениях Арапи (погр. № 4) и Кармракара (погр. № 20, 21, 22) прямое - на спине. В Шираке такие захоронения известны из раскопок Ширикавана и Вардбага. Встречаются также и отклонения от основной формы захоронения: скелет в погр. № 185 в Бениамине имеет форму сидячего на коленях, в погр. № 218 в Бениамине скелет находится на спине, а колени приподняты (табл. III, рис.2). Последний изначально имел сидячую позу, однако потом туловище откинулось назад. В погребении № 121 в Бениамине находятся два скелета друг на друге: мужской и женский. Вероятно погребение было совершено одновременно. Скелет в погребении № 217 в Бениамине находился в коленапреклонном положении.

Были также открыты детские грунтовые погребения под полом поселения. Подобные грунтовые поселения известны из Арташата, Двина и Ширикавана. В Бениамине, как и в Ширикаване, совершенные под полом поселения погребения датирующиеся к I в. до н. э. - I в. н. э. могут относиться к неполноценным членам общества. Последнее предположение может свидетельствовать о существовании рабов в Армении.

Раскопаны также погребения, совершенные в хозяйственных амбарах. Амбары - это каменные сооружения средней величины с ложным сводом (Бениамин, погр. № 79, 83, 90, 129, табл. III, рис. 3, Айкадзор, погр. № 1, 2). Из отмеченных наибольший интерес представляет погребение № 129. Оно было совершено на 12-и плитах сырого кирпича, выложенных на дне амбара диаметром в 190 см. и глубиной в 265 см. В отличие от предыдущих трех погребений на правом боку в скорченном положении, последний на левом боку. Первые три захоронения относятся к I в. до н. э., а последнее - к I в. до н. э. - I в. н. э. В Бениамине погребения в амбарах были совершены при жизнедеятельности поселения.

Погребения в каменных ящиках Ширака в основном ориентированы на восток-запад (табл. V). Исключениями являются погребения в Бениамине № 154 и кенотаф № 171 с ориентировкой север-юг. В Арапи погребение № 9 ориентировано на юго-восток северо-запад, а погребение № 5 ориентировано на северо-восток юго-запад.

Погребения в каменных ящиках в основном имеют крышки из одного или двух обработанных (Бениамин, погр. № 7, 14, 15, ...) или не обработанных камней неправильной формы (Бениамин погр. № 27, 29, 74, ...). В Вардбаге крышки погребений сделаны из одного хорошо обработанного камня. Иногда боковые стороны крышки укреплены мелкими камнями (Бениамин, погр. № 25, 54, 60, 82, Вардбаг, погр. № 7, 10). Нередки случаи, когда крышки имеют также своеобразную обработку: сквозные отверстия (Бениамин, погр. № 172, 179, Вардбаг, погр. № 2, Арапи, погр. № 11), которые соответствуют головной или грудной части скелета (табл. V, рис. 2). Подобные погребения известны также из других античных памятников Ширака: Ширакавана, Омгика. Таким образом обработаны и боковые камни погребений каменных ящиков (Бениамин, погр. № 6, 8). Подобные обработки боковых камней известны также из Ширакавана и Джрадзора. В Бениамине в качестве бокового камня также использовали и стену (погр. № 30, 53, 157). В качестве вариантов погребений в каменных ящиках рассматриваются малочисленные погребения, которые были совершены из сложенных в овал двух-трех рядов булыжника. Эти погребения не имеют крышек. Были обнаружены четыре подобные захоронения (Бениамин, погр. № 83, 184, 195, 209), усопший был положен на левом боку (Бениамин, погр. № 83), сидячего (Бениамин, погр. № 184) и прямо лежащего на спине (Бениамин, погр. № 195). Эти захоронения относятся к I в. до н. э. В Бениамине найдены также погребения в каменных ящиках, прилегающие к общей боковой плите (погр. № 132, 133). Известны такие же погребения из Арапи (погр. № 17, 18) и Кармракара (погр. № 28, 29). В погребениях в каменных ящиках в основном положение скелета прямое, со сложенными руками на груди или на животе, или же растянутыми по длине туловища. В этих захоронениях ритуал оканчивался засыпом землей каменных ящиков. Встречаются также погребения, которые не были засыпаны землей (Бениамин, погр. № 67). Совершались также перезахоронения (Бениамин, погр. № 33, 114, 239, 245). Был обнаружен кенотаф (Бениамин, погр. № 171, Вардбаг, погр. № 18).

В Шираке карасные погребения были обнаружены только в Бениамине. Карасы расположены вертикальном (погр. № 17, 35, 36, ... табл. III, рис. 4), полулежа (погр. № 9, 28) и в горизонтальном (погр. № 40, 43, 183) положениях. Горлышки карасов были направлены на север (погр. № 9, 28, 40, ...), на восток (погр. № 98, 150)

и на запад (погр. № 183, 190). Вертикально расположенные карасы целостны. Это в основном детские погребения и для помещения тела не было необходимости разбивать карасы (погр. № 17, 35, 36, 138, 206). Все карасы до этого были использованы в хозяйстве и даже восстановлены (погр. № 9, 36, 39, 43а, 150). В карасных погребениях использованы также обломки карасов (погр. № 43а, 183). Горлышки карасов закрывались глиняными сосудами или камнями.

Карасное погребение № 190 в овале выложено мелкими камнями. Было также найдено погребение I в. до н. э. в каменном ящике на обломках караса с ладьеобразной кладкой (погр. № 183).

В Шираке раскопаны саркофаги двух видов. Первые - это обработанные снаружи и изнутри прямоугольные ящики с боковыми стенами толщиной в 17-20 см (Вардбаг, погр. № 3) и 20-25 см (Вардбаг, погр. № 4) и глубиной в 30 см. (табл. III, рис. 5). Единственное такое погребение было раскопано в Бениамине в форме прямоугольного саркофага, углы которого были округлены снаружи и изнутри (погр. № 245). Такие саркофаги раскопаны также и в Кармракаре (погр. № 10) и в Вардбаге (погр. № 3, 4). Саркофаги второго вида были высечены в скале и имели округлые углы. В Вардбаге раскопаны три таких саркофага (погр. № 1, 10, 16). Крышки саркофагов сделаны из одного обработанного камня длиной в 135-250 см и шириной в 95-110 см. Толщина крышки составляет 15-20 см. На крышке саркофага № 3 из Вардбага в головной части имело отверстие, а на крышке саркофага № 16 отверстие находился на уровне ног. Положение скелета в этих погребениях на спине, а руки - на груди.

Археологический материал из погребений Ширака немногочислен, но весьма характерен. Предметы найденные в античных погребениях Ширака - керамика, орудия труда, предметы туалета и ритуальные предметы. Керамика имеет прямые аналоги сосудов I- в. до н. э. - I-III вв. н.э.

В погребениях Ширака выявлена керамика двух типов; с лощеной поверхностью и простая нелощенная кухонная керамика. Керамика эллинистического периода найденная в Карнутае и в Бениамине изготовлена из хорошо отмученной глины на гончарном круге и покрыта ангобом того же цвета. Роспись нанесена коричневой или красной краской (табл. IX, рис. 3, табл. X, рис. 3, 4).

Керамика античного периода это погребальные карасы (табл. VIII, рис. 1-5) и кухонная керамика (табл. IX, рис. 4, 5, табл. X, рис. 1, 5, табл. XI, рис. 1, 3-5, табл. XII, рис. 1). Эта довольно разнообразная керамика, датирующаяся I в. до н. э. - I-II вв. н. э.

Орудия труда преимущественно гладилки и жернова. Был также найден скребок сделанный из ребра скотины, а также ножи, ножницы и игла.

Среди найденных металлических предметов есть три железных ножа (Бениамин, погр. № 160, 195, Анушаван - случайная находка). Первый разведен от рукоятки до края прямым разрезом (табл. XIII, рис. 1), часть рукоятки раздроблена (длина: 15.5 см, длина рукоятки: 3 см). Второй - неполный (табл. XIII, рис. 2), имеет плоскую и прямую рукоятку, на которой сохранились два гвоздя и сделанная для третьего отверстия. Изогнутый нож Бениамина датируется I в. н. э. Изогнутый нож также найден в Анушаване (общая длина: 13.5 см, длина лезвия: 10 см). В Анушаване

найдена также ножница, датируемая I в. н. э. Среди металлических предметов - игла из Вардбага (погр. № 3, табл. XIII, рис. 5).

Украшения многообразны. Это серьги, кольца, браслеты, кольца, буланы, бусы, печати, зеркала. Серьги кольцевидные или овальные, в форме полумесяца и подвесные. Кругообразные и овальные серьги с открытыми краями изготовлены из плоских бронзовых проволок, иногда в разрезе имеющих треугольную форму (Бениамин, погр. № 27, табл. XIV, рис. 1, погр. 47 - табл. XIV, рис. 2, погр. № 44 - табл. XIV, рис. 3, погр. № 51 - табл. XIV, рис. 4, погр. № 92 - табл. XIV, рис. 5, погр. № 6 - табл. XIV, рис. 6, погр. № 127 - табл. XIV, рис. 8). В Арапи подобные серьги найдены из погребения № 10 (табл. XIV, рис. 7). Найденная из кувшинного погребения (Бениамин, погр. № 183) серьга также относится к этой группе (табл. XIV, рис. 9). Последняя серьга более ранняя, которая относится к I в. до н. э., а другие варианты - позднее и датируются I-II вв. н.э. К первой группе можно также причислить серьгу из погребений № 27 Бениамина (табл. XIV, рис. 1), № 11 Вардбага (табл. XIV, рис. 10) датируемые I-II вв. н.э.

Во второй группе серьги формы полумесяца изготовлены из тонких бронзовых металлических пластинок и своим силуэтом переходящие из простого кольца в овал - Бениамин погр. № 40, табл. XIV, рис. 11, погр. № 121, табл. XIV, рис. 12. Найденные из погребения № 209 Бениамина серьга имеющая форму полумесяца изготовлена из тонких бронзовых металлических пластинок (табл. XIV, рис. 13). Серьги датируются I-II вв. н. э. Последняя группа - серьги с подвеской проведенные через тонкое бронзовое кольцо. Найденная из погребения № 67 Бениамина (табл. XIV, рис. 14) серьга изготовленная из тонкой бронзовой проволоки вставлена в двухконусную подвеску из стекла молочного цвета. Подобная серьга известна из Анушавана (табл. XIV, рис. 15). Серьга, найденная из погребения № 50 Бениамина, бронзовое кольцо, которое одним кручением превратилось в еще одно кольцо (табл. XIV, рис. 16) к которой и проведена подвеска. К этим серьгам своей формой тесно связана пара найденная из погребения № 183 Бениамина. Кольца с открытыми краями (диаметр: 3 см) имеют продолговатые четырехгранные подвески.

Последнюю форму представляют серьги с неподвижной подвеской: из погребений Бениамина № 66 (табл. XIV, рис. 19), также из Арапи (погр. № 9, табл. XIV, рис. 23) и Вардбага (погр. № 10, табл. XIV, рис. 20, 21), которые датируются I-2 вв. н.э. Серьги Ширака, которые относятся к I-II вв. н.э. кроме погребения № 10 Вардбага, были найдены одним экземпляром и только на правой стороне головы.

Были найдены кольца из бронзы, золота, сердолика и железа, которые отличаются формой, техникой изготовления и материалом. Из погребения № 40 Бениамина найден перстень из железа с овальным венцом (табл. XIV, рис. 24). Такой же перстень найден и из разрушенной части некрополя (табл. XIV, рис. 25). Оба перстня относятся к I в. н.э.

Изготовленные из бронзовых металлических пластинок перстни были найдены из погребений Бениамина № 89, 185 (табл. XV, рис. 1, 2), Вардбага № 17 (табл. XV, рис. 3) и Арапи № 9. В погребении Бениамина № 185 перстень был во рту усопшего. Разновидностью перстня, решением простейшего кольца, является находка из погре-

бления № 183 (табл. XV, рис. 4) Бениамина. Бронзовое кольцо формы креста из Вардбага (XV, рис. 5) случайная находка.

Перстни из сердолика в материалах погребений Бениамина № 5 (табл. XV, рис. 6) и № 118 (табл. XV, рис. 7) Кармракара № 19, (табл. XV/5), Арапи (табл. XV, рис. 8) относятся к IV-V вв. н.э. Не исключено, что перстни являются местной продукцией, при том, что из раскопок поселения Бениамина было найдено много как необработанных, так и со следами обработки обломков сердолика. По форме идентичный перстень из прозрачного красного стекла из погребения № 3 Вардбага (табл. XV, рис. 9). Стекланный перстень Вардбага тоже датируется III-IV вв. н.э. Среди украшений есть также перстни-печати: находка из погребения № 141 (табл. XV, рис. 10) представляет собой кольцо, сделанное из бронзовой проволоки толщиной в 2 мм, с венцом в форме барабана, на котором луком направлены к центру три полукруга. Перстень датируется III в. н.э. Подобные перстни имели большое распространение в Причерноморье.

Среди погребального инвентаря найдены перстни-печати. Из погребения № 12 Кармракара (табл. XV, рис. 11) найден золотой перстень на овальном красном корнелиновом камне синкретическим изображением Афины, Nike и Деметр. Перстень датируется III-IV вв. Перстень из красного сердолика (Кармракар, погр. № 5, табл. XV, рис. 12) относится к III в. Печать Саратака сделана из стеклянной пасты с изображением лошади датируется II-I вв. до н.э. Из Бениамина была также найдена печать I в. до н.э. Найденная из погребения № 98 печать-скоробей, сделана из желто-зеленого стекла. На гладкой поверхности овала изображен Пегас (табл. XV, рис. 14). Две печати найдены из погребения № 9 Вардбага. Одна из красного стекла с изображением лошади (табл. XV, рис. 15). Другая имеет форму цветка с изображением быка, изготовленная из горного хрусталя (табл. XV, рис. 16). Обе датируются III в. н.э.

В Бениамине было найдено два кольца. Первое с диаметром в 6 мм, в разрезе круглое, из толстой бронзовой проволоки. Кольцо немного овальное (длина: 21 см, ширина: 17,5 см), колоколообразные расширенные края оканчиваются прямым разрезом (табл. XVI, рис. 1).

Второе кольцо (погр. № 183) по своей форме является повторением первого с незначительной разницей размеров (диаметр 21 см, в сдавленном месте 17 см, в разрезе круглый - 5 мм, табл. XVI, рис. 2). Стилизованные змеиными головами края кольца колоколообразно расширяются и оканчиваются прямым разрезом. Второе кольцо частично обвито лентой шириной в 3 см. Кольцо украшено гравированными сетчатыми и точечными узорами. Оба кольца Бениамина относятся к I в. до н.э.

Из античных некрополей Ширака найдены также браслеты. Браслет из бронзовой проволоки открытыми концами найден из красного погребения № 28 Бениамина (диаметр 5,5 см, толщина проволоки 3 мм, табл. XVI, рис. 4). Змееголовые браслеты I в. до н.э. - I в. н.э. найдены из Бениамина - погребение № 183 (диаметр 6,5 см, толщина проволоки 2,5 мм, табл. XVI, рис. 3), № 209 (табл. XVI, рис. 6, 7), № 105 (табл. XVI, рис. 5). Согнутые браслеты найдены из погребений Бениамина № 177 (табл. XVII, рис. 1) и № 183 (табл. XVII, рис. 2, 3). Последний из браслетов (Бениамин, погр. № 183, табл. XVII, рис. 4) изготовлен из бронзовой проволоки с подвижным замком. Края с каждой стороны четыремя витыми закручиваниями прикреплены друг к другу.

Подвижный засов давал возможность двигать виток взад и вперед, расширяя и суживая браслет. Форма браслета была широко известна на территории Парфянского государства. В западной литературе эти браслеты известны как парфяно-междуреченские. В Армении подобный браслет I в. до н.э. - I в. н.э. известен из Ошакана. Браслет Бениамина также датируется I в. до н.э. - I в. н.э.

Среди украшений есть также бусы, подавляющая часть которых из стекла и стекольной пасты: они красноватые, цилиндрические с гладкой поверхностью (Бениамин погребение № 28 и №105, табл. XVII, рис. 5 и табл. XVII, рис. 6, Вардбаг, Анушаван). Бусы второй группы цилиндрические и короткие - украшенные косыми линиями из карасных погребений (Бениамин, погр. №28, табл. XVII/2, №105, табл. XIII/2). Бусы Бениамина датируются I-II вв. н.э.

Стекланные бусы кругловаты (Бениамин, погр. № 126,127, табл. XVIII, рис. 1), (Вардбаг, погр. №15, табл. XVIII, рис.2) продолговаты, шарообразны (Бениамин, погр. № 28, табл. XVII, рис. 5 погр. № 105, табл. XVII, рис. 6, погр. №183, табл. XVIII, рис. 3) и спиралеобразны (Бениамин, погр. № 59, табл. XIX, рис.1).

Находки бракованных бус, найденные из поселения, шлаки стекла, также качество бус (Бениамин, погр. №212, табл. XIX, рис. 3) свидетельствуют об их местном происхождении. Бусы из сердолика (табл. XVIII, рис. 3, табл. XIX, рис. 4,) шарообразны, поверхность полностью или частично отшлифована, есть также бочкообразные и цилиндрические варианты (Бениамин, погр. №183).

Из разноцветных стекланных бус известны бусы от глаза: Бениамин, погребение № 59 (табл. XIX, рис. 1) и №183 (табл. XVIII, рис. 3), также Анушаван (табл. XIX, рис. 4). Они шарообразны, глаза нанизаны надавленными, неправильными кругообразными, двумя большими или маленькими массами. Интересна бусина найденная из Анушавана (табл. XIX, рис. 4). Она изготовлена из бронзового листа, который имел форму сердца. Амулет из синего стекла найден из погребения №125 Бениамина (табл. XIX, рис. 6). I в. до н. э. Среди украшений датируемых I в.н.э. две булавки из погребения Бениамина №126 (табл. XX, рис. 1) и №142 (табл. XX, рис. 2) и еще одна из Анушавана(табл. XX, рис. 3).

Из погребения №40 Бениамина был найден хорошо обработанный овальный агат, камень от перстня, (табл. XX, рис. 4). Среди металлических предметов часть декоративного ожерелья чеканным изображением головы овена найдена из Вардбага (табл. XX, рис. 7). Найденная из погребения №98 пряжка (табл. XX, рис. 5) неполная. Она была найдена у груди скелета и, вероятно, прикрепляла одежду. Из погребения №213 Бениамина была также найдена деталь ожерелья из тонкой бронзовой проволоки (табл. XX, рис. 6), а из погребения № 206 - бронзовая и каменная пуговицы (табл. XX, рис. 8, 9).

Два круглых зеркала из тонкой бронзовой металлической пластинки с маленькой ручкой найдены из Бениамина (диаметр 9,3 см, длина ручки 2 см, ширина - 1,3 см табл. XX, рис. 10). Зеркало, подобное находке из Бениамина, известно из Анушавана (табл. XX, рис. 11). Второе зеркало по размерам чуть больше первого (диаметр: 13,7см) изготовлено из бронзового листа, круглая без декора. Зеркала относятся к I в.н.э.

В украшениях также есть поврежденный амулет-подвеска I в. до н.э. из погребения №183 (табл. XIX, рис. 7) Бениамина. Подвеска изготовлена из руды пирита, кубообразна, со сквозным отверстием в одном углу (грани 2,5x2,5 см). В Бениамине из погребения 40 были найдены два бронзовых колокольчика (табл. XXI, рис. 5, 6) коротким и широким корпусом и с железными язычками, (диаметр основания 2 см, высота 2 см). Колокольчики Бениамина датируются I-II вв. н.э.

Найдены также бубенчики: из погребений Бениамина №40, 43, 150 и из Анушавана. Каура из погребений №183 (табл. XXI, рис. 7) и № 100 (табл. XXI, рис. 8). Среди предметов туалета есть также характерные для бедных захоронений простые ожерелья. Это фаланги овцы (Бениамин, погр. №195, табл. XXII, рис. 2 и №182, табл. XXII, рис. 1) и астрагалы (Бениамин, погр. № 2, 118, 196, табл. XXI, рис. 9).

Среди материалов Бениамина имеются также предметы из камня. Рядом с погребением № 8 Бениамина был найден гончарный круг из черного туфа (табл. XIII, рис. 7). Один из камней боковых плит и крышка погребения (Бениамин, погр. №8) жернов. Во второй группе каменных предметов - разные геометрические фигуры, не имеющие практического значения. Без сомнения, эти предметы появились в погребениях только с ритуальным значением: из погребения №124 - четырехгранный камень с продольными нарезками (табл. XXIII, рис. 1), из погребения №121 Бениамина, где мужчина и женщина захоронены друг на друге, на груди первого скелета был найден черный, хорошо отшлифованный камень (табл. XXIII, рис. 3) формы трехгранной пирамиды. Серцевидная вещица из того же камня была найдена из погребения №54, из погребения №184 (табл. XXIII, рис. 4) -одна квадратная с округленными углами, со сквозным отверстием в центре (диаметр-2см) вещица из известняка, из погребения- №1 найденное под ногами усопшего яйцо (табл. XXIII, рис. 2).

Два стекланных амфориска из синего стекла найдены из Вардбага, (табл. XXI, рис. 3, 4) и два флакона молочного цвета - из Кармракара (погр. №5, 12, табл. XXI, рис. 1,2) датируемые II-III вв. н.э.

Из разрушенной части некрополя Бениамина была найдена серебряная монета Фраата III (70-57гг. до н.э.), которая (табл. XXI, рис. 11) может относиться и к поселению. Маленькая статуэтка птицы из красноватой глины, датируемая II-III вв. н.э., найдена из погребения № 142 Бениамина (табл. XII, рис. 4). Из кувшинного погребения № 39 была найдена цилиндрическая воздуходувка из желтоватой глины (табл. XIII, рис. 6), которая вместе с многочисленными находками шлаков железа и стекла говорит о существовании местного производства.

Изучением некрополей выявлены изменения и развитие форм погребений и обрядов в промежутке от I в. до н.э. до IV-V вв. н.э. На территории античного поселения Бениамин первые погребения, совершенные во время жизнедеятельности поселения, относятся к I в. до н.э. - I в. н.э., а раскопанный могильник более поздней эпохи относится ко II-V вв. К первым векам д. н. э. относится материал из Карнута. Погребения Арапи и Вардбага относятся к II-IV вв., а могильник Кармракара - к III-V вв. Самые поздние захоронения античных некрополей Ширака доходят до IV-V вв. Это погребения в каменных ящиках Бениамина и погребения в каменных ящиках и саркофаговые погребения Кармракара. Изменениями находящимися недалеко друг от друга, радиусом в 20 км, но имеющих хронологически определенную последователь-

ность, памятников, форм и обрядов погребения, освещается социально-экономическая жизнь общества, развитие материальной и духовной культуры. Для исследования благоприятно также то обстоятельство, что все открытые погребения в основном рядовые. Результаты комплексного исследования становятся более достоверным противопоставлением результатам некрополя Бениамина и относящееся к нему одновременного поселения. Данное обстоятельство крайне выгодно, так как в функциональном смысле уже исследуемых частей многослойного, огромного античного поселения и обрядов одновременных погребений, совершенных в данном отрезке, есть многочисленные элементы, которые обоюдно дополняя друг друга, способствуют восстановлению и осмыслению взаимосвязанных элементов, происходящих в материальной и духовной культуре.

Изменения в формах и обрядах погребений в хронологической последовательности, по отдельным комплексам, кроме проявления ряда особенностей, характерных для Ширака, отчетливо показывают закономерности их развития, влияния и взаимодействия. Отчетливое проявление неуклонного уменьшения в течении времени многообразных форм и обрядов погребения, которое в IV-V вв н.э. уже превращается в сплошное однообразие, все это имеет не только социальную основу, но и может исходить из требований новой идеологии - христианства.

Так как погребения по форме и сопровождающим материалам датируются и относятся к разным фазам античной эпохи, то погребения обобщим хронологической последовательностью.

В античных некрополях Ширака самые ранние погребения открыты в поселении Бениамина I в до н. э. - IV н.э. Это грунтовые и кувшинные погребения под полом поселения, а также в хозяйственных амбарах и бытовых ямах. Грунтовые погребения в основном сохраняют характерные для античной эпохи формы. Скелеты на левом или на правом боку в скорченном положении. Есть также захоронения в сидячем положении, парные погребения, где усопшие были похоронены друг на друге. Грунтовые погребения имеют определенные особенности - это захоронения в амбарах с ложным сводом, а также в хозяйственных и бытовых ямах, которые относятся к I в. до н. э. Отмеченные формы грунтовых погребений после I в. н. э. больше не встречаются.

Первые карасные погребения, датируемые I в. до н.э., также были открыты в под полом поселения или в яме. Карасные погребения встречаются также в I в. н.э. и повторяют характерные черты одновременных памятников Армении и Закавказья. Погребения были совершены в заранее использованных в хозяйстве, иногда даже с многочисленными отверстиями для подновления карасов, а также на черепках карасов. Погребения в целостных карасах были совершены разбитием корпуса сосуда. Детей, как правило, хоронили в маленьких сосудах, которые в отличие от карасов, не имеют отверстий на дне. Карасы предусматривались для персонального погребения и их ставили в заранее подготовленные ямы - вертикально или горизонтально. Карасы положенные в горизонтальном положении в основном детские погребения. Вертикальное положение карасов обеспечивалось или выстраиванием камней у дна, или же карас ставили в разбитом или в другой карасничком. Горлышки кувшинов закрывались сосудом или камнями.

Были также раскопаны карасные погребения, совершенные в выстроенной маленькими камнями овале, а также в каменных ящиках. Среди карасных погребений встречаются разные варианты: погребения, сопровождающиеся жертвоприношением собаки или и собаки и лошади, датируемые I в. н.э. Одно из этих карасных погребений было открыто внутри выложенной камнями круга, диаметр которого 3 м. Под камнями круга были открыты целостные и раздвоенные скелеты собак, а у караса-голова лошади. В карасных погребениях также скелет на левом или на правом боку в скорченном положении. Погребение сопровождалось засыпкой усопшего землей. Однако, есть также погребение без засыпки останков землей.

K I в. до н.э. относятся также погребения, совершенные по одной линии на крайней восточной части поселения Бениамина. Это карасные, грунтовые погребения, карасные погребения в каменных ящиках, а также пара погребений, совершенных в овале. Этот отрезок поселения, исходя из найденной постройки торовидных баз и многочисленных находок культового характера, вероятно, имел обрядо-культурный характер. И, возможно, вне стен постройки были похоронены рабы.

Погребения в основном ориентированы на восток-запад. Есть также погребения ориентированные на юг-север, север-юг, а также отклонения от отмеченных ориентировок немного к востоку или к западу.

Время приводит к изменению социальной структуры, духовной и материальной культуры, затем, также, видов и обрядов погребений. После I в. н.э., отмеченные ритуалы постепенно исчезают.

Первые погребения в каменных ящиках были открыты в Бениамине, относятся ко II в. н.э., продолжают до IV - V вв. В III-IV вв. в Кармираке появляются также погребения в деревянном гробу в каменном ящике. Погребения в каменных ящиках характерны всем некрополям античного Ширака. Каменные ящики в основном строились из обработанных камней, а в Бениамине использовали также камни поселения. Каменные ящики в основном имеют 2-3 боковые плиты, но есть также и другие количественные соотношения. Крышки сделаны из одного или из нескольких камней, и в основном необработанных. В нескольких погребениях крышки упрочены кладкой из мелких камней. Иногда на крышках и боковых плитах сделаны продольные борозды, а также начинающиеся из отверстий борозчатые выемки. Отверстия соответствуют отрезкам живота, бедер, груди или черепа. Борозчатые выемки крышек сделаны у изголовья погребения. В качестве крышек или боковых плит использовались также жернова. Кроме прямоугольных каменных ящиков из одного или нескольких камней, в Бениамине открыты также овальные каменные ящики из мелких камней. Погребения в каменных ящиках в основном имеют ориентировку восток-запад. Встречаются также погребения с ориентировкой запад-восток и север-юг. Положение скелета прямое, на спине, руки в основном покоятся на груди, или на животе, или же протянуты по длине туловища. Встречаются также погребения в сидячем, а также в свернутом положении. В Бениамине была открыта пара погребений в каменных ящиках и одно перезахоронение. При погребениях в каменных ящиках обряд также оканчивался покрытием останков землей, а в нескольких погребениях усопший не был засыпан землей. Погребения иногда сопровождалась тризной. Рядом с одним из погребальных ящиков было открыто жертвоприношение

лошадей. Раздвоенные головы лошади, находящиеся на толстом слое золы были закрыты колесом гончарного круга.

Со II-III вв. н.э. рядом с погребениями в каменных ящиках в Кармракаре и Вардбахе появляются также саркофаги.

Если погребениям I вв. до н.э. характерно скорченное положение скелета на левом или на правом боку, то с первого века н.э. положение скелета прямое, на спине, руки покоятся на животе или груди, в III - IV вв. преобладают эти погребения и трудно различить раннехристианские от античных.

Раскопанные примерно 300 погребений дали возможность проследить за погребальным обрядом, сделать определенные выводы о верованиях того времени. В основе погребального обряда - мистические представления. Сопровождая усопшего в загробный мир, его вооружали теми предметами, которыми он пользовался до смерти, а также в погребении оставляли еду и питье. По этой самой причине в античных некрополях Ширака предметы, сопровождающие захоронение, в основном подготовлены не специально для погребения, а это предметы, использованные в повседневной жизни. В ритуале погребения использованы преимущественно предметы туалета: колье, браслеты, кольца, серьги, бусы, печати, амулеты, зеркала и т.д. Погребения совершались вместе с личными украшениями, предполагается, что в определенных случаях они изготавливались специально для захоронения.

Украшения носили только женщины, а бусы, преимущественно, встречаются в детских погребениях. Среди сопровождающего материала есть также разнообразная керамика, орудия труда, стеклянные и каменные предметы.

Сопоставлением археологических, этнографических материалов, иногда даже лингвистических данных проанализированы формы погребений, ритуал захоронения и сопровождающий материал.

Исследование разных деталей погребального обряда показывает, что, как ощущение опасения, боязни и страха к усопшему и исходящие из этого действия, склоненные к предотвращению возвращения умершего, так и любовь и почитание к нему и исходящий из них ритуал переплетаются.

Сопровождающие предметы в основном выполняли роль своеобразного амулета и направлены на обеспечение возрождения. Есть предметы, которые разбивались (зеркало, предметы туалета, керамика).

Одним из погребальных обрядов, характерных Шираку, является ношение серег на правом ухе, перстней - на левой руке, что, по результатам исследований, связано с представлением о доброте и зле, о хорошем и плохом, выраженном противопоставлением правого и левого. Оно в то же время имеет основу социальной дифференциации. Право на ношение серег на обоих ушах, по историческим источникам, предоставлялось не каждому и зависело от общественного положения.

Обряд, заимствованный из греческого мира, когда в рот усопшему клали монету, в Шираке осуществлялся двумя вариантами. Из погребений были найдены серебряные монеты (Траян, Фраат). Вместо монеты в рот усопшему клали и украшение. В I вв. н.э. в Армении недостаток денежного оборота привел к переформированию обряда.

Следы тризны аргументируются обломками покрытыми сажей посуды, костями и другими остатками, находящимися в огне тризны. Сопровождателем тризны являлся огонь. При помощи огня освящали погребения. Кусочки древесного угля, положенные на разных частях тела, подразумевают возрождение здорового тела. Ритуал тризны, судя по всему, продолжалась и после предания тела земле. Одним из элементов тризны является жертвоприношение. В жертву приносился крупный и мелкий рогатый скот. После I в.н.э. жертвоприношения уменьшаются, затем вовсе исчезают.

На традиционную армянскую культуру, пришедшую из глубин тысячелетий конечно отразилась эллинистическая культура, воздействуя и на мировосприятие, и на образе жизни, и на вкус.

Являющиеся предметом исследования погребения, в основном рядовые, и изучение показывает, что хотя есть влияние эллинистической культуры, однако и в структуре погребения, и в подробностях обряда в основном сохраняются пришедшие из веков, еще формировавшиеся в индоевропейских истоках традиции.

В результате исследования античных некрополей Ширака, в контексте форм захоронений, сопровождающего материала и погребального обряда, дополняют существовавшие до этого данные о погребальном обряде. Изменениями форм и обрядов погребения освещается социально-экономическая жизнь общества, развитие материальной и духовной культуры. Формостилевыми и хронологическими изменениями сопровождающего материала устанавливаются особенности развития материальной культуры.

Результаты раскопок некрополей датируемых I в. до н.э. - IV - V вв. н.э. показывают, что в основном формы захоронений идентичны с формами захоронений античной Армении. Одновременно есть захоронения датируемые I в. до н.э. - I в.н.э. которые редкость не только для Ширака, но и в Армении в целом: захоронения в хозяйственных ямах. А захоронения в бытовых ямах не имеют аналогов. Выявление разных форм погребений Арапи, Кармракара, Бениамина, Вардбага и Айкадзора показывая разнообразие вариантов, одновременно новый важный материал для изучения античной культуры Армении.

ТАБЛИЦЫ

Таблица I

План некрополя Вардбаг

Таблица II

План некрополя Бениамин

Таблица III

1. Грунтовое погребение
2. Грунтовое погребение в сидячем положении
3. Амбар с ложным сводом
4. Карасное захоронение в вертикальном положении
5. Саркофаг

Таблица IV

1. Амбарное захоронение 83, Бениамин

Таблица V

1. Каменный ящик (Арапи, погр. 11)

Таблица VI

1. Захоронение собак, Арегнадем
- 2-3. Захоронения в каменном ящике, Арегнадем

Таблица VII

Захоронения с общей боковой плитой (погр.183 и184, Бениамин)

Таблица VIII

1. Бениамин, погребение 17
2. Бениамин, погребение 138
3. Бениамин, погребение 40
4. Бениамин, погребение 28
5. Бениамин, погребение 39

6. Бениамин, погребение 195

7. Бениамин, погребение 127

8. Бениамин, погребение 209

Таблица IX

1. Бениамин, погребение 183
2. Бениамин, погребение 183
3. Карнут, случайная находка
4. Бениамин, погребение 40
5. Вардбаг, погребение 6
6. Бениамин, погребение 183

Таблица X

1. Бениамин, погребение 195
2. Бениамин, погребение 43Г
3. Карнут, случайная находка
4. Карнут, случайная находка
5. Бениамин, погребение 127
6. Бениамин, погребение 28

Таблица XI

1. Бениамин, погребение 150
2. Бениамин, погребение 40
3. Бениамин, погребение 105
4. Бениамин, погребение 17
5. Бениамин, погребение 157

Таблица XII

- 1.Бениамин, случайная находка
2. Бениамин, погребение 23
3. Карнут, случайная находка
4. Бениамин, погребение 142

Таблица XIII

1. Бениамин, погребение 160
2. Бениамин, погребение 195
3. Анушаван, случайная находка

4. Анушаван, случайная находка

5. Вардбаг, погребение 3

6. Бениамин, погребение 39

7. Бениамин, погребение 8

Таблица XIV

1. Бениамин, погребение 27
2. Бениамин, погребение 47
3. Бениамин, погребение 44
4. Бениамин, погребение 51
5. Бениамин, погребение 92
6. Бениамин, погребение 6
7. Арапи, погребение 10
8. Бениамин, погребение 127
9. Бениамин, погребение 183
10. Вардбаг, погребение 10
11. Бениамин, погребение 40
12. Бениамин, погребение 121
13. Бениамин, погребение 209
14. Бениамин, погребение 67
15. Анушаван, случайная находка
16. Бениамин, погребение 50
- 17-18. Бениамин, погребение 83
19. Бениамин, погребение 66
- 20-21. Вардбаг, погребение 10
22. Саратак, случайная находка
23. Арапи, погребение 9
24. Бениамин, погребение 40
25. Бениамин, случайная находка

Таблица XV

1. Бениамин, погребение 89
2. Бениамин, погребение 185
3. Вардбаг, погребение 17
4. Бениамин, погребение 183
5. Вардбаг, случайная находка
6. Бениамин, погребение 5
7. Бениамин, погребение 118
- 8.Арапи, случайная находка
9. Вардбаг, погребение 9
10. Бениамин, погребение 141
- 11.Кармракар, погребение 12
12. Кармракар, погребение 5
13. Саратак, случайная находка
14. Бениамин, погребение 98

15-16. Вардбаг, погребение 9

17. Бениамин, погребение 212

18. Бениамин, погребение 36

19. Вардбаг, погребение 9

Таблица XVI

1. Бениамин, случайная находка
2. Бениамин, погребение 183
3. Бениамин, погребение 183
4. Бениамин, погребение 28
5. Бениамин, погребение 105
- 6-7. Бениамин, погребение 209

Таблица XVII

1. Бениамин, погребение 177
- 2-4. Бениамин, погребение 183
5. Бениамин, погребение 28
6. Бениамин, погребение 105

Таблица XVIII

1. Бениамин, погребение 126
2. Вардбаг, погребение 15
3. Бениамин, погребение 183

Таблица XIX

1. Бениамин, погребение 59
2. Бениамин, погребение 215
3. Бениамин, погребение 212
4. Анушаван, случайная находка
5. Вардбаг, случайная находка
6. Бениамин, погребение 125
7. Бениамин, погребение 183

Таблица XX

1. Бениамин, погребение 126
2. Бениамин, погребение 142
3. Анушаван, случайная находка
4. Бениамин, погребение 40
5. Бениамин, погребение 98
6. Бениамин, погребение 213
7. Вардбаг, случайная находка
- 8-9. Бениамин, погребение 206
10. Бениамин, случайная находка
11. Анушаван, случайная находка

Таблица XXI

1. Кармракар, погребение 5
2. Кармракар, погребение 12
- 3-4. Вардбаг, случайная находка
- 5-6. Бениамин, погребение 40
7. Бениамин, погребение 183
8. Бениамин, погребение 100
9. Бениамин, погребение 2
10. Бениамин, погребение 184
11. Бениамин, случайная находка
12. Вардбаг, случайная находка

Таблица XXII

1. Бениамин, погребение 182
2. Бениамин, погребение 195

Таблица XXIII

1. Бениамин, погребение 124
2. Бениамин, погребение 1
3. Бениамин, погребение 121
4. Бениамин, погребение 184

LARISSA YEGANYAN

LES NECROPOLES ANTIQUES DU CHIRAK

Le Chirak historique selon «La Mappemonde» était le huitième province de l'état d'Airarat, qui occupait la vallée moyenne et inférieure du fleuve d'Akhourian. Le plateau de Chirak se trouvant à une hauteur de 1530 m du niveau de la mer, à l'ouest jouxte le Vanand, à l'est L'Arsharunik (Yeraskhadzor), à l'est l'Aragatsotn, Le Nig et Le Tashir supérieur, au nord L'Ashotsk. Les conditions climatiques du Chirak, sa position géographique depuis les temps reculés ont été favorables pour l'habitation de l'homme.

Comme témoignent les sources écrites, les routes liaient Le Chirak avec les centres culturels des pays voisins. La branche du Chirak de la route magistrale Mayotis-Babylon fonctionnait déjà aux VI-V ss. a.J.C, qui a gardé son importance dans la suite aussi. Selon un passage mentionné dans les tables pévtingériennes, une partie de la route qui menait d'Artashat au Chirak et de là en Géorgie et Abkhazie, dans les sources des annales s'appelait «La route D'Ashotsk» ou «Avenue Ashotsats».

L'histoire antique de l'Arménie dans les œuvres des auteurs arméniens et étrangers se mentionne surtout par rapport aux campagnes militaires des chefs d'armée romaine. Et les témoignages des auteurs étrangers sont parfois partiels et unilatéraux. À part cela, les sources écrites témoignent surtout des événements de l'histoire politique du pays, tandis que des questions variées de la culture n'intéressaient pas beaucoup les historiens.

L'histoire de l'époque antique de l'Arménie depuis les temps reculés est l'objet des études scientifiques. Et les études des monuments archéologiques sont importantes, ils sont des sources originales des objets trouvés pendant les fouilles. Chaque monument nouveau, une variation de la forme d'inhumation, quelque particularité de rite ou quelques détails de parure inconnus jusqu'à ce jour, ajoutent certains détails à ce qui existe déjà, en révélant de nouveaux traits spirituels et matériels de la culture.

Le travail est consacré à l'étude de la nécropole antique du Chirak. Sont à traiter les objets des nécropoles de Kartrakar, Arapi, Vardbagh et Beniamin.

Selon les résultats de l'analyse du rite de l'inhumation, au Chirak antique se conserve principalement le rite d'inhumation caractéristique aux monuments synchrones de l'Arménie. Et par des manifestations particulières révèlent de nouvelles couches des croyances et des rites, en complétant les données connues jusqu'à aujourd'hui sur le rite d'inhumation de l'époque antique de l'Arménie.

Sur la base des fouilles de la nécropole on essaie de présenter la culture matérielle et spirituelle de l'époque antique du Chirak. Se révèlent plusieurs détails liés au système complexe du rite de l'inhumation, dont la confrontation avec les données qu'on a des autres monuments synchrones de l'Arménie, la synthèse des éléments variés du rite, la considération des ressemblances et des différences permettent de révéler les traits nouveaux et non connus jusqu'à maintenant. Et comme résultat définitif, cela enrichit l'histoire de la culture antique de l'Arménie.

Ainsi, comme le montrent les fouilles du Chirak, existent des formes de caisse de dalle, de jarre, de terre et de sarcophage de l'inhumation. Par l'étude de la nécropole on révèle les changements et les développements des formes et des rites dans une période comprenant le Ier siècle a.J.C. aux IV-V ss. après

J.C. Dans le territoire de l'habitat antique de Beniamin, les premières inhumations faites pendant les activités de celui-ci concernent les premiers siècles avant et après J.C., et la nécropole fouillée plus tard, concerne les II-Vss. de notre ère. Les inhumations les plus ultérieures concernent les IV-V ss. de notre ère et sont des inhumations de caisse de dalle.

Pour l'étude est favorable aussi le fait que tous les tombeaux ouverts sont principalement des inhumations simples. Les résultats de l'étude deviennent plus vraisemblables dans la synthèse des résultats de l'étude de l'habitat synchrone et de la nécropole de Beniamin.

Cette circonstance est fort avantageuse, car dans la contenance fonctionnelle des parties étudiées déjà de l'habitat et dans les rites des inhumations synchrones faites dans ces parties-là, il y a beaucoup d'éléments qui, se complétant réciproquement, favorisent à la restauration et à la signification des éléments corrélatifs du progrès dans la structure sociale de la culture matérielle et spirituelle.

Les changements des formes et des rites de l'inhumation dans la suite chronologique, selon les complexes prises à part, montrent nettement leurs régularités et leurs influences réciproques. Se manifeste nettement une diminution des formes variées et des rites de l'inhumation avec le passage du temps, qui déjà au IV s. se change en une uniformité en masse, ce qui non seulement a une base sociale, mais aussi peut provenir des exigences de la nouvelle idéologie, à savoir, le christianisme. Car selon les formes de l'inhumation et les objets accompagnateurs des nécropoles, sont numérisées et concernent les phases différentes de l'époque antique. Résumons les formes existantes en elles, les rites et les objets accompagnateurs par une suite chronologique.

Les inhumations les plus anciennes ont été ouvertes dans l'habitat des premiers siècles avant et après J.C. Ce sont des inhumations de terre et de jarre faites sous les sols de la salle aux colonnes et de la partie habitable, ainsi que dans les fosses de ménage.

Les inhumations de terre concernent principalement les formes caractéristiques à l'époque antique. Les squelettes ont une position plotonnée vers le droit ou vers la gauche. Il y a aussi des inhumations en position assise. Il se rencontre des inhumations sud-nord, nord-sud, ainsi que des inhumations orientées un peu plus vers l'orient ou l'occident par rapport aux orientations mentionnées. Il y a des inhumations paires aussi, ou les défunts ont été enterrés l'un sur l'autre. Les inhumations de terre ont certaines particularités. Par exemple, dans les fosses de ménage aux murs à rangée de pierres qui concernent au Ier s. a.J.C. Dans les inhumations faites dans les fosses de ménage, l'état péle-mêle des objets diachrones, ainsi que la position irrégulière des squelettes font supposer que les cadavres ont été jetés directement dans les fosses.

Tout cela fait supposer que de la sorte pouvaient être enterrés les membres non complets de la société ou bien les esclaves. Les formes mentionnées des inhumations de terre après le Ier siècle de notre ère ne se rencontrent plus, malgré l'existence de plusieurs fosses. On suppose qu'à partir du Ier siècle de notre ère, dans la structure de la société se font des changements, l'assimilation des petits groupes des immigrants avec les autochtones, la suppression de l'esclavage de ménage aboutissent à la suppression de ces formes des inhumations.

Les premières inhumations de jarre datant du I s.a.J.C. aussi ont été ouvertes dans la partie habitable, sous le sol ou dans la fosse. Les inhumations de jarre se rencontrent aussi au Ier s. de notre ère et répètent les formes caractéristiques aux monuments synchrones de l'Arménie et de la Transcaucasie. Les inhumations ont été faites dans les jarres avant être utilisées dans le ménage, ainsi que sur les morceaux des jarres. Dans des jarres entières l'inhumation s'est faite en cassant une partie de la taille de la jarre. Les enfants, comme d'habitude, ont été enterrés dans de petits récipients qui, à la différence des jarres, n'ont pas de trou au cul. Les jarres sont destinées pour une inhumation individuelle et ont été posées dans des fosses aménagées d'avance, en positions horizontale ou verticale. Les jarres posées en position horizontale

n'ont pas d'orientation constante. Celles-ci sont des jarres des inhumations d'enfants. La position verticale des jarres s'assurait ou bien par les pierres rangées près du cul, ou bien en dressant la jarre à la renverse dans une autre jarre.

Les bouches des jarres ont été fermées par une autre tasse. Ont été ouvertes des inhumations faites dans l'ovale, rangée en menuces pierres, ainsi que dans la caisse de dalle. Dans les inhumations de jarre se rencontrent des versions variées, comme les inhumations à sacrifice de chien, de cheval ou de ces deux. Datant du Ier s. de notre ère l'une de ces inhumations de jarre a été ouverte à l'intérieur du cercle ayant un diamètre de 3 m. Sous les pierres du cercle ont été ouvertes des squelettes entiers et divisés en deux, et auprès de la jarre une tête de cheval. Dans les inhumations de jarre aussi, a été faite une déposition du cadavre avec une position orientée vers le droit ou vers la gauche. L'inhumation a été accompagnée de couverture de terre du défunt. Mais il y a des inhumations où la cérémonie funéraire a été terminée sans couvrir de terre les restes du défunt.

Concernant au Ier siècle a.J.C. dans une partie extrême de l'habitat de Beniamin, les inhumations faites sur une seule ligne. Ce sont des inhumations de jarre, de terre, de caisse de dalle, ainsi qu'une inhumation paire faite dans l'ovale. Cette partie de l'habitat, à partir des constructions trouvées, des autels-ancre et des trouvailles de caractère rituel, probablement avait une nature rituelle. Et il est possible que les esclaves du temple soient enterrés en dehors des murailles de cette construction.

Les premières inhumations de caisses de dalle ont été ouvertes à Beniamin, et concernent le II s. de notre ère, et continuent jusqu'aux IV-V ss. Les inhumations de caisse de dalle sont caractéristiques au nécropole antique de Beniamin et sont la forme la plus répandue. À part quelques caisses de dalle en rectangle et aux dalles menuces de côtes, ont été ouvertes aussi des caisses de dalle en ovale rangées de pierres menuces. La plupart des caisses de dalle sont construites par des pierres travaillées, ont été utilisées aussi les pierres de l'habitat. Les caisses de dalle dans la plupart ont 2-3 dalles de côte, mais il y en a qui en ont plus ou moins. Les dalles de couverture sont ou bien d'une pierre entière ou bien de quelques pierres et dans la plupart non travaillées. Dans quelques inhumations les dalles de couverture sont renforcées de rangée de pierres menuces. Parfois ont été faits des trous de part en part sur les dalles de couverture ou de côte et aussi des creux commençant à partir des trous.

Les trous correspondent à la partie de l'estomac, du pelvis, de la poitrine ou du crâne. Les creux des dalles de couverture ont été faites dans la partie de tête du tombeau. En tant que dalle de couverture ou de côte ont été utilisées aussi des météorites. Les inhumations de caisses de dalle dans la plupart ont une orientation est-ouest. Il y a aussi celles qui ont une orientation ouest-est et nord-sud. La position du squelette est droite, sur le dos, les mains sont dans la plupart, sur la poitrine ou sur le ventre, ou bien sont posées le long de la taille.

On y rencontre aussi des inhumations en position assise et plotonnées. Indépendamment de la forme de l'inhumation, a été faite une mise de cadavre, sauf deux kenotafs.

À Beniamin a été ouverte une inhumation paire faite dans une caisse de dalle et une reinhumation. Dans les inhumations en caisse de dalle aussi la cérémonie a été terminée en couvrant de terre tout le tombeau, et dans quelques autres inhumations on n'a pas versé de terre sur le défunt. Parfois les inhumations étaient accompagnées d'un repas de mort. Auprès l'une des caisses de dalle a été ouvert un sacrifice de chevaux. Les têtes des chevaux divisées en deux, posées sur une couche épaisse de la suite, ont été fermées par une roue de rivet.

À partir des II-III ss. de notre ère, auprès des inhumations en caisses de dalle apparaît aussi l'inhumation en sarcophage. Ici de même, l'inhumation a une orientation est-ouest. A été une mise de cadavre en position droite du squelette, sur le dos.

Le rite a etc termine en couvrant le tombeau de terre. Si aux inhumations des premiers siecles a.J.C. est caracteristique la position inclinee vers le droit ou vers la gauche, a partir des premiers siecles de notre ere commencent les inhumations avec des mains posees sur l'estomac ou la poitrine, en position droite, sur le dos, qui sont preponderantes deja aux III-IV ss. Et il est difficile de discerner si ces inhumations sont chretiennes ou si elles concernent l'epoque antique, car non seulement il n'y a pas de difference dans le rite de l'inhumation, mais aussi il y a des objets accompagnants.

Les objets accompagnant l'inhumation sont varies et parfois n'ont pas de paralleles en Armenie. La revelation de leur role de rite donne la possibilite de trouver des similitudes nouvelles qui rend plus integrale l'analyse du rite de l'inhumation. Le necropole fouille permet de considerer les changements et les developpements des formes et des inhumations a l'epoque du I s. a.J.C.-IV-V ss. apres .J.C., ainsi que le developpement du processus de la vie sociale et politique et de la culture materielle et spirituelle de la societe.

L'analyse des necropoles antiques du Chirak permet de faire quelques considerations. Les inhumations ont etc faites avec des parures personnelles, et on suppose que dans certains cas celles-ci ont etc faites specialemnt pour l'inhumation. Seulement les femmes portaient des parures, et les colliers se rencontrent dans la plupart des inhumations d'enfants. Dans les objets accompagnants il y a aussi des tasses variees de ceramique, des instruments de travail, des objets de verre et de pierre. Pendant l'evolution liee avec les changements faits dans la culture spirituelle, dans les inhumations faites plus tard, les objets accompagnants sont rares, et apres cela, disparaissent.

Sur la base des ceremonies du rite de l'inhumation sont tombees les croyances ayant des origines indoeuropeennes. Le rite de sacrifice de cheval et son enterrement avec l'etre humain provient de ces croyances, du culte de soleil et de l'atre. Et le chien dans les traditions indoeuropeennes est le protecteur des ames , il est celui qui les enleve et les accompagne, et de cela est conditionne le role qu'on lui attribuait dans le rite d'inhumation. Ayant des racines profondes locales, le sacrifice de chien dans le rite antique d'inhumation se rencontre rarement, et dans la plupart est caracteristique au Chirak. L'apparition des Parthes, la cohabitation avec les autochtones ainsi que les changements dans le rite d'inhumation concernent aux milieux du II s a.J.C. et du 1er s. a.J.C., et sont prouvees par des donnees anthropologiques et archeologiques. A partir du II siecle ce rite d'inhumation cesse d'exister.

Pendant l'analyse du rite de l'inhumation on a essaye d'interpreter les particularites des formes de l'inhumation aussi et le role des objets accompagnateurs. L'analyse rituelle des dalles de couverture et de cote aux trous de part en part dans les inhumations de sarcophages et de caisses de dalle, montre que celles-ci ont etc servies de transmettre les maux et les maladies des vivants aux mort en versant de l'eau. Et le fait d'avoir une forme de barque des inhumations dans l'oval ellargie en rangee de menues pierres et aux bandes coupees en partie egales, fait supposer un contexte de l'arche-barque et est lie a la representation generale indoeuropeenne selon laquelle le monde souterrain se trouve au- dela des eaux.

Les objets accompagnants dans la plupart ont joue un role de protecteur et sont destines a assurer la renaissance. Il y en a qui ont etc casses en portant le defunt dans un etat correspondant (miroirs, bijoux, ceramique). Parmi les trouvailles il y a aussi des objets ayant des formes geometriques variees (rectangle, triangle, carre), qui n'ont pas de signification pratique, ce qui nous fait chercher un sens symbolique. Dans les formes geometriques dans la plupart s'unissent les notions de ciel et de terre, soleil, univers, infini, origine masculine et feminine etc.

L'une des ceremonies d'inhumation caracteristiques au Chirak est le fait de porter les boucles d'oreille a l'oreille droite, et les bagues a la main gauche, qui, selon les resultats de l'etude, se rapporte a l'idee du mal et du bien exprimee par l'opposition du droite et de gauche, et est destinee a la protection du

bien. Cela a en meme temps une base de discernement aussi. Le droit de porter les boucles aux deux oreilles, selon les sources historiques, etait le prioritaire de ceux qui avaient un rang eleve dans la societe.

Le rite de mettre une monnaie dans la bouche du defunt, (qui provenait de la Grece) a etc realisee par deux versions. Dans les tombeaux ont etc trouvees des monnaies d'argent(Trajan, Hrahat). Il y a aussi des inhumations, ou au lieu des monnaies, on a mis une parure dans la bouche du defunt. Dans les premiers siecles de notre ere en Armenie le manque de la circulation d'argent a abouti a une reformation du rite.

Les traces du repas de mort sont prouvees par les fragments des tasses enfumees, des os et par d'autre restes. Tous les tasses accompagnants l'inhumation ont etc dans le feu, en position couchee, probablement dans le feu du repas de mort. L'accompagnateur du repas de mort est le feu. Par le feu se purifiaient les tombeaux. Et les morceaux de charbon de bois poses dans les differentes parties du corps font supposer une renaissance du corps sain par la purification d'un membre malade du corps. La ceremonie du repas de mort, de toute evidence, continuait aupres du tombeau aussi, apres avoir enterre le defunt, et, selon la ceremonie, les morceaux de la tasse cassee ont etc enterres de meme. Un des elements du repas de mort est le sacrifice. Ont etc sacrifies des ovins et des bovins, aussi des sangliers.

Une operation rituelle visant la renaissance est aussi le sacrifice du ble. Apres le I s. de notre ere dans le necropole les sacrifices diminuent, ensuite, disparaissent.

Les resultats de l'etude des necropoles antiques du Chirak dans le contexte des formes d'inhumation, des objets accompagnants et du rite, complètent les donnees connues a ce jour sur les ceremonies variees, les coutumes et les croyances. Par des changements des formes et des rites de l'inhumation est elucidee l'evolution materielle et spirituelle ainsi que la vie sociale et economique. Par des changements chronologiques des styles et des formes a etc prouve le processus et les particularites de l'evolution de la culture materielle.

T A B I E S

Table I

Le mesurage du nekropol de Vardbagh.

Table II

Le mesurage du necropole de Beniamin.

Table III

1. L'inhumation de terre.
2. L'inhumations dans la terre en position assise
3. Le magasin de menage
4. L'inhumation dans le jarre
5. Le sarcophage.

Table IV

1. L'inhumation dans les magasins de menage demi-ruine Beniamin, tombe 83.

Table V

1.-2. Le inhumation en caisses de dalles (Arapi, tombel1)

Table VI

Les inhumations en caisses de dalles a cote existe un inhumation de tetes des chiens, Aregnadem

Table VII

Les inhumations adajacentes, Beniamin, tombes 183 u 184.

Table VIII

1. Beniamin, necropol, tombe 17
2. Beniamin, necropol, tombe 138
3. Beniamin, necropol, tombe 40
4. Beniamin, necropol, tombe 28
5. Beniamin, necropol, tombe 39
6. Beniamin, necropol, tombe 195
7. Beniamin, necropol, tombe 127

8. Beniamin, necropol, tombe 209

Table IX

1. Beniamin, necropol, tombe 183
2. Beniamin, necropol, tombe 183
3. Karnout, necropol, decouverte fortuite
4. Beniamin, necropol, tombe 40
5. Vardbag, necropol, tombe 6
6. Beniamin, necropol, tombe 183

Table X

1. Beniamin, necropol, tombe 195
2. Beniamin, necropol, tombe 43G
3. Karnout, necropol, decouverte fortuite
4. Karnout, necropol, decouverte fortuite
5. Beniamin, necropol, tombe 127
6. Beniamin, necropol, tombe 28

Table XI

1. Beniamin, necropol, tombe 150
2. Beniamin, necropol, tombe 40
3. Beniamin, necropol, tombe 105
4. Beniamin, necropol, tombe 17
5. Beniamin, necropol, tombe 157

Table XII

1. Beniamin, necropol, decouverte fortuite
2. Beniamin, necropol, tombe 23
3. Karnout, necropol, decouverte fortuite
4. Beniamin, necropol, tombe 142

Table XIII

1. Beniamin, necropol, tombe 160
2. Beniamin, necropol, tombe 195
3. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite
4. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite
5. Vardbagh, necropol, tombe 3

6. Beniamin, necropol, tombe 39

7. Beniamin, necropol, tombe 8

Table XIV

1. Beniamin, necropol, tombe 27
2. Beniamin, necropol, tombe 47
3. Beniamin, necropol, tombe 44
4. Beniamin, necropol, tombe 51
5. Beniamin, necropol, tombe 92
6. Beniamin, necropol, tombe 6
7. Arapi, necropol, tombe 10
8. Beniamin, necropol, tombe 127
9. Beniamin, necropol, tombe 183
10. Vardbag, necropol, tombe 10
11. Beniamin, necropol, tombe 40
12. Beniamin, necropol, tombe 121
13. Beniamin, necropol, tombe 209
14. Beniamin, necropol, tombe 67
15. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite
16. Beniamin, necropol, tombe 50
- 17-18. Beniamin, necropol, tombe 183
19. Beniamin, necropol, tombe 66
- 20-21. Vardbagh, necropol, tombe 10
22. Saratak, necropol, decouverte fortuite
23. Arapi, necropol, tombe 9
24. Beniamin, necropol, tombe 40
25. Beniamin, necropol, decouverte fortuite

Table XV

1. Beniamin, necropol, tombe 89
2. Beniamin, necropol, tombe 185
3. Vardbagh, necropol, tombe 17
4. Beniamin, necropol, tombe 183
5. Vardbagh, necropol, decouverte fortuite
6. Beniamin, necropol, tombe 5
7. Beniamin, necropol, tombe 118
8. Arapi, necropol, decouverte fortuite
9. Vardbagh, necropol, tombe 9
10. Beniamin, necropol, tombe 141
11. Karmrakar, necropol, tombe 12
12. Karmrakar, necropol, tombe 5
13. Saratak, necropol, decouverte fortuite

14. Beniamin, necropol, tombe 98
- 15-16. Vardbagh, necropol, tombe 9
17. Beniamin, necropol, tombe 212
18. Beniamin, necropol, tombe 36
19. Vardbagh, necropol, tombe 9

Table XVI

1. Beniamin, necropol, decouverte fortuite
- 2-3. Beniamin, necropol, tombe 183
4. Beniamin, necropol, tombe 28
5. Beniamin, necropol, tombe 105
- 6-7. Beniamin, necropol, tombe 209

Table XVII

1. Beniamin, necropol, tombe 177
- 2-4. Beniamin, necropol, tombe 183
5. Beniamin, necropol, tombe 28
6. Beniamin, necropol, tombe 105

Table XVIII

1. Beniamin, necropol, tombe 126
2. Vardbagh, necropol, tombe 15
3. Beniamin, necropol, tombe 183

Table XIX

1. Beniamin, necropol, tombe 59
2. Beniamin, necropol, tombe 215
3. Beniamin, necropol, tombe 212
4. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite
5. Vardbagh, necropol, decouverte fortuite
6. Beniamin, necropol, tombe 125
7. Beniamin, necropol, tombe 183

Table XX

1. Beniamin, necropol, tombe 126
2. Beniamin, necropol, tombe 142
3. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite
4. Beniamin, necropol, tombe 40
5. Beniamin, necropol, tombe 98
6. Beniamin, necropol, tombe 213
7. Vardbagh, necropol, decouverte fortuite
- 8-9. Beniamin, necropol, tombe 206

10. Beniamin, necropol, decouverte fortuite
 11. Anoushavan, necropol, decouverte fortuite

Table XXI

1. Karmrakar, necropol, tombe 5
 2. Karmrakar, necropol, tombe 12
 3-4. Vardbakh, necropol, decouverte fortuite
 5-6. Beniamin, necropol, tombe 40
 7. Beniamin, necropol, tombe 183
 8. Beniamin, necropol, tombe 100
 9. Beniamin, necropol, tombe 2
 10. Beniamin, necropol, tombe 184
 11. Beniamin, necropol, decouverte fortuite

12. Vardbakh, necropol, decouverte fortuite

Table XXII

1. Beniamin, necropol, tombe 182
 2. Beniamin, necropol, tombe 195

Table XXIII

1. Beniamin, necropol, tombe 124
 2. Beniamin, necropol, tombe 1
 3. Beniamin, necropol, tombe 121
 4. Beniamin, necropol, tombe 184

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր

- Ագաթանգեղոս - 46, 75, 84, 108, 129
 Աղոնց Ն. - 99, 126
 Աթենաս - 70, 71, 72
 Ա.լիշան Գ. - 118
 Ահուրմազդա - 117
 Ամասիտ - 89, 90, 100, 136
 Առնակ - 118
 Արա - 111, 118
 Արամազդ - 75, 117
 Արշակ հայոց թագավոր - 42
 Արշակունի տոհմ - 118, 122
 Աստարտե - 78, 136, 137
 Արշավիր - 99
 Աշվիններ - 123
 Ատյուն - 132
 Արես - 117
 Արիննա - 110
 Արտաշես թագավոր - 66, 98, 100, 116
 Արտավազդ 2-րդ - 65, 117, 118
 Արտեմիս - 74, 101
- Բել - 129
 Բիվար Ա. - 80
 Բրուկ Ֆ. - 92
 Բուզանդ - 118
- Գայանե - 46
 Գիրշման - 89
 Գուրանի Ա. - 130
 Գրիգոր Լուսավորիչ - 68, 108
 Գրիգորիս Նկարիչ - 136
- Դենետր - 70, 71
 Դիմաքսյան - 99
 Դիմակիսյան - 49, 99
 Դիոնիսոս - 74, 135
 Դիոսկուրոսներ - 123

- Դը Մորգան Ժակ - 82
 Դևեջյան Ս. - 92, 106

- Եզանյան - 15
 Եզնիկ - 76
 Եղիշե - 66
 Երուանդ - 132

- Ջևա - 70, 75, 123

- Էրեշկիզալ - 124

- Թախտրպա - 110

- Ինդրա - 74, 122, 123
 Իվանով Վ. - 110
 Իֆիգենիա - 101

- Լիպս - 87
 Լիսիցյան Ստ. - 141, 142
 Լորդկիսյանիձե - 73
 Լուկիանոս - 92

- Խաչատրյան Հ. - 8, 15, 98, 115
 Խաչատրյան Ժ. - 65, 69,
 Խորենացի - 7, 42, 65, 66, 71, 99, 101, 106, 111,
 118, 121, 129, 132
 Խոտավերդյան Ա. - 15, 98

- Կամսար - 98, 99
 Կամսարական - 42, 98, 99, 126,
 Կարապետ Ս. - 108
 Կիրելա - 74
 Կրիշնա - 74
 Կուֆտին - 91

- Հադես - 123, 124, 132, 141
 Հակոբյան Հ. - 10, 51

Հայկ - 118, 129
 Հարությունյան Ա. - 10
 Հելիոս - 135
 Հեկաթե - 75, 117
 Հերմես - 74, 124
 Հերոդոտոս - 75, 79, 100, 116, 121, 132, 135
 Հոմերոս - 121, 127
 Հովհաննես Սկրտիչ - 74
 Հոխիսիան - 46
 Հրահատ III - 92, 131
 Գափանցյան Գր. - 125
 Մանանդյան Հ. - 7, 85
 Մարտիրոսյան Հ. - 65
 Մարտոյան Ա. - 77
 Մարտոյան Գ. - 130
 Մեդուզա - 76, 123
 Մելյուկովա Ա. - 39
 Մեցուլա - 111
 Միթրա - 78, 122
 Միհրդատ - 67
 Միհր - 89, 122
 Մինոտավրոս - 101
 Մորտչյան Վ. - 15
 Մուրք - 101
 Մնացականյան Ա. - 71
 Մուրացյան նախարար - 66
 Յամա - 96, 117, 123, 132
 Նանե - 71
 Նիկե - 70, 71
 Նոնեշվիլի Ա. - 50
 Շարալա - 117
 Շամիրամ - 41, 42, 118, 102,
 Շապուհ 1-ի (240-271թթ.) - 131
 Շիրակացի - 129
 Շյամա - 117
 Շարա - 71
 Պատրոկլես - 121, 127
 Պեգատոս - 26, 76, 123
 Պետրոսյան Ա. - 99

Պերսևս - 76
 Պերսեփոնե - 71
 Պլինիոս Ավագ - 99
 Պոսեյդոն - 76, 123
 Պրոմեթևս - 71
 Ջահուկյան Գ. - 99, 130
 Ռոբինսոն Դ. - 92
 Սանասար - 76, 123
 Սանատրուկ - 116
 Սելենա - 78
 Սիսական տոհմ - 80
 Սպանդունի տոհմ - 126
 Ստեփանոս Օրբելյան - 80
 Ստրաբոն - 85, 92, 99 - 101, 111, 117, 122
 Վանական Վարդապետ - 130
 Վասակ իշխանին Միմնաց - 66, 80
 Վարունա - 122
 Վիշնու -
 Վլադիմիր, ռուս իշխան - 142
 Տակիտոս - 121
 Տավրոպոլոս Ա - 101
 Տեր-Մարգարյան Ստ. - 9, 13, 43, 46, 47, 63, 121
 Տեր-Մարտիրոսով Ֆ. - 9, 15, 39, 98, 103, 115, 131
 Տիգրան, Հայոց արքա - 110
 Տիր - 74, 75
 Տիրացյան Գ. - 9, 42, 58
 Տրայանոս - 92, 131
 Տրդատ թագավոր - 99
 Փարսեցի - 68, 80
 Փիլոստրատոս - 121
 Քալանթարյան Ա. - 76, 80
 Քարոն - 9, 92, 96, 124, 131, 134
 Քսենոփոն - 121
 Քրոնոս - 123
 Օսիրիս - 139
 Օրեստես - 101
 Ֆրեզեր Ջ. - 87

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագարակ - 42, 49, 50, 76
 Արխազիա - 7, 86
 Ադրբեջան - 50, 63, 83, 86, 113
 Ազատան - 97, 120, 121
 Աթենք - 92
 Աժդահա Յուրտ - 78
 Ալլաբադո, քաղաք - 85
 Ալթայ - 120
 Ալպեր - 73
 Ախթալա (Հրազդան) - 62
 Ախուրյան, գետ - 7, 10, 11
 Աղայամի - 73
 Աղց - 68
 Աղձնիք - 124
 Աղվանք - 81
 Այգեշատ - 49,
 Այրարատ, նահանգ - 7
 Այրում - 118
 Անդրկովկաս - 49, 50, 139
 Ամժեր - 75
 Անի - 41, 136
 Անուշավան - 37, 38, 63, 64, 67, 83-86, 88, 89, 137
 Աշոցք - 7, 108, 113
 Աշուր - 82
 Առափի - 8, 11, 12, 42-45, 52, 67-69, 75, 91, 102,
 103, 105, 139
 Արագած - 71
 Արագածոտն - 7
 Արգիշթիլիմիլի - 49, 51, 65, 103
 Արեգնադեմ - 11, 44, 114, 119
 Արևելյան Իսպանիա - 72
 Արևելյան Վրաստան - 83
 Արևմտյան Եվրոպա - 127, 133
 Արևմտյան Վրաստան - 73, 83
 Արևմտյան Ուկրաինա - 83
 Արթիկ - 115
 Արծվաբերդ - 120
 Արճեշ - 129
 Արշարունիք (Երասխաձոր) - 7

Արմազիսիսի - 73
 Արմավիր - 50-53, 55-58, 60, 62, 66, 76, 121, 122
 Արտաշատ - 7, 39, 46, 48, 49, 55, 56, 60, 62-65,
 67, 68, 76, 85, 86, 89-91, 105-107,
 112, 113, 128, 131, 137, 139
 Արուկտաու (դամբարանադաշտ) - 82
 Արտեմիս - 74
 Աստղիբուլար - 62
 Աքեմենյան պետություն - 57, 81, 122
 Աֆրիկա - 142
 Բաբելոն - 7, 82, 85
 Բակտրիա - 82, 115
 Բերդ - 66
 Բենիամին - 8, 14, 38-48, 50-53, 55, 56, 60-69,
 71, 75-93, 97-99, 101-107, 111-116, 119,
 120, 125, 127, 128, 131, 133-137, 139, 141
 Բենուային աստղ - 126
 Բիլե-Ջլուտե - 78
 Բուսպոր - 90, 104
 Գառնի - 48, 49, 55-57, 60, 63, 67, 69, 76, 82, 83,
 85, 87-89, 91, 105, 131
 Գեղաղիք - 76, 81
 Գեղամա լեռներ - 78
 Գեղարքունիք - 100
 Գերմանիա - 98
 Գյումրի - 9, 14, 27, 76
 Գյուլիբուլար - 7
 Գորգիսիա - 72
 Գորիս - 76
 Գարլագոմի - 86, 91
 Գաղստան - 83, 102, 124
 Գանիա - 142
 Գանիական կղզիներ - 139
 Գարանադայց - 71
 Գափանար - 86
 Գերեվկա - 120

Գիտումի - 73
 Գվին - 39, 48, 49, 60, 64, 65, 76, 83-85, 88, 136
 Դուրա-Տվրուպու - 82, 89

Եզիպտոս - 86, 117, 126, 135
 Եվրոպա - 78
 Երեբույք - 69
 Երևան - 14, 27, 120
 Եփեսոս - 74

Ջանգեզուր - 103, 112, 140

Էգեյան ծով - 57
 Էլաո - 67
 Էջմիածին - 49, 68, 78

Թամանյան քերակղզի - 119
 Թանախ - 64
 Թալին - 68
 Թեյշեբախնի - 42
 Թել Մափուր - 115
 Թիլ - 71
 Թրակիա - 90
 Թուրքմենստան - 77
 Թուփ-Խոնե - 89

Իբերիա - 50
 Իրան - 34, 57, 72, 76, 89, 99, 122, 138
 Իսպանիա - 73
 Իրանական Աղբրեջան - 77

Լանջաղբյուր - 69
 Լեհիսական - 9, 13, 37, 75, 140
 Լիկեա (լեռ) - 101
 Լիտվա - 124
 Լյուպիա - 116, 127,
 Լճաշեն - 91, 115, 135,
 Լոռի բերդ - 66, 92, 97, 106, 118, 128, 139
 Լորուս - 91

Խանլար - 66
 Խերսոնես - 50, 65, 107
 Խոջալի - 115
 ԽՍՀՄ - 82

Խրտանոց - 62

Կազբեկ - 82
 Կամո - 8, 11
 Կապան - 139,
 Կառնուտ - 37, 51, 53, 55, 57, 58, 62, 104, 113,
 135, 141
 Կարթագեն - 100
 Կարճաղբյուր - 47, 49, 60, 105, 121, 134
 Կարմիր բլուր - 42, 131
 Կարմրաքար - 8-10, 33, 38, 43, 45, 50-52, 69, 70,
 72, 73, 75, 90, 98, 105, 139, 141
 Կեբը - 50, 63, 89
 Կիբեկ - 74
 Կիպրոս - 50
 Կոչ - 41
 Կողբ - 50
 Կոլխիդա - 50, 81, 91
 Կովկաս - 65, 83, 85, 124, 127, 128
 Կրեոն - 50
 Կորնթոս - 92

Հադես - 91, 123, 124
 Հայկաձոր - 37, 40, 41, 63
 Հայաստան - 7-9, 12, 47, 49, 55, 57-59, 63-65,
 69, 76-78, 80-85, 87, 89, 91, 92, 97-99,
 103, 105, 106, 110, 112, 114, 115, 121,
 122, 127, 128, 138, 139, 142, 143

Համրին Բասին - 115,
 Հայկական լեռնաշխարհ - 42, 81, 96, 120, 126
 Հարավային Բուզ - 78
 Հարավային Իրան - 77
 Հին Արևելք - 72
 Հյուսիսային Ամերիկա - 142
 Հյուսիսային Բակտրիա - 82
 Հյուսիսային Օսեթիա - 65
 Հյուսիսային Կովկաս - 65, 101, 124
 Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջան - 83-86,
 Հռոդոս - 50
 Հոռմ - 66, 124, 141
 Հռոմեական կայսրություն - 122
 Հնդկական օվկիանոս - 91
 Հնդկաստան - 85, 123, 127
 Հողմիկ - 100

Հունաստան - 71, 92, 110, 117, 122, 124, 129, 133
 Հունգարիա - 82

Ղրիմ - 69, 96, 119

Մայոտիս - 7, 85
 Մասիս - 113, 118
 Մարաստան - 99
 Մարալիկ - 15
 Մարմաշեն - 104
 Մարս մոլորակ - 118
 Մեծամոր - 91, 139
 Մեղրի - 69
 Մերձավոր Արևելք - 57
 Մերձդնեստր - 119
 Միջերկրական ծով - 50, 78, 91
 Մինգեչաուրի - 64, 65, 81, 82, 84, 88
 Միջագետք - 49, 57, 65, 82
 Միջին Ասիա - 89, 98, 123
 Մոխրաբլուր - 60, 116
 Մրեն - 69
 Մուշ - 74

Նախիջևանի Մոխրաբլուր - 115
 Նախճավան (գյուղ Արևմտյան Շիրակում) - 42
 Նիզ - 7
 Նոյեմբերյան - 62
 Նոր Բայազետ - 131
 Նոր Կյանք - 48

Շամիրան - 41, 42, 98
 Շիրակ - 7-11, 14, 15, 37-39, 42, 43, 45-47, 49,
 50, 52, 53, 61-64, 66, 68, 69, 71, 80, 86,
 87, 90, 93, 96-99, 102, 105, 106, 109, 110-
 113, 119-121, 126, 127, 131-133, 141, 143
 Շիրակավան - 9, 33, 39, 43, 49, 60, 62, 81, 97,
 98, 100, 102, 103, 105, 111, 119, 121,
 131, 136

Շումեր - 126

Ոսկեհասկ - 11, 120

Չարալ Հյույուկ - 73, 78, 102
 Չինաստան - 89

Չինվաքի կամուրջ - 117

Պաղեստին - 101
 Պանտիկասպեյ - 91, 132
 Պարթևսանականի - 86
 Պրոսպա - 124

Ջավախք - 124
 Ջրաձոր - 102, 103
 Ջրառատ - 60, 82
 Ջրափի - 9, 49, 52

Ռուսաստան - 74, 133, 139

Սարատինովկա - 78
 Սամբավրո - 73, 87, 90, 191
 Սարատակ - 7, 11, 67, 75, 76
 Սարդես - 116
 Սև ծով - 50
 Սիրիք - 138, 127
 Սյսիան - 66, 120
 Սիրիա - 65
 Սկյութական Նեապոլ - 89, 97
 Սոգդ - 115
 Սովետմիգորի - 91

Վաղարշապատ - 69, 89
 Վայոց Ձոր - 124
 Վանանդ - 7
 Վարդաձոր - 73
 Վարդաթաղ - 8, 13, 38, 43-47, 50, 52, 53, 56, 63-
 65, 67-69, 75, 77, 79, 83, 84, 86, 88,
 90, 92, 98, 102, 103, 105, 121, 131,
 141
 Վրաստան - 7, 39, 47, 50, 56, 63, 64, 69, 73, 82,
 83, 86, 91, 124
 Վերին Նավեր - 7, 120
 Վերին Տաշիր - 7

Տիրաշեն - 46, 120
 Տիրկատար (լեռ) - 74
 Տոսպ - 67

Ույգարակ - 89

Ուստ-Լարինսկ - 89

Ուրբնիսի - 84

Ուրեկ - 68

Փյունիկիա - 86, 100

Փոքր Ասիա - 50, 57, 74, 122

Փռուզիա - 57, 58

Փրեքսման - 108

Քասախ - 68

Քեթի - 97

Օդեսա - 120

Օլիմպոս - 74, 92, 122

Օշական - 48, 49, 60, 65, 67, 76, 82, 83, 88, 89,
120, 134

Օսեթիա - 124

Ֆրանսիա - 133

Տ Ա Խ Տ Ա Կ Ն Ե Ր

Տախտակ I

Վարդրադի դամբարանադաշտի
չափագրությունը

Տախտակ II

Բենիամինի դամբարանադաշտի
չափագրությունը

Տախտակ III

1. Հիմնահողային թաղում
2. Նստած դիրքով հիմնահողային թաղում
3. Քարաշար պատերով, կեղծ թաղով ամբար,
որի հատակին կատարվել է թիվ 79 թաղումը
4. Ողղահայաց դիրքով դրված կարասային
թաղում
5. Սարկոֆագ

Տախտակ IV

1. Կիսավեր ամբարի մեջ կատարված թիվ 83
թաղում, Բենիամին

Տախտակ V

Մալարկղային դամբարան (Առափի, թիվ 11)

Տախտակ VI

Մալարկղային թաղումներ՝ կողքին շների
գլուխներով թաղում, Արեզնադեն

Տախտակ VII

Թիվ 183 և 184 կից թաղումները, Բենիամին

Տախտակ VIII

1. Բենիամին, դամբարան 17
2. Բենիամին, դամբարան 138
3. Բենիամին, դամբարան 40
4. Բենիամին, դամբարան 28
5. Բենիամին, դամբարան 39
6. Բենիամին, դամբարան 195

7. Բենիամին, դամբարան 127

8. Բենիամին, դամբարան 209

Տախտակ IX

1. Բենիամին, դամբարան 183
2. Բենիամին, դամբարան 183
3. Կառնուտ, պատահական
4. Բենիամին, դամբարան 40
5. Վարդբաղ, դամբարան 6
6. Բենիամին, դամբարան 183

Տախտակ X

1. Բենիամին, դամբարան 195
2. Բենիամին, դամբարան 43Գ
3. Կառնուտ, պատահական
4. Կառնուտ, պատահական
5. Բենիամին, դամբարան 127
6. Բենիամին, դամբարան 28

Տախտակ XI

1. Բենիամին, դամբարան 150
2. Բենիամին, դամբարան 40
3. Բենիամին, դամբարան 105
4. Բենիամին, դամբարան 17
5. Բենիամին, դամբարան 157

Տախտակ XII

1. Բենիամին, պատահական
2. Բենիամին, դամբարան 23
3. Կառնուտ, պատահական
4. Բենիամին, դամբարան 142

Տախտակ XIII

1. Բենիամին, դամբարան 160
2. Բենիամին, դամբարան 195
3. Անուշավան, պատահական
4. Անուշավան, պատահական
5. Վարդբաղ, դամբարան 3

6. Բենիամին, դամբարան 39
7. Բենիամին, դամբարան 8

Տախտակ XIV

1. Բենիամին, դամբարան 27
2. Բենիամին, դամբարան 47
3. Բենիամին, դամբարան 44
4. Բենիամին, դամբարան 51
5. Բենիամին, դամբարան 92
6. Բենիամին, դամբարան 6
7. Առափի, դամբարան 10
8. Բենիամին, դամբարան 127
9. Բենիամին, դամբարան 183
10. Վարդբաղ, դամբարան 10
11. Բենիամին, դամբարան 40
12. Բենիամին, դամբարան 121
13. Բենիամին, դամբարան 209
14. Բենիամին, դամբարան 67
15. Անուշավան, պատահական
16. Բենիամին, դամբարան 50
- 17-18. Բենիամին, դամբարան 183
19. Բենիամին, դամբարան 66
- 20-21. Վարդբաղ, դամբարան 10
22. Սարատակ, պատահական
23. Առափի, դամբարան 9
24. Բենիամին, դամբարան 40
25. Բենիամին, պատահական

Տախտակ XV

1. Բենիամին, դամբարան 89
2. Բենիամին, դամբարան 185
3. Վարդբաղ, դամբարան 17
4. Բենիամին, դամբարան 183
5. Վարդբաղ, պատահական
6. Բենիամին, դամբարան 5
7. Բենիամին, դամբարան 118
8. Առափի, վերգետնյա
9. Վարդբաղ, դամբարան 9
10. Բենիամին, դամբարան 141
11. Կարմրաքար, դամբարան 12
12. Կարմրաքար, դամբարան 5
13. Սարատակ, պատահական
14. Բենիամին, դամբարան 98
- 15-16. Վարդբաղ, դամբարան 9

17. Բենիամին, դամբարան 212
18. Բենիամին, դամբարան 36
19. Վարդբաղ, դամբարան 9

Տախտակ XVI

1. Բենիամին, պատահական
2. Բենիամին, դամբարան 183
3. Բենիամին, դամբարան 183
4. Բենիամին, դամբարան 28
5. Բենիամին, դամբարան 105
- 6-7. Բենիամին, դամբարան 209

Տախտակ XVII

1. Բենիամին, դամբարան 177
- 2-4 Բենիամին, դամբարան 183
5. Բենիամին, դամբարան 28
6. Բենիամին, դամբարան 105

Տախտակ XVIII

1. Բենիամին, դամբարան 126
2. Վարդբաղ, դամբարան 15
3. Բենիամին, դամբարան 183

Տախտակ XIX

1. Բենիամին, դամբարան 59
2. Բենիամին, դամբարան 215
3. Բենիամին, դամբարան 212
4. Անուշավան, պատահական
5. Վարդբաղ, պատահական
6. Բենիամին, դամբարան 125
7. Բենիամին, դամբարան 183

Տախտակ XX

1. Բենիամին, դամբարան 126
2. Բենիամին, դամբարան 142
3. Անուշավան, պատահական
4. Բենիամին, դամբարան 40
5. Բենիամին, դամբարան 98
6. Բենիամին, դամբարան 213
7. Վարդբաղ, պատահական
- 8-9. Բենիամին, դամբարան 206
10. Բենիամին, պատահական
11. Անուշավան, պատահական

Տախտակ XXI

1. Կարմրաքար, դամբարան 5
2. Կարմրաքար, դամբարան 12
- 3-4. Վարդբաղ, պատահական
- 5-6. Բենիամին, դամբարան 40
7. Բենիամին, դամբարան 183
8. Բենիամին, դամբարան 100
9. Բենիամին, դամբարան 2
10. Բենիամին, դամբարան 184
11. Բենիամին, պատահական
12. Վարդբաղ, պատահական

Տախտակ XXII

1. Բենիամին, դամբարան 182
2. Բենիամին, դամբարան 195

Տախտակ XXIII

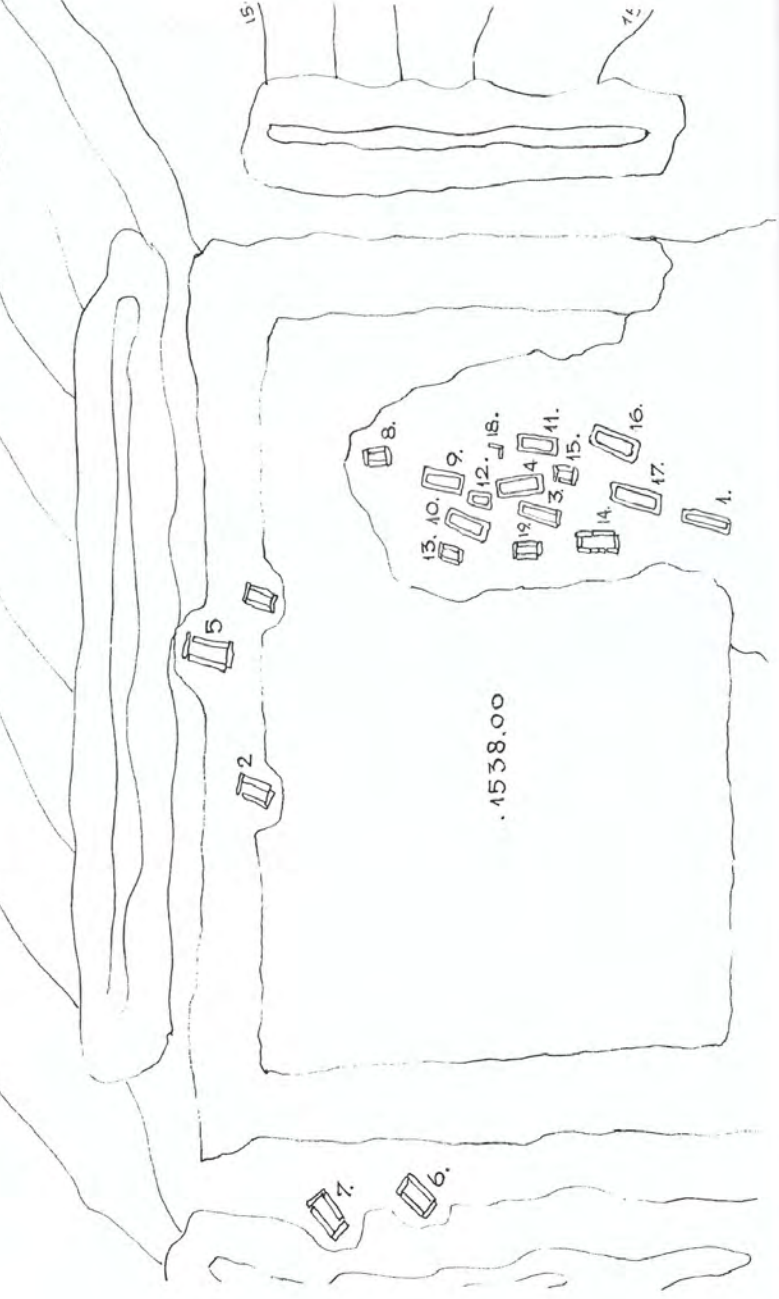
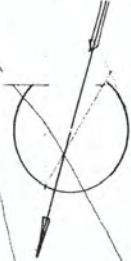
1. Բենիամին, դամբարան 124
2. Բենիամին, դամբարան 1
3. Բենիամին, դամբարան 121
4. Բենիամին, դամբարան 184

ԿԱՌԱՐԱԼԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԱԲԱՆՈՒՄ

36.00

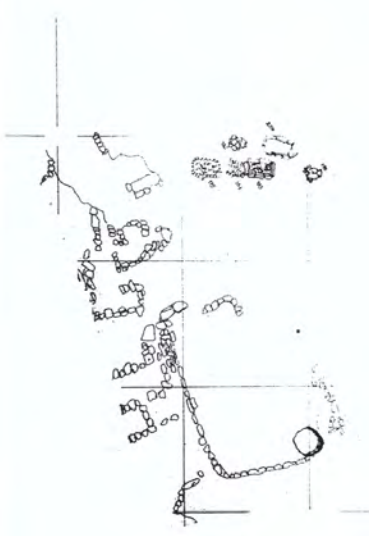
1538.00

1538.00

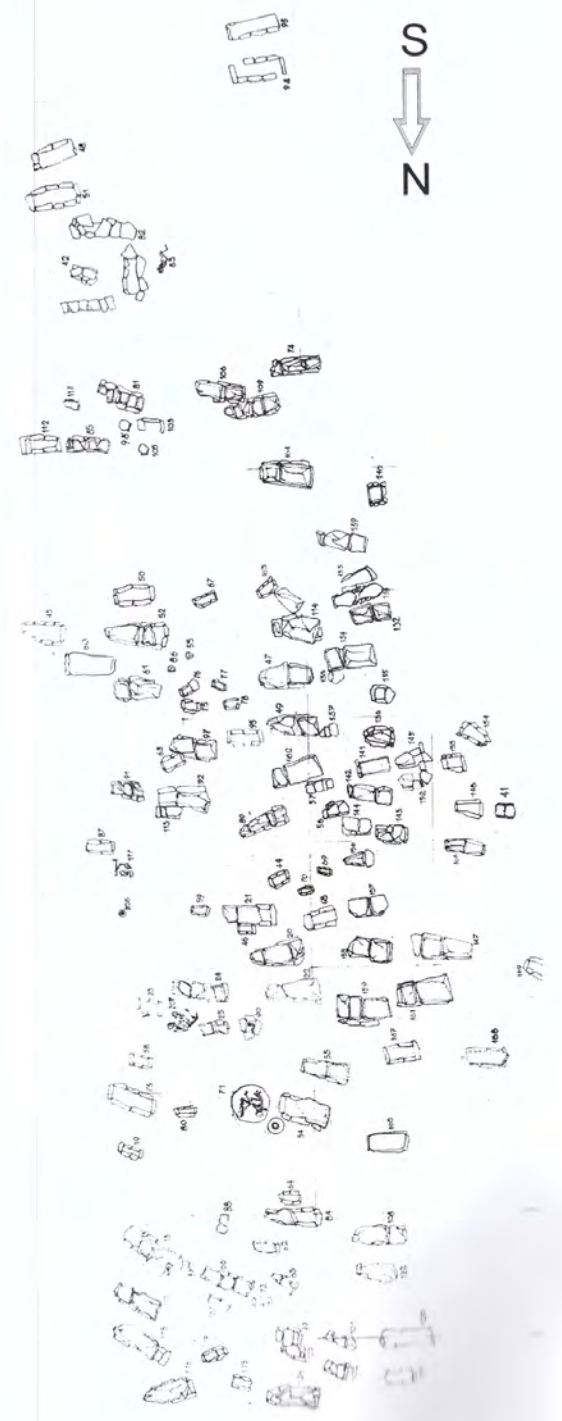
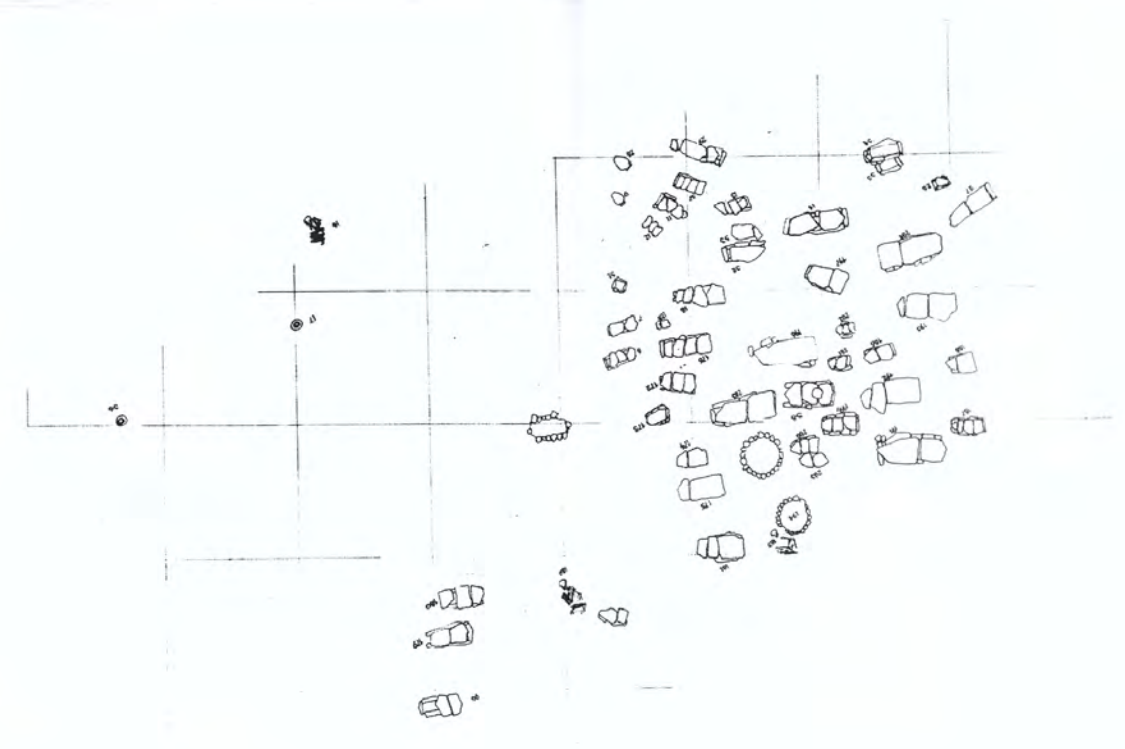

Γ°

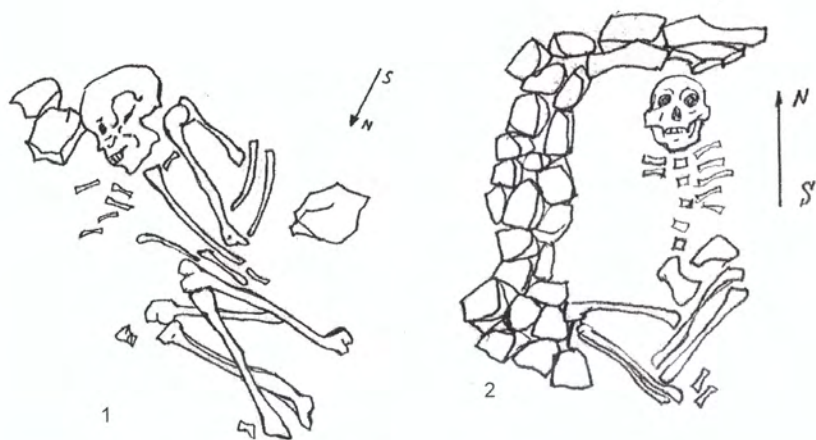

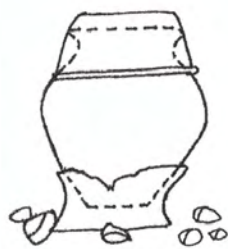
0 5 10 m

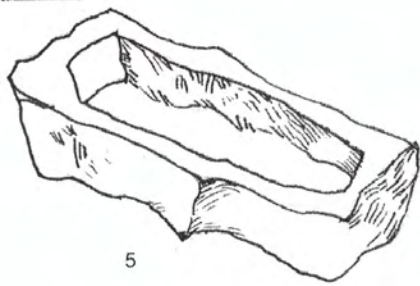
S
N

0 50

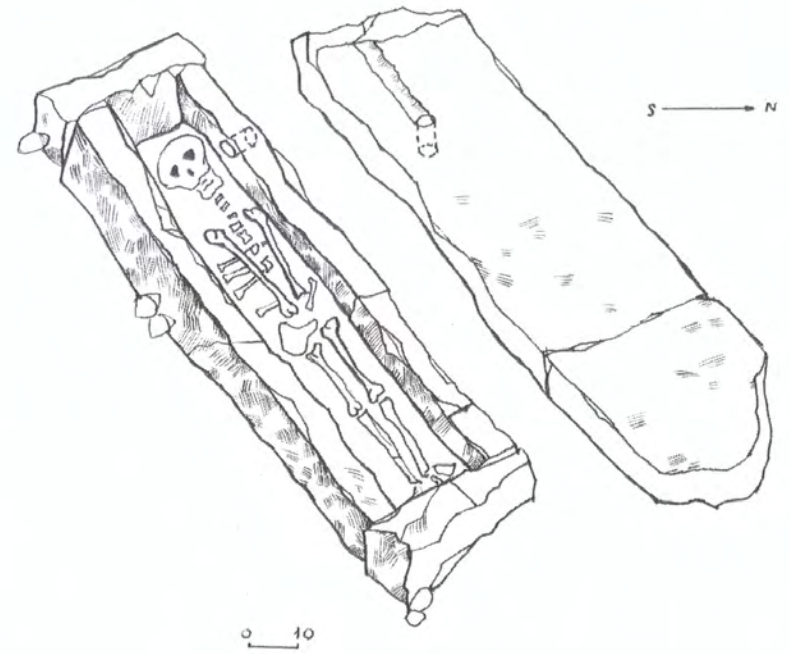
0 10

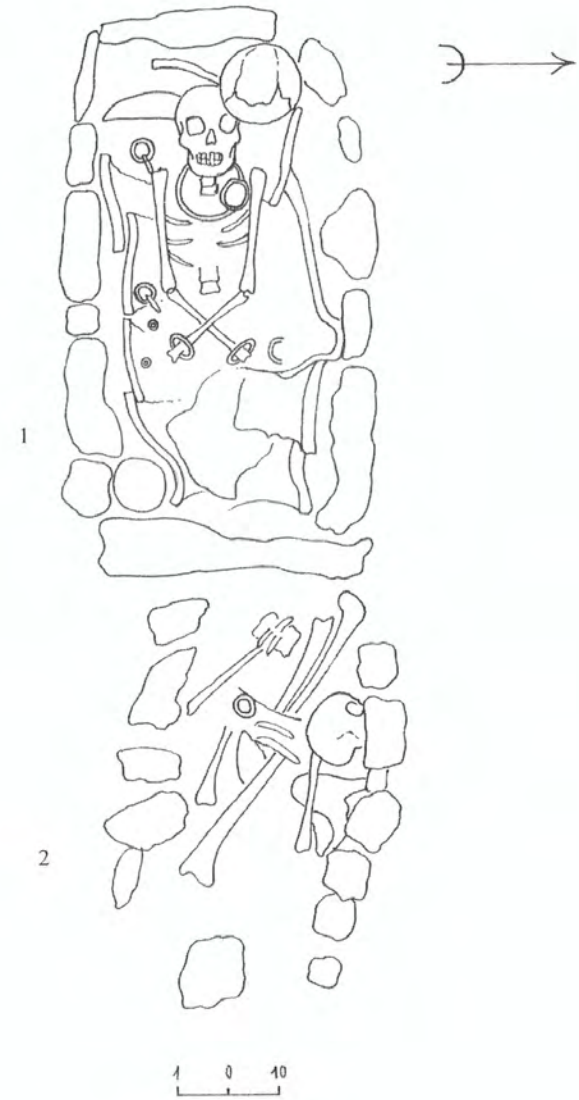
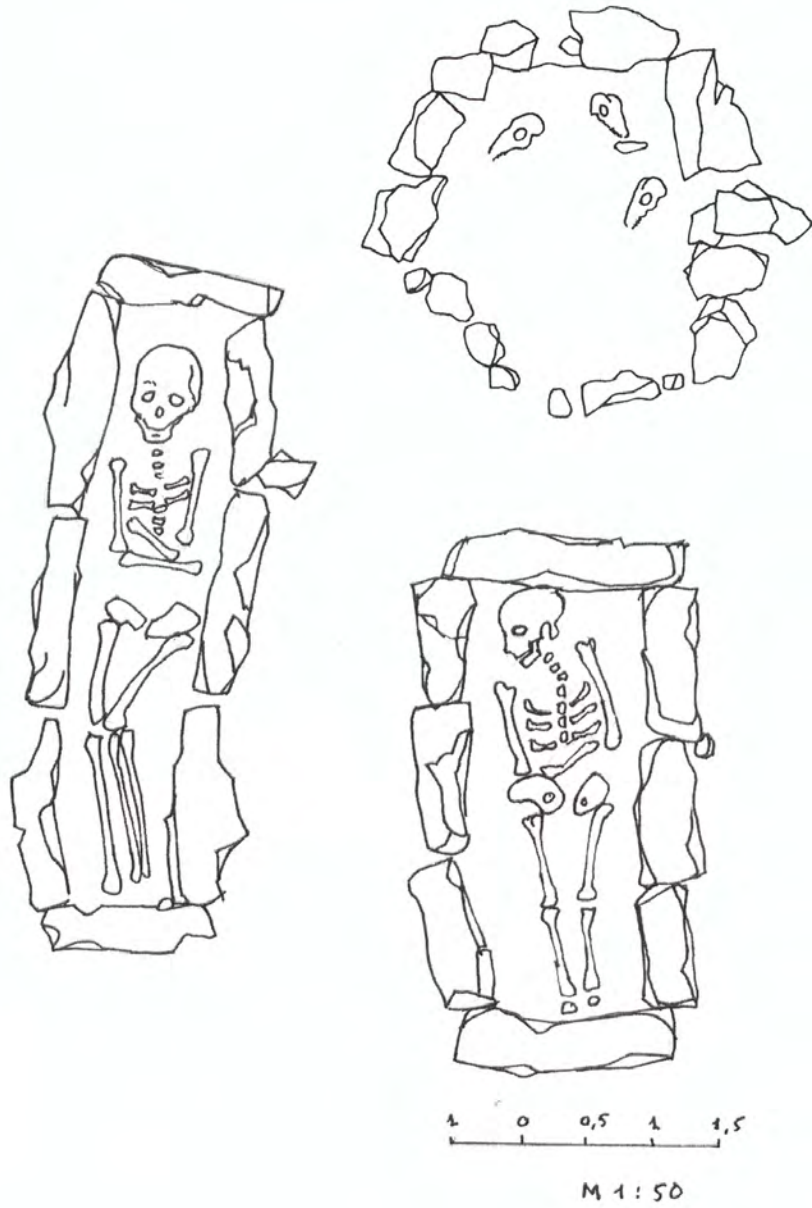

Տախտակ IV

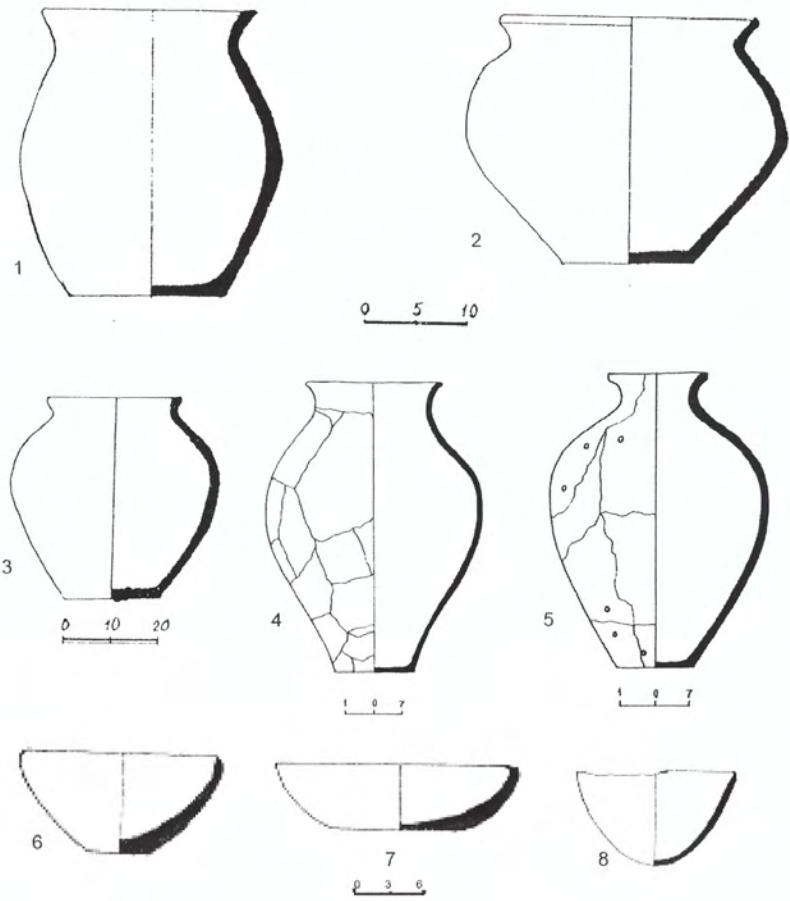

Տախտակ V

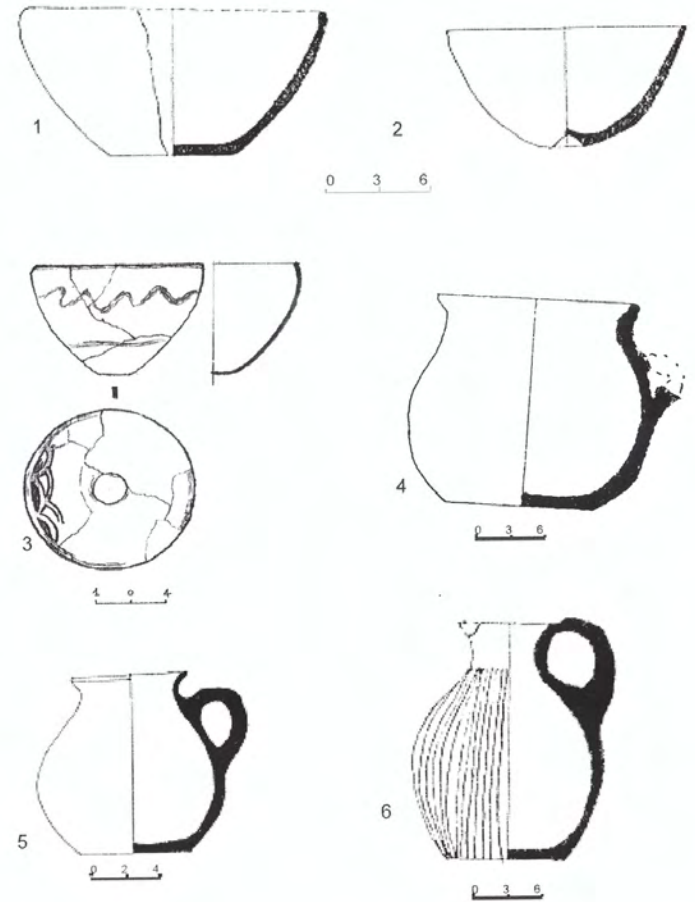

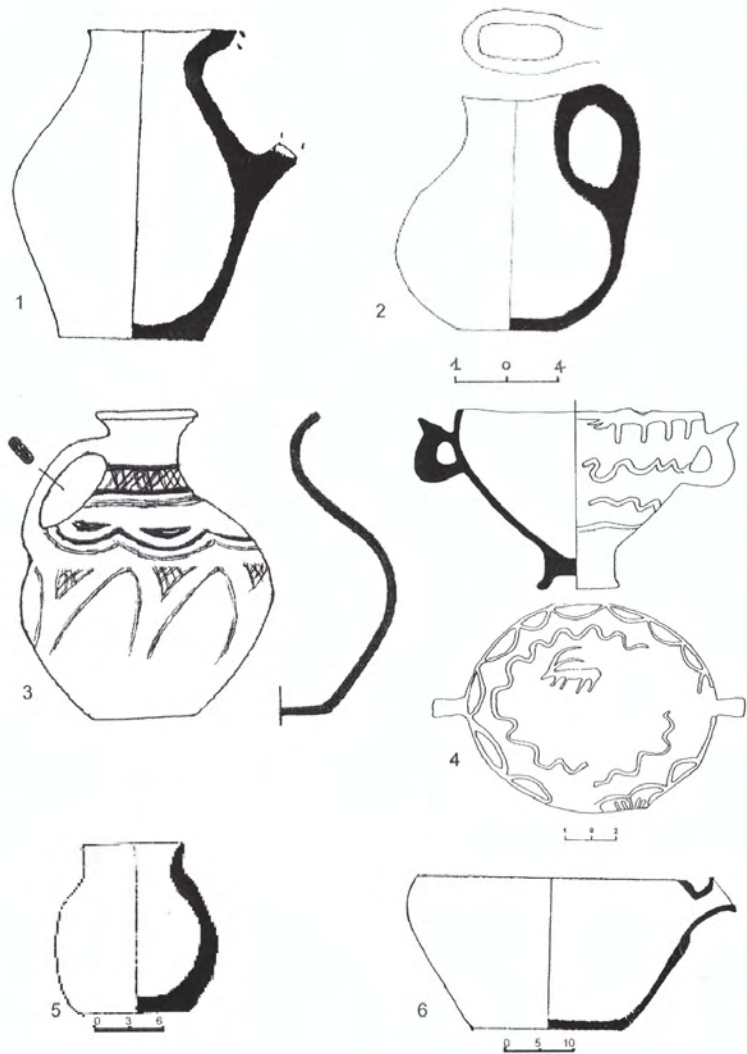
Տախտակ VIII

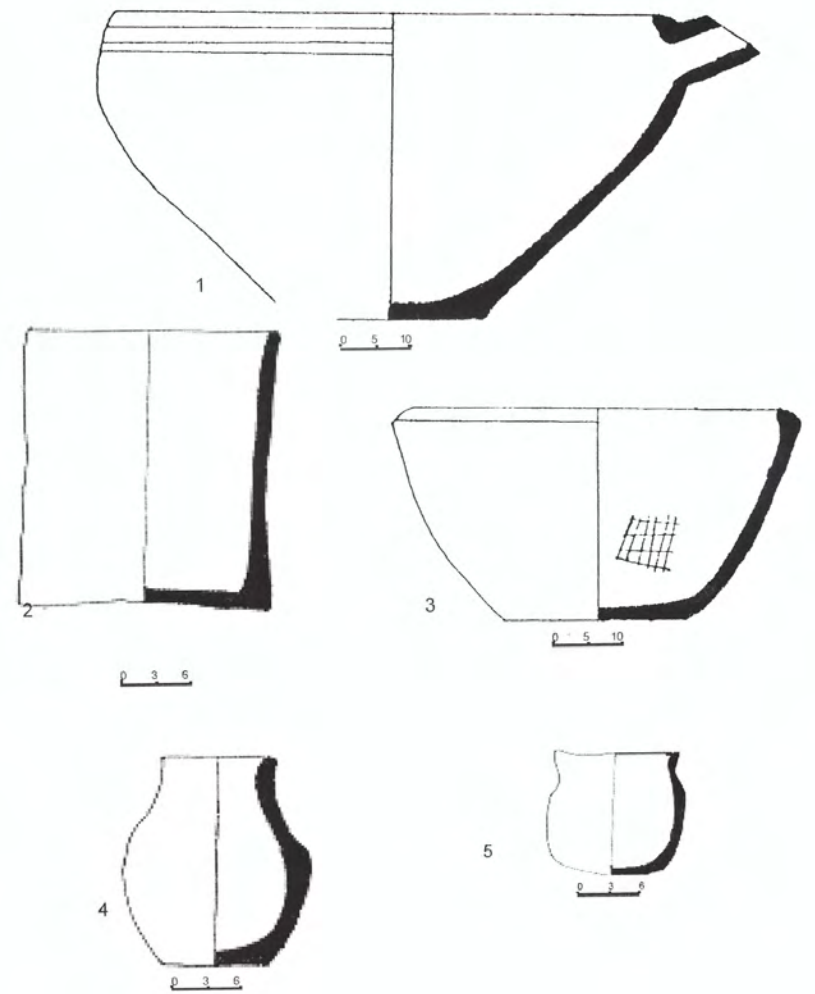
Տախտակ IX

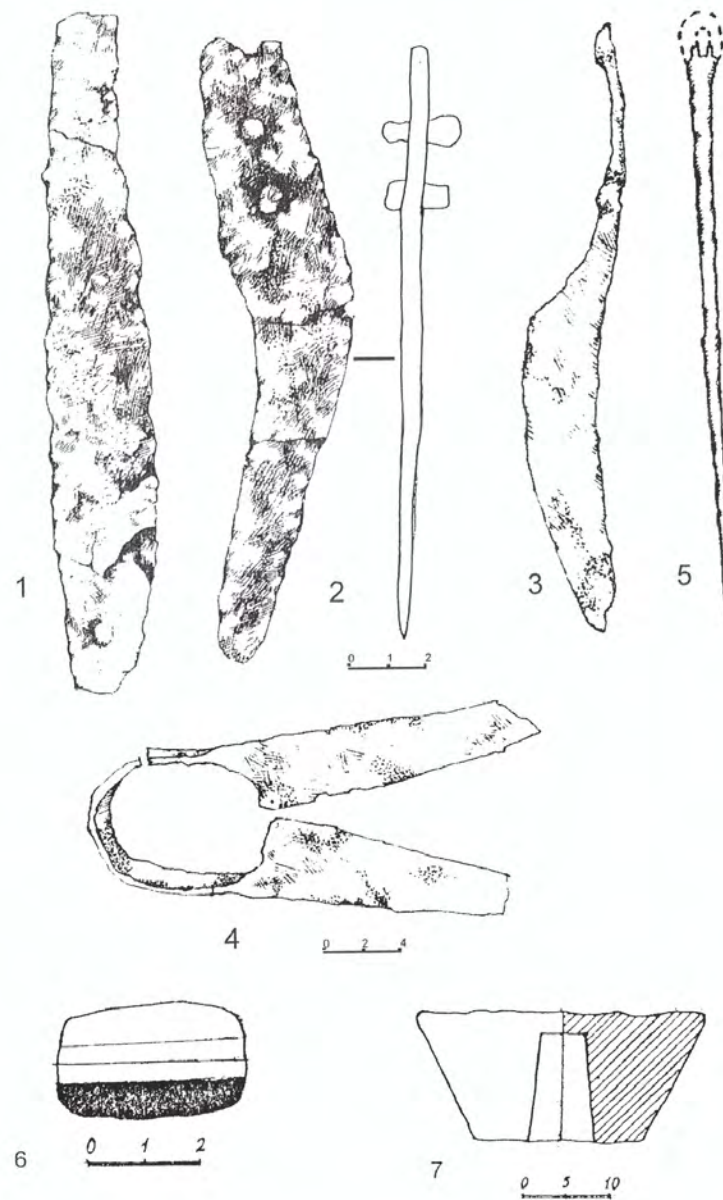
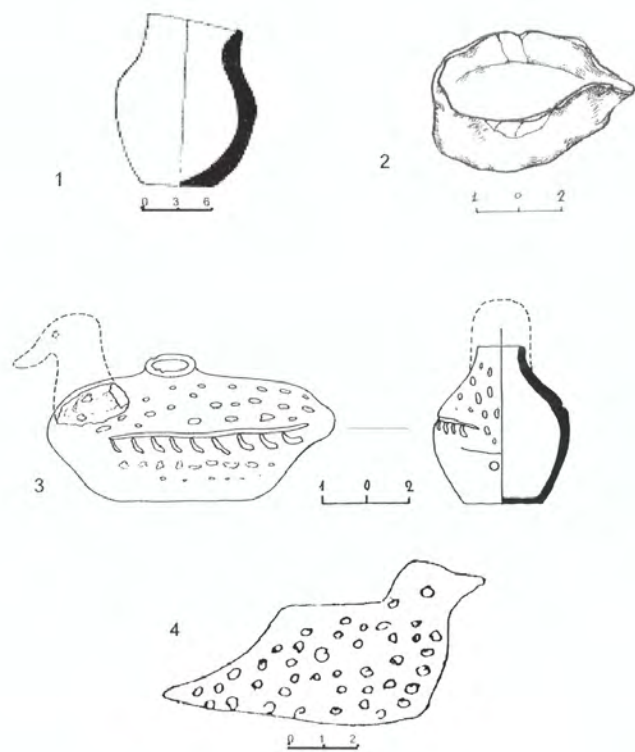
Տախտակ X

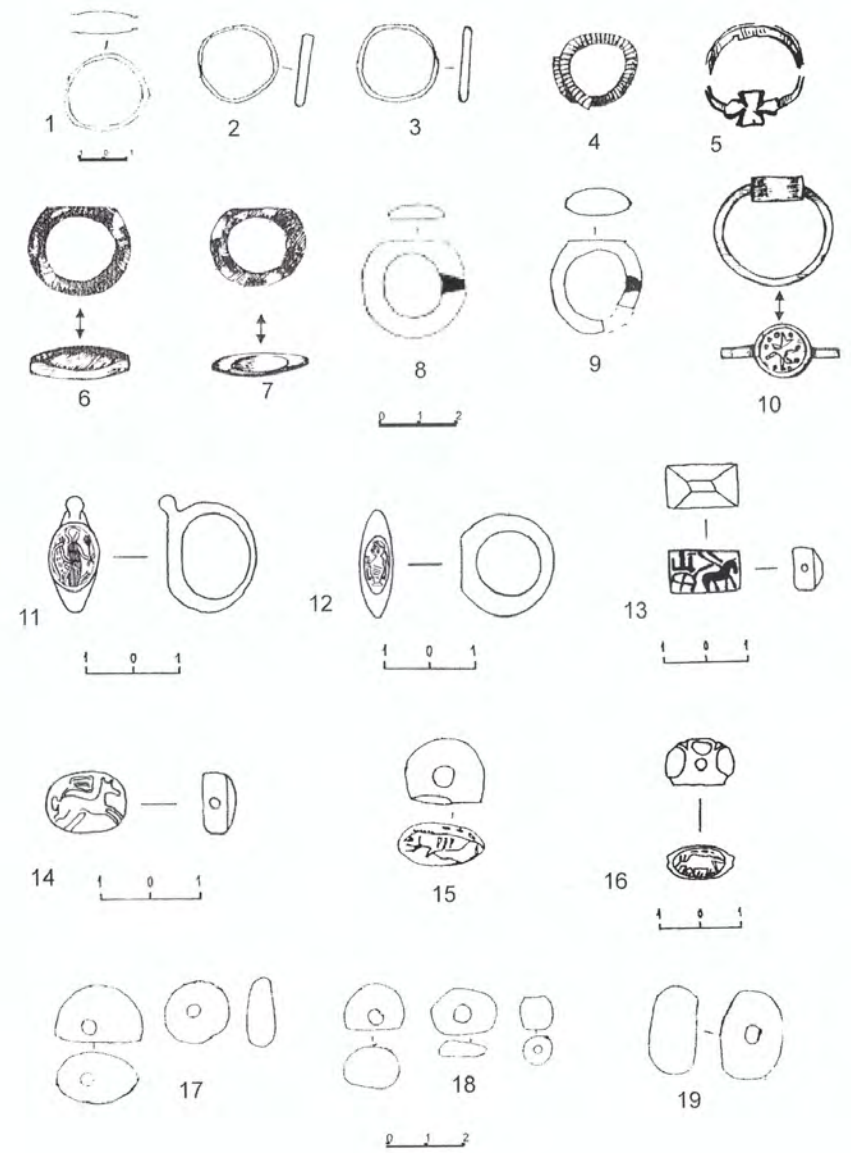

Տախտակ XI

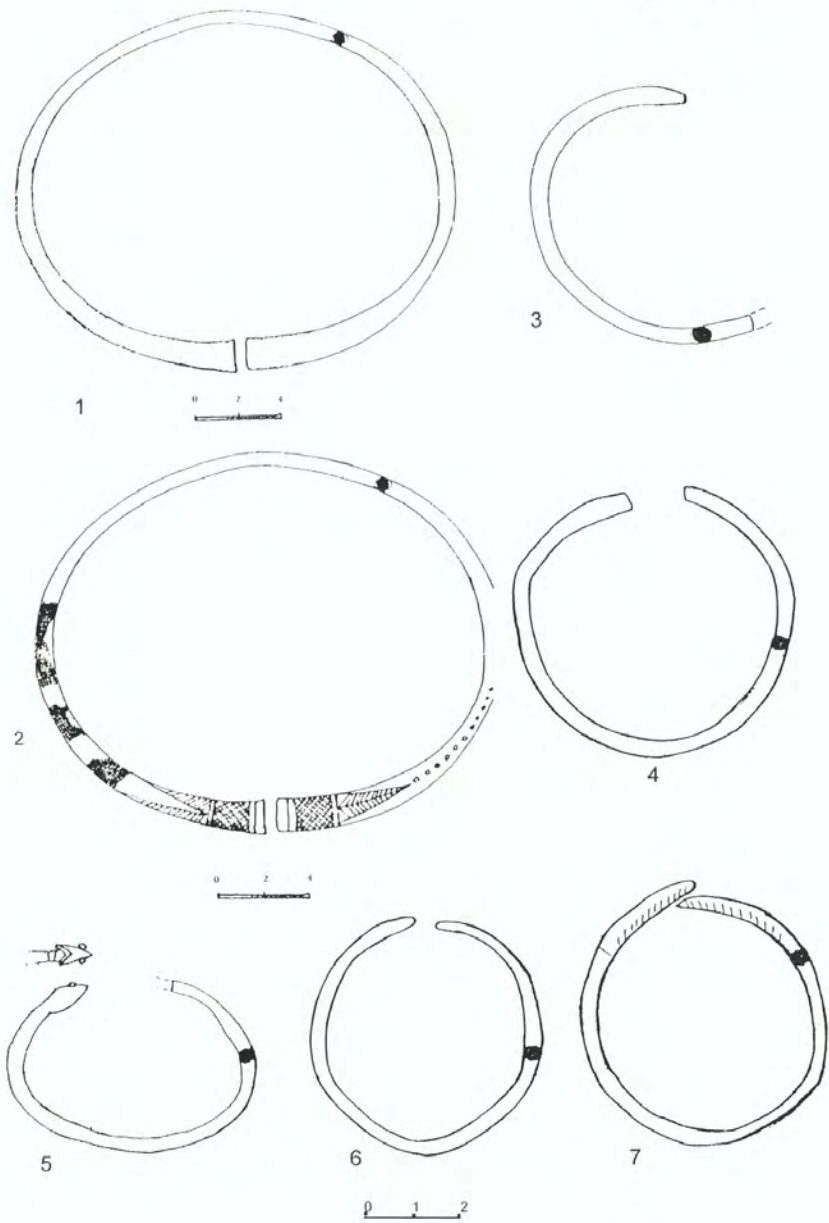

Տախտակ XII

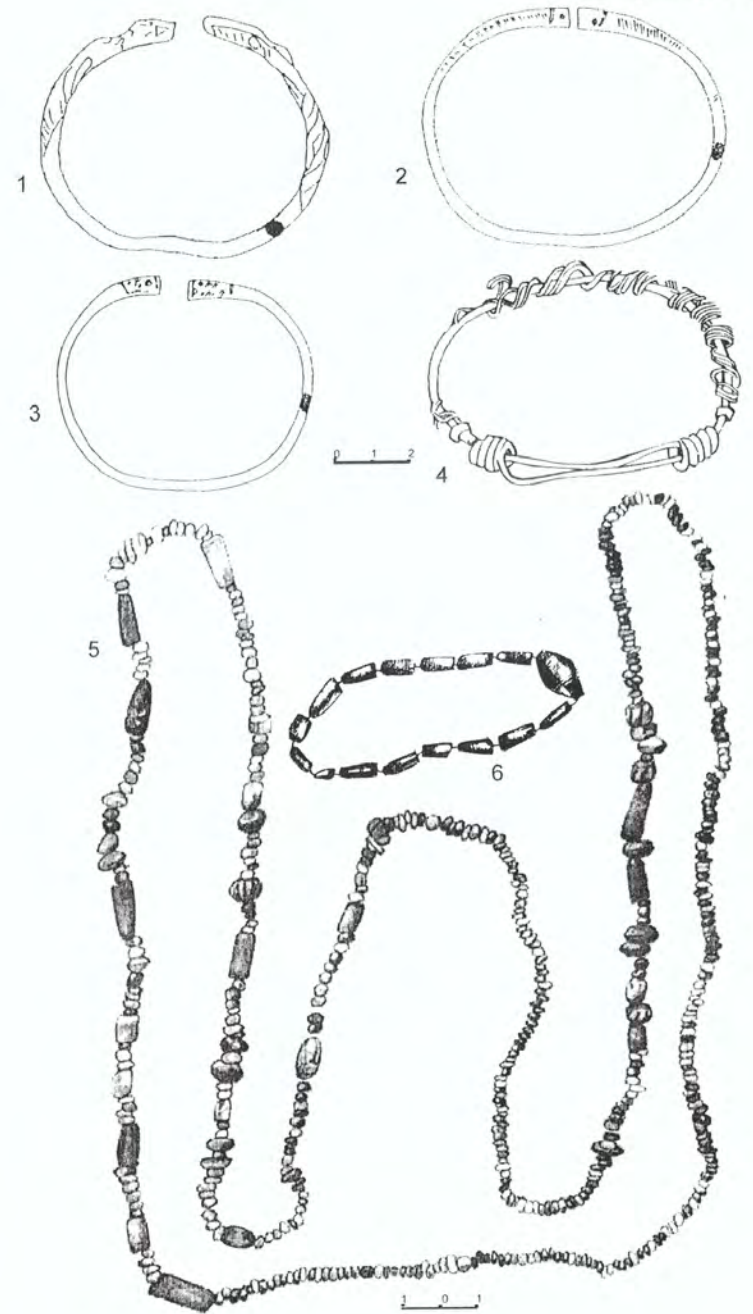

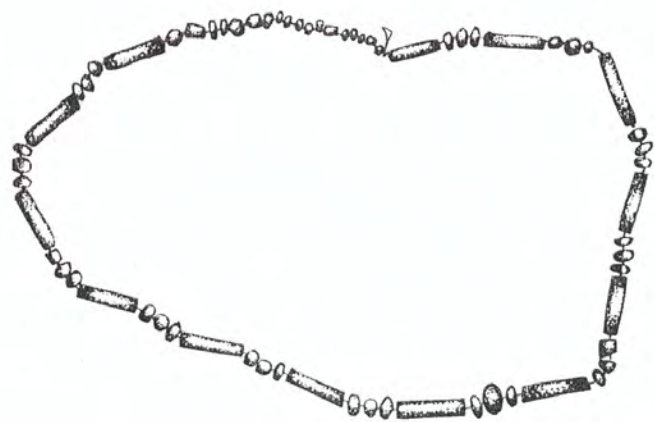

Տախտակ XVI

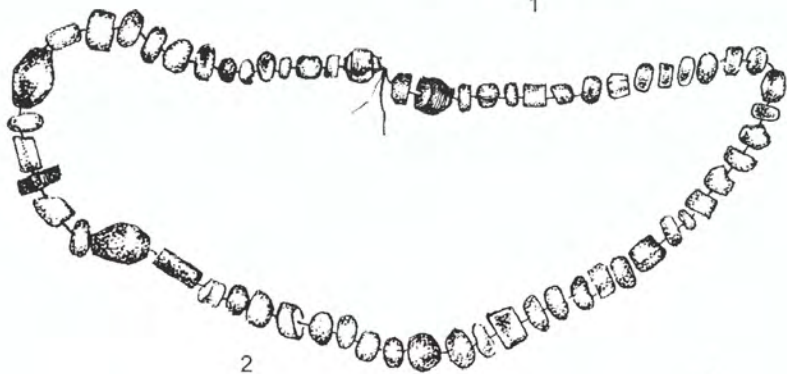

Տախտակ XVII

1

2

3

1

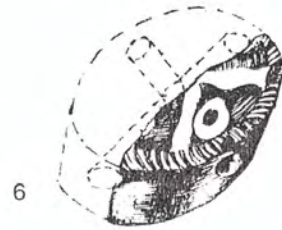
2

3

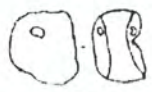

4

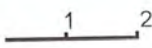
5

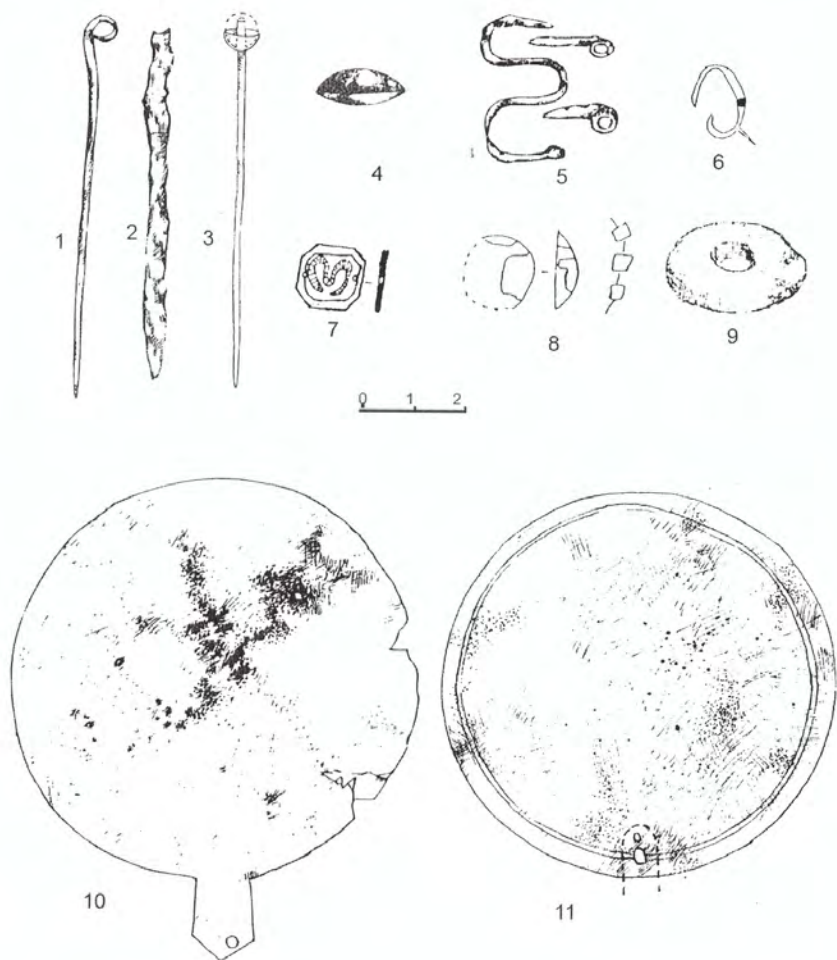
6

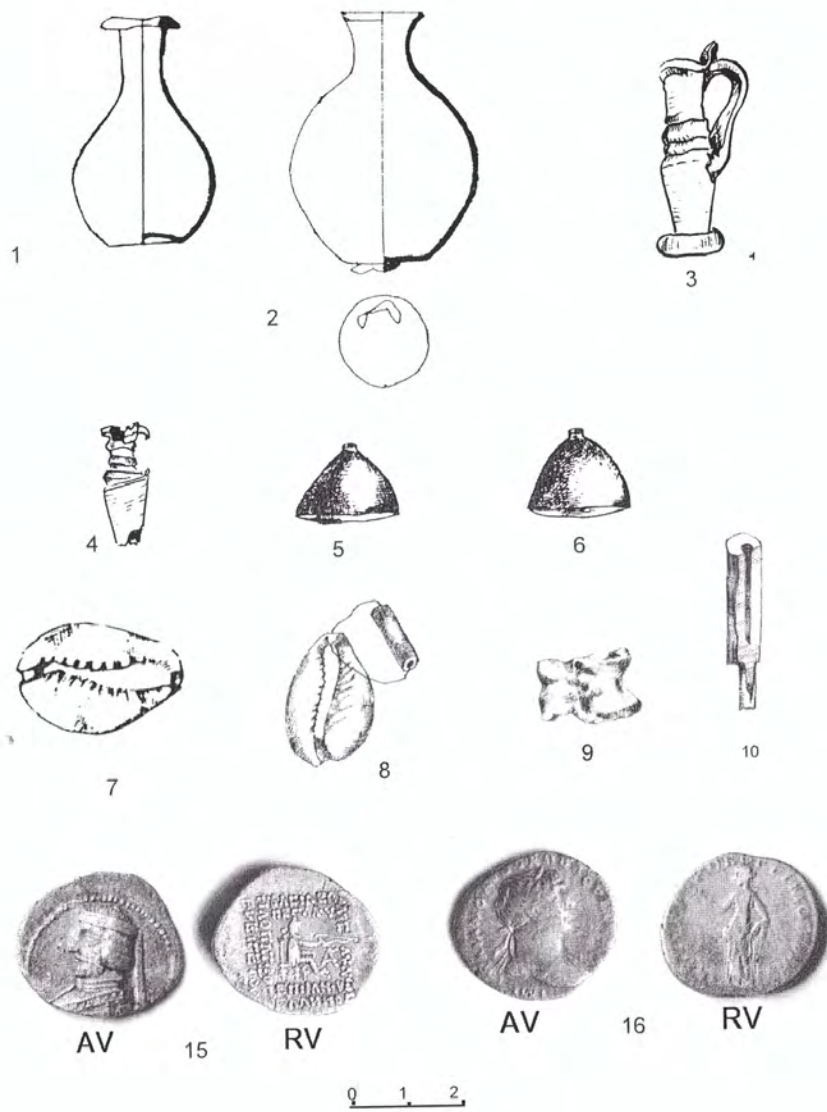
7

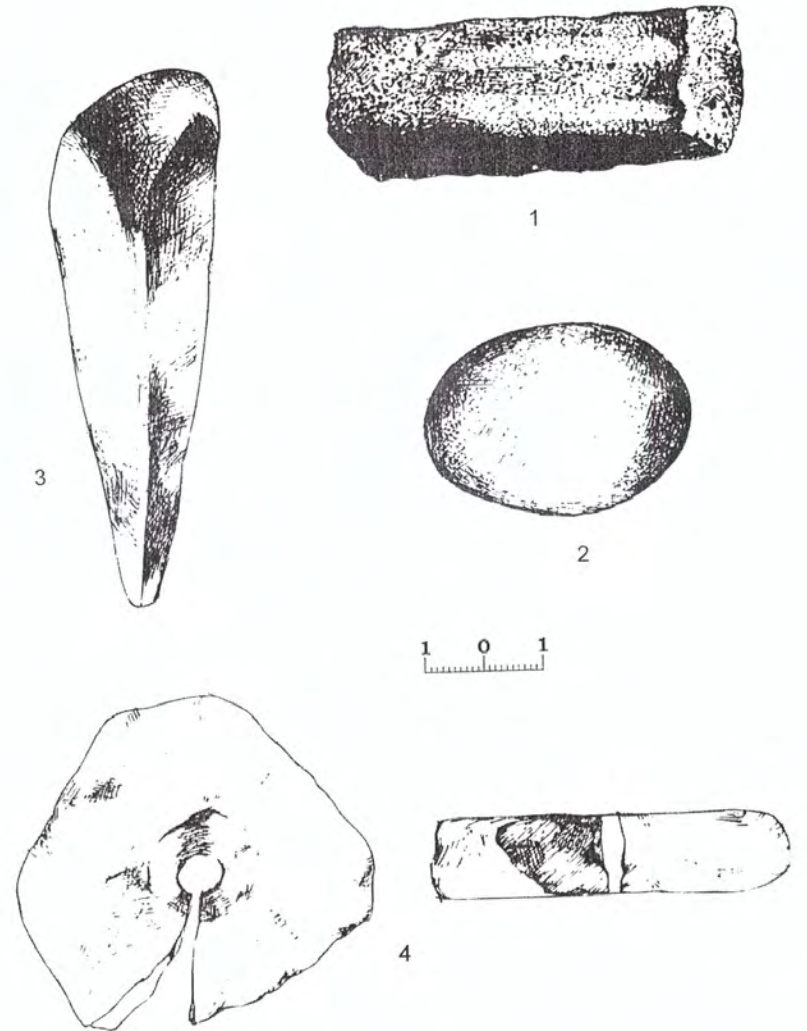
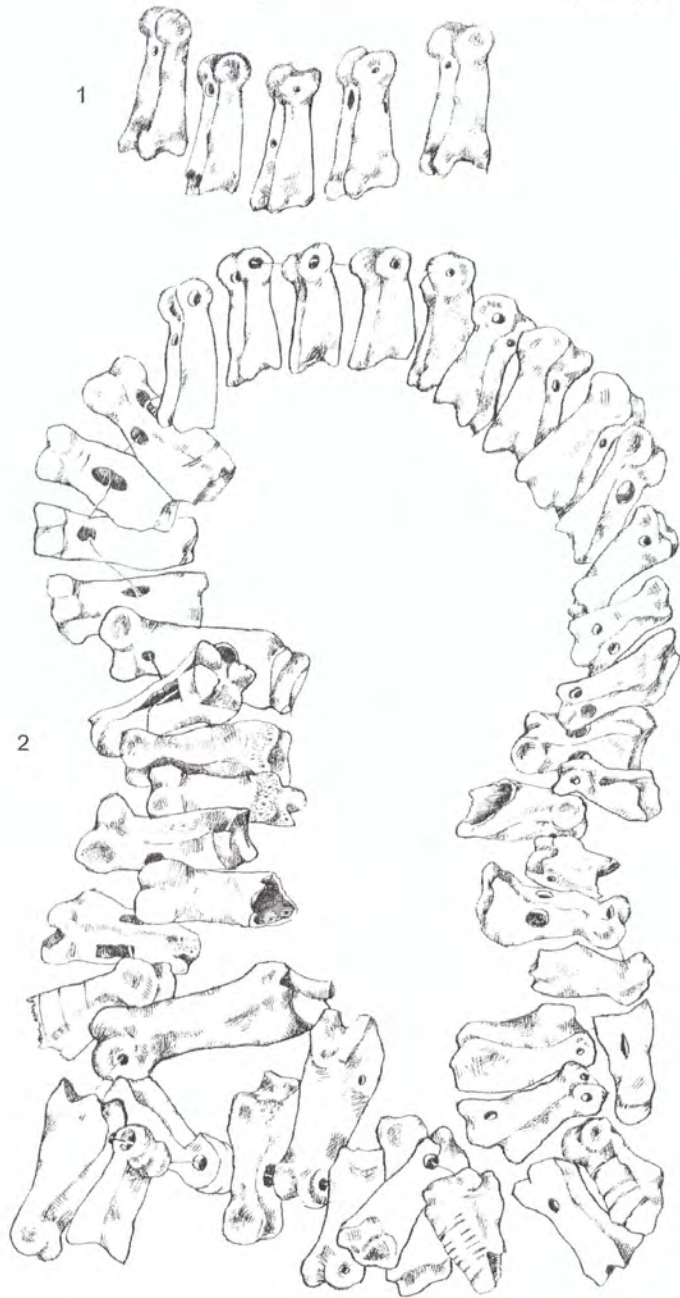

Տախտակ XX

Տախտակ XXI

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Շ Ն Ե Ր

Հավելված 1

ԹԱՂՄԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՁԵՎԻ ՈՒ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դամբարանի կառուցվածքը, նրա բազմաձևությունը, թաղման ծխակարգի ձևերը, նրա տարրերը պահանջում են վերլուծական աշխատանք: Չնայած տեսակների բազմազանությանը, դամբարանները քննարկելիս հնարավոր է բնութագրել նյութականացված մասի՝ կառուցվածքի, նյութի բոլոր մանրամասները և արդյունքում թաղման ծեսի մնացորդների մասին որոշակի տվյալներ ունենալ: Սակայն նույնը հնարավոր չէ անել այնպիսի խորհրդանշական ակտերի համար, ինչպիսիք են օրինակ, կմախքի դիրքը, կողմնորոշումը, կամ ասեմբլ դամբարանում այս կամ այն ուղեկցող նյութի առկայությունն ու որոշակի դիրքը: Մեծավ մասամբ կորսված է խորհրդանշական արարողակարգերի իմաստն ու բովանդակությունը: Այս իսկ պատճառով հնարավոր է վերականգնել միայն դրանց ստույգ ձևը: Իսկ պարզելով և ճշտելով դրանց տեղաբաշխման օրինաչափությունը, նրանց փոխադարձ կապերը՝ հնարավորություն կունենանք ուսումնասիրվող թաղումները կամ թաղման ձևի այս կամ այն հատկանիշները խմբավորել և արդյունքում ունենալ որոշակի հատկանիշներով բնութագրվող խմբեր: Հետագա համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս թաղման ծեսի նոր, յուրահատուկ գծեր բացահայտել:

Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերի առավել ամբողջական ու ընդգրկուն վերլուծության համար կազմվել են մի քանի դիագրամներ և աղյուսակներ:

Դիագրամներով տրվում են սալարկղային թաղումների տարբեր խմբավորումները՝ յուրաքանչյուրում ընդգրկելով թաղման մեկ ձև:

Ներկայացված է սալարկղային թաղումների խմբավորումն ըստ խորությունների և քանակի (աղյուսակ 1): Այստեղ տրված է դամբարանների խորությունը դամբարանադաշտի մակերեսից և դամբարանների քանակը՝ հորիզոնական հարթության վրա: Ստացված կորագծի վրա նշված է նաև համապատասխան խորության վրա բացված սալարկղային թաղումների քանակը: Գծապատկերը հնարավորություն է տալիս ունենալ նաև որոշակի խորության վրա տեղաբաշխված դամբարանների քանակների հարաբերակցությունը: Այսպես օրինակ, Բենիամինում 174 սալարկղային թաղում է բացվել, որը կազմում է պեղվածների մոտ 80 տոկոսը: Ամենաշատը 40սմ խորության վրա կատարված թաղումներն են՝ 26, ամենաքիչը՝ 3,2սմ խորության վրա կատարվածները՝ 1:

Տրված է հիմնահողային թաղումների խմբավորումն ըստ խորությունների և ըստ քանակի: Ստացված պատկերի վրա դիտարկելի են ոչ միայն խորությունները, որ նշված են համապատասխան կետերում, այլև տվյալ խորությանը համապատասխանող դամբարանների քանակը (աղյուսակ 2): Բենիամինում պեղվել է 28 հիմնահողային թաղում, որը կազմում է պեղված դամբարանների մոտ 12 տոկոսը: Ստացված գծապատկերի վրա հստակ դիտարկելի է, որ ամենաշատ թաղումներ կատարվել են 30սմ խորության վրա (թվով 4) և ամենախոր թաղումը կատարվել է 3,40սմ խորության վրա (թվով 1):

Կազմվել է սալարկղային թաղումների խմբավորումն ըստ երկարության և ըստ լայնության (աղյուսակ 3), որը հնարավորություն է տվել ստանալ նշված հատկանիշներով առավել մոտ երեք առանձին խմբերի ներփակ գծապատկերներ: Առաջինը 165-225սմ խորության վրա կատարված թաղումներ են, երկրորդ խումբը 110-160սմ խորության վրա կատարված թաղումներն են և երրորդ խմբում՝ 60-105սմ խորության վրա կատարված թաղումները:

Վերջին խմբում, ինչպես ցույց է տալիս գծապատկերը, դամբարանների թիվը ամենաշատն է: Ստացված գծապատկերներով տարանջատված յուրաքանչյուր առանձին խումբ իր մեջ ներառում է որոշակի չափի սահմաններում կոնկրետ երկարություն և լայնություն ունեցող դամբարանների քանակություն: Միաժամանակ ստացված գծապատկերի վրա հնարավոր է նաև դիտարկել ցամկացած կոնկրետ լայնություն և երկարություն ունեցող դամբարանի առկայությունը:

Գծապատկերների մեջ ներառված չափերով էլ կարելի է հաշվարկել հասակային խմբավորումները՝ ելնելով սալարկղերի երկարությունից: Այսպես օրինակ, ամենաշատը մանկական թաղումներն են, որ ունեն 1 մ երկարություն և 60սմ լայնություն:

Բենիամինի դամբարանադաշտը պեղված դամբարանների քանակով, նյութով ամենահարուստն է, միաժամանակ առավել ամբողջական և ընդգրկում է ներկայացնում անտիկ Շիրակի թաղման ձևերն ու ծեսը: Դամբարանադաշտի նյութերն ու ծեսի որոշ առանձնահատկությունները նույնպես ներկայացված են աղյուսակներով:

1. Բենիամինի սալարկղային թաղումներում վառված փայտի մնացորդների տեղաբաշխումն ու վառված հացահատիկի առկայությունն ըստ դամբարանների համարների (աղյուսակ 4): Այստեղ ըստ դամբարանների համարների ներկայացված են կմախքի տարբեր հատվածներում վառված փայտի մնացորդների և հացահատիկի առկայությունը:
2. Մալարկղային թաղումների ծածկաստվերի ու կողաստվերի յուրահատկությունները (աղյուսակ 5): Ըստ դամբարանների համարների ներկայացված են կոնկրետ յուրահատկություններ. օրինակ միջանցիկ անցքով կողասալ, աղորիքը որպես կողասալ և այլն:
3. Նյութն ըստ դամբարանների (աղյուսակ 6): Արված են հայտնաբերված բոլոր նյութերն ըստ դամբարանների համարների: Աղյուսակը հնարավորություն է տալիս տեսնել դամբարանադաշտի ամբողջ նյութը, միաժամանակ կոնկրետ դամբարանի նյութը:

Աղյուսակներն ու դիագրամները նպատակ ունեն համառոտված և առավել ընդգրկում ներկայացնել դամբարանները՝ ներառելով բոլոր հատկանիշները:

Դամբարանների կողմնորոշումները պատկերող գծապատկերները լրացնում են աղյուսակներով տրվող տեղեկատվությունը (աղյուսակ 7): Այստեղ ներկայացված են բոլոր դամբարանադաշտերը, թաղման բոլոր ձևերը՝ ընդգրկելով բոլոր կողմնորոշումները, որոնք պատկերված են սլաքների ձևով՝ լրացված հուշարձանների անուններով և դամբարանների համարներով:

Ըստ դամբարանների ներկայացված են նաև արդուզարդի առարկաները (աղյուսակ 8):

Կազմված աղյուսակներն ու դիագրամները ընդգրկում և համառոտված ներկայացնում են Բենիամինի դամբարանադաշտը՝ ներառելով դամբարանների բոլոր հատկանիշները:

ԹԱՂԱՆ ԶԵՎԵՐԸ, ԾԵՍԸ ԵՎ ՈՒՂԵԿՑՈՂ ՆՅՈՒԹԸ

Կատարվել է նաև սխեմատիկ վերլուծություն թաղման տարբեր ձևերի առանձին հատկանիշների և նյութի ամբողջական ընդգրկմամբ: Այստեղ մասնատման միջոցով ներկայացվում են առանձնահատկությունների և հատկանիշների նույնիսկ ամենափոքր մանրամասները: Համառոտված բնութագրերն ընդգրկում են անտիկ Շիրակի բոլոր դամբարանադաշտերը, թաղման բոլոր ձևերը՝ սալարկղային, կարասային, հիմնառողային և քարարկղային, ինչպես նաև բոլոր գտածոները:

Սալարկղային թաղումների բնութագիրը

ԳԱՄԻԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

<i>Կողմնորոշումը</i>	1. արևելք-արևմուտք, 2. հարավ- արևելք- հյուսիս- արևմուտք
<i>Ծածկաստվերը</i>	1. անմշակ քարից , 2. կոպտատաշ քարից, 3.միջանցիկ անցքով, 4. միջանցիկ անցքով և ակոսավոր փորվածքով, 5. միջին մեծության անկանոն քարերի շարվածքով
<i>Ծածկաստվերի քանակը</i>	1. մի քարից, 2.երկու քարից, 3. երեք քարից, 4.չորս քարից, 5. հինգ քարից,
<i>Կողաստվերի ձևը</i>	1. մշակված, 2.անմշակ, 3.շրջանաձև միջանցիկ անցքով, 4 մշակված աղորիք 5. գլխի հատվածում պայտաձև մշակումով 6. կճաքարերով շարված
<i>Կողաստվերի քանակը</i>	1. երկուական քարից, 2. մի կողմում երկու, մյուսում՝ երեք 3. մի կողմում բնակավայրի պատն է, մյուսում՝ մանր քարերի շարվածքը, 4. մի կողմում երկու, մյուսում՝ մանր քարերի շարվածք, 5. մի կողմում մեկ, մյուսում՝ երկու, 6. մի կողմում երեք,մյուսում՝չորս, 7. մի կողմում չորս, մյուսում՝ յոթ.

ԿՄԱՆՔԻ ՄԱՄԵՐԻ ԴԻՐՔԵՐԸ

<i>Կմախքը</i>	1. ուղիղ, մեջքի վրա, 2. ձախ կողքին կծկված դիրքով, 3. բերանքսիվայր, 4. աջ կողքին կծկված, 5. նստած
<i>Գլխի դիրքը</i>	1. ուղիղ, 2. աջ թեքված, 3. ձախ թեքված, 4. ընկած որովայնին
<i>Աջ ձեռքի դիրքը</i>	1. իրանի երկարությամբ, 2.կրծքին, 3.որովայնի վրա, 4. ծնոտի տակ, 5. ուսագլխին, 6. քայքայված է, դիրքը՝ անհայտ
<i>Ձախ ձեռքի դիրքը</i>	1. իրանի երկարությամբ, 2.կրծքին, 3.որովայնի վրա, 4.ծնոտի տակ, 5. ուսագլխին

<i>Ուտքերի դիրքը</i>	1. ուղիղ, 2. աջ ոտքը ձախի վրա, 3. ծնկներից ծալված և հակված որովայնին
Ծ Ի Մ Ա Կ Ա Ր Գ Ը	
	1. Հանգուցյալի վրա հող լցվել է, 2. հանգուցյալի վրա հող չի լցվել
<i>Փայտածուխ</i>	1. Գլխի տակ, 2. ականջի մոտ, 3. գլխի մոտ՝ կավանքի բեկորի մեջ, 4. որովայնին, 5. կրծքին, 6. ավի մեջ, 7. ոտքերի արանքում, 8. ոտքերի տակ, 9. ոտքերի հատվածում շաղ տված, 10. թիկունքի հատվածում, 11. շաղ տված դամբարանով մեկ
<i>Վառված հատիկ</i>	1. շաղ է տրած դամբարանում
<i>Բոժոժների</i>	1. շաղ է տված հողի մեջ, 2. կմախքի վզի մոտ, 3. կրծքին,
Ն Յ Ո Ւ Թ Ը	
<i>Կավանքների տեսակները</i>	1. թաս, 2. տափաշշի բեկոր, 3. պուլիկ, 4. սափոր, 5. գավաթ
<i>Կավանքների դիրքը</i>	1. ուղիղ, 2. բերանքսիվայր, 3. պառկած
<i>Կավանքների պահպանվածությունը,</i>	1. ամբողջական, 2. թերի, 3. բեկորային
<i>դիրքը</i>	1. գլխավերևում, 2. ուսագլխի մոտ
<i>Ապակյա անոթներ</i>	1. սրվակներ
<i>դիրքը</i>	1. ոտքերի տակ, 2. անհայտ
<i>Ձարդերի տեսակները</i>	1. մատանի, 2. ակամջօղ, 3. ուլունքներ, 4. շքասեղ, 5. կնիքի նախապատրաստուկ, 6. կնիք-մատանի, 7. կնիքներ 8. ֆալանգների շարան
<i>Մատանիների տեսակները</i>	1. սարդիոնից, ձվաձև հարթեցված պսակով, 2. երկաթից, թմբուկաձև պսակով, 3. երկաթից, միաձուլյալ պսակով
<i>Մատանիների դիրքը</i>	1. ձախ ձեռքին, 2. գանգի աջ կողմում, 3. հողերի մեջ (ավերված դամբ.)
<i>Ականջօղերի տեսակները</i>	1. օղակաձև, 2. օղակաձև՝ տարբեր ձևի և տարբեր նյութերից կախիկներով, 3. մահիկաձև, 4. անշարժ ցողունով
<i>Ականջօղերի դիրքը</i>	1. աջ ականջի մոտ
<i>Ուլունքների նյութը</i>	1. սարդիոն, 2. ապակու մածուկ, 3. գիշեր, 4. ագաթ, 5. բրոնզ
<i>Ուլունքների ձևը</i>	1. գնդաձև, 2. ուսպաձև, 3. խողովակաձև, 4. կաթիլաձև, 5. աչքի ուլունքներ, 6. վերադիր հատիկանախշով

<i>Ուլունքների դիրքը</i>	1. կրծքին, 2. որովայնին
<i>Շքասեղի տեսակները</i>	1. օղակավոր գլխիկով, 2. քասիկաձև գլխիկով, որի վրա վերադիր զարդանաս է եղել, 3. մեխանման (գլխիկը կոտրված է)
<i>Շքասեղի դիրքը</i>	1. թիկունքին
<i>Կնիքի նախապատրաստուկի դիրքը</i>	1. գոտկատեղի մոտ
Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Զ Ա Յ Ի Ն Գ Ո Ր Ծ Ի Զ Ն Ե Ր	
<i>Տեսակները</i>	1. դանակ,
<i>Դիրքը</i>	1. կմախքի տակ՝ թիկունքի հատվածում
<i>Ձևը</i>	1. ուղիղ շեղբով
Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ն Ր Ա Մ Ա Մ Ն Ե Ր	
<i>Տեսակը</i>	1. սյան խարիսխ
<i>Դիրքը</i>	1. ոտքերի մասում
<i>Նյութը</i>	1. տուֆ
Ա Յ Լ Ի Ր Ե Ր	
<i>Տեսակները</i>	1. ճան, 2. քարից ձու, 3. թռչնի արձանիկ, 4. դուրգի անիվ, 5. քարե քառակող իր երկայնակի ակոսներով
<i>Ճանի դիրքը</i>	1. կոնքի տակ, 2. իրանի մոտ
<i>Ձվի դիրքը</i>	1. ոտքերի մոտ
<i>Արձանիկի դիրքը</i>	1. որովայնի հատվածում
<i>Նյութը</i>	1. կավ
<i>Ձևը</i>	1. նստած թռչուն
<i>Դուրգի անիվի դիրքը</i>	1. ձիերի զոհաբերության վրա
<i>Նյութը</i>	1. տուֆ
<i>Ձևը</i>	1. հատած կոն
<i>Քառակող իրի դիրքը</i>	1. որովայնի հատվածում
<i>Նյութը</i>	1. քար

Կառուցվածքային առանձնահատկությունները

- Կարասների դիրքը** 1. ուղղահայաց, 2. հորիզոնական, 3. կիսապառկած
Կարասների վիճակը 1. ամբողջական, 2. բերի, 3. բեկորային, 4. լայնակի կտրված
Կողմնորոշումը 1. արևելք-արևմուտք, 2. հյուսիս- հարավ, 3. հարավ-հյուսիս

Թաղման ձևի մանրամասներ

- կարասի բերանը բաց է. 2. բերանը փակված է անոթով,
- կարասի բերանը փակված է քարերով,
- կարասը դրված է ծնկածն շարվածքով եզրագծված տարածքում,
- կարասը դրված է մանր քարերով շարված ձվածիքի մեջ,
- կարասը դրված է սալարկղի մեջ,
- թաղում կարասի լայնակի կտրված բեկորների վրա

- Կմախքի դիրքը** 1. Աջ կողքին կծկված, 2. ձախ կողքին կծկված, 3. կիսապառկած, իրանը՝ ուղիղ,

- Չեռքերի դիրքը** 1. կրծքին, 2. ծնոտի տակ, 3. իրանի երկարությամբ

- Ոտքերի դիրքը** 1. կծկված, ծնկներից ծավված, ուղիղ

Հոգեհացի մնացորդների բնույթը

- Մոխրի, փայտածուխի մնացորդներ** 1. կարասի տակ, 2. կարասի վրա, 3. կարասի կողքին

- Ոսկորներ** 1. կարասի կողքին

- Օրգանական մնացորդներ** 1. կարասի մեջ, 2. կարասի մոտ

Նյութը

- Աշխատանքային գործիքներ** 1. կոկիչ, 2. սանդ, 3. փուքսի օղանդիչ

- Դրանց դիրքը** 1. կարասի նստուկի մոտ, 2. կարասի մեջ

Կավանոթներ

- Չևը** 1. գավաթ, 2. գլանածն իրանով աման, 3. թաս, 4. սափոր

- Տեղը** 1. գլխի մոտ, 2. ոտքերի մոտ

- Դիրքը** 1. ուղղահայաց, 2. բերանքսիվայր

- Վիճակը** 1. ամբողջական, 2. կոտրված, 3. բեկորային

Արդուզարդի առարկաներ

- Տեսակը** 1. ականջօղ, 2. մանյակ, 3. քունքակախիկ, 4. մատանի, 5. սալարանջան, 6. մատանու ակ, 7. գանգակներ, 8. կնիք,

- Ականջօղերի ձևը** 1. բրոնզալարից, սեղմված ծայրերով օղակ

- Նյութը** 1. բրոնզ

- Մանյակների ձևը** 1. Ծայրերը զանգակածն լայնացող, հաստ բրոնզալարից, եզրերը նախշազարդ և գործվածքի ժապավենով փաթաթված

- Նյութը** 1. բրոնզ, 2. ոսկեգոծ բրոնզ

- Քունքակախիկների ձևը** 1. Պարույրազարդ բաց ծայրերով օղակ՝ քառակողմիստավոր կախիկով

- Նյութը** 1. բրոնզ

- Մատանիների ձևը** 1. Պարույր ազարդ բրոնզալարից, ծայրերը իրար սեղմված, 2. օղակածն

- Նյութը** 1. սարդիոն, 2. բրոնզ

- Ապարանջանների ձևերը** 1. օձագլուխ, ծայրերը՝ բաց, 2. ոլորուն պարույրազարդ, շարժական փականքով

- Նյութը** 1. բրոնզ, ոսկեգոծ բրոնզ

- Մատանու ակ** 1. շագանակագույնի խառը երանգներով, ձվածիք

- Նյութը** 1. ազաթ

- Չանգակներ ձևը** 1. երկաթյա լեզվակով, լայն իրանով

- Նյութը** 1. բրոնզ

- Կնիքի ձևը** 1. սկարաբեոյդ, Պեգասի պատկերով

- Նյութը** 1. սպալկի

- Ճարմանդի ձևը** 1. իրանը օձագալար, զույգ լեզվակներով

- Նյութը** 1. բրոնզ

- Ուլունքների ձևերը** 1. գլանածն, 2. բազմանիստ, 3. գնդածն, 4. գլանածն իրանով վերադիր հատիկանախշով զարդարված, 5. տակառածն, 6. կաթիլածն, 7. ոսպանման

- Ուլունքների նյութը** 1. սպալկի, 2. սպալկու մածուկ, 3. ոսկոր, 4. ազաթ, 5. սարդիոն

- Հմայիլի ձևը** 1. խորանարդածն

- Նյութը** 1. պիրիտ

Արդուզարդի առարկաների դիրքը կմախքի նկատմամբ

- Ականջօղեր** 1. աջ ականջի մոտ

- Մատանիներ** 1. ձախ ձեռքի մոտ,

- Ապարանջան** 1. աջ ձեռքին, 2. ձախ ձեռքին, 3. ծնոտի վրա

- Մանյակ** 1. պարանոցին

- Չանգակներ** 1. հողերի մեջ/ քալանված. դամբ./

<i>Մատանու ակ</i>	1. հողերի մեջ / թալանված դամբ./
<i>Ուլունքներ</i>	1. կրծքին, 2. որովայնին
<i>Կնիք</i>	1. հողերի մեջ /աւ. դամբ./
<i>Ճարմանդ</i>	1. հողերի մեջ /աւ. դամբ./
<i>Հմայիլ</i>	1. աջ ուսազլխի մոտ

Հիմնահողային թաղումների բնութագիրը

<i>Կողմնորոշումը</i>	1. արևելք-արևմուտք, 2.արևմուտք-արևելք, 3. հարավ-հյուսիս, 4. հյուսիս արևելք-հարավ արևմուտք, 5. հյուսիս-հարավ
<i>Ձևը</i>	1. հողի շերտի մեջ, 2. մանր քարերով շարված ձվածիրի մեջ, 3. հորի մեջ, 4. տնտեսական ամբարի մեջ
<i>Կմախքի դիրքը</i>	1. նստած, 2.աջ կողքին կծկված, 3. ձախ կողքին կծկված, 4.գույգ թաղում իրար վրա կծկված դիրքով, 5. քերանքսիվայր, 6.գույգ թաղում կիսապառկած դիրքով
<i>Գլխի դիրքը</i>	1. ուղիղ, 2. աջ թեքված, 3. ձախ թեքված
<i>Աջ ձեռքի դիրքը</i>	1. ծավված դեպի կտրծքը, 2.իրանի երկարությամբ, 3. կիսատ ծավված ետ ընկած, 4. կրծքին, 5. առաջ պարզած
<i>Ձախ ձեռքի դիրքը</i>	1. ծավված դեպի կտրծքը, 2. իրանի երկարությամբ, 3. կիսածավված դիրքով՝ առաջ մղված դեպի կտրծքը
<i>Աջ ոտքի դիրքը</i>	1. ծնկից ծավված, 2. ծնկից ներքև պրկված դեպի ետ
<i>Ձախ ոտքի դիրքը</i>	1. ծնկից ծավված դեպի ետ

Հոգեհացի մնացորդներ

<i>Մոխրի, փայտածուխի մնացորդներ</i>	1. ոտքերի տակ, 2. հողի վրա
<i>Կավանթներ</i>	1. թաս, 2. պուլիկ, 3. բեկորներ
<i>Կավանթների դիրքը</i>	1. գանգի մոտ, 2. իրանի մոտ
<i>Չարդերի տեսակները</i>	1. մանյակ, 2. ապարանջան, 3. մատանի, 4. ականջոտ, 5. հմայիլ, 6. ուլունքներ, 7. ֆալանգներ, 8. շքասեղ
<i>Մանյակի դիրքը</i>	1. հողերի միջից (ավերված դամբ.)
<i>Նյութը</i>	1. բրոնզ
<i>Ապարանջանների դիրքը</i>	1. աջ ձեռքին, 2. ձախ ձեռքին
<i>Ապարանջանների ձևը</i>	1. օձագլուխ
<i>Նյութը</i>	1. բրոնզ

Մատանիների դիրքը 1. ձախ ձեռքին, 2. գանգի մեջ

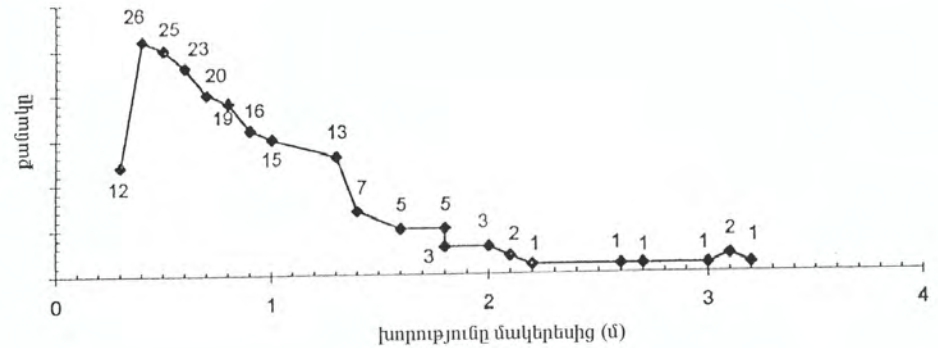
<i>Ձևը</i>	1. օղակաձև
<i>Նյութը</i>	1. ոսկեգօծ բրոնզ
<i>Ականջոդերի դիրքը</i>	1. աջ ականջի մոտ
<i>Ձևը</i>	1. ծայրերը սեղմված օղակ
<i>Նյութը</i>	1. բրոնզ
<i>Հմայիլի դիրքը</i>	1.կրծքին
<i>Ձևը</i>	1. հատած կոճ՝ աչքերի ընդերուզված պատկերներով
<i>Նյութը</i>	1. ասպակի
<i>Ուլունքների դիրքը</i>	1.որովայնի հատվածում, 2. հողերի մեջ
<i>Ձևը</i>	1. գլանաձև, 2. կլորավուն, 3. արցունքաձև, 4. գլանաձև իրանի վրա վերադիր հատիկանախշով
<i>Նյութը</i>	1. ապակու մածուկ, 2. գիշեր, 3. սերդուլիկ, 4. ասպակի, 5. ագաթ, բրոնզ
<i>Ֆալանգների դիրքը</i>	1. պարանոցին, 2. հողերի մեջ
<i>Շքասեղի դիրքը</i>	1. անհայտ / շին. աշխ, ժամանակ բացված դամբ./
<i>Նյութը</i>	1. բրոնզ

Աշխատանքային գործիքներ

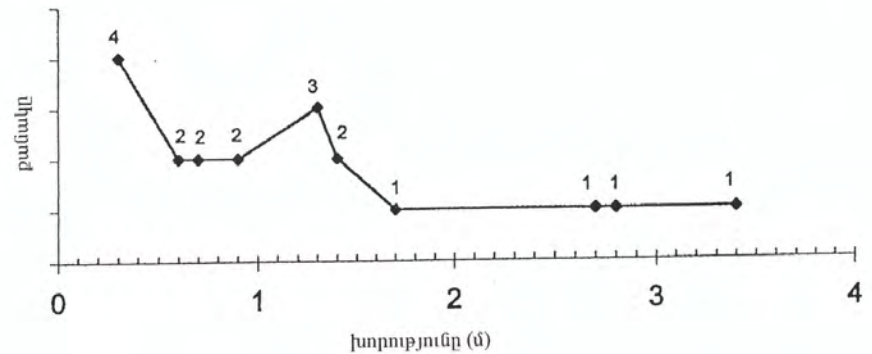
<i>Տեսակները</i>	1. ասեղ, 2. դանակ, 3. մկրատ
<i>Ասեղի դիրքը</i>	1. ձեռքերի մեջ
<i>Նյութը</i>	1. բրոնզ.
<i>Դանակների դիրքը</i>	1. ծոծրակի տակ, 2. դիրքն անհայտ (պատահ. դամբ.)
<i>Նյութը</i>	1. երկաթ
<i>Ձևը</i>	1. կեռ շեղքով
<i>Մկրատի դիրքը</i>	1. անհայտ / պատահ.դամբ./
<i>Նյութը</i>	1. երկաթ
<i>Ձևը</i>	1. տափակ, հարթ գույգ լեզվակներով
<i>Այլ իրեր</i>	1. կրաքարից իր միջանցիկ անցքով, 2. սև քարից եռանիստ բուրգ, 3. ոսկրե կոթառ
<i>Դիրքը</i>	1. աջ կողքին, 2. որովայնին, 3. ձախ կողքին

Կառուցվածքային առանձնահատկություններ

- Կողմնորոշումը 1. արևելք-արևմուտք
- Քարարկղի ձևը 1. ժայռաբեկորի մեջ փորված, դրսից անմշակ,
2. ներսից և դրսից մշակված, ուղղանկյուն,
3. գլխի հատվածում ավելի լայն, քան ոտքերի հատվածում,
4. բնական ժայռի մեջ փորված,
5. գլխի հատվածում ժայռաբեկորի պակասը կամարածև մշակված քարով լրացված, 6. գլխի հատվածում ավելի խորը քան ոտքերի մոտ,
- Ծածկաստալի ձևը 1. մեկ ամբողջական քարից, մշակված, 2. միջանցիկ անցքով,
3. ակոսավոր փորվածքով
- Կմախքի դիրքը 1. ուղիղ, մեջքի վրա
- Չեռքերի դիրքը 1. որովայնին, 2. կրծքին
- Նյութը 1. մատանի, 2. ասեղ, 3. դրամ
- Մատանմու նյութը 1. ապակի
- Չևը 1. ամբողջական կտորից, հարթեցված պսակով
- Դիրքը 1. ձախ ձեռքին
- Ասեղի դիրքը 1. ձեռքերի մեջ
- Չևը 1. բարակ, ծայրը սուր, անցքից կտորված
- Դրամի դիրքը 1. հողերի մեջ, 2. կիսավեր դամբարան
- Անվանումը 1. տրայանոս / 103-111թ.թ./
- Նյութը 1. արծաթ
- Չևը 1. շրջանաձև
- Դիրքը 1. դամբարանի գլխամասում

Բեռնիամիների սալարկղային բաղումների խմբավորումն ըստ խորությունների և քանակի

Բեռնիամիների հիմնահողային բաղումների խմբավորումն ըստ խորությունների և քանակի

ՇԻՐԱԿԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԼԱՐԻՍԱ ԵԳԱՆՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ԱՆՏԻԿ ԴԱՄՔԱՐԱՆԱԴԱՇՏԵՐԸ

Գլխ. խմբագիր՝ Հ. Պ. ՀԱԿՈՔՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Հ. Հարությունյան
Համակարգչային շարվածքը
և ձևավորումը՝ Լ. Կոստանյանի